

خەست تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

中央民族大学“211工程”建设项目

(تېلىشۇناس ئالىم، پروفېسسور خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ
75 ياشقا كىرگەنلىكىنى قۇتلۇقلايمىز)

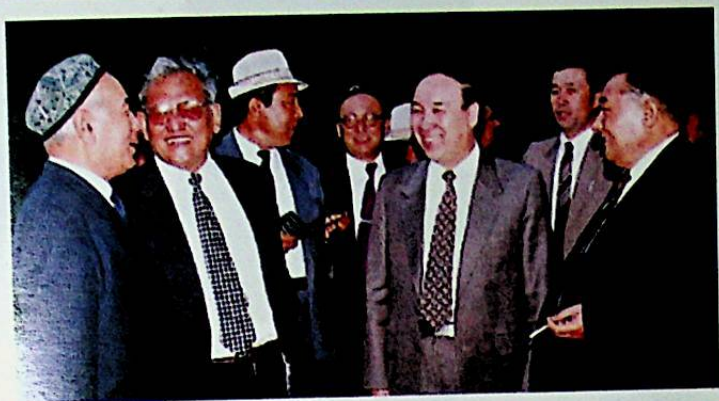
خەست تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: بارات رەجەپ

مىللەتلەر نەشرىياتى

خەمىت تۆمۈر ئىلمىي پائالىيەتلىرىدىن كۆرۈنۈشلەر

قىزىقارلىق ئۇچۇرلار خىزمىتى يىغىنى
 维吾尔语名词术语规范

ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە

سۆز بېشى

بۇ يىل ئاتاقلىق تىلشۇناس، پېشقەدەم مائارىپچى، ئىقتىدار-لىق تەرجىمان، پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ 75 ياشقا كىرگەن قۇتلۇق يىلىدۇر.

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى 1931 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىدىقۇت تېغى ئېتىكىدىكى قاراغوجا يېزىسىدا تامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. 1939 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە ئۈرۈمچى، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇدى. 1948 - يىلى كۈزدىن 1949 - يىلى 10 - ئايغىچە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىل مەكتىپىدە ئوقۇدى ۋە ئوقۇشنى پۈتتۈر-مەي تۇرۇپلا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا باردى. كېيىن يەرلىككە ئالمىشىپ، 1950 - يىلى 5 - ئايدىن 1951 - يىلى 5 - ئايغىچە كۇچا ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولدى. 1951 - يىلى 5 - ئايدىن شۇ يىلى 9 - ئايغىچە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىدە ئوقۇدى. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شۇ مەكتەپ-نىڭ ئۆزىگە كادىرلىققا تەقسىم قىلىنىپ، 1954 - يىلى 11 - ئايغىچە شۇ مەكتەپتە ئىشلىدى. 1954 - يىلى 11 - ئايدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى (ھازىرقى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى) غا يۆتكىلىپ كېلىپ تاكى 1992 - يىلى 4 - ئايغىچە مەزكۇر مەكتەپتە ئىشلىدى. 1992 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىغا يۆتكىلىپ كېلىپ، تاكى 1997 - يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر بۇ كومى-

تېتىنىڭ تەتقىقات بۆلۈمىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىدى.

ئاتاقلىق تىلشۇناس ھەم پېشقەدەم ئۇستاز خەمىت تۆمۈر ئەپەندى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىدىكى 38 يىللىق ئالىي مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا ئىزچىل تۈردە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىدىن ئايرىلمىدى. ئۇ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزلۈك-دىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى ۋە تىل ئىلمى بويىچە ئالىي مەكتەپ دەرسلىرىنى تاماملىدى. 1957 - يىلىدىن باشلاپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى دەرسى ۋە تەتقىقاتىنى، 1978 - يىلىدىن باشلاپ چاغاتاي تىلى دەرسى ۋە تەتقىقاتىنى باشلىدى. باشتىن - ئاخىر ئوقۇتۇشنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرى بويىچە تولۇق كۇرس سىنىپى، مەخسۇس كەسپ سىنىپلىرىغا ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى، چاغاتاي تىلى، تەرجىمە نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى قاتارلىق دەرىسلەرنى ئۆتتى. 1979 - يىلى دوستىپىنلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا، 1986 - يىلى پروفېسسورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. 1980 - يىلىدىن باشلاپ بىرنەچچە قارار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي تىلى بويىچە ئاسپىرانتلارنى تەربىيەلىدى. چەت ئەللىك بىلىم ئاشۇرغۇچىلارغا يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىغا بېغىشلاپ، بۇ ساھەدە بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى ھەم بۇ ئارقىلىق يېڭى دەۋر ئۇيغۇر تىلى - يېزىق تەتقىقاتىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە تەتقىقات قوشۇنىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى، بولۇپمۇ خەمىت تۆمۈر ئەپەندى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە قازاق تىلى كەسپ-لىرىنىڭ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىشى، كۈچىيىشى ئۈچۈن زور ئەجىر سىڭدۈرۈپ، بۇ ساھەلەردىكى دەرىسلىك قۇرۇلۇشى ۋە ياش

ئوقۇتقۇچىلارنى چەت ئەللەرگە چىقىرىپ تەربىيەلەش جەھەتلەردە ئۇنتۇلغۇسىز خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ھازىر بۇ ئىككى كەسىپ ئۆز ئالدىغا ئايرىم - ئايرىم فاكۇلتېت بولۇپ قۇرۇلۇپ، مۇشۇ ساھەدە دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادا ئەڭ ئىلغار سەۋىيىگە ئىگە بولدى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن بىر تۈركۈم خەنزۇ، ئۇيغۇر ئىزباسارلار جەمئىيەتتە ئۇيغۇر تىل - يېزىقى تەتقىقاتى ۋە ئوقۇتۇش ساھەسىدىكى نوپۇزلۇق ۋە غوللۇق كۈچ بولۇپ، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى خىزمىتىدە مول نەتىجىلەرنى يارىتىپ ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلىرىنى يەنە بىر قەدەم مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىملىقىنى ھېس قىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاتاقلىق تىلشۇناسلارنىڭ گرامماتىكا تىكەنەزەرىيىسىگە ئائىت ئەسەرلىرىنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا بىرقەدەر تولۇق يورۇتۇشنى مەقسەت قىلغان تەتقىقاتنى باشلىدى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم - لارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا»، «يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا»، «ئۆي - خۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان)، «ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېمەك» پېئىلى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان)، «ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامى -

ساھەسى. 1978 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ مەركىزىي مىللەتلەر
 ئىنستىتۇتىنىڭ تولۇق كۇرس سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا، كېيىنچە
 ئۇيغۇر تىلىنى ۋە چاغاتاي تىلىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان ماگىس-
 تىر ئاسپىرانتلارغا بۇ دەرسنى سۆزلىدى ۋە سىستېمىلىق دەرس-
 لىك ئىشلەپ چىقتى. 1986 - يىلى ئۆزى ئۆتكەن دەرسلىكلىرى
 ئاساسىدا ئىشلەنگەن 430 بەتلىك «چاغاتاي تىلى» (ئابدۇرەھىم
 پولات بىلەن بىرلىكتە) ناملىق كىتابى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
 تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەر 1990 - يىلى دۆلەتلىك
 مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن 3 - دەرىجىلىك مۇنەۋ-
 ۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى
 قاراشلىرىمىز» (مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىكتە يازغان)
 ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ماقالىسى شۇ ئۇ ئارقىلىق بويىچە
 پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا بىر-
 ىرىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇ يەنە
 1990 - يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان
 «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنى رەسمىلىك تو-
 نۇشتۇرۇش» دېگەن كىتابىنىڭ تەھرىرلىكىگە قاتناشتى ۋە كىتاب-
 نىڭ «چاغاتاي يېزىقى» قىسمىنى ئىشلەپ بەردى. ۋاھىتجان
 غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىنلەر تۈزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى-
 تى تىزىملىرى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987) دېگەن ئەسەر-
 نىڭ تەھرىرلىكىگە قاتناشتى. خەمەت تۆمۈر ئەپەندى موللا ئىس-
 مىتۇللا بىننى موللا نېمىتۇللا مۆجىزىنىڭ چاغاتاي تىلىدا يېزىل-
 ىغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن ئەسىرىنى (ئەنۋەر بايتۇر
 بىلەن بىرلىكتە) نەشرگە تەييارلاپ، 1982 - يىلى مىللەتلەر
 نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ چاغاتاي تىلىدا
 يېزىلغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» دېگەن ئەسىرىنى (ئابدۇرە-
 ئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە) نەشرگە تەييارلاپ، 1988 - يىلى
 مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. ئۇ يەنە چاغاتاي تىلىدا

ىلمىسى» (ۋاڭ جىنجۇڭ بىلەن بىرلىكتە يازغان) قاتارلىق بىر
 يۈرۈش ماقالىلىرىنى «مىللەتلەر تىلى - يېزىقى» (خەنزۇچە)،
 «تىل ۋە تەرجىمە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»
 لى» قاتارلىق دۆلەت ئىچى - سىرتىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە
 نۇقتىلىق كەسپىي ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلدى. خەمىت
 تۆمۈر ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە ئىلگىرى ئېلان
 قىلغان ماقالىلىرىدىكى نۇقتىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىلمىي
 كۆزقاراشلىرى سىستېمىلىق شەرھلەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇي-
 غۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» ناملىق 528 بەتللىك
 مەخسۇس ئەسىرى 1987 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن
 نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بويىچە بىر قاتار
 يېڭى كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ كىتاب دۆلەت ئىچى ۋە
 سىرتىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغاپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ
 جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ كىتاب 1991 - يىلى بېيجىڭ
 شەھىرى بويىچە پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر
 ئەسەرلەرنى باھالاشتا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. مەز-
 كۇر ئەسەر ئىنگىلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ 2003 - يىلى
 تۈركىيە ئىستانبۇلدا نەشر قىلىندى. «جۇڭگو بۈيۈك ئېنىسكلو-
 پېدىيىسى» نىڭ «مىللەتلەر»، «تىل - يېزىق» دېگەن توملىرىغا
 پروفېسسور ۋېي سۈيى بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلى»، «ئۇي-
 غۇر يېزىقى» دېگەن ئاتالغۇ ئۈچۈن مەخسۇس ماقالە يېزىپ بەر-
 دى. خەمىت تۆمۈر شۇ ئار مىللەتلەر تىلى - يېزىق خىزمىتى
 كومىتېتىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئۇيغۇر تىلى
 تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە 1997 - يىلى نەشر قىلىنغان
 چوڭ ھەجىملىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا
 ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى» نى تۈزۈشكە مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى سۈپىتىدە
 قاتناشتى.

چاغاتاي تىلى خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ يەنە بىر تەتقىقات

كىتابقا « 维吾尔族 » دېگەن نام بىلەن كىرگۈزۈلگەن) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلدى. ئۇ يەنە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى لى شياڭ خانىم بىلەن بىرلىكتە « پارس تىلىدىن ئاساس » ناملىق ھەم دەرسلىك، ھەم لۇغەت رولىنى ئوينىيدىغان كاتتا ئەسەرنى خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا تۈزۈپ، 1990 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. ئۇ 50 - ، 60 - يىللاردا كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە قاتناشتى. ماۋدۇن، جياۋشۇلى، لۇ ۋېنخۇا قاتارلىق خەنزۇ يازغۇچىلارنىڭ « تار كۆچىدا » ، « ئاتەرەپنىڭ ۋەكىلى » ، « سۇڭ لاۋدانىڭ شەھەرگە كىرىشى » ، « ياڭخاڭنىڭ سىرى » ، « نورما » ، « قانغان ئارزۇ » قاتارلىق ھېكايىلىرىنى ۋە « دۇڭ سۇنرۇي » ، « ئانا » ، « سۇ يۇرتىنىڭ باھارى » ، « جەنۇبىي ئارالدىكى بوران - چاپقۇن » ، « دەھشەتلىك دېڭىزدىكى باتۇر قۇش » ، « يايلاق بۈركۈتى » قاتارلىق كىنو سېنارىيىلىرىنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. 1978 - يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ مۇزىكا تەتقىقات ئورنى توپلاپ نەشر قىلغان « شىنجاڭ ئىلى خەلق ناخشىلىرى » نىڭ تېكىستلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى (خۇ جېنخۇا بىلەن) . 1979 - يىلى تېيىپىجان ئېلىيوف، ئابدۇكېرىم خوجا قاتارلىق شائىر ۋە تەرجىمانلار بىلەن بىرلىكتە « تىيەنئەنمېن شېئىرلىرى » نىڭ تەرجىمە تەھرىرلىكىگە قاتناشتى. 1978 - يىلى 10 - ئايدا باجىدىنىڭ « ئائىلە » رومانىنى، 1983 - يىلى دۇنياۋى مەشھۇر رومان « دېڭىز سەرگەردانى روبىنزون كروزو » نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىدا 1979 - يىلىغىچە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋە كافېدرا مۇدىرى، 1979 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە ئاز سانلىق مىل-

يېزىلغان زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ دۇنياۋى ئەسىرى «بابۇر-نامە» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، 1992-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. مەزكۇر دۇنياۋى ئەسەر شۇ ئۇ ئارقىلىق بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

خەمىت تۆمۈر ئەپەندى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، پارس تىلى ۋە خەنزۇ تىللىرىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ بۇ ساھەدىمۇ ئۆزىنىڭ تىل تالانتىنى نامايان قىلدى. ئۇ ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكەنكىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان داستانى «ئەتەتۈلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر ئىشكى) نى تۈرسۈن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلاپ، 1980 - يىلى 11 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلدۇردى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادە قىلىنغان ئەدەبىي تىل توغرىسىدا «مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئامىنە غاپپار قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە» دېگەن چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ماقالىسىنى بېيجىڭدا ئېچىلغان خەلقئارالىق «قۇتادغۇ بىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇدى ۋە كېيىن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرىدا ئېلان قىلدۇردى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى يەنە بىۋاسىتە خەنزۇچە «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل - يېزىقى» ژۇرنىلى، 1982 - يىللىق 1 - سان) ، «قىممەتلىك غۇنچە: ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل تاغ ئېتىكىدە، ناملىق رومانىنى ئوقۇغاندىن كېيىن» (خۇجېنخۇا، جاڭ شىۋيۈنلەر بىلەن بىرلىكتە يازغان، «خەلق گېزىتى» نىڭ 1975 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان) ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ھەققىدە يېزىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» (ۋاڭ جېنجۇڭ بىلەن بىرگە يازغان، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» دېگەن

لىپ قىلىندى، خەمىت ئۆمۈر ئەپەندى ئۇيغۇرلاردىن بۇ گۇرۇپ-
پىغا تەكلىپ قىلىنغان تۇنجى ئالىمدۇر. ئۇ 1988 - يىلى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات
يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىقىغا؛ 1993 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېت-
تىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسسورلۇقىغا؛ 1994 - يىلى شىنجاڭ
پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى - ئەدەبى-
ياتى بويىچە ماگىستىرلىق نۇقتىسىنىڭ پەخرىي پروفېسسورلۇ-
قىغا؛ 1995 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ
قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى پروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىندى؛
1995 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ
باھالىنىپ، ماددىي مۇكاپاتقا ھەم شەرەپ گۇۋاھنامىسىغا مۇشەر-
رەپ بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھازىرغا قەدەر گوۋۇيۈەننىڭ تۆھ-
پىكار مۇتەخەسسسلەرگە بېرىلىدىغان ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھ-
رىمەن بولۇپ كەلمەكتە.

بىز ئۆزىنى بىر ئۆمۈر تىل - يېزىق ۋە تەرجىمە ساھەسىگە
بېغىشلاپ، زور نەتىجىلەرنى ياراتقان ۋە بۇ ساھەدە كۆپلەپ ئىز
باسارلارنى تەربىيەلەش يولىدا بىر ئۆمۈر تىرىشقان، ئىلىمدە
ئەستايىدىل ھەم ئەمەلىيەتچىل، كىچىك پېئىل، تەلەپچان، كى-
شىلەر بىلەن مۇئامىلىدە چىقىشقاق ۋە ھەمسال، ئوچۇق - ئاشكا-
را، ئادىل، پاك دىيانەتلىك، كەڭ قورساق، سەمىمىي - ساداقەت-
لىك پېشقەدەم ئۇستازىمىزنىڭ 75 يىللىق ھايات مۇساپىسىنى
خاتىرىلەش ھەمدە بۇ ئىجتىمائىيلىق ئۇستازىنىڭ ئۇيغۇر تىلى -
يېزىق مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى كەڭ دائىرىلىك، مول نەتىجىلىك
ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن ئوقۇرمەنلەرنى قىسقىچە ۋاقىتلاندۇرۇش
ئۈچۈن، ئۇنىڭ 1980 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە ئۆزى يازغان
ياكى باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ تەييارلىغان ئىلمىي ماقالىلە-
رىدىن بىر قىسمىنى سوۋغا سۈپىتىدە تاللاپ نەشرگە تەييارلى-
دۇق. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا تەتقىقاتچى شەم-

لەتلەر تىل - ئەدەبىياتى فاكولتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى،
1984 - يىلىدىن 1990 - يىلى 9 - ئايغىچە ئىنستىتۇتنىڭ
مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. 1992 - يىلى 4 - ئايدا
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمەت-
مەنئى كومىتېتىغا يۆتكىلىپ كەلدى ۋە تاكى 1997 - يىلى
پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر مەزكۇر كومىتېتنىڭ تەتقىقات بۆلۈ-
مىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ 1953 - يىلى شەرەپلىك
ھالدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىردى.
1957 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە بېيجىڭ شەھەرلىك سىياسىي
كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى. 1958 - يىلى ئىلغار كوللېكتىپ
ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن مەملىكەتلىك ياشلار سوتسىيالىستىك
قۇرۇلۇش ئاكتىپلىرى يىغىنىغا قاتناشتى. 1977 - يىلى 8 -
ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك 11 -
قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشتى.

1980 - يىلىدىن باشلاپ خەمەت تۆمۈر ئەپەندى ئىلگى-
رى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەت-
لەر تىل - يېزىق خىزمەت كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، دۆلەت-
لىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئىلمىي كومىتېتىنىڭ ھەي-
ئەت ئەزاسى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللىي
مەسلىھەت تەتقىقات مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇدىرى، جۇڭگو
مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇد-
رى، جۇڭگو مىللەتلەر قەدىمكى يېزىقلىرى تەتقىقات جەمئىيىتى-
نىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتى-
تىنىڭ مۇدىرى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتى ئىلمىي
جەمئىيىتى مۇدىرىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزالىقى قاتارلىق ئىجتىما-
ئىي ۋەزىپىلەرگە سايلاندى ياكى تەكلىپ قىلىندى؛ 1981 -
يىلىدىن ھازىرغىچە ئۇدا تۆت قارار گۇۋاھنامىسى ئۇنۋان
كومىتېتى پەنلەر بويىچە باھالاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىقىغا تەك-

مۇندەرىجە

1
26 ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ «كېلىش» كاتېگورىيىسى توغرىسىدا
	بەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا
36
65 ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا
81 ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا
	ئۇيغۇر تىلىدا بېغى ئوقۇملارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۈسۈلى ۋە پرىنسىپلىرى
116 توغرىسىدا مۇلاھىزە
134 ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېمەك» پېئىلى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە
153 ئۇيغۇر تىلىدىكى بۆكىلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى
184 ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى
204 ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى
257 «قۇنادغۇ بىلىك» نە ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي تىل توغرىسىدا
299 «چاغاتاي تىلى» توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز
384 «چاغاتاي تىلى» نە تەتقىقاتىنى كۈچەيتىلى
391 «نەۋارىخى مۇسقىيۇن» ھەققىدە
410 «مۇھاكىمە تۈل لۇغەتەين» ھەققىدە
	زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر ۋە ئۇنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرى
419 توغرىسىدا

شىدىن ھاجىم، پروفېسسور لىتىپ توختى قاتارلىقلارنىڭ ياردىمىگە ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ قىزغىن قوللىنىشىغا ئېرىشتۇق. بىز ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇستازىمىز ھەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ 75 ياشقا تولغان قۇتلۇق خاتىرە يىلىنى بۇ ئاددىي سوۋغىتىمىز بىلەن قۇتلۇقلايمىز! ئەزىز تېنىگە سالامەتلىك، ئائىلىسىگە بەخت - سائادەت، ئۆزىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەي.

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا*

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدىكى سىستېمىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئىشى ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى قاتارىدا باشلاندى. كېيىنرەك، بولۇپمۇ مەملىكىتىمىز ئازات بولغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدىمۇ بىر تۈركۈم تىلچىلار يېتىشىپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى ۋە بارماقتا. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بويىچە ئاز بولمىغان مەخسۇس ئەسەر، دەرسلىك ۋە ئىلمىي ماقالىلەر بارلىققا كەلدى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى، ئاساسلىق گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلار ۋە بىر مۇنچە گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بويىچە خېلى بىرلىككە كەلگەن ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمىلىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئىلمىي خۇلاسىلەر ھاسىل بولدى. دېمەك، بۇ جەھەتتىكى نەتىجىلەر خېلى زور ۋە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك.

بىراق، ئۇيغۇر تىلى بويىچە ھازىرغىچە بارلىققا كەلگەن گرامماتىكا كىتابلىرىنى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى قەدەمدىكى نەتىجىسى ھېسابلاشقىلا بولىدۇ. شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىز تېخى ئۇيغۇر

* بۇ ماقالە ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىلى - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1984 - يىلى 8 - ئايدا باستۇرغان «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» دېگەن توپلامدا ئېلان قىلىنغان.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى يېڭى بۆسۈش

429جاۋ مىڭمىن

خەمىت ئۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى

435ئىلمىي ئەمگەكلىرىئابدۇلىكىم مۇھەممەت، جاۋ مىڭمىن

ئاتاقلىق ئىلشۇناس، نۆھىپكار مائارىپچى — خەمىت ئۆمۈر

447ئابدۇزاھىر ناھىر مۇراد

455خەمىت ئۆمۈر ئەپەندىنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىنىڭ كانالوگى

III شەخس تۈرىنى كۆرسەتسەك، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

يازىدۇ، يازىدىكەن، يازغۇدەك، يازار.
يېزىۋاتىدۇ، يېزىۋېتىپتۇ، يېزىۋاتقۇدەك، يېزىۋاتقاندۇر.
يازماقچى، يازماقچىكەن، يازماقچىدەك، يازماقچىدۇر.
يازدى، يېزىپتۇ، يېزىپتۇدەك، يازغاندۇر.
يازغان، يازغانىكەن، يازغانىش، يازغاندۇر.
يازغانىدى، يازغانىكەندۇق، يازغانىكەنىش، يازغان بولغىدى.
يازاتتى، يازىدىغانىكەن، يازىدىغانىكەنىش، يازىدىغان بول-
غىدى.

يېزىۋاتاتتى، يېزىۋاتقانىكەن، يېزىۋاتقانىكەنىش. يېزىۋات-
قان بولغىدى.
يازماقچىدى، يازماقچىكەنتۇق، يازماقچىكەنىش، يازماقچى
بولغىدى.

لېكىن، ھازىرقى گرامماتىكا كىتابلىرىدا «پېئىلنىڭ بايان
رايى كاتېگورىيىسى بىۋاسىتە زامان كاتېگورىيىسى ئارقىلىق ئىپا-
دىلىنىدۇ» دەپ ھېسابلىنىپ، يۇقىرىدىكى پېئىل شەكىللىرىنىڭ
ئازلا بىر قىسمى بايان قىلىنماقتا. بىز بۇ يەردە بىرقانچە گرامما-
تىكا كىتابلىرىدا زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قانداق تەھلىل قىلىن-
غانلىقىنى كۆرۈپ باقايلى:

* بىرىنچى تەھلىل

ھازىرقى زامان: يېزىۋاتىدۇ، يېزىپ تۇرىدۇ، يازماقتا.

كېلىدىغان زامان —

ئېنىق كېلىدىغان زامان: يازىدۇ.

گۇمان كېلىدىغان زامان: يازار.

مەقسەت كېلىدىغان زامان: يازماقچى

* تەھلىللەردە ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق مەنىداش شەكىللەردىن بىرىلا ھېسابقا ئېلىندى.
قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلى» (1 قىسىم)، ئالمۇتا، 1966.

تىلىنىڭ مول ۋە خىلمۇخىل گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى بىرقە-
دەر تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەم بۇ قائىدىلەرنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق سىستېمىسى بويىچە تەھلىل قىلىپ
بىرقەدەر توغرا ۋە تەپسىلىي ئىزاھلاپ بەرگەن، قىسقىسى، ئۇي-
غۇر تىلىنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر پۈتۈن
گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى ئاساسەن ئەكس ئەتتۈرگەن بىرقە-
دەر نوپۇزلۇق بىر گرامماتىكا كىتابىغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەگەر
بىز كىشىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچى-
دىكى ھالىتىنى ئىلمىي يوسۇندا چۈشىنىپ، ئۇنىڭ بايلىقىدىن
ئاڭلىق پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر
ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىش ۋە قېلىپلاشتۇرۇشتا مۇشۇنداق بىر
گرامماتىكا كىتابىنىڭ قانچىلىك زۆرۈر ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدى-
مىزغا كەلتۈرسەك، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدىكى ئىل-
مىي تەتقىقاتنىڭ يەنىلا ئېغىر ۋەزىپىلەرگە دۇچ كېلىپ تۇرغانلى-
قىنى ھېس قىلىمىز. مەن بۇ ماقالىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققەت -
ئېتىبارىنى قوزغاشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدە
كى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدىلا
ئۆزۈمنىڭ ھېس قىلغانلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى.

1. ھازىرقى گرامماتىكا كىتابلىرىمىزدا ساقلىنىۋاتقان مۇ-
ھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى — پېئىلنىڭ بايان رايى (بەزى كىتاب-
لاردا «خەۋەر رايى» ياكى «ئېنىق مەيىل» دېيىلىدۇ) غا تەۋە
بولغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ تەھلىلىدە كۆرۈلىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇر
تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى ئىنتايىن مول مەزمۇنلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان مۇرەككەپ بىر كاتېگورىيە، بىزنىڭ تەكشۈرۈش-
مىزچە، پېئىلنىڭ بۇ كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان گرامماتىكىلىق
شەكىللىرى 35 خىلغا يېتىپ بارىدۇ.

(1) ئەگەر «يازماق» پېئىلىنى مىسال قىلىپ، ھەر خىلىنىڭ

بايان سۈبېكتىپ ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ (يېزىپتىمىش،
يېزىپتىكەن).

يېقىن ئۆتكەن زامان: يېزىۋىدى.
تەكرار ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازاتتى.
ئۆتكەن ھازىرقى زامان: يېزىۋاتاتتى، يېزىۋاتقاندى.
تەكرار ئۆتكەن زامان: يازىدىغان.
ھازىرقى زامان —

كېلەر زامان: يازىدۇ، يازماقچى، يازماقچىدى.
تۆتىنچى تەھلىل*

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى.
نەتىجە ئۆتكەن زامان: يازغان.
بايان ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ.
شۇ پەيت ھازىرقى زامان: يېزىۋاتىدۇ.
سوزۇلما ھازىرقى زامان: يازماقتا.
ئېنىق كېلەر زامان: يازىدۇ.
تايىنىسىز كېلەر زامان: يازار.
مەقسەت كېلەر زامان: يازماقچى.
بەشىنچى تەھلىل**

ھازىرقى زامان —

ھازىرقى زامان داۋام پېئىلى: يېزىۋاتىدۇ.
ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلى: يازىدۇ.
ئۆتكەن زامان —

ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلى: يازدى.
ئۇزاق ئۆتكەن زامان پېئىلى: يازغان، يازغاندى.
يېقىن ئۆتكەن زامان پېئىلى: يېزىۋىدى.

* ئە. تېنىشقى: «تۈركىي تىللار نەتىقىتى مۇقەددىسى». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1981 (خەنزۇچە نەشرى).
** ئىساخان جەلىلوۋا: «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (1 - قىسىم). تاشكەنت، 1951.

شەرتلىك كېلىدىغان زامان: يازاتتى.

ئۆتكەن زامان —

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى.

ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازاتتى، يازىدىكەن، يازغانىكەن.

ئىككىنچى تەھلىل*

ھازىرقى زامان خەۋەر رايى: يېزىۋاتىدۇ، يازماقتا.

ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى —

ئېنىق ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى: يازدى.

ئۆتكەن زامان ھېكايە خەۋەر رايى: يېزىپتىكەن.

ئۆتكەن زامان تەكرار خەۋەر رايى: يازاتتى.

ئۆتكەن زامان شۇ پەيت خەۋەر رايى: يېزىۋاتاتتى.

ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى: يازغانىدى، ياز-

غانىكەن، يېزىپتىمىش.

ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر رايى: يېزىۋىدى.

كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى —

ئېنىق كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى: يازىدۇ.

ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى: يازار.

كەلگۈسى زامان مەقسەت خەۋەر رايى: يازماقچى، ياز-

ماقچىدى، يازماقچىكەن.

ئۈچىنچى تەھلىل**

ئۆتكەن زامان: يازدى.

پۈتكەن ئۆتكەن زامان: يازغان.

ئۇزاق ئۆتكەن زامان: يازغانىدى (يازغانىكەن، يازغانمىش،

يازغاندۇر)

* نەزۇلا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980.
تۈردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى» (2 - كىتاب). شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى باستۇرغان،

1981.

** ئەسەر نەچىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». موسكۋا، 1960 (رۇسچە نەشرى).

تىن، بەلكى ھازىرقى زامانغا تەئەللۇق بولغان دائىملىق ئادەت ياكى خۇسۇسىيەت خاراكتېرلىك ھەرىكەتلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. (مەسىلەن،* ئۇ ھازىر مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. ※ ئۇ خەتنى ناھايىتى چىرايلىق يازىدۇ). پېئىلنىڭ «يېزىپتۇ» شەكلى بىرمۇنچە كىتابلاردا «ھېكايە ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىنغان. ئېھتىمال بۇ يەردە چۆچەكلەردىكى ئۆتكەن زامانغا تەئەللۇق ھەرىكەتلەرنىڭ تولاراق مۇشۇ شەكىلدە ئىپادىلىنىشى نەزەردە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ ھال بۇ پېئىل شەكلىنىڭ «ھېكايە ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىنىشىغا ئاساس بولالمايدۇ. چۈنكى، بۇ شەكىل چۆچەكلەردىلا ئەمەس، بەلكى «ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ»، «قازان قايناپتۇ» شەكىللىرىدە جانلىق تىلدىمۇ ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. لېكىن، بۇلارنىڭ چۆچەك بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە چۆچەكلەردە يالغۇز «يېزىپتۇ» شەكلىلا ئەمەس، بەلكى «يېزىپتىكەن»، «يازىدىكەن»، «يازغۇدەك»، «يازغانىكەن» شەكىللىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ. «يېزىپتۇ» شەكلىنىڭ تەھلىل قىلىنىش پرىنسىپى بويىچە بۇلارنىمۇ «ھېكايە پالان زامان» دەپ تەھلىل قىلىشقا توغرا كەلمەيدۇ؟ روشەنكى، بۇ تەھلىل بۇ پېئىل شەكلىنىڭ ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. پېئىلنىڭ «يازغانىدى» شەكلى بەزى كىتابلاردا «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ، بەزى كىتابلاردا بولسا، «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىنغان. لېكىن، ئەمەلىيەتتە بۇ شەكىل «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى «يېقىن ئۆتكەن زامان» ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىۋېرىدۇ (مەسىلەن، ئۇ تېخى يېڭىلا قايتىپ كەلگەنىدى، ئەخمەت چاقىرىپ چىقىپ كەتتى. ※ بىر ۋارقىرىغاندىم، ھەممىسى جىملا بولۇپ قالدى) ھەم ھەرقانداق چاغدا ئېنىق مەنە بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ

* ئۆلىنىپ كەلگەن مىسال جۈملىلەرنى ئايرىش ئۈچۈن ※ بەلگىسىنى قوللاندىق. كېيىنكى بەت ۋە ماقالىلاردىمۇ شۇنداق.

ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى: يېزىپتۇ.
ئۆتكەن زامان تەكرار پېئىلى: يازاتتى.
ئۆتكەن زامان شۇ پەيت پېئىلى: يېزىۋاتاتتى، يېزىۋات.
قاندى.

كەلگۈسى زامان —

بىرىنچى كەلگۈسى زامان پېئىلى: يازار.
ئىككىنچى كەلگۈسى زامان پېئىلى: يازىدۇ.

ئالتىنچى تەھلىل: *

غەيرىي ئۆتكەن زامان —

ھازىرقى كەلگۈسى زامان: يازىدۇ.

تايىنسز كەلگۈسى زامان: يازار.

ئۆتكەن زامان —

ئېنىق ئۆتكەن زامان: يازدى.

بۇرۇن ئۆتكەن زامان: يازغان.

تەكرار ئۆتكەن زامان: يازاتتى.

ئاڭلاتما ئۆتكەن زامان: يېزىپتۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، بۇ تەھلىللەرنىڭ ئەڭ تولۇق بول-
غىنىمۇ يۇقىرىدىكى 35 خىل شەكىلنىڭ ئاران 17 خىلىنىلا ئۆز
ئىچىگە ئالغان. بەزىلىرى پەقەت 8 خىل ياكى 6 - 7 خىل
بىلەنلا چەكلەنگەن.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، زامان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن مۇ-
شۇ بىر قىسىم پېئىل شەكىللىرىنىڭ تەھلىلىدىمۇ تىل ئەمەلىيىد-
تىگە ياكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان جايلار
كۆپ. مەسىلەن، «يازىدۇ» شەكلى بەزى كىتابلاردا «كېلەر
زامان» دەپ تەھلىل قىلىنغان. لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇ شەكىل
كېلەر زامانغا تەئەللۇق ھەرىكەتلەرنى بىلدۈرۈش بىلەنلا قالماستىن،

* جۇ جېزىنلا: «ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو تىل - يېزىقى» ژۇرنىلى،
1964 - يىللىق 2 - سان.

بولسىدى، چاپلىرى قايناپ تۇرسىدى. بىر چىنە چايىنى ئىچكۈچە، يارىم ئوپناپ تۇرسىدى.) : « يازغىيىدى » (يازغاي ئىدى) ، « ياز- مىغىيىدى » (يازمىغاي ئىدى) شەكلى ئارقىلىق ئەنسىرەش رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، شۇنچە يەردىن كەلگىنىمگە يارشا، ئۇ ئۆيدە بولغىيىدى، خەت ئۆيگە ئۆز ۋاقتىدا تەگكىيىدى. ※ ئۇلار يېتىپ كەلگۈچە ماشىنا مېڭىپ كەتمىگىيىدى. ※ سەن بۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويىمىغىيىدىڭ) ؛ « يازسى- چۇ » شەكلى ئارقىلىق ئەپسۇس رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، تۈنۈگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسامچۇ! ※ يازغاندىن كېيىن تۈزۈكرەك يازسىچۇ!) ؛ « يازسا كېرەك » ، « يازىدىغان ئوخشايدۇ » ، « يازىدىغان چېغى » شەكىللىرى ئارقىلىق ئويىپىكتىپ مولچەر رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، ئۇلار بۈگۈن كەلسە كې- رەك، كېلىدىغان ئوخشايدۇ، كېلىدىغان چېغى) ۋەھاكازا، لې- كىن گرامماتىكا كىتاپلىرىدا پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرى راي تۈرى سۈپىتىدە پېئىلنىڭ رايى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ.

3. پېئىلنىڭ « - سا، سە » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان شەخسلىك شەكلى تىلىمىزدا تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ:

(1) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، ئەخمەت كەلسە، يىغىندىنى باشلايمىز. ※ تويغا بارساڭ، تويۇپ بار. ※ كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسدۇ. ※ سەن نەگە بارساڭ، مەنمۇ شۇ يەرگە بارىمەن) ؛ (2) «مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ بېقىندى جۈم- لىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئىشقا قارشى كەلسىمۇ، لېكىن توسقۇن بولالمايدىغان ياكى بولالمىغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، سەن كەلمىسەڭمۇ مەجلىسنى ئېچىۋېرىد- مىز. ※ شۇنچە توسساممۇ ئۇنىماي كېتىپ قالدى) ؛ (3) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، باش جۈملىدىكى ئىش - ھالەتكە دۈچكەلگەن ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، بىر كىم دېرىزەمنى چەكتى، قارىسام ئەخمەت ئىكەن. ※ قوغۇن

ئۈچۈن، بۇ پېئىل شەكلىنى «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىشمۇ، «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىشمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بەزى كىتابلاردا «يازغانىدى» شەكلى «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ، «يېزىۋىدى» شەكلى «يېقىن ئۆتكەن زامان» دەپ تەھلىل قىلىندىغان. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر تىلىدا بۇ ئىككى خىل شەكىل مۇتلەق كۆپ ئەھۋال ئاستىدا مەنىداش قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن، خەت يازغانىدىم، جاۋاب بەرمىدى. ✽ خەت يېزىۋىدىم، جاۋاب بەرمىدى. ✽ سورىغانىدى، ئېيتىپ بەردى، ✽ سورىۋىدى، ئېيتىپ بەردى). دېمەك، بۇ يەردە مەنىداش ئىككى خىل شەكىل قارىمۇ-قارشى ئىككى خىل ئۆتكەن زامانغا ئايرىۋېتىلگەن؛ بەزى كىتابلاردا «يازغانىدى» شەكلى «ئېنىقسىز ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى» دەپ، «يېزىۋىدى» شەكلى بولسا، «ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر رايى» دەپ تەھلىل قىلىنغان. دېمەك، بۇ يەردىمۇ مەنىداش ئىككى خىل شەكىل ئۆتكەن زامانغا ئايرىۋېتىلگەن. «يېزىۋاتىدۇ» شەكلى بىلەن «يازماقتا» شەكلى مەنە جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، كېيىنكىسى ئاساسەن يېزىق تىلىدا قوللىنىلىدۇ. لېكىن، بەزى كىتابلاردا بۇ ئىككى خىل شەكىلنىڭ ئالدىنقىسى «شۇ پەيت ھازىرقى زامان» دەپ، كېيىنكىسى «سوزۇلما ھازىرقى زامان» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىۋېتىلگەن. بەزى كىتابلاردا مەقسەت كېلەر زامانغا تەئەللۇق بولغان «يازماق» چىمەن» شەكلى بىلەن مەقسەت ئۆتكەن زامانغا تەئەللۇق بولغان «يازماقچىدىم» شەكلى «مەقسەت كېلەر زامان» دېگەن بىرلا تۈرگە ئايرىپ قويۇلغان ۋەھاكازا.

2. تىلىمىزدا پېئىلنىڭ «يازسىكەن» (يازسا ئىكەن) شەكلى ئارقىلىق تىلەك رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، شۇ يىغىنغا مەنۇ قاتناشسام ئىكەن. ✽ ماڭا مۇندىن كېيىنمۇ مۇشۇنداق ياردەم قىلىپ تۇرسىڭىز ئىكەن)؛ «يازسىدى» (يازسا ئىدى) شەكلى ئارقىلىق ئارزۇ رايى ئىپادىلىنىدۇ (مەسىلەن، ساماۋارىم

«ئەخمەتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەسەن» دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «ئەخمەت كېلىدۇ» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئەخمەتنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ» دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «ئەخمەت كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. بەزىدە پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرى ئورنىدا سۈپەتدەش شەكىللىرىنىڭ ئۆزى قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئېچىلغىنى ياخشى بولدى»، «ئەخمەتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەسەن»، «ئەخمەتنىڭ كېلىۋاتقىنىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ ئەھۋاللار پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرىنى پېئىلنىڭ ھەرىكەتنامى شەكىللىرى قاتارىدا «ئۆتكەن زامان ھەرىكەتنامى»، «ھازىرقى زامان - كېلىۋاتقان زامان ھەرىكەتنامى»، «ھازىرقى زامان ھەرىكەتنامى» دەپ تەھلىل قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

لىكىن، پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرى ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا كى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پېئىلنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى سۈپىتىدە مەخسۇس بايان قىلىنمايدۇ (ئەمىر نەجىپ بىر جايدا ئۇلارنى «ئىككىنچى دەرىجىلىك ھەرىكەتنامى» دەپ ئاتىغان)، بەلكى پەقەت كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ بىر خىل ۋاسىتىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرىنى كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى ھېسابلاش مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، بىرىنچىدىن، پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرىنىڭ قاتتىقلىقى بىلەن ھاسىل

* قازاق سى ر ە ن ل ە ر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (I قىسىم)، ئالمۇتا، 1966؛ نەسرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980.

تېرىساق ئوخشىمىدى)؛ 4) بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، باش جۈملىدە سوئال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن پىكىرنىڭ ئاساسىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، مەن ئۇلارنىڭ ئۆيىنى بىلمىسەم قانداق بارىمەن؟) ناز ئۇيقۇدا يېتىپ نىچۈك تولغانماس، ئاشىقى كۈتۈپ تۇرسا ئېچىپ يورۇق رۇجەكلەرنى. (ل. مۇتەللىپ)؛ 5) ئاددىي جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كېلىپ، تەكىلىپ ياكى ئارزۇ تەرىقىسىدە ئېيتىلغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرى خەلقئاراچە ئاتالسا... تەتەربىيە ئاتالغۇلىرى ئومۇمەن رۇسچىدىن ئېلىنغان يېتى قوللىنىلسا. (ئا. ئابباس)، بۇ مېنىڭ مەيلىمچە بولسا، چىقىم - سام يار قاشىدىن، خەلقى - ئالەم ئالدىدا، پەرۋانە بولسام باشىدىن).

لېكىن، گرامماتىكا كىتابلىرىمىزنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك پېئىلنىڭ بۇ شەكلى «شەرت رايى» دەپلا تەھلىل قىلىنماقتا. روشەنكى، بۇ تەھلىل پەقەت ئۇنىڭ بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە پەرەز قىلىنغان ئىش - ھەرىكەتنى بىلدۈرۈپ كەلگەن چاغدىكى مەنىسىگىلا توغرا كېلىدۇ. قالغانلىرىنى، بولۇپمۇ 3 -، 4 -، 5 - مەنىدە كەلگەنلىرىنى «شەرت رايى» غا كىرگۈزۈش ناھايىتى تەس.

4. پېئىلنىڭ «يازغانلىق»، «يازىدىغانلىق»، «يېزىۋاتقانلىق» شەكىللىرى، بىر تەرەپتىن پېئىللىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن پېئىل خەۋەرلىك جۈملىلەرنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، ئاددىي جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئېچىلغانلىقى ياخشى بولدى» دېگەن جۈملىدە، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «بۇ قېتىمقى يىغىن ئېچىلدى» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛

كەلگەن. بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ «ئىكەنلىك» بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ ھۆكۈملۈك شەكلى ھېسابلاشقا بولىدۇ.*

بىراق، ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە بۇ قۇرۇلما تىلغا ئېلىنمايدۇ. بەزى كىتابلاردا بۇ قۇرۇلمىمۇ يۇقىرىدىكى «يازغانلىق»، «يازىدىغانلىق» شەكىللىرىگە ئوخشاش كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ.** ۋەھالەنكى، بۇ خىل قاراشمۇ خۇددى «يازغانلىق»، «يازىدىغانلىق» شەكىللىرىنى كۆچۈرمە جۈملىلەرنى ئۆزلەشتۈرمە جۈملىگە ئايلاندۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى ھېسابلىغانلىق بىلەن ئوخشاشلا مۇۋاپىق ئەمەس. 6. ئۇيغۇر تىلىدا سانلار ئىسمىنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئېنىق سانلىق شەخس ئالماشلىرى رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئەخمەت، تۇردى، مەن ئۈچىمىز كەلدۇق»، «قاسىم بىلەن ئىككىڭلار بېرىڭلار»، «ئۇلار بەشى بىر گۇرۇپپا بولسۇن» دېگەن جۈملىلەردە، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن «ئۈچىمىز»، «ئىككىڭلار»، «بەشى» قاتارلىقلار شۇنداق رولدا كەلگەن. لېكىن، ھازىرقى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ساننىڭ بۇ شەكىلى ئىسىملاشقان سانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ، ۋەھالەنكى، بۇ توغرا ئەمەس. چۈنكى، ئىسىملار مەڭگۈ III شەخسكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ III شەخستىكى تەۋەلىك شەكىللىرىمۇ خەۋەر-نىڭ III شەخستە بولۇشىنى تەلپ قىلىدۇ (مەسىلەن، ئاكام

* بۇ قۇرۇلما بەزىدە «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى بىلەن تۈزۈلۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ يىراقلىقىنى مەن بىلىمەن» دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردىكى «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولۇپ، ئۇنى سۆز ياسىغۇچى «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

** قازاق س. ر. پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (I قىسىم)، ئالمۇتا، 1966.

بولغان قۇرۇلمىلار گەرچە جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى جۈملە ھېسابلاشقا بولمايدۇ. «ئۇ قاسىمىنىڭ بار-غانلىقىنى» دېگەن قۇرۇلما يا گرامماتىكىلىق ئىگە، يا گرامماتىك سىبلاشقا بولسۇن؟ ئىككىنچىدىن، پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار كۆچۈرمە جۈملىلەر بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى كۆپ ھاللاردا كۆچۈرمە ئەمەس مەنە بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «مېنىڭ ئالدىراۋاتقانلىقىمنى كۆرمىدىڭمۇ»، «ئۇنىڭ خەنزۇچىنى ياخشى بىلىدىغانلىقى ماڭمۇ مەلۇم» دېگەن جۈملىلەردىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلارنىڭ كۆچۈرمە بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق.

5. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ «ئىكەنلىك» سۆزى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلار خەۋىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن بولغان جۈملە-لەرنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇرۇپ، «ئۇنىڭ ياخشى ئوقۇغۇچى ئىكەنلىكى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، جۈملىدە، ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «ئۇ ياخشى ئوقۇغۇچى» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ يىراق ئىكەنلىكىنى مەن-مۇ بىلىمەن» دېگەن جۈملىدە، تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «ئۇلارنىڭ ئۆيى يىراق» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ «ئۇلارنىڭ تۆ-تەيلەن ئىكەنلىكىنى نېمىشكە ماڭا ئېيتىمىدىڭ» دېگەن جۈملىدە، تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى «ئۇلار تۆتەيلەن» دېگەن جۈملىنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرۈپ

رام»، «توننا»، «لېتىر»، «كالون» قاتارلىق مىقدارنى ئىپادىلەش رولىدا كېلىدىغان سۆزلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل سۆزلەر، بولۇپمۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. لېكىن، بۇ سۆزلەرنى ھازىر-قى گرامماتىكا كىتابلىرىدا بۆلۈنگەن سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ھېچ-قايسىسىغا كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. (2) تىلىمىزدا «ۋاراك - چۈرۈك»، «شار - شۈر»، «غۈر - غۈر»، «ۋال - ۋۇل»، «لوق - لوق» قاتارلىق تەقلىدىي سۆزلەر ئىنتايىن كۆپ. بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز ئالدىغا جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ، ھەممىسى دېگۈدەك سۆز ياساشقا ئاساس بولالايدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، بۇ سۆزلەر ياردەمچى سۆزلەر قاتارىغا قويۇلماقتا. (3) «ئېھتىمال»، «ئەلۋەتتە»، «ئەپسۇسكى»، «ئەكسىچە» قاتارلىق گەپنىڭ ئۇرانىنى بىلدۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان سۆزلەر بەزى كىتابلاردا ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى ھېسابلىنىپ «مودال سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن، بەزى كىتابلاردا ئايرىم سۆز تۈركۈمىگە ئايرىلمايدۇ، بەزى ئاپتورلار بولسا ئۇلارنى «تېخى ئايرىم بىر سۆز تۈركۈمى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن، ئۇلار پەقەت بىر گۇرۇپپا» دەپ ھېسابلايدۇ.

9. تىلىمىزدىكى بەزى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلەر تېخى ئايدىڭلاشتۇرۇلغىنى يوق. مەسىلەن، تىلىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان «ئۇ (بارمايمەن، دەيدۇ)، «تۇرپاندا ئۆزىمنى (جۈجەم، دەيدۇ) دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «بارمايمەن»، «جۈجەم» دېگەن سۆزلەر بىلەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قايسى خىلدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟ «ئۇ (بارمايمەن، دەپ جاۋاب بەردى)، «ئۇ (تۇرسۇن، دەپ چاقىردى) دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «بارمايمەن» دەپ بىلەن «جاۋاب بەرمەك» ئوتتۇرىسىدىكى «تۇرسۇن دەپ» بىلەن

كەلدى. ‖ ئاڭىڭىز كەلدى، لېكىن سانسىڭ بۇ شەكىللىرى خۇددى شەخس ئالماشلىرىغا ئوخشاشلا خەۋەرنىڭ سان ۋە شەخس جەھەتتىن ئۆزى بىلەن بىردەك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ (مەسى- لەن، ئۈچىمىز كەلدۇق. ‖ ئىككىڭلار بېرىڭلار). دېمەك، بۇنىڭدىن سانسىڭ بۇ شەكىللىرىنىڭ «ئۆزلۈك ئالماش» دەپ ئاتىلىدىغان «ئۆزىمىز»، «ئۆزۈڭلار» قاتارلىقلار ۋە «بەلگىلەش ئالماش» دەپ ئاتىلىدىغان «ھەممىمىز»، «ھەممىڭلار» قاتارلىق- لار بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

7. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم، سۈپەت ۋە بەزى پېئىل شەكىللى- رىنىڭ تەكرارلىنىش ئارقىلىق گىرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەپ كېلىش ئەھۋالى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئېگىز - ئېگىز ئىمارەتلەر»، «پاكار - پاكار ئۆيلەر»، «چىرايلىق - چىرايلىق قىزلار» دېگەن بىرىكمىلەردىكى تەكرارلانغان سۈپەتلەر بىلەن «ئېگىز ئىمارەتلەر»، «پاكار ئۆيلەر»، «چىرايلىق قىز- لار» دېگەن بىرىكمىلەردىكى تەكرارلانغان سۈپەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق بار؛ «ئۆي - ئۆيدە»، «تەرەپ - تەرەپتىن»، «دوق- مۇش - دوقمۇشتا» قاتارلىق تەكرارلانغان ئىسىملارنىڭ «ھەر ئۆيدە»، «ھەر تەرەپتىن»، «ھەر دوقمۇشتا» دېگەن مەنىلەردە كېلىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق؛ «ئوقۇپ - ئوقۇپ»، «ساق- لاپ - ساقلاپ»، «يېزىپ - يېزىپ» قاتارلىق تەكرارلانغان رەۋىشداشلارنىڭ ئۆزى ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ كۆپ قېتىم تەك- رارلانغانلىقى ياكى ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كېلىۋات- قانلىقى ناھايىتى ئېنىق. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ خىل تەكرارلانغان شەكىللەر بىزنىڭ گىرامماتىكا كىتابلىرىمىزدىن بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل سۈپىتىدە ئورۇن ئالغىنى يوق.

8. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى مەسىلىسى تېخى تولۇق ھەل بولغىنى يوق. 1) تىلىمىزدىكى «چىشلەم»، «يۈ- تۈم»، «سېلىم»، «سەر»، «مىسقال»، «پۇڭ»، «كىلوگ-

ساقلانغان يەنە بىر ئېغىر مەسىلە — بېقىندى جۈملىلەرنىڭ تەھلىلىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى جۈملىلەر بەزى كىتابلاردا 21 تۈرگە، بەزى كىتابلاردا 16 تۈرگە، بەزى كىتابلاردا 14 تۈرگە، بەزى كىتابلاردا بولسا 3 تۈرگە بۆلۈندۈ؛ «بىز تاپشۇرۇقنى ياخشى ئىشلەپ ئوقۇتقۇچىمىزنى رازى قىلدۇق»، «ئاغرىپ قېلىپ ئۆگىنىشكە قاتنىشالمىدىم»، «بۇ بالا ياخشى ئوقۇش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرسىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى»، «دېھقانچىلىق مەيدانغا بارماقچى بولۇپ تەييارلىق قىلىۋاتىمىز»، «ئۇ دەرسنى ياخشى ئۆگەنگەنلىكتىن ئوقۇتقۇچىنىڭ سوتالغا ياخشى جاۋاب بەردى»، «ئۇ كېچىكپ قالغان سەۋەبتىن سىنىپقا كىرەلمىدى» قاتارلىق بىر ئىگىلىك جۈملىلەردىكى تېكىگە سەزىلغان قۇرۇلمىلار بەزى كىتابلاردا بېقىندى جۈملە ھېسابلىنسا، بەزى كىتابلاردا بېقىندى جۈملە ھېسابلىنمايدۇ؛ خەۋىرى «سا، سە» شەكلىدە بولۇپ، باش جۈملىدىكى ئالماش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بۆلەكلەرنى ئىزاھلاپ كەلگەن بېقىندى جۈملىلەر (مەسىلەن، «كىم تىرىشسا، شۇ ئالغا باسدۇ. ✖ كىم ياخشى بولسا، شۇنى سايلايمىز» دېگەنگە ئوخشاش) بىر كىتابتا ئايرىم تۈر ھېسابلىنىپ، «سوراق بېقىندى جۈملە» دەپ ئاتالسا، بىر كىتابتا باش جۈملىدىكى ئالماشنىڭ رولىغا ئاساسەن «ئىگە بېقىندى جۈملە»، «تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملە» دېگەنگە ئوخشاش تۈرلەرگە بۆلۈۋېتىلىدۇ، يەنە بىر كىتابتا بولسا، «خەۋىرى مورفولوگىيىلىك شەكلىدە كەلگەن بېقىندى جۈملە» دېگەن بىر چوڭ تۈرگە قوشۇۋېتىلىدۇ. بەزى كىتابلاردا بېقىندى جۈملە توغرىسىدا بېرىلگەن چۈشەنچە شۇنچىلىك مۇجەمل ۋە زىددىيەتلىككى، بېقىندى جۈملىنىڭ زادى قانداق ئۆلچەم بويىچە ئايرىلىدىغانلىقىنى زادىلا بىلگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، «بىرەر نەرسىنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ئاسان ئۆگىنىۋالغىلى بولىدۇ»

«چاقىرماق» ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قايسى خىلدىكى سىد-
 تاكىسىلىق مۇناسىۋەت؟ «ئۇ كادىر بولدى»، «قاسىم ئازادلىق
 ئارمىيە جەڭچىسى بولدى»، «بۇ كىتاب مېنىڭ بولدى»، «دۈيە-
 نىڭ كالىلىرى 56 بولدى»، «بالىلار چوڭ بولدى»، «ۋاقتىدا
 كەلمىگەنلەر مۇسابىقە ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن بولىدۇ»، «ئۇ
 ئەتە كېلىدىغان بولدى»، «ئۇ ئۇخلاۋاتقان بولۇپ جىم يېتىۋال-
 دى» دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردىكى «كادىر»، «ئازادلىق ئار-
 مىيە جەڭچىسى»، «مېنىڭ»، «56»، «چوڭ»، «مۇسابىقە
 ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەن»، «ئەتە كېلىدىغان»، «ئۇخلاۋاتقان»
 قاتارلىق سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن «بولماق» پېئىلى
 ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قانداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟
 «ئەخمەت، ئىسىملىك»، «مۇدەن، ماركىلىق»، «ئىشچان
 قىز، سەرلەۋھىلىك» قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى سۆزلەرنىڭ مۇ-
 ناسىۋىتى قايسى خىلدىكى سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت؟
 پېئىلنىڭ «پ» بىلەن ئاخىرلاشقان رەۋىشداش شەكلى
 گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك باشقا رەۋىشداشلار
 بىلەن بىر قاتارغا قويۇلۇپ، ھامان «يېقىندى ئورۇندا كېلىدىغان
 پېئىل شەكلى» دەپ تونۇلىدۇ. لېكىن، پېئىلنىڭ بۇ خىل
 رەۋىشداش شەكلى باشقا رەۋىشداشلار بىلەن ئوخشاش يېقىندى
 ئورۇندا كەلگەندىن باشقا، ئۇلاردىن پەرقلىق ھالدا مەنە جەھەتتىن
 مۇستەقىل ئورۇندىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇ تۈنۈگۈن كېلىپ،
 بۈگۈن كەتتى»، «بىز بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن
 ئوقۇيمىز»، «ئىچىم ئېلىشىپ، بېشىم قېيىپ تۇرىدۇ» دېگەن
 جۈملىلەردىكى تېكىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلار مەنە جەھەتتىن
 مۇستەقىل بولۇپ، ئۇلارنى خەۋەرگە ياكى يەنە بىر جۈملىگە
 يېقىنىپ كەلگەن دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنداق بولسا، بۇ خىل
 سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتنى نېمە دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەك؟
 10. ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىدا

«ئۆتۈمسىز تولدۇرغۇچى» ياكى «يانداس تولدۇرغۇچى» دەپ «نەگە»، «نەدە»، «نەدىن» سوئاللىرىغا جاۋاب بولغانلىرى «ھالەت» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ.

12. تىلىمىزدىكى «دۈر»، «ئىدى»، «ئىكەن»، «ئىد-مىش»، «دەك» (دەكمەن) سۆزلىرى پېئىلنىڭ ھەر خىل بايان رايىغا خاس زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتناشقاندىن تاشقىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ھەرخىل بايان رايىغا خاس قوشما خەۋەرلەرنى ھاسىل قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. لېكىن، گرامماتىكا كىتابلىرىدا بۇ سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق رولى توغرىلۇق سىستېمىلىق بايانات بېرىلمەيدۇ.

13. ياردەمچى پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئۈستىدە ئىختىلاپ زور. بەزى كىتابلاردا «ياردەمچى پېئىللار ئارقىلىق پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيىسى ھاسىل بولىدۇ» دەپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى كىتابلاردا «ياردەمچى پېئىللار ئارقىلىق ئاساسىي پېئىلغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەر قوشۇلىدىغان قوشما پېئىللار ھاسىل بولىدۇ» دەپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى كىتابلاردا بولسا، «ياردەمچى پېئىللار ئارقىلىق ئاساسىي پېئىلغا تۈرلۈك قوشۇمچە مەنىلەر قوشۇلىدىغان (مۇرەككەپ ئاساسلار، ھاسىل بولىدۇ ۋە بۇلار قوشما پېئىل (مۇرەككەپ پېئىل) دىن پەرقلىنىدۇ» دەپ ھېسابلىنىدۇ.

14. ئىسىملاردىكى كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ تەركىبى ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك تىركەلمىلەر (سۆز ئارقا ياردەمچىلىرى) نىڭ گرامماتىكىلىق رولى توغرىسىدا مۇنازىرە داۋام قىلماقتا. مېنىڭچە، بۇ يەردە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىرقانچە نەزەرىيىۋى مەسىلە بار: 1) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ پەرقى نېمە؟ تىلدا يېڭى سۆز ياسىمايدىغان «سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار» مەۋجۇتۇ؟ ئەگەر مەۋجۇت بولسا، ئۇلار سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردىن قايسى

دۇ» دېگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما «ھالەت» دەپ تەھلىل قىلىنسا، «تۆتەيلەن ئاشۇنداق بىر مەزگىل پاراڭلاشقان» دىن كېيىن رەسىملىك ژۇرناللارنى كۆرۈشكە باشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما «بېقىندى جۈملە» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ؛ «كونا دەسمايىنى يەپ يېتىۋەرمەڭلار» دېگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلما «ھالەت» دەپ تەھلىل قىلىنسا، «قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، قۇربان بولۇشتىن قورقماي، ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەيلى» دېگەن جۈملىدىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلار «بېقىندى جۈملە» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى ئۆلچەم زادى نېمە؟ ھەتتا «سىزنىڭ ئىشىڭىزغا نىسبەتەن ئۇنىڭ ئىشى قىيىنراق»، «بۇنىڭغا بىز گۇۋچەنداك تۈگۈل ھەرقانداق پارتىيە - گۇرۇھلارمۇ قوشۇلمايدۇ»، «ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالدىكى پارتىيىلەرنىڭ لېنىن رەھبەرلىك قىلغان پولشۇپىكلار پارتىيىسىدىن باشقا ھەممىسى دېگۈدەك ماركسىزمغا ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن جۈملىلەردىكى تېگىگە سىزىلغان قۇرۇلمىلارمۇ «بېقىندى جۈملە» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ. لېكىن، ئۇلارنى نېمىگە ئاساسەن «بېقىندى جۈملە» دېيىش مۇمكىن؟ بۇ ئەھۋاللار ئۇيغۇر تىلىدىكى بېقىندى جۈملىلەرنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمىدە مەسىلە بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

11. بەزى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ تەھلىللىرىدىمۇ بىرلىك يوق. مەسىلەن، يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن - پەيت كېلىش، چىقىش كېلىشتىكى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىلىرى بەزى كىتابلاردا بىردەك «ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى» ياكى «تولۇقلىغۇچى» دەپ تەھلىل قىلىنىدۇ. بەزى كىتابلاردا بولسا، ئۇلارنىڭ «نېمىگە»، «كىمگە»، «نېمىدە»، «كىمدە»، «نېمىدىن»، «كىمدىن» سوئاللىرىغا جاۋاب بولغانلىرى «ۋاستىلىك تولدۇرغۇچى» ياكى

سەندىكى، سەندەك، سەنچىلىك...؟ بەزى مەشھۇر ئادەملەرنى
ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە ئادەم ئىسىملىرىمۇ سۆز ياساشقا ئا-
ساس بولالمايدۇ ھەم ئادەم ئىسىملىرى ئاساسىدا يېڭى سۆز ياساش-
نى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس. لېكىن، نېمە ئۈچۈن يۇقىرىدىكى
قوشۇمچىلار ئادەم ئىسىملىرىگىمۇ خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىد-
دە كلا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، قاسىمدىكى، قاسىمدەك،
قاسىمغىچە، قاسىمچىلىك، تۇرسۇندىكى، تۇرسۇندەك...؟ 4)
گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىد-
لىدىغانلىقى گرامماتىكا نەزەرىيىسىدە ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنىدۇ.
يولداش تۈردى ئەخمەت بىلەن نەسرۇللامۇ ئۆزلىرىنىڭ
كىتابلىرىدا ئوخشاشلا ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرمۇنچە گرامماتىكىلىق
شەكىللەرنىڭ ياردەمچى سۆزلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدىغان-
لىقىنى يازىدۇ. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يالغۇز نەزەرىيە
جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇيغۇر تىلىد-
ىنىڭ گرامماتىكا تەھلىلىگىمۇ تەتبىق قىلىنغان. مەسىلەن، ئۆي-
غۇر تىلى تەتقىقاتىدا بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان پېئىلنىڭ زامان
شەكىللىرىدىن بىرمۇنچىسى ياردەمچى سۆزلەردىن پايدىلىنىش
ئارقىلىق ياسالغان (مەسىلەن، يازغانىدىم، يازغانىكەن، يازار
ئىدىم... دېگەنگە ئوخشاش). ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىل-
لارنىڭمۇ گرامماتىكىلىق شەكىل ياساش رولىنى ئوينايدىغانلىقى
كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماقتا، شۇنداق
تۇرۇقلۇق ئۇيغۇر تىلىدىكى تىركەلمىلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شە-
كىل ياساش رولى نېمە ئۈچۈن ئېتىراپ قىلىنمايدۇ؟ پېئىلنىڭ
ئوخشاش خاراكتېردىكى «يازىدىم» شەكلى بىلەن «يازغانىدىم»
شەكلى بىرىنىڭ قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغىنى، بىرىنىڭ ياردەم-
چى سۆز ئارقىلىق ياسالغىنىغا قارىماي، پېئىلنىڭ زامان كاتېگورى-
يىسىگە كىرگۈزۈلگەن يەردە، نېمە ئۈچۈن ئىسىمنىڭ ئوخشاش

جەھەتتىن پەرقلەندۈ؟ كونكرېت قىلىپ ئېيتساق، بەزى ئەقەد-
 قاتچىلار «ئۈرۈمچىدىكى» دېگەن قۇرۇلمىدىكى «دىكى» قوشۇم-
 چىسىنى «سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئەمەس، بەلكى سۆزنىڭ
 گرامماتىكىلىق خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىدىغان سۆز ياسىغۇچى قو-
 شۇمچە» دەيدۇ، ئۇنداق بولسا، «ئۈرۈمچىدە» دېگەن قۇرۇلمىدە-
 كى «دە» قوشۇمچىسىمۇ سۆزنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىدىغان
 سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بولۇپ قالمامدۇ؟ (2) سۆز ياسىغۇچى
 قوشۇمچىلارنىڭ «بالامدىكى»، «بالىلىرىمىدىكى»، «بالىڭىزدە-
 كى» دېگەنگە ئوخشاش شەكىللىرى سىستېمىلىق ھالدا سۆزنىڭ
 گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئاساسىغا قوشۇلۇشى مۇمكىنمۇ؟ (3)
 ئادەتتە ئالماشلارنىڭ ئومۇمەن سۆز ياساشقا ئاساس بولالمايدىغان-
 لىقى ئۇلارنىڭ بىر گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە كۆر-
 سىتىلىدۇ. مەسىلەن، قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى
 ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان
 ئۇيغۇر تىلى» دا: «باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە قارىغاندا، ئالماشلاردا
 سۆز ھاسىل قىلىش پىروتىپى ناھايىتى كۈچسىز» دېيىلىدۇ.
 يولداش تۈردى ئەخمەت بىلەن نەسرۇللا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ:
 «ئالماشلارنىڭ سۆز ياساش رولى يوق دېيەرلىك، ئالماشلارغا
 پەقەت پېئىل ياسىغۇچى (-لا، -لە، ۋە ئىسىم، سۈپەت ياسىغۇچى
 (-لىق، -لىك، -لۇق، -لۈك، -چى، قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش
 ئارقىلىق باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە خاس ئاز ساندىكى سۆزلەرنى
 ياساش ۋە بەزى ئالماشلارنى ئۆزئارا قوشۇپ جۈپ ئالماشلارنى
 ياساش مۇمكىن» دەپ يازىدۇ؛ لېكىن، نېمە ئۈچۈن «-دىكى،
 -تىكى»، «-دەك، -تەك»، «-قىچە، -غىچە، -گىچە، -كىچە»،
 «-چە(-چىلىك)» قوشۇمچىلىرى ئىسىم رولىدىكى ئالماشلارغا
 خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىدەكلا سىستېمىلىق قوشۇلۇپ كېلە-
 لەيدۇ. (مەسىلەن، بىزدىكى، بىزدەك، بىزگىچە، بىزچىلىك،

چالڭ (تۆمۈريولى)، جۇڭگو - سوۋېت (چېگرىسى) ... دېگەندە.
لەرگە ئوخشاش).

16. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتتا، جۈملىدىن گرامماتىكا كىتابلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق كەمچىلىكلەرنىڭ يەنە بىرى — پەقەت تىلنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنى بايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، شۇ سىستېمىنى تەشكىل قىلغۇچى بىرلىكلەرنىڭ، يەنى كونكرېت گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى بايان قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدا ھازىرغىچە بارلىققا كەلگەن گرامماتىكا كىتابلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كونكرېت گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ بەرگەن بىرەر سىنى كۆرسىتىش ناھايىتى تەس، مەلۇم كونكرېت قائىدىنىڭ قانداق قوللىنىلىشىدىن خاتالىققا يېغىشلانغان ماقالىلەرمۇ يوقنىڭ قاتارىدا. بۇ ھالنى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم بىر نۇقتىسى ھېسابلىماي مۇمكىن ئەمەس. گرامماتىكىنى تەتقىق قىلىش، گرامماتىكا توغرىسىدا كىتاب يېزىش ياكى گرامماتىكىدىن دەرس ئۆتۈشتىكى ئەڭ مۇھىم بىر ۋەزىپە — كىشىلەرنى تىلنىڭ گرامماتىكىلىق بايلىقىدىن ئەتراپلىق خەۋەردار قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ بايلىقتىن ئاڭلىق پايدىلىنىشىغا ياردەم بېرىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. روشەنكى، كونكرېت گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى تەپسىلىي بايان قىلىش ئارقىلىق، تىلنىڭ گرامماتىكىلىق بايلىقىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلەيمەن. گەن گرامماتىكا كىتابى ياكى دەرسلىكلەرنىڭ بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن، تىلنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنىمۇ ئۇنى تەشكىل قىلغۇچى

خاراكتېردىكى «ئۈرۈمچىدىن» (قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان) شەكلى بىلەن «ئۈرۈمچى ئارقىلىق» (ياردەمچى سۆز ئارقىلىق ياسالغان) شەكلى كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ؟

15. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا قوشما سۆزلەر بىلەن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ پەرقى مەسىلىسىمۇ تولۇق ھەل بولغان مەسىلە ئەمەس. مەسىلەن، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ «بولماق»، «قىلماق» پېئىللىرى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇل-مىلارنى قارىقويۇق بىر سۆز ھېسابلاش گرامماتىكا كىتابلىرىدا بىر دەستۇر بولۇپ كەلمەكتە. ۋەھالەنكى، بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى (مەسىلەن، «ھەل بولماق، ھەل قىلماق، پەيدا بولماق، پەيدا قىلماق» دېگەنلەرنى) بىر سۆز ھېسابلاشقا بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمىنى (مەسىلەن، «ئادەم بولساق، ئادەم قىلماق، 100 بولماق، چىرايلىق بولماق، چىرايلىق قىلماق» قاتارلىقلارنى) بىر سۆز ھېسابلاش ناھايىتى تەس، چۈنكى بۇ قۇرۇلمىلار ئۆزلىرىنىڭ بىرىكىش جەھەتتىكى ئەركىنلىكى بىلەن قوشما سۆزلەردىن پەرقلىنىدۇ؛ يەنە مەسىلەن، گرامماتىكا كىتابلىرىدا سىزىقچە ئارقىلىق يېرىم قوشۇپ يېزىلىدىغان قۇرۇلمىلار بىردەك جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ كەلمەكتە. بۇ قۇرۇلمىلارنىڭ بىر قىسمى ئەلۋەتتە جۈپ سۆز ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئىككى سۆزنىڭ يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان ئۈچىنچى بىر لېكسىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ (مەسىلەن، «دەپتەر - قەلەم، ئىسىق - سوغۇق، كېچە - كۈندۈز، قىش - ياز» دېگەنلەرگە ئوخشاش)، لېكىن بۇ خىل قۇرۇلمىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى جۈپ سۆز (بىر سۆز) ھېسابلاش ناھايىتى تەس، چۈنكى ئۇلار ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلما مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ۋە بىرىكىش جەھەتتىكى ئەركىنلىكى بىلەن يۇقىرىقىلاردىن پەرقلىنىدۇ (مەسىلەن، «تەرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق، ئىشچى - دېھقان، لەنجۇ - شىنە

قايسى شەخسلەك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، دەرىجە شەكىل-
لىرىنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەتداش، ھەرىكەتنامى، رەۋىشداشلار-
نىڭ قوللىنىلىشى، ياردەمچى پېئىللارنىڭ قوللىنىلىشى، تەقلىد-
دىي سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى، باغلىغۇچىلارنىڭ قوللىنىلىشى،
تىركەلمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى، يۈكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى،
ئۈندەش سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ھاكازا. بۇ خىل تەتقىقات
تىل پاكىتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان پۇختا تەكشۈرۈش ۋە
يېتەرلىك ماتېرىيال ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك، پەقەت
شۇنداق بولغاندىلا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي قىممىتىنى تاپالايدۇ.

بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى پۇختا تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئاندىن ھەقىقىي يۈسۈندا ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ. ئۇ غۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا ئائىت بىر مۇنچە مەسىلىلەرنىڭ ھەل بولماي كېلىۋاتقانلىقىمۇ ئاساسەن كونكرېت بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشى ئېنىقلاپ چىقىلمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، بىز 1 - مەسىلىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن 35 خىل پېئىل شەكلىنىڭ قانداق قوللىنىلىشى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىلغان بولسا، پېئىلنىڭ بايان رايىغا تەۋە بولغان گرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ قانداق بىر سىستېمىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقىمۇ ئاسانلا ئېنىقلاپ چىقىلغان بولاتتى؛ تىلدىن مەزىدىكى ياردەمچى پېئىللارنىڭ قانداق قوللىنىلىشى تەپسىلىي ئېنىقلاپ چىقىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ قانداق گرامماتىكىلىق رولدا كېلىۋاتقانلىقىمۇ ئاسانلا ئېنىقلاپ چىقىلغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، گرامماتىكا تەتقىقاتىدا كونكرېت گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىشىنى تەتقىق قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ ساھەدە تېما ئىنتايىن كۆپ. مەسىلەن، ئىسىمنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئىسىمنىڭ تەۋەلىك شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئىسىمنىڭ ھەرقايسى كېلىش شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، ئىسىملارنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەتنىڭ دەرىجە شەكىللەرنىڭ قوللىنىلىشى، سۈپەتلەرنىڭ ئىسىم رولىدا كېلىشى، تەكرارلانغان سۈپەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى، مۆلچەر سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، «-دىن، -تىن» قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن سانلارنىڭ قوللىنىلىشى، سانلارنىڭ ئىسىملىشىشى، مىقدار سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى، ھەرقايسى تۈردىكى ئالماشلارنىڭ قوللىنىلىشى، پېئىلنىڭ ھەر-

شەكىلنى كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ؛
بۇلارنىڭ بىرى «-دىكى، -تىكى» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان
بولۇپ، بۇنى «ئورۇن - بەلگە كېلىش» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ (مەسى-
لەن، مەكتەپتىكى)؛ ئىككىنچىسى، «-غىچە، -قىچە // -گىچە،
-كىچە» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان بولۇپ، بۇنى «چەك كې-
لىش» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ (مەسىلەن، مەكتەپكىچە)؛ ئۈچىنچى-
سى، «-دەك، -تەك» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان بولۇپ، بۇنى
«ئوخشىتىش كېلىش» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ (مەسىلەن، مەكتەپ-
تەك)؛ تۆتىنچىسى، «-چە (-چىلىك)» قوشۇمچىسىنى بەلگە
قىلغان بولۇپ، بۇنى «تەڭلەشتۈرمە كېلىش» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ
(مەسىلەن، مەكتەپچە).

ئىسمىنىڭ بۇ 4 خىل شەكىلنى كېلىش كاتېگورىيىسىگە
كىرگۈزۈشتىكى ئاساس نېمە؟

بىرىنچىدىن، ئىسمىنىڭ بۇ 4 خىل شەكىلمۇ خۇددى «كې-
لىش» دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئالدىنقى 6 خىل شەكىلگە ئوخ-
شاشلا كېلىش مەنىسىنى، يەنى ئىسمىنىڭ جۈملە ياكى سۆز
بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈ-
رىدۇ. بىز تۆۋەندە ئىسمىنىڭ ئالدىنقى 6 خىل شەكلى بىلەن
بۇ 4 خىل شەكىلنى قاتار قويۇپ، ھەر قايسىسىنىڭ رولىنى
(مەنىسىنى) قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى:

1. باش كېلىش — بايان قىلىنغۇچىنى بىلدۈرىدۇ. مەسى-
لەن، كۈن چىقتى. ※ ئەمگەك شەرەپلىك.
2. ئىگىلىك كېلىش — باشقا بىر شەيئىنىڭ ئىگىلىگۈچى-
سىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپنىڭ بىناسى. ※
تۇرسۇننىڭ قەلىمى.

3. بېرىش كېلىش — مەلۇم بىر ھەرىكەت ياكى سۈپەت
قارىتىلغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپكە بارىمەن.
※ ئۇ خەتكە ئۇستا.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ «كېلىش» كاتېگورىيىسى توغرىسىدا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى 6 كېلىشتىن تەركىب تاپىدۇ» دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. بۇ 6 كېلىش مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) نۆل بەلگىلىك باش كېلىش (مەسىلەن، مەكتەپ)؛ (2) «نىڭ» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان ئىگىلىك كېلىش (مەسىلەن، مەكتەپ-نىڭ)؛ (3) «-غا، -قا // -گە، -كە» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان بېرىش - كېلىش (مەسىلەن، مەكتەپكە)؛ (4) «نى» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان چۈشۈم كېلىش؛ (5) «-دا، -تا // -دە، -تە» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان ئورۇن كېلىش (مەسىلەن: مەكتەپتە)، (6) «-دىن/-تىن» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان چىقىش كېلىش (مەسىلەن، مەكتەپتىن).

بۇ 6 خىل گرامماتىكىلىق ھادىسە ئەلۋەتتە كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ، بۇ ھەقتە ھېچقانداق مۇنازىرە يوق. بىراق، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى پەقەت مۇشۇ 6 خىل بىلەنلا چەكلىنەمدۇ؟ ياق، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەمەلىي پاكىتلار ئىسىمنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنى بۇ 6 خىل بىلەنلا چەكلەپ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئالدى بىلەن ئىسىمنىڭ تۆۋەندىكى 4 خىل گرامماتىكىلىق

• بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1980 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

شەكىللىرىگىمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ. ھالبۇكى كېيىنكى 4 خىل قوشۇمچىمۇ دەل مۇشۇ ئورۇنلاردا ئالدىنقى 6 خىل قوشۇمچە بىلەن تولۇق نۆۋەتلىشىپ كېلەلەيدۇ. بىز بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. (بۇ جەدۋەلدە ئىسىمنىڭ تەۋە-لىك شەكلىدىن پەقەت I شەخس بىرلىكىنىلا ئالىمىز):

ئىسىمنىڭ بىر-لىك شەكلى	ئىسىمنىڭ كۆپ-لۈك شەكلى	ئىسىمنىڭ بىرلىك تەۋەلىك شەكلى	ئىسىمنىڭ كۆپلۈك تەۋەلىك شەكلى
بالا	باللار	بالام	باللىرىم
بالىنىڭ	باللارنىڭ	بالىنىڭ	باللىرىمنىڭ
بالغا	باللارغا	بالامغا	باللىرىمغا
بالىنى	باللارنى	بالامنى	باللىرىمنى
بالدا	باللاردا	بالامدا	باللىرىمدا
بالدىن	باللاردىن	بالامدىن	باللىرىمدىن
بالدىكى	باللاردىكى	بالامدىكى	باللىرىمدىكى
بالغىچە	باللارغىچە	بالامغىچە	باللىرىمغىچە
بالدەك	باللاردەك	بالامدەك	باللىرىمدەك
بالچە	باللارچە	بالامچە	باللىرىمچە

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار بىز ئېيتىۋاتقان كېيىنكى 4 خىل ھادىسىنىڭ «كېلىش» دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئالدىنقى 6 خىل ھادىسە بىلەن ئوخشاش بىر تىپتىكى گرامماتىكىلىق ھادىسە ئىكەن-لىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ 4 خىل ھادىسە ئەلۋەتتە ئالدىنقى 6 خىل ھادىسە بىلەن ئوخشاش گرامماتىكىلىق كاتېگورىيەگە كىرگەن — كېلىش كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولۇشى كېرەك.

- (4) چۈشۈم كېلىش — مەلۇم بىر ھەرىكەت بىۋاسىتە ئۆتىدىغان شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەن بۇ كىتابنى ئوقۇدۇم.
- (5) ئورۇن كېلىش — مەلۇم بىر ھەرىكەت ياكى ھالەتنى ئورنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەن مەكتەپتە ئوقۇيمەن. ❖ قەلىمىڭ تۇرسۇندا.
- (6) چىقىش كېلىش — مەلۇم بىر شەيئىنىڭ ئايرىلىش ياكى يىراقلىشىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەن مەكتەپتىن كەلدىم. ❖ بىز قىيىنچىلىقتىن قورقمايمىز.
- (7) ئورۇن - بەلگە كېلىش — باشقا بىر شەيئىنىڭ ئورۇن ياكى ۋاقىت جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار. ❖ يازدىكى ئىشلار.
- (8) چەك كېلىش — مەلۇم بىر ھەرىكەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاخىرقى چەكنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مەن مەكتەپكىچە باردىم. ❖ 15 - بەتكىچە ئوقۇڭ.
- (9) ئوخشىتىش كېلىش — مەلۇم بىر شەيئى ياكى ھەرىكەت سۈپىتىنىڭ ئۆلچىمىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، مۇشتۇمدەك بىر تاش. ❖ مەن خەنزۇچىنى تۇرسۇندەك ياخشى سۆزلىيەلمەيمەن.
- (10) تەڭلەشتۈرمە كېلىش — بۇ كېلىشنىڭ مەنىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىتىش كېلىشىنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، كۆپىنچە ھەجىم ياكى ھەرىكەتنىڭ سۈپىتى جەھەتتىن ئوخشىتىشقا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، قوشۇمچە بىر تاش. ❖ ئالاقانچەلىك يەرمۇ بوش ئەمەس.
- ئىككىنچىدىن، كېيىنكى 4 خىل قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇش ئورنى جەھەتتىنمۇ ئالدىنقى 6 خىل كېلىش قوشۇمچىسىغا پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئىسىمنىڭ ئالدىنقى 6 خىل كېلىش قوشۇمچىسى ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىگىمۇ، كۆپلۈك شەكلىگىمۇ، شۇنىڭدەك ھەرقايسى شەخستىكى تەۋەلىك

دەپ تونۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئەقىلگە سىغمايدۇ. تۆتىنچىدىن، ئايرىم ھاللارنى نەزەرگە ئالمىغاندا، كىشىلىك ئالماشلىرى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلمايدۇ، لېكىن بۇ 4 خىل قوشۇمچە كىشىلىك ئالماشلىرىغىمۇ خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىدەكلا قوشۇلىۋېرىدۇ (مەسىلەن، مەندىكى، سەندىكى، بىزدىكى، سىزدىكى، سىلەردىكى، ئۇنىڭدىكى، ئۇلار-دىكى، بىزگىچە، سىزگىچە، ئۇلارغىچە، مەندەك، سەندەك، بىزدەك، سىزدەك، سىلەردەك، ئۇنىڭدەك، ئۇلاردەك، مەنچە، سەنچە، بىزچە، سىزچە، سىلەرچە، ئۇنىڭچە، ئۇلارچە).

بەشىنچىدىن، بۇ 4 خىل قوشۇمچىنى سۆز ياسىغۇچى ھېسابلىغاندا، «يېزىشتىكى»، «يېزىشتىكى»، «كەلگەندەك»، «كۆرگەندەك»، «يېزىشتەك»، «ئالغىنىڭچە»، «يازغىنىڭچە» دېگەنگە ئوخشاش ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئايرىم قېتىپ قالغان شەكىللەرنى نەزەرگە ئالمىغاندا، بۇ خىل پېئىل شەكىللىرىدىن يېڭى سۆز ياساش مۇمكىن ئەمەس. بۇ 4 خىل قوشۇمچىنى سۆز ياسىغۇچى دەپ قارىغۇچىلار، بەلكىم بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان قۇرۇلمىنىڭ سۈپەتكە ياكى رەۋىشكە ئوخشاپ كېتىدىغان رولىغا قاراپلا، ئۇلارنى «سۈپەتكە ياكى رەۋىشكە ئايلاندى» دەپ ھېسابلىغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق، گەرچە بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ئىسىملار سۈپەتكە ياكى رەۋىشكە ئوخشاش رول ئوينىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سۈپەتكە ياكى رەۋىشكە ئايلاندى دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ ئىسىملار ئۆزىنىڭ ئىسىملىك خۇسۇسىيىتىنى يوقاتىپ قويمىدۇ؛ ئۇلار يەنە ئىسىمغا خاس بولغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرلەنۋېرىدۇ، يەنىلا ئۆز ئېنىقلىغۇچىسىنى ئېلىپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، ئۆيلەردىكى كارىۋاتلار. ※ يېڭى سېلىنغان ئۆيلەردەكى كارىۋاتلار. ※ سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلاردىكى كارىۋاتلار. ※ كىچىك بالىنىڭ مۇشتۇمىدەك بىر تاش. ※ توپ مەيدانچىلىك

بەزى گراماتىكا كىتابلىرىدا كېيىنكى 4 خىل قوشۇمچە سۆز
 ياسىغۇچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. بىزنىڭچە، بۇ 4
 خىل قوشۇمچىنى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېسابلاشقا بولمايدۇ:
 بىرىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مەلۇم بىر سۆزگە
 قوشۇلغاندا، ئۇنىڭدىن تۇراقلىق بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان يېڭى بىر
 سۆز ھاسىل بولىدۇ (مەسىلەن، ئىش + چى ← ئىشچى، ئىنقىلاب +
 چى ← ئىنقىلابچى، قىزغىن + لىق ← قىزغىنلىق، جاھانگىر + لىك ←
 جاھانگىرلىك، باش + لا ← باشلا، ماي + لا ← مايلا). لېكىن، بۇ 4
 خىل قوشۇمچە ئىسىملارغا ئۇلانغاندا، ئۇنىڭدىن تۇراقلىق مەنىگە
 ئىگە بولغان يېڭى سۆز ياسالمايدۇ، بىز ھېچقاچان «قەغەز» نى
 بىر سۆز، «قەغەزدىكى» ياكى «قەغەزگىچە» ياكى «قەغەزدەك»
 نى يەنە بىر سۆز ھېسابلىمايمىز. شۇڭا، لۇغەتلەردىمۇ بۇ قوشۇم-
 چىلار بىلەن ياسالغان سۆز ماددىلىرى كۆرۈلمەيدۇ.
 ئىككىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ئابستراكت-
 لىق دەرىجىسى چەكلىك بولىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ
 ئېيتقاندا، ئۇلار چەكلىك سۆزلەرگىلا قوشۇلىدۇ. ئىسىملارغا
 قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئەڭ ئۈنۈملۈك ياسىغۇچىلاردىن «چى» ۋە
 «-لىق، -لىك» قوشۇمچىلىرىمۇ ئىسىملارنىڭ ھەممىسىگە قوشۇ-
 لۇپ كېتەلمەيدۇ، لېكىن بۇ 4 خىل قوشۇمچە يۈكسەك دەرىجىدە
 ئابستراكتلاشقان بولۇپ، ھەرقانداق بىر ئىسىمغا قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ.
 ئۈچىنچىدىن، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئادەتتە سۆزنىڭ
 ئۆزىگىلا قوشۇلىدۇ، لېكىن بۇ 4 خىل قوشۇمچە ئىسىمنىڭ
 ئۆزىگىلا ئەمەس، بەلكى ئىسىمنىڭ كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك شەكىل-
 لىرىگىمۇ قوشۇلۇپ كېلەلەيدۇ (يۇقىرىدىكى جەدۋەلگە قارال-
 سۇن). ئەگەر بۇلار سۆز ياسىغۇچى دەپ تونۇلسا، «جوزا»،
 «جوزىدىكى»، «جوزىلاردىكى»، «جوزامدىكى»، «جوزىمىزدە-
 كى»، «جوزاڭدىكى»، «جوزىڭىزدىكى»، «جوزاڭلاردىكى»،
 «جوزىسىدىكى» دېگەنلەرنىڭ ھەربىرىنى باشقا - باشقا بىر سۆز

ھازىرقى زامان بىلەن ئۆتكەن زامان شەكلى سىنىپتىنك يول بىلەن ياسالغان بولسا، كېلەر زامان شەكلى ئانالىتىك يول بىلەن ياسالغان. مۇنداق ئەھۋالنى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۇچرىتىشىمىز مۇمكىن: ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدا پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن شەكىللىرىدىن ئاددىي ئۆت-كەن زامان شەكلى سىنىپتىنك يول بىلەن ياسالغان بولسا (مەسىلەن، ياز + دىم - يازدىم)، مۇرەككەپ ئۆتكەن زامان شەكىللىرى ئانالىتىك يول بىلەن ياسالغان (مەسىلەن، يازار + ئىدىم - يازاتتىم، يازغان + ئىدىم - يازغانىدىم). شۇنداق تۇرۇقلۇق، تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ نۆل كېلىش شەكلىدە ئارقا ياردەمچىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن شەكىللىرى (مەسىلەن، مەكتەپ بىلەن، مەكتەپ ئارقىلىق، مەكتەپ ئۈچۈن، مەكتەپ توغرىلىق قاتارلىقلار) ئىسىمنىڭ بىر خىل مورفولوگىيىلىك شەكلى قاتارىدا كۆرۈلمىدى ۋە ئۆزىگە لايىق بولغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈلمىدى، بۇ ئەھۋال بىزنىڭ گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى ئايرىشتىكى پرىنسىپىمىزنىڭ ئىز-چىل بولالمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. «گرامماتىكىلىق شەكىللەر يالغۇز سىنىپتىنك يول بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئانالىتىك يول بىلەنمۇ ياسىلىدۇ» دېگەن پرىنسىپ بويىچە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ نۆل كېلىش شەكلىدە ئارقا ياردەمچىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەن شەكلىنى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكلى ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك. چۈنكى، ئىسىمنىڭ بۇنداق شەكىللىرىمۇ خۇددى سىنىپتىنك كېلىش شەكىللىرىگە ئوخشاشلا شۇ ئىسىمنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان تۈرلۈك مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق بولغاندا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە يەنە تۆۋەندىكى كېلىشلەر قوشۇلىدۇ:

1. قورال - ئۆملۈك كېلىش — بۇ كېلىش نۆل كېلىشلىك

يەر، ۋە ئوغۇللار ياتقىغىچە بارىمەن). بىر سۆز تۈركۈمىنىڭ مەلۇم گرامماتىكىلىق تۈرلىنىش ئارقىلىق يەنە بىر سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىدىلا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدىغان ئەھۋال. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ ھەرىكەتنامىسى، سۈپەتداش، رەۋىشداش شەكىللىرى ئۆز رېتى بويىچە پېئىلنىڭ ئىسىم، سۈپەت ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى پېئىلنىڭ ھەرىكەتنامىسى، سۈپەتداش، رەۋىشداش شەكىللىرىنى ئىسىم، سۈپەت، رەۋىش ھېسابلىغىلى بولمىغىنىدەكلا، ئىسىمنىڭ بۇ 4 خىل قوشۇمچە قوشۇلغان شەكىللىرىنىمۇ سۈپەت ياكى رەۋىش ھېسابلاشقا بولمايدۇ.

دېمەك، بۇ 4 خىل قوشۇمچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئەمەس، بەلكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە، ئىسىمنىڭ بۇ قوشۇمچە چىلار بىلەن تۈرلەنگەن شەكلى ئىسىمنىڭ «كېلىش» دەپ ئېتىبار قىلىنغان 6 خىل شەكلى بىلەن ئوخشاش بىر تىپقا كىرىدۇ. ئەمەس، بۇ 4 خىل ھادىسىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، كېلىش سانى 10 غا يەتكۈزۈلسە، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى تولۇق بايان قىلىنغان بولامدۇ؟ ياق، يەنە تولۇق بايان قىلىنغان بولمايدۇ.

بىز يۇقىرىدا پەقەت سىنتېتىك (قوشۇمچىلار ياردىمى بىلەن ياسالغان) كېلىشلەر ئۈستىدىلا توختالدىق. بىزگە مەلۇمكى، سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى يالغۇز قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ياردەمچى سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ياسىلىدۇ ۋە كۆپ ھاللاردا سۆزنىڭ قوشۇمچە قوشۇش يولى بىلەن ياسالغان شەكىللىرى (سىنتېتىك شەكىللىرى) بىر تىپتىكى ھادىسىلەر قاتارىدا بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە كىرگۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلى گرامماتىكىسىدا پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن شەكىللىرىدىن

لىق ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەنلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، تۈرى ئوخشىمايدىغان، لېكىن بىر تىپقا كىرىدىغان گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى گرامما-تىكىلىق كاتېگورىيىلەرگە ئومۇملاشتۇرۇپ، ھەرقايسى گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ قارىمۇقارشىلىق بىرلىك مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، تىلنىڭ ئوب-يېڭىلىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدىكى سىستېمىچانلىق ۋە قانۇنىيەت ئېنىق ئېچىلىدۇ. ئايرىم گرامما-تىكىلىق ھادىسىلەرنى چۈشىنىش تېخىمۇ ئاسانلىشىدۇ.

گرامماتىكا ئىنتايىن روشەن مىللىيلىككە ئىگە. ھەر بىر تىلنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى شۇ تىلنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ۋە شۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەردىن تەركىب تاپىدۇ. بىر تىلدا بولغان مەلۇم گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە يەنە بىر تىلدا بولماسلىقى مۇمكىن (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا شەخس كاتېگورىيىسى بار، لېكىن خەنزۇ تىلىدا يوق. رۇس تىلىدا جىنس كاتېگورىيىسى بار، لېكىن ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا يوق)؛ بىرقانچە تىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرمۇ ھەرقايسى تىللاردا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت ۋە مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ، ئەرەب تىلىدىمۇ سان كاتېگورىيىسى بار، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدىكى سان كاتېگورىيىسى بىرلىك ۋە كۆپلۈكتىن تەركىب تاپسا، ئەرەب تىلىدىكى سان كاتېگورىيىسى بىرلىك، ئىككىلىك ۋە كۆپلۈكتىن تەركىب تاپىدۇ). شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىسىنى تەتقىق قىلغان ۋاقىتىمىزدا، جەزمەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەمەلىي تىل پاكىتلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز توغرا يول بويىچە راۋاجلىنىلايدۇ.

ئىسىملارنىڭ «بىلەن» دېگەن ياردەمچى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، مەلۇم ھەرىكەتنىڭ قوراللىق ياكى ئۆملۈك مەنىسىدىكى ھەرىكەتلەرنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، قەلەم بىلەن يازدىم. ※ دوختۇر بىلەن سۆزلەشتى.

2. ۋاستە كېلىش — بۇ كېلىش نۆل كېلىشلىك ئىسىملارنىڭ «ئارقىلىق» دېگەن ياردەمچى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، مەلۇم بىر ھەرىكەتنىڭ ۋەقە بولۇشىدىكى ۋاستىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، تېلېفون ئارقىلىق سۆزلەشتىم. ※ تۇرسۇن ئارقىلىق بىلدىم.

3. سەۋەب — بېغىشلىما كېلىش — بۇ كېلىش نۆل كېلىشلىك ئىسىملارنىڭ «ئۈچۈن» دېگەن ياردەمچى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، مەلۇم بىر ھەرىكەت بېغىشلانغان شەيئىنى ياكى ھەرىكەتنىڭ ۋەقە بولۇشىدىكى سەۋەبىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلايلى. ※ ئۇ كەلمىگەن ئۈچۈن بارمىدىم.

4. مەزمۇن كېلىش — بۇ كېلىش نۆل كېلىشلىك ئىسىملارنىڭ «توغرۇلۇق»، «ھەققىدە»، «توغرىسىدا» قاتارلىق ياردەمچىلەرنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىشىدىن ھاسىل بولۇپ، بەزى ھەرىكەتلەرنىڭ (كۆپرەك «يازماق»، «سۆزلىمەك»، «ئويلە-ماق»، «مۇزاكىرە قىلماق» قاتارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ) مەزمۇن دائىرىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، پىلان توغرۇلۇق سۆزلەندى. ※ شېرىيەت توغرىسىدا ماقالە يازدى.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش سىستېمىسى 10 سىنتېتىك كېلىش ۋە 4 ئانالىتىك كېلىش بولۇپ جەمئىي 14 كېلىشتىن تەركىب تاپىدۇ.

گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە مەسىلىسى گرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى مەركىزىي مەسىلە. تىلنىڭ گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى تەتقىق قىلىدىغان گرامماتىكا ئىلمى تىلدىكى ئايرىم گرامماتىكە-

تىلىدىكى تىل پاكىتلىرى بويىچە ئەمەس، بەلكى گرامماتىكىغا ئائىت نەزىرىيەۋى مەسىلىلەر بويىچە مۇزاكىرە قىلىشقا ئىرىشەلەيدىغان بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«- دىكى»، «- دەك»، «- چە (چىلىك)»، «- غىچە»
قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا

1. بۇ قوشۇمچىلار ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا «بۇرۇنقى 6 كېلىشكە ئوخشاش ئىسىم ياكى ئىسىم ئورنىدا كەلگەن سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ» — بۇ يولداش غاپپارنىڭ بۇ قوشۇمچىلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىسى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشتىكى ئەڭ ئاساسلىق بىر نۇقتىئىنى بىلىش. لېكىن، يولداش غاپپارنىڭ بۇ ھۆكۈمى بىزنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ. چۈنكى، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئىسىملارغا قوشۇلۇپ شۇ ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق رولىنى (ۋەزىپىسىنى) كۆرسىتىپ كېلىدىغانلىقى شۇنچىلىك ئېنىق ئىدى. بىزنىڭ بۇ يەردە مۇنازىرە قىلىپ ئولتۇرۇشىمىزغا ھاجەت يوق ئىدى. ئەمما، مەسىلە شۇ تەرىقىدە قويۇلغانىكەن، يەنىلا بۇنىڭغا جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. يولداش غاپپار ئۆز ماقالىسىدە بۇرۇنقى 6 كېلىشنىڭ كېلىشكە خاس سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «قادىر» دېگەن ئىسىم ئاساسىدا 6 مىسال كەلتۈرگەن. ئەمەس، بىزمۇ شۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ «قادىر» دېگەن ئىسىم ئاساسىدا 4 مىسال كەلتۈرۈپ، بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ئىسىملارنىڭ كېلىشكە خاس سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

- (1) قادىردىكى لۇغەتنى ئېلىپ كەل.
- (2) قادىردەك ئوقۇغۇچىلار بىزدە ئاز ئەمەس.
- (3) قادىرچىلىك بىر بالا كەلدى.
- (4) بۇ خەۋەر قادىرغىچە يېتىپ بېرىپتۇ.

يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا*

مەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1980 - يىللىق 3 - سانغا بېسىلغان «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىمىدە ئۆي-غۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىنىڭ ئادەتتە ئېيتىلىپ كېلىنىۋاتقاندا 6 كېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئۇنىڭغا يەنە «- دىكى»، «- دىك»، «- چە»، «- چىلىك»، «غىچە» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان 4 سىنىپتىكى كېلىشنى ۋە «بىلەن»، «ئۈچۈن»، «توغرۇلۇق»، «ئارقىلىق» ياردەمچىلىرى (ئارقا ياردەمچىلەر) بىلەن ئىپادىلىنىدىغان 4 ئانالىتىك كېلىشنى قوشۇشقا بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. يولداش غاپپار مۇھەممەت «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1981 - يىللىق 2 - ساندا «ھا-زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» ماۋزۇلۇق بىر ماقالە ئېلان قىلىپ، مېنىڭ يۇقىرىدىكى كۆز قارىشىمغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

مەن يولداش غاپپارنىڭ ماقالىسىنى مۇلاھىزە قىلىپ چىققاندىن كېيىن، يولداش غاپپار بىلەن مۇزاكىرىلىشىش ئۈچۈن بۇ ماقالىنى يازدىم. چۈنكى، يولداش غاپپار ئۆز ماقالىسىدە ئۇيغۇر

* بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 - يىللىق 1 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

** بۇ يەردە قوشۇمچىلارنىڭ بىرلا خىل ۋارىيانتىنى كۆرسىتىمىز.

قوشۇلغان ئىسىملارغا بەزىدە يەنە باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىدىغان ئەھۋالنى نەزەردە تۇتسا كېرەك. دەرۋەقە، بۇ ئەھۋال مەۋجۇت. لېكىن، بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ئىسىملاردا شەرتسىز كۆرۈلىدىغان ئومۇمىي ئەھۋال ئەمەس. بۇ شەكىلدىكى ئىسىملار ئادەتتە خۇددى يۇقىرىدىكى 4 جۈملىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك مۇستەقىل كېلىش مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. يولداش غاپپار ئېيتقان ئەھۋال پەقەت شۇ شەكىلدىكى ئىسىملار تەرىپىدىن ئېنىقلانغان ئىسىم چۈشۈپ قېلىپ، شۇ شەكىلدىكى ئىسىمنىڭ ئۆزى ئېنىقلانغۇچىمۇ ۋەكىللىك قىلغان ياكى شۇ شەكىلدىكى ئىسىم ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرغان ئالاھىدە شارائىتتلا يۈز بېرىدۇ.

ھەرقانداق بىر ئومۇمىيەتنى تەشكىل قىلغان بىرلىكلەرنىڭ ھەرقايسى يەنە بىر - بىرىگە ئوخشامايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن بولغىنىدەك، كېلىش كاتېگورىيىسىنى تەشكىل قىلغان ھەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلەنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىگىلىك كېلىشىنى ئالاھىلى، ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار بەزىدە ئۆزىنىڭ باش كېلىشتىكى ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

قادىرنىڭ ياخشى، شۇنى ئالاھىلى.

بەزىدە «كى» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ ئۆزىنىڭ ھەرقانداق كېلىشتىكى ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

مېنىڭ پوپكامنىڭ سولقى يوق، قادىرنىڭكىنىڭ سولقى بار.*

مېنىڭ پوپكامغا سىغمايدۇ، قادىرنىڭكىگە سىغىدۇ.

* مۇنداق ئەھۋالدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئاخىرىدىكى «ك» تاۋۇشى (جانلىق تىلنىڭ ئۆلچەمىز تەلەپپۇزىدا) چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، قادىرنىڭكىنىڭ.

«قادىر» دېگەن ئىسىم 1 - جۈملىدە ئورۇن ئېنىقلىغۇچى ،
 2 - جۈملىدە ئوخشاشما ئېنىقلىغۇچى ، 3 - جۈملىدە تەڭلەشتۈرۈم
 ئېنىقلىغۇچى ، 4 - جۈملىدە چەك تولدۇرغۇچى ۋەزىپىلەردە
 كەلگەن* . «قادىر» دېگەن ئىسىمنىڭ شۇنداق ۋەزىپىلەردە كېلىشىنى
 شۇ ئىسىمغا قوشۇلغان «- دىكى» ، «- دەك» ، «- چىلىك» ، «- غە-
 چە» قوشۇمچىلىرى بەلگىلىگەن ، ئەگەر بۇ قوشۇمچىلار قوشۇل-
 مىسا ، «قادىر» دېگەن ئىسىم مۇنداق سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىلەر-
 دە كېلەلمىگەن بولاتتى . خوش ، بۇ ئەھۋال خۇددى «قادىر»
 دېگەن ئىسىمنىڭ بۇرۇنقى 6 كېلىش ئىچىدىكى «نىڭ» قوشۇم-
 چىسى بىلەن بىرىكىپ ئىگىلىك ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگىنىگە ،
 «- نى» ، «- غا» ، «- دا» ، «- دىن» قوشۇمچىلىرى بىلەن
 بىرىكىپ چۈشۈم تولدۇرغۇچى ، يۆنىلىش تولدۇرغۇچى ، ئورۇن
 تولدۇرغۇچى ، چىقىش تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگىنىگە ئوخشاشلا
 ئەھۋال ئەمەسمۇ؟ يولداش غاپپار ھەرھالدا «قادىر» دېگەن ئى-
 سىمنىڭ يۇقىرىقى جۈملىلەردە كەلگەن «قادىردىكى» ، «قادىر-
 دەك» ، «قادىرچىلىك» ، «قادىرغىچە» شەكىللىرى ئۈستىدىن
 «ئۇلار جۈملىدە ھېچقانداق ۋەزىپە ئۆتىمىگەن» ياكى «ئۇلارنىڭ
 ئۇ خىل سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى ئۇلارغا قوشۇلغان قوشۇم-
 چىلار بەلگىلىمىگەن» دەپ ھۆكۈم چىقارماس .
 2 . بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ئىسىملار «بۇرۇنقى 6 كې-
 لىشنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە تەقسىماتىغا بويسۇنىدۇ» — بۇ
 يولداش غاپپارنىڭ بۇ قوشۇمچىلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىسى ئى-
 كەنلىكىنى ئىنكار قىلىشتىكى يەنە بىر نۇقتىئىنەزىرى . كەلتۈ-
 رۈلگەن مىساللاردىن قارىغاندا ، يولداش غاپپار بۇ يەردە
 «- دىكى» ، «- دەك» ، «- چە (-چىلىك)» قوشۇمچىلىرى

* مۇزاكىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن بۇ ماقالىدە يولداش غاپپارنىڭ جۈم-
 لىلەكلىرىنى تەملىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۇردۇق . بۇ شۇنداق ئۇسۇلنى قوبۇل قىلغانلىق
 تەسىس ، ئەلۋەتتە .

پىدىن ئېنىقلانغان «ئوقۇغۇچى»، «بالا» دېگەنگە ئوخشاش بىر ئىسىم چۈشۈپ قېلىپ، «ياتاقتىكى» دېگەن ئىسىمنىڭ ئۆزى شۇ ئىسىمغىمۇ ۋەكىللىك قىلغان؛ «قوغۇننىڭ تەككىدەك - تەككىدەكلىرىنى سەن ئالسىەن...» دېگەن جۈملىدە «قوغۇن» دېگەن ئىسىمغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن «تەككىدەك» شەكىلىدىكى ئىسىم ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ئېنىقلانغۇچىغا قوشۇلۇشقا تېگىشلىك قوشۇمچىلار شۇ ئىسىمغا قوشۇلۇپ قالغان.

باشقا ھەرقانداق شەيىگە ئوخشاش، گرامماتىكىلىق تەركىبىلەرنىڭ ماھىيىتىمۇ ئالاھىدە شارائىتتىكى ئايرىم ھادىسىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى نورمال ھالەتتە رول ئوينايدىغان ئومۇمىي ھادىسىلەر بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بىز گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلغان ۋە تۈرگە بۆلگەن ۋاقىتىمىزدا ھامان ئايرىم ھادىسىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئومۇمىي ھادىسىلەرنى ئاساس قىلىمىز. بىز ئىسىمنىڭ «- نىڭ» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەن شەكىلنى ئىگىلىك كېلىش ھېسابلاپ، ئۇنى كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن ۋاقىتىمىزدا ئۇنىڭ مۇناسىۋەتنى بىلدۈرۈش، باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا كېلىشتەك ئاساسىي تەرىپىنى نەزەردە تۇتىمىز. ئۇنىڭ بەزىدە ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىشى، «كى» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ باشقا كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىپ كېلىشىدەك ئەھۋاللارنى بولسا، ئالاھىدە شارائىتتىكى ئايرىم ئەھۋال ھېسابلاپ، ئۇنى نەزەردىن ساقىت قىلىمىز. ئەگەر ئۇنداق قىلماي، ئايرىم ئەھۋالنىلا نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ بەزىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كېلىشىگە ئېسىلىۋالساق، ئۇنى ئىگىلىك كېلىش ھېسابلاپ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە باش كېلىشتىن باشقا كېلىشتىكى ئىسىملار ئىگە بولالماي-

مېنىڭ پوپكام ساڭا يارمايدۇ، قادىرنىڭكىنى ئال.

قادىرنىڭكىدەك لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئالىمەن.

يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىشلەرنى ئالايلى، ئىسىمنىڭ بۇ كېلىشلەردىكى شەكىللىرى مەلۇم دەرىجىدە رەۋىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. بولۇپمۇ، بۇ خىل كېلىش شەكىللىرىدىكى ئورۇن - تەرەپ ئىسىملىرىدا بۇ خىل خۇسۇسىيەت تېخىمۇ روشەن بولىدۇ. شۇڭا، بۇ خىل كېلىشلەر - دىكى ئىسىملارغا بەزىدە سۈپەت ۋە بەزى رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە قوشۇمچىسى بولغان «- راق // - رەك» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يىراقتا تۇرۇۋالغۇچە ئالدىغا راق كەلسەڭچۇ.

بولدى، مەشەدىرەك تۇراي.

سەل ئاستىدىن راق ئېلىڭ.

بەك قويۇق قىلىۋەتمەي، سۈيىدىنرەك ئۈسۈپ بەر.

ئەمدى بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان «- دىكى»، «- دەك»، «- چە (- چىلىك)» قوشۇمچىلىرىغا كەلسەك، بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان ئىسىملاردا مەلۇم دەرىجىدە سۈپەت خاراكتېرى بولىدۇ. شۇڭا خۇددى سۈپەتلەر بەزىدە ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ ياكى ئېنىقلانغۇچىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ ئىسىم رولىدا كەلگىنىگە ئوخشاشلا (مەسىلەن، «پاكارلار ئالدىدا، ئېگىزلەر كەينىدە تۇرسۇن. ✽ بۇ قوغۇنلارنىڭ چوڭلىرىنى سەن ئال، كىچىكلىرىنى مەن ئالاي» دېگەن جۈملىلەردىكىگە ئوخشاش)، بۇ ئىسىملارمۇ بەزىدە ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ ياكى ئېنىقلانغۇچىسى بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ ئۆل كېلىشتىكى ئىسىم رولىدا كېلىشى ۋە باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن بىرىكىشى مۇمكىن. يولداش غاپپارنىڭ ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن «مۇئەللىم ياتاقىتىكىلەرنى چاقىرىۋاتىدۇ» دېگەن جۈملىدە «ياتاقىتىكى» دېگەن ئىسىم تەرد.

قوشۇمچە ئەمەس، بەلكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە» دەيدۇ. مې-
نىڭچە، بىزنىڭ مۇزاكىرىمىزنىڭ ئاساسىي نوقتىسى مانا مۇشۇ
يەردە.

يولداش غاپپار بۇ قوشۇمچىلارنىڭ يېڭى سۆز ياساش رولىنى
ئوينىمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىسىملارغا قو-
شۇلغاندا شۇ ئىسىملارنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەس-
تىن، ئۇلارغا «مەلۇم يېڭى مەنە» قوشىدىغانلىقىنى ئېتىراپ
قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە ئىكەنلى-
كىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ئۇلارنى يەنىلا «سۆز ياسىغۇچى قو-
شۇمچە» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىغا زېمىن
ھازىرلاش ئۈچۈن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئايرىشنىڭ يېڭى
ئۆلچىمىنى تۇرغۇزماقچى بولىدۇ. يولداش غاپپار سۆز ياسىغۇچى
قوشۇمچىلارنى تۆۋەندىكى 3 تۈرگە بۆلىدۇ:

- A. يېپيېڭى مەنىلىك سۆزلەرنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار؛
- B. سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن،
مەلۇم يېڭى مەنە قوشىدىغان قوشۇمچىلار؛
- C. ھېچقانداق يېڭى مەنىلىك سۆز ياسىماستىن، پەقەت
سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خاراكتېرىنىلا ئۆزگەرتىدىغان قو-
شۇمچىلار.

يولداش غاپپار ئوتتۇرىغا قويغان بۇ يېڭى ئۆلچەمنىڭ
B ماددىسىدىكى «مەلۇم يېڭى مەنە» نى پەقەت گرامماتىكىلىق مەنە
دەپ چۈشىنىشكەلا بولىدۇ. چۈنكى، جۈملىنىڭ ئالدىنقى قىسمى-
دىكى «سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن» دې-
گەن مەزمۇن ئۇنى «لېكسىكىلىق مەنە» دەپ چۈشىنىشكە ئورۇن
قالدۇرمايدۇ. مۇنداق بولغاندا ئۇ دەلمۇدەل سۆز تۈرلىگۈچى
قوشۇمچىلارنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ. C ماددىسىغا كەلسەك، ئۇ
تامامەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ،
B ماددىدىكى پىكىرنىڭ ئىككىنچى خىل ئېيتىلىشى خالاس.

دۇ. يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىشلەرگە
مۇئامىلە قىلغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ بەزىدە «-راق // -رەك» قوشۇم-
چىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدەك ئايرىم ئەھۋالنى نەزەردىن
ساقىت قىلىمىز، ئۇلارنىڭ ئاخىرىغا بۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇپ
كېلىشىنى ئاساس قىلىپ، ئۇلارنىڭ كېلىش ئىكەنلىكىدىن گۇ-
مانلانمايمىز. بىز مۇزاكىرە قىلىۋاتقان قوشۇمچىلاردىمۇ ئەھۋال
شۇنداق. بىز ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتنى بىلدۈرۈش، باشقا كېلىش
قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا كېلىشتەك ئاساسلىق تە-
رىپىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، پەقەت ئۇنىڭ ئالاھىدە شار-
ئىتلاردا ئۆزىنىڭ ئېنىقلانغۇچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ ياكى ئۇ-
نىڭ بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ باشقا كېلىشلەر بىلەن بىرىكىپ
كېلىشىگىلا ئېسىلىۋالساق ۋە شۇنى ئاساس قىلىپ ئۇلارنىڭ
كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىشىنى ئىنكار قىلساق، بۇ توغرا
پىكىر قىلىش ئۇسۇلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

بۇ يەردە يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى «- غىچە»
قوشۇمچىسى قوشۇلغان ئىسىملار باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى
بىلەن بىرىكمىسىمۇ، يولداش غاپپار «ئۇلار ئۆزىدىن كېيىن يەنە
سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە، (-لىك، نى قوبۇل قىلىدۇ)» دەپ ھۆ-
كۈم قىلىپ، ئۇنىڭ كېلىش ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ. دەرۋە-
قە، بۇ قوشۇمچە قوشۇلغان ئىسىملارغا بەزىدە يەنە «-لىك»
ئېلىمېنتى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. لېكىن، بۇ «-لىك» نىڭ بۇ يەردە
ھېچقانداق رولى يوق. مەسىلەن، «ئەۋلادتىن - ئەۋلادىچە»
دېگەننى «ئەۋلادتىن - ئەۋلادىچىلىك» دېسىمۇ، «قادرغىچە»
دېگەننى «قادرغىچىلىك» دېسىمۇ مەنىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش
بولمايدۇ، ئوخشاشلا چەك كېلىش مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن، بۇ يەردىكى «لىك» نى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دېيىشكە
ھېچقانداق ئاساس يوق.

3. يولداش غاپپار بۇ قوشۇمچىلارنى «سۆز تۈرلىگۈچى

«تېلشۇناسلىققا مۇقەددىمە». دەۋر نەشرىياتى، 1958 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. 231 -، 247 - (بەتلەر).

«سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئاساسقا ئۆلىنىپ يېڭى سۆز ھاسىل قىلىدۇ. دېمەك، ئۇلار سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئىككىنچى بىر مۇستەقىل سۆزنى بارلىققا كەلتۈردى. دۇ... سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بولسا، ئاساسقا ئۆلىنىپ يۇقىرىقىدەك سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتەيدۇ، يەنى ئاساسنىڭ مەنىسى ئۆز پېتىچە قالىدۇ» (قازاقىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» II قىسىم. ئالمۇتا: 1966 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 20 - بەت).

«سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار يىلتىزغا قوشۇلۇپ يېڭى لېكسىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ... سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆزلەرگە (يىلتىزغا) لېكسىكىلىق مەنە قوشماي، پەقەت سۆز-لەرنىڭ جۈملىدىكى مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ» (نەسرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى. 101-بەت).

سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ پەرقى ئۈستىدە مۇنداق بىردەك تونۇشنىڭ بولۇشىمۇ پۈتۈنلەي چۈشىنىشلىك ئەھۋال. سۆز ياساش يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى تىلدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىش ۋە تولۇقلاشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى. تىلنىڭ سۆز ياساش قائىدىلىرى ئارقىلىق ياسالغان ھەرقانداق بىر سۆز بىر لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىن ئورۇن ئالىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىلدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مەلۇم بىر سۆزگە قوشۇلغان ھامان شۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ،

دېمەك، يولداش غاپپار بۇ يەردە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ چېگرىسىنى پۈتۈنلەي بۇزۇپ تاشلىغان.

تىلشۇناسلىقتا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا بەزى كونكرېت قوشۇمچىلارنىڭ رولى ۋە قايىسى خىل قوشۇمچىغا مەد-سۈپ بولۇشى ئۈستىدە ئىختىلاپلار بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن سۆز تۈرلەش ئۇسۇلىنىڭ تەبىرى ياكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ ئۆلچىمى ئۈستىدە پرىنسىپال ئىختىلاپ يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى نەقىللەرنى كۆرۈپ ئۆتۈش كۇپايە (نەقىللەردىكى تەكىتلەش بەلگىسىنى مەن قويغان).

«سۆز تۈرلەش ئۇسۇلى دېگىنىمىز — بىر سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان شەكىللىرىنى ياساش (سۆز شەكلىنى ئۆزگەرتىش) ئۇسۇلى دېگەنلىكتۇر». «گرامماتىكىدىكى سۆز ياساش ئۇسۇلى دېگەنلىك گرامماتىكىلىق قائىدە بويىچە يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۇسۇلى دېگەنلىكتۇر» (گاۋ مىڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە». شىنخۇا شۇ جۇي، 1979 - يىلى خەنزۇچە نەشرى. 152 - 155 - بەتلەر).

«گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلار بىر سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنى ياسايدۇ، ئۇلار سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردۇر»، «قوشۇمچە مەنە بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلاردىن يېڭى سۆز ھاسىل قىلىدىغانلىرى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە دەپ ئاتىلىدۇ»، «سۆز ياساش دېمەك، ئەسلى بار بولغان سۆزلۈك ئاساسىدا بەلگىلىك سۆز ياساش ئۇسۇلى ئارقىلىق يېڭى سۆز ھاسىل قىلىش دېمەكتۇر» (شاڭخەي چەت ئەل تىلى ئىنستىتۇتى، خاربىن چەت ئەل تىلى ئىنستىتۇتى:

رىڭىزدەك، بالىلىرىدەك، بالىلىرىمىزدەك، بالىلىرىڭلاردەك» دېگەنلەرنىڭ ھەر بىرىنى بىر سۆز (سۈپەت) ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. ۋەھالەنكى بۇلار بىر - بىرىدىن لېكسىكىلىق مەنە جەھەتتىن پەرقلىنمەي، پەقەت سان، ئىگىلىك، شەخس كاتېگورىيىلىرى بويىچىلا پەرقلىنىدۇ. تىلدا مۇشۇنداق لېكسىكىلىق مەنە بويىچە پەرقلىنمەي، پەقەت گرامماتىكىلىق مەنەلەر بويىچە پەرقلىنىدىغان لېكسىكىلىق بىرلىك (سۆز) لەرنىڭ بولۇشىنى تەسەۋۋۇز قىلىش مۇمكىنمۇ؟ مۇنداق بولغاندا لېكسىكىلىق بىرلىك (سۆز) بىلەن گرامماتىكىلىق بىرلىك (سۆز شەكلى) ئوتتۇرىدا نېمە پەرق قالىدۇ؟ لېكسىكىلىق بىرلىكلەرنى تەتقىق قىلىدىغان لېكسىكولوگىيە بىلەن گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى (سۆز شەكىللىرىنى) تەتقىق قىلىدىغان مورفولوگىيە ئوتتۇرىسىدا نېمە پەرق قالىدۇ؟

ئەگەر بۇ قوشۇمچە سۆز ياسىغۇچى ھېسابلاسا، «سېنىڭ بۇلتۇر بېيجىڭدىن ئالدۇرغان لۇغىتىڭدەك»، «قاسىمنىڭ چوڭ ئاكىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان بالىسىدەك» دېگەن سۆز بىرىكمىلىرىنىمۇ بىر سۆز (سۈپەت) ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، بۇ بىرىكمىلەردە «دەك» قوشۇمچىسى بىلەن بىرىكىپ كەلگەن ئىسىم ئاۋۋال شۇ قوشۇمچە بىلەن بىرلىككەن بولماستىن، بەلكى ئاۋۋال باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ بىر سۆز بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن شۇ قوشۇمچە بىلەن بىرىككەن. مۇنداق بولغاندا، سىنتاكسىسلىق بىرلىك بولغان بىر ئەرەكەن سۆز بىرىكمىسى شۇ قوشۇمچىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنلا لېكسىكىلىق بىرلىك (سۆز) گە ئايلىنىپ قالغان بولمامدۇ؟ بۇ قانداق ئەقىلگە سىغىدۇ؟ ئۇ چاغدا سۆز بىلەن سۆز بىرىكمىسىنىڭ نېمە پەرقى قالىدۇ؟

بۇ يەردە يولداش غاپپار ئۆزىنىڭ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىسى

يېڭى بىر لېكسىكىلىق بىرلىك (سۆز) ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىر
تىلدا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى.
نىڭ ئاساسى. سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار سۆزنىڭ لېكسىكى-
لىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىمەستىن، تۈرلۈك گرامماتىكىلىق ئۇقۇم-
لارنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاسىتىسى، مۇنداق قوشۇمچىلار ھامان ئۆ-
زى بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغان قوشۇمچىلار بىلەن ياكى سۆزنىڭ
شۇنداق قوشۇمچە قوشۇلمىغان شەكىللىرى بىلەن قارىمۇقارشى-
لىق - بىرلىك مۇناسىۋىتىدە بولۇپ، تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامدىكى
گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ، مانا بۇ —
تىلدىكى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇ-
شىنىڭ ئاساسى. يېڭى سۆز ياساش رولىنى ئوينىماي، پەقەت
گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلارنى «سۆز ياسىغۇ-
چى قوشۇمچە» ھېسابلاپ قويۇش ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، سۆزنىڭ
لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى سۆز ياسايدىغان قو-
شۇمچىلارنى سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار قاتارىغا كىرگۈزۈپ
قويۇش ئىنتايىن غەلىتە بىر ئىشلا ئەمەس، بەلكى مۇمكىن بول-
مايدىغان بىر ئىش. تىلشۇناسلىقتىكى نۇرغۇن ئۇقۇم ۋە كاتېگورى-
يىلەر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قو-
شۇمچىلارنى يۇقىرىقىدەك پەرقلىنىدۇرۇش ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان
بولۇپ، ئەگەر بۇ چېگرا بۇزۇلۇپ كېتىلسە، بۇ ئۇقۇم ۋە كاتېگورى-
يىلەرنىڭ چېگرىسىمۇ بۇزۇلىدۇ - دە، تىل تەتقىقاتىدا يىغىش-
تۇرغىلى بولمايدىغان قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ. بىز بۇ يەردە
«- دەك، - تەك» قوشۇمچىسى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ھېساب-
لاپ قويۇلسا قانداق مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى كۆ-
رۈپ ئۆتسەكلا مەسىلە ناھايىتى ئېنىق بولىدۇ.

ئەگەر بۇ قوشۇمچە سۆز ياسىغۇچى ھېسابلىنسا، «بالىدەك،
بالىلاردەك، بالامدەك، بالاڭدەك، بالىڭىزدەك، بالىسىدەك، با-
لىمىزدەك، بالاڭلاردەك، بالىلىرىمدەك، بالىلىرىڭىزدەك، بالىلى-

شۇ ئىسىملارغا «سۈپەت خاراكتېرىنى بېرىدۇ»، «-دەك، -تەك» قوشۇمچىسى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارغا «سۈپەت ياكى رەۋىش خاراكتېرىنى بېرىدۇ» دەيدۇ. دىققەت قىلىش كېرەككى، يولداش غاپپار بۇ يەردە «بۇ قوشۇمچىلار ئۆزى قوشۇلغان ئىسىملارنى سۈپەت ياكى رەۋىشكە ئايلاندۇرىدۇ» دېيەلمەي، ئۇلارغا «سۈپەت ياكى رەۋىش خاراكتېرىنى بېرىدۇ» دېگەن ئىبارىنى قوللانغان. يولداش غاپپارنىڭ بۇ سۆزى توغرا. بۇ قوشۇمچىلار ھەقىقەتەنمۇ ئۆزى قوشۇلغان ئىسىملارنى سۈپەت ياكى رەۋىشكە ئايلاندۇرۇۋەتە-مەي، ئۇلارغا پەقەت سۈپەت ياكى رەۋىش خاراكتېرىنىلا بېرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنى سۆز ياسىغۇچى ھېسابلاشقا نېمە ئاساس قالىدۇ؟ مەلۇم سۆز تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنى يەنە بىر سۆز تۈركۈمىگە ئايلاندۇرۇۋەتمەي، پەقەت ئۇلارغا يەنە بىر سۆز تۈركۈمىنىڭ خاراكتېرىنى بېرىش دەل بىر قىسىم سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنىڭ رولى ئەمەسمۇ؟ تۈركىي تىللارغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلارىدا بىردەك «پېئىلنىڭ شەخسىز شەكىللىرى» دەپ تونۇلۇۋاتقان سۈپەتداش، رەۋىشداش، ھەرىكەت-نامى شەكىللىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ ۋەزىپىسى دەل پېئىللارغا سۈپەت، رەۋىش، ئىسىم خاراكتېرىنى بېرىشتىن ئىبار-رەتقۇ؟ مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىسىمنىڭ بېرىش كېلىش، ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىش شەكىللىرىمۇ رەۋىشلىك خا-راكتېرىگە ئىگە. مۇنداق ئىسىملارنىڭ بەزىلىرىگە بەزىدە «-راق، -رەك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇپ كېلىشى (مەسىلەن، ئاستى-دىنراق، ئالدىغىراق، مەشەدىرەك دېگەنگە ئوخشاش) ۋە «زور-غا»، «ئالغا»، «كۈندىن - كۈنگە»، «كۈندە»، «يېقىندا»، «توساتتىن»، «يېڭىۋاشتىن»، «بىردىن» قاتارلىق شۇ خىل كېلىش شەكىللىرىدىكى سۆزلەرنىڭ رەۋىشكە ئايلىنىپ كەتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

يولداش غاپپار «چىرايلىق»، «چاققانلىق»، «تېزلىك»،

لار توغرىسىدىكى ئۆلچىمىنىڭ ھەرقايسى ماددىلىرىدا كەلتۈرى
مىساللارنى ۋە بۇ مىساللارغا بېرىلگەن بەزى ئىزاھلارنى تەھلىل
قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئۇلار يولداش غاپپارنىڭ
بەزى تىل پاكىتلىرى ۋە گرامماتىكىدىكى بەزى ئاساسىي ئۇقۇملار
ئۈستىدىكى تونۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

يولداش غاپپار «ئۇيغۇرچە»، «ئەرچە»، «بالىلارچە» دې-
گەن سۆزلەرنى ئۆز ئۆلچىمىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىغا كىرگۈ-
زۇپ، «بۇ سۆزلەردىكى (-چە، قوشۇمچىسى ئۆزى قوشۇلغان
سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىگەن» دېدۇ؛ «ئىش-
چى»، «باغۋەن» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز ئۆلچىمىنىڭ بىرىنچى
ماددىسىغا كىرگۈزۈپ، «بۇ سۆزلەردىكى (-چى، -ۋەن، قو-
شۇمچىلىرىنى ئۆزى قوشۇلغان سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى
ئۆزگەرتىپ يېڭى سۆز ياسىغان» دېدۇ. ۋەھالەنكى، بىزنىڭ
قارىشىمىزچە، «ئۇيغۇرچە»، «ئەرچە»، «بالىلارچە» دېگەن
سۆزلەردىكى «-چە» قوشۇمچىسىمۇ، «ئىشچى»، «باغۋەن» دې-
گەن سۆزلەردىكى «-چى»، «-ۋەن» قوشۇمچىلىرىمۇ ئوخشاشلا
يېڭى سۆز ياسىغان. «ئۇيغۇر» دېگەن سۆز بىلەن «ئۇيغۇرچە»
دېگەن سۆزنىڭ، «ئەر» دېگەن سۆز بىلەن «ئەرچە» دېگەن سۆز-
نىڭ، «بالا» دېگەن سۆز بىلەن «بالىلارچە» دېگەن سۆزنىڭ
ئىككى خىل لېكسىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان ئىككى سۆز ئىكەنلى-
كىگە، يەنى «ئۇيغۇرچە»، «ئەرچە»، «بالىلارچە» دېگەن سۆز-
لەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئۇيغۇر»، «ئەر»، «بالا» دېگەن
سۆزلەر ئاساسىدا ياسالغان يېڭى سۆز ئىكەنلىكىگە ئىزاھات بې-
رىشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى بولمىسا كېرەك.
يولداش غاپپار «-دىكى، -تىكى»، «-دەك، -تەك» قوشۇم-
چىلىرىنى ئۆز ئۆلچىمىنىڭ ئىككىنچى ماددىسىغا كىرگۈزۈپ،
بۇلاردىن «-دىكى، -تىكى» قوشۇمچىسى ئىسىملارغا قوشۇلۇپ

ئۇ ياخشى ئادەم.
ئۇنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىكىنى مەنمۇ بىلىمەن.
 ئۇ قىز چىرايلىق.
ئۇ قىزنىڭ چىرايلىق ئىكەنلىكىدە گەپ يوق.
 كەلگەنلەر تۆتەيلەن.
كەلگەنلەرنىڭ تۆتەيلەن ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغىمۇ ئۇقتۇرۇپ

قوي.

ئۇ يەرگە بارغان كىشى كىم ئىكەن؟
ئۇ يەرگە بارغان كىشىنىڭ كىم ئىكەنلىكى ھېچكىمگە مەلۇم
 ئەمەس.

مۇشۇنداق رولدىكى تولۇقسىز پېئىل «ئىكەنلىك» نىڭ ئور-
 نىدا «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسى-
 لەن:

ئۇنىڭ ياخشى ئادەملىكىنى مەنمۇ بىلىمەن.
ئۇ قىزنىڭ چىرايلىقلىقىدا گەپ يوق.
 كەلگەنلەرنىڭ تۆتەيلەنلىكىنى ئۇنىڭغىمۇ ئۇقتۇرۇپ قوي.
ئۇ يەرگە بارغان كىشىنىڭ كىملىكى ھېچكىمگە مەلۇم ئە-

مەس.

دېمەك، بۇ يەردە ئىككى خىل «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى
 بار: بىرى، «ئىكەنلىك» بىلەن ئالماشتالايدىغان «-لىق،
 -لىك» قوشۇمچىسى بولۇپ، ئۇ سۈپەتلەرنى ئىسىمغا ئايلاندۇرد-
 ىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە؛ يەنە بىرى، «ئىكەنلىك» بىلەن
 ئالماشتالايدىغان «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى بولۇپ، ئۇ ئىسىم،
 سۈپەت، سان، ئالماش قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىك
 ھۆكۈملۈك شەكلىنى ياسايدىغان سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە. ئۆي-
 غۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە بۇ قوشۇمچىنىڭ
 (شۇنداقلا «ئىكەنلىك» نىڭ) رولى بايان قىلىنماي كەلدى. بۇ
 قوشۇمچە «ئىكەنلىك» بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامما-

«سەتلىك»، «خاتالىق» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز ئۆلچىمىنىڭ ۋە
چىنچى ماددىسىغا كىرگۈزۈپ، «بۇ سۆزلەردىكى (لىق، لىك،
قوشۇمچىسى ئۆزى قوشۇلغان سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە
ھېچقانداق ئۆزگەرتىلمەستىن، پەقەت سۈپەتنى ئىسىمغا ئايلاندۇ
رۇش رولىنى ئوينىغان» دەيدۇ. ئەگەر بۇ يەردە سۆزلەرنى
سۈپەتتىن ئىسىمغا ئايلانغانلىقى نەزەردە تۇتۇلسا، «ئۇلارنىڭ
لېكسىكىلىق مەنىسى ئۆزگەرمىگەن» دېگىلى بولمايدۇ. سۈپەت
نىڭ ئىسمىغا ئايلانغانلىقىنىڭ ئۆزى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە
نىڭ ئۆزگەرمىگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ: «چىرايلىق» دېگەن
سۈپەت «گۈزەل كۆرۈنىدىغان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «چى-
رايلىقلىق» دېگەن ئىسىم «گۈزەل كۆرۈنىدىغان ھالەت ياكى
تۇرۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «خاتا» دېگەن سۈپەت «توغرا
ئەمەس» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «خاتالىق» دېگەن ئىسىم
«توغرا بولمىغان ھەرىكەت ياكى توغرا ئىش قىلمىغانلىقتىن ئىجاب-
رەت ئەيىب» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ھاكازا. ئەگەر بۇ يەردە
«ئىكەنلىك» شەكلىدىكى تولۇقسىز پېئىل بىلەن ئالمىشالايدىغان
يەنە بىر «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى نەزەردە تۇتۇلسا، ئۇ چاغدا
ئەھۋال باشقىچە.

ئۇيغۇر تىلىدا «ئىكەنلىك» شەكلىدە كېلىدىغان تولۇقسىز
پېئىل ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش قاتارلىق سۆزلەرگە تىر-
كىلىپ كېلىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىك ھۆكۈملۈك
شەكلىنى ياسايدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بۇ خىل گرامماتىكىلىق شەكلى
خەۋىرى شۇ سۆزلەردىن بولغان جۈملىلەرنى باشقا بىر جۈملىنىڭ
بىر بۆلىكى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. بۇ چاغدا ئەسلىدىكى جۈملى-
نىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىش شەكلىگە كىرىدۇ. خەۋەر بولۇپ
كەلگەن سۆزنىڭ «ئىكەنلىك» بىلەن بىرىككەن ئىسىم خاراكتېر-
لىك ھۆكۈملۈك شەكلى شۇنىڭغا مۇۋاپىق تەۋەلىك شەكلىگە كى-
رىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

يولداش غاپپار ئۆز ئۆلچىمىنىڭ ئۈچىنچى ماددىسىغا يەنە «قىلغۇلۇق»، «بارغۇلۇق»، «ئالغۇلۇق»، «كۆرگۈلۈك» دېگەن سۆزلەرنى مىسال قىلىپ، «بۇ يەردە -غۇ، -قۇ// -گۇ، -كۇ، -قو- شۇمچىلىرى بىلەن شەكىللەنگەن ھەرىكەتنامىغا -لۇق، -لۈك، قوشۇلۇپ ئۇنىڭغا ئىسىملىك خاراكتېرىنى بېرىدۇ» دەپ ئىزاھلايدۇ. لېكىن، يولداش غاپپار بۇ يەردە دىققەتسىزلىك قىلغان. «-غۇ، -قۇ// -گۇ، -كۇ» قوشۇمچىسى بىلەن شەكىللەنگەن ھەردە -كەتنامىغا «-لۇق، -لۈك» قوشۇمچىسى ئىسىملىك خاراكتېرىنى بەرمىسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزى ئىسىملىك خاراكتېرىگە ئىگە، ئۇ شۇڭلاشقا «ھەرىكەتنامى» دەپ ئاتالغان. پېئىلنىڭ بۇ خىل ھەردە -كەتنامى شەكىلىگە «-لۇق، -لۈك» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان پېئىل شەكلى ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خوتەن شىۋىسىدە پېئىلنىڭ شەخسىز زۆرۈرىيەت رايىنى ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق شەكلى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.* مەسىلەن:

تۇتقۇلۇق ھەربىر مەنۇتنى چىڭ تۇرۇپ. («ماۋجۇشى شېئىرلىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن)

ھەرقانداق ئىشنى ئۆز ۋاقتىدا تۈگەتكۈلۈك.

بارما دېگەن يەرگە بارمىغۇلۇق.

دېمەك، بۇ يەردىكى «-لۇق، -لۈك» قوشۇمچىسىمۇ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، يولداش غاپپار «سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىدىغان، يەنى يېڭى سۆز ياسىمايدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بار» دەپ ھېسابلاپ، ئۆزىنىڭ

* بىز بۇ يەردە مۇشۇ خىل پېئىل شەكلىنىڭ قېتىپ قېلىشىدىن ھاسىل بولۇپ ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىۋاتقان «تارتقۇلۇق»، «كۆرگۈلۈك»، «كەلگۈلۈك» قاتارلىق بىرنەچچە ئىسىمنى نەزەردە تۇتايلىمىز. يولداش تۈردى ئەخمەتۇ بۇ شەكلىنى «ئەدەبىي تىلىمىزدىكى بۇيرۇق رايىدىن باشقىچە بىر خىل شەخسىز خاھىش، زۆرۈرىيەت ۋە بۇيرۇقنى ئىپادىلەيدىغان شەكىل» دەپ ھېسابلىغان. (تۈردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى» (1). شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى نەشرى، 113 - بەت).

تەكلىق سىستېمىسىدىن ئورۇن ئېلىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. يولداش غاپپار ئۆز ئۆلچىمىنىڭ ئۈچىنچى ماددىسىغا «كەنگەنلىك»، «كېتىۋاتقانلىق»، «كېلىدىغانلىق» دېگەن سۆزلەردىكى «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسىنى مىسال قىلىپ، «بۇ قوشۇمچىلار ئۆزى قوشۇلغان پېئىل تۈرىگە ئىسىملىك خاراكتېرىنى بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇ سۆز ئاساسەن توغرا. بۇ قوشۇمچىنىڭ رولى ماھىيەت جەھەتتىن يۇقىرىدىكى ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىك ھۆكۈملۈك شەكلىنى ياسايدىغان «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسىنىڭ رولى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، پېئىلنىڭ سۈپەتدەش شەكلىگە قوشۇلۇپ پېئىلنىڭ زامانىلىق ھەرىكەت نامى شەكىللىرى ئاساسەن خەۋىرى پېئىلدىن بولغان جۈملىلەرنى باشقا بىر جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى قىلىشتا قوللىنىلىدۇ، بۇ چاغدا ئەسلىي جۈملىنىڭ ئىگىسى ئىگىلىك كېلىش شەكلىگە كىرىپ، خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ زامانىلىق ھەرىكەت نامى شەكلى شۇنىڭغا مۇناسىپ تەۋەلىك شەكلىگە كىرىدۇ ۋە كېلىش بىلەن تۈرلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدى.

ئۇنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

ئۇ رومان يېزىۋاتىدۇ.

ئۇنىڭ رومان يېزىۋاتقانلىقىنى مەنمۇ بىلىمەن.

ئۇ كېلىدۇ.

ئۇنىڭ كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنمەيمەن.

دېمەك، پېئىلنىڭ سۈپەتدەش شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەن «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسىمۇ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە.

* ئەمىر نەجىپ بۇ خىل پېئىل شەكلىنى «پېئىلنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك ھەرىكەت نامى شەكلى» دەپ ئاتىغان. (ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». موسكۋا، 1960 - يىلى رۇسچە نەشرى.)

ئىسمىنىڭ ئائالىتىك شەكلى (كېلىش شەكلى) ھېسابلىنىپ،
ئىسمىنىڭ سىنىپتىك كېلىش شەكىللىرى بىلەن بىرلىكتە كې-
لىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا،
بىر خىل ھادىسىنى ئىككى خىل ھەل قىلغان بولىمىز، بىزنىڭ
گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى ئايرىشتىكى پرىنسىپىمىز ئىزچىل
بولمىغان بولىدۇ.

لېكىن يولداش غاپپار پەقەت بىرىنچى ئاساسنىلا ئىنكار
قىلىشقا ھەرىكەت قىلىپ، قالغان ئىككى ئاساس توغرىسىدا ھېچ-
نەرسە دېمىگەن. دەرۋەقە، بىرىنچى ئاساس ئەڭ مۇھىم ئورۇندا
تۇرىدۇ. ئەگەر يولداش غاپپار بۇ ئاساسنى ئىنكار قىلالىغان
بولسا، ئۇ ھالدا قالغان ئىككى ئاساس ئىنكار قىلىنمىسىمۇ
مۇنازىرە ئاخىرلىشاتتى. بىراق، يولداش غاپپار بۇ ئاساسنى ئىن-
كار قىلالىمىغان. بىز يولداش غاپپارنىڭ بۇ ئاساسنى قانداق ئىنكار
قىلغانلىقىنى كۆرۈپ باقايلى. يولداش غاپپار مۇنداق دەيدۇ:

«بىرىنچى، ياردەمچى سۆزلەر قانداق بولمىسۇن، يېرىم -
يارتا بولسىمۇ بەلگىلىك لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە، ئۇ شۇ مەنىدە-
لىرى ئارقىلىق جۈملىدە سۆزلەرنى ياكى جۈملە بىلەن جۈملىنى
باغلاش رولىنى ئوينايدۇ، لېكىن كېلىش قوشۇمچىلىرى بولسا،
ھېچقانداق لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولماستىن، پەقەت ئابىست-
راكت گرامماتىكىلىق مەنىگىلا ئىگە. ئۇ شۇ مەنىسى ئارقىلىق
سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش بىلەن ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى
گرامماتىكىلىق ۋەزىپىسىنى (سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى)
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ياردەمچى سۆزلەر گەرچە
سۆز بىلەن سۆزنى ياكى جۈملە بىلەن جۈملىنى باغلاش رولىنى
ئوينىمىمۇ، لېكىن كېلىشلەرگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ جۈملىدە-
كى ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس».

يولداش غاپپارنىڭ بۇ سۆزىدە زىددىيەت بار: بىرىنچى،
يولداش غاپپار بىر تەرەپتىن، ياردەمچى سۆزلەر بىلەن كېلىش

شۇ قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ
لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايغان.

ئارقا ياردەمچىلەر توغرىسىدا

يولداش غايپار مېنىڭ «بىلەن»، «ئۈچۈن»، «ئارقىلىق»،
«توغرۇلۇق»، لار بىلەن بىرىككەن ئىسىملار ئىسمىنىڭ كېلىش
كاتېگورىيىسىگە كىرىشى كېرەك» دېگەن پىكىرىمنى ئىنكار قىل-
ماش ئۈچۈن، مەن كۆرسەتكەن تۆۋەندىكى ئاساسلارنى ئىنكار
قىلىشى كېرەك ئىدى:

بىرىنچى، ئىسمىنىڭ ئۆل كېلىش شەكلى بىلەن بىرىكىپ
كەلگەن ئارقا ياردەمچىلەر خۇددى ئىسمىنىڭ كېلىش قوشۇمچە-
لىرىغا ئوخشاشلا شۇ ئىسمىنىڭ جۈملە ياكى سۆز بىرىكمىسىدىكى
باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچى
تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى ئارقا ياردەمچىلەر كېلىش
قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدۇ.

ئىككىنچى، سۆزنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى سىنىپ-
تىك ئۇسۇل (قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلى) بىلەن ياسى-
لىپلا قالماستىن، بەلكى ئانالىتىك ئۇسۇل (ياردەمچى سۆزلەر-
دىن پايدىلىنىش ئۇسۇلى) بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. بۇ گرامماتىكا
نەزەرىيىسىدە ئېتىراپ قىلىنغان.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر تىلىدا پېئىلنىڭ سىنىپتىك ئۇسۇلدا
ياسالغان «يازىم» شەكلى بىلەن ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان
«يازغانىدىم»، «يازاتتىم» شەكىللىرى ئوخشاشلا پېئىلنىڭ زا-
مان شەكىللىرى ھېسابلىنىپ، پېئىلنىڭ زامان كاتېگورىيىسىگە
كىرگۈزۈلگەنكىن، ئىسمىنىڭ ئۆل كېلىش شەكلىدە ئارقا يار-
دەمچىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىمۇ

مىساللار ۋە ئۇلارغا بېرىلگەن قىسقىچە ئىزاھات تۆۋەندىكىچە:
1. ئۇنىڭ ئۆگىنىش بىلەن كارى بولمىدى. (ئىگە تەركىبىدە)

2. ئۇ ۋاقتىدا ھەممىڭلار ھازىرقى ياللاڭ كىيىمىڭلار بىلەن ئىدىڭلار. (خەۋەر تەركىبىدە)

3. ئەمەت بىلەن مەھەممەت تۈنۈگۈن كەلدى. (ئىگە تەركىبىدە)

4. مەن ئەمەت بىلەن كەلدىم. (تولدۇرغۇچى تەركىبىدە)

5. ئەمەت بىلەن سەمەتتە ياخشى كىتابلار بار. (تولدۇرغۇچى تەركىبىدە)

6. باھار كېلىش بىلەن گۈللەر ئېچىلدى. (سەۋەب ھالىدىكى)

7. ئۇ كەلگەن بىلەن سەن كەلمىدىڭ ئەمەسمۇ؟ (قارىمۇ-قارشى باغلىغۇچى)

8. ئۇ كەلمىگەننى ئۈچۈن مەن بارمىدىم. (سەۋەب ھالىتى)

9. بىزنىڭ ھەممە ئىشىمىز، ھەممە تىرىشچانلىقىمىز خەلق ئۈچۈن. (خەۋەر تەركىبىدە)

ئالدى بىلەن بۇ مىساللار ۋە ئۇلارنىڭ ئىزاھاتى توغرىسىدا

مۇنداق بىرنەچچە نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

3 - ۋە 4 - مىسالدىكى «بىلەن» ئارقا ياردەمچى ئەمەس، بەلكى

باغلىغۇچى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى بۇ يەرگە ئارىلاشتۇرما سلىق

كېرەك. 1 - جۈملىدىكى «ئۆگىنىش بىلەن» نى ئىگە دېگىلى

بولمىسا كېرەك. چۈنكى، خۇددى باش كېلىشتىن باشقا كېلىش-

تىكى ئىسىملار ئىگە بولالمىغىنىغا ئوخشاشلا، ئارقا ياردەمچى

بىلەن بىرىككەن ئىسىملارمۇ ئىگە بولالمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى «تول-

دۇرغۇچى» دېسەك مۇۋاپىقراق بولار. 7 - جۈملىدىكى «بىلەن»

نى قارىمۇقارشى باغلىغۇچى دېگىلى بولماس، چۈنكى ئۇ بۇ يەردە

باغلىغۇچىلىق رول ئوينىمايدۇ، ئۇنى «كەلگەن» بىلەن قوشۇپ

قوشۇمچىلىرىنىڭ ئوخشاشلا سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن «ياردەمچى سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ يېرىم - يارتا لېكسىكىلىق مەبلەدۇرىدىغانلىقى بىلەن ئابىستراكت گرامماتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دەيدۇ. ياردەمچى سۆزلەرنىڭ يېرىم - يارتا لېكسىكىلىق مەنەسىمۇ، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئابىستراكت گرامماتىكىلىق مەنەسىمۇ ئوخشاش سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاشتىن ئىبارەت ئىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟ ئىككىنچى، يولداش غاپپار: «كېلىش قوشۇمچىلىرى سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش بىلەن ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ياردەمچى سۆزلەر سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ» دەيدۇ. قىزىق گەپ! «سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش» بىلەن «سۆزلەرنىڭ جۈملىدە - كى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىش» بىرلا ئۇ - قۇم ئەمەسمۇ؟ سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىسە، قانداقسىگە ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاش رولىنى ئوينايدۇ؟ دېمەك، يولداش غاپپار ئەمەلىيەتتە ئارقا ياردەمچى - لەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان.

ئەمدى بىز يولداش غاپپار ئۆزىنىڭ «ئارقا ياردەمچىلەر ئىسىملارنىڭ جۈملىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كەلتۈرگەن مىساللارنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى. يولداش غاپپار كەلتۈرگەن

• بىز يولداش غاپپارنىڭ قوللانغىنى بويىچە «سۆزلەرنى بىر - بىرىگە باغلاش» دېگەن ئىبارىنى قوللىنىۋاتىمىز. بۇ يەردە «ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەش دېيىلسە توغرا بولاتتى. بىز بۇ ئىبارىنى قوللانغاندا ئەنە شۇ مەزمۇننى نەزەردە تۇتىمىز.

چۈن» ياردەمچىسى بەلگىلىگەنغۇ؟ ئۇنىڭ رولى «ئۇ كەلمىگەن»
لىكتىن مەن باردىم» دېگەن جۈملىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ
كەلگەن «كەلمىگەنلىكتىن» دىكى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىدە.
نىڭ رولى بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ 2 - ۋە 9 - مىساللاردا
ئارقا ياردەمچىلەرنىڭ خەۋەر تەركىبىدە كېلىشى كۆرسىتىلگەن.
بۇنىڭ بىلەن نېمە مەسىلىنى چۈشەندۈرمەكچى؟ «ئۇ ۋاقتىدا
ھەممىڭلار بۇرۇنقى ئۆيۈڭلەردە ئىدىڭلار» ياكى «بۇ كىتاب مەن-
نىڭ» دېگەنگە ئوخشاش جۈملىلەردە كېلىش قوشۇمچىلىرىمۇ
خەۋەر تەركىبىدە كېلىدىغۇ؟

يولداش غاپپار بۇ ئارقا ياردەمچىلەرنىڭ بەزىدە بەزى كېلىش
قوشۇمچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ كەلسىمۇ، بەزىدە مەنىداش
بولۇپ كېلەلمەيدىغانلىقى ئۈستىدە نۇرغۇن توختالغان. بىز بۇ
ئارقا ياردەمچىلەرنى «كېلىش رولىنى ئوينىمايدۇ» دېگەندە ئۇلار-
نىڭ بەزىدە بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ
كېلىشىنى نەزەردە تۇتمايمىز، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزى قوشۇلغان
ئىسمىنىڭ جۈملىدىكى باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى
بىلدۈرىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ
بەزىدە بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ كېلە-
لىسىمۇ، بەزىدە مەنىداش بولۇپ كېلەلمەسلىكى ئۇلارنىڭ كېلىش
ھېسابلىنىشىغا قىلچە تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ
بەزىدە بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ كېلە-
شى ئۇلارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاش رول ئوينىمايدىغان.
لىقىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ خالاس.

يولداش غاپپار يەنە «توغرۇلۇق» ياردەمچىسى بىلەن مەنى-
داش بولغان «توغرىسىدا»، «ھەققىدە» لەرنىڭ «توغرىسىدىكى»،
«ھەققىدىكى» شەكىللىرىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ كېلىش رولىنى
ئوينىمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. بۇ ھەقتە شۇنى
ئېيتماقچىمىزكى، بىرىنچىدىن، بۇ ئەھۋال «توغرۇلۇق» يار-

قارشىلىق ھالىتى دېسەك مۇۋاپىقراق بولار.
 مۇنداق بولغاندا، يولداش غاپپارنىڭ بۇ مىساللىرى
 ياردەمچىلەرنىڭ ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ
 تاكىسىلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى
 مەس، بەلكى دەل ئۇنىڭ ئەكسىنى، يەنى ئارقا ياردەمچىلەرنىڭ
 خۇددى كېلىش قوشۇمچىلىرىغا ئوخشاشلا ئىسىملارنىڭ سىم-
 سىسلىق ۋەزىپىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
 1 - جۈملىدە «ئۆگىنىش» دېگەن ئىسىمنىڭ تولدۇرغۇچى بولۇپ
 كېلىشىنى «بىلەن» ياردەمچىسى بەلگىلىگەن (كۆرسەتكەن) بولۇپ
 بۇ ياردەمچىنىڭ رولى «ئۇنىڭ بۇ ئىشقا چولپى تەگمەيدۇ»
 دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ كەلگەن «ئىشقا» دىكى يۆنىلىش
 لىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولى بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟
 4 - جۈملىدە «ئەمەت» دېگەن ئىسىمنىڭ تولدۇرغۇچى بولۇپ
 كېلىشىنى «بىلەن» ياردەمچىسى بەلگىلىگەنمۇ؟ ئۇنىڭ رولى
 «مەن ئەمەتتىن سورىدىم» دېگەن جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولۇپ
 كەلگەن «ئەمەتتىن» دىكى چىقىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولى
 بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ 6 - جۈملىدىكى «كېلىش» دېگەن
 ھەرىكەتنىڭ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىشىنى «بىلەن» ياردەمچىسى
 بەلگىلىگەنمۇ؟ ئۇنىڭ رولى «ئۇنىڭ كەلمىگىنىگە خاپا
 بولدۇم» دېگەن جۈملىدە سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىشىنى «بىلەن» ياردەمچىسى
 بەلگىلىگەنمۇ؟ 7 - جۈملىدىكى «كەلگەن» دېگەن سۈپەتداش-
 نىڭ «قارشىلىق ھالىتى» بولۇپ كېلىشىنى «بىلەن» ياردەمچىسى
 بەلگىلىگەنمۇ؟ ئۇنىڭ رولى «بۇنداق دېگىنىڭگە مەسىلە ھەل
 بولمايدۇ» دېگەن جۈملىدە قارشىلىق ھالىتى بولۇپ كەلگەن «دې-
 گىنىڭگە» دىكى يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ رولى بىلەن
 ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ 8 - جۈملىدىكى «كەلمىگىنى» دېگەن ئىسىم
 رولىدىكى سۈپەتداشنىڭ سەۋەب ھالىتى بولۇپ كېلىشىنى «ئۇ-

باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يولداش غاپپارنىڭ ماقالىسىدە مۇزا-
كىرە قىلىشقا ئەرزىيدىغان مەسىلىلەر خېلى بار. مەن بۇ يەردە
بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۈستىدە توختالماي، پەقەت بىز
مۇزاكىرە قىلىۋاتقان مەسىلە بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغان
بىرنەچچە نۇقتا ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمەن.

خۇددى مۇستەقىل سۆزلەردە شەكىلداشلىق ھادىسىسى مەۋ-
جۇت بولغىنىدەك ياردەمچى سۆز ۋە قوشۇمچىلاردىمۇ شەكىلداش-
لىق ھادىسىسى مەۋجۇت. مەسىلەن، «ئۇ كەلدى - دە، ئىشنى
باشلىدى» دېگەن جۈملىدىكى «دە» بىلەن «سەن ئىكەنسەندە»
دېگەن جۈملىدىكى «دە» شەكىلداش ئىككى ياردەمچى سۆز: ئال-
دىنقىسى باغلىغۇچى، كېيىنكىسى يۈكلىمە؛ «ئۇ يەرگە ئىككى-
چى قەدەم باسما» دېگەن جۈملىدىكى «ما» بىلەن «تاش باسما»
دېگەن سۆزدىكى «ما» شەكىلداش ئىككى قوشۇمچە: ئالدىنقىسى
پېئىلنىڭ بولۇشىنىز قوشۇمچىسى، كېيىنكىسى سۆز ياسىغۇچى
قوشۇمچە. بۇ خىل شەكىلداشلىق مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن يار-
دەمچى سۆزلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ئۇ
بۈگۈن كەتتى» دېگەن جۈملىدىكى «كەت-» بىلەن «قولۇم ئاغرىپ
كەتتى» دېگەن جۈملىدىكى «كەت-» شەكىلداش ئىككى سۆز:
ئالدىنقىسى مۇستەقىل پېئىل، كېيىنكىسى ياردەمچى پېئىل.
تىلدا مۇنداق شەكىلداشلىق ھادىسىسى ئىنتايىن كۆپ. بىز تىل
تەتقىقاتىدا ھېچقاچان ئۇلارنى بىر نەرسە دەپ قارىماستىن، ئۇلار-
نىڭ رولىغا، مەنىسىگە، كەلگەن يېرىگە قاراپ ئايرىپ مۇئامىلە
قىلىمىز. بىراق، يولداش غاپپار بۇ خىل شەكىلداشلىق ھادىسى-
سىگە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقانلىقتىنمۇ ياكى باشقا

دەمچىسىدە كۆرۈلمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بەزى ئارقا ياردەمچى مەلۇم شەكىلدىكى مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ تۇراقلىشىپ مەنە ھەتتىن ئابىستراكتلىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئابىستراكتلىشىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ، مەسىلەن ساقلىنىشى مۇمكىن. «توغرىسىدا»، «ھەققىدە» ياردەمچىلىك بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلاردا يەنىلا ئىسىمنىڭ تۇراقلىقىنى يەتلىرى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ھال ئۇلارنىڭ ياردەمچى بولۇپ قېلىشىغا تەسىر يەتكۈزەلمىگەنكەن، ئۇلارنىڭ كېلىش قاتارى ئۆتۈشىگىمۇ تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ. «توغرىسىدا»، «ھەققىدە» لەرنىڭ «توغرىسىدىكى»، «ھەققىدىكى» شەكىللىرىنىڭ بارلىقىنى سەۋەب قىلىپ، «توغرۇلۇق» نىڭ كېلىش قاتارىغا ئۆتۈشەننى ئىنكار قىلساق تېخىمۇ ئەپلەشمەيدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، يولداش غاپپار ئىسىمنىڭ نۆل كېلىش شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەن ئارقا ياردەمچىلەرنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش رول ئوينايدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا تىرىشىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ نۇقتىنى ئىنكار قىلالىمىغان. ئەكسىچە، ئۇنى ئېتىراپ قىلغان.

بۇ يەردە مەن شۇنى ئېيتىپ كەتمەكچىمەنكى، مېنىڭ ماقالەمدە پەقەت تۆتلا ئانالىتىك كېلىش كۆرسىتىلگەن، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئانالىتىك كېلىشلەر بۇ تۆت خىل بىلەنلا چەكلىنمەسلىكى مۇمكىن. ئۇنىڭ زادى قانچە بولۇشى ئىسىمنىڭ نۆل كېلىش شەكلى بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان ئارقا ياردەمچىلەرنىڭ قانچە بولۇشىغا باغلىق.

غان: «ئاپتور (-چە)، قوشۇمچىسىنى كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈشتە، (-چىلىك، بىلەن ئالمىشلايدىغان (-چە)، دېيىش ئارقىلىق ئىختىيارسىز ھالدا (-لىك، قوشۇمچىسىنىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە ئەكىرىپ قويىدۇ. چۈنكى، «سېنىڭچە، دېگەن سۆزگە، (-لىك، قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، «سېنىڭچىلىك، دې- گەن سۆز شەكىللەنگەن. بۇنداق بولغاندا، (-لىك، قوشۇمچىسى- نىڭ (-لىق// -لۇق، -لۈك، قاتارلىق ۋارىيانتلىرىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىشكە ھەقلىق بولىدۇ. چۈنكى، «ئارتۇقچە - ئارتۇقچىلىق، «(ئوشۇقچە - ئوشۇقچىلىق، دېگەن سۆزلەرمۇ تۈزۈلۈش جەھەتتىن يۇقىرىقى سۆزلەر بىلەن ئوپمۇئوخشاش».

بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چۆچۈتىدىغان بىر لوگىكىلىق خۇلا- سە! «(-چە، قوشۇمچىسى دېگەندە (-چىلىك، بىلەن ئالمىش- لايىدىغان (-چە، نى نەزەردە تۇتىمىز» دېگەنلىك پەقەتلا «(-چە- لىك، بىلەن ئالمىشلايدىغان يەنە بىر (-چە، قوشۇمچىسىنى نەزەردە تۇتمايمىز» دېگەنلىكتىنلا ئىبارەت ئەمەسمۇ؟ بۇ قانداق- سىگە «(-لىك» قوشۇمچىسىنىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە ئېلىپ كىرگەنلىك بولىدۇ؟ قىزىق يېرى شۇكى، مۇنداق بولغاندا «(-لىك» قوشۇمچىسىنىڭ «(-لىق// -لۇق، -لۈك» دېگەن «ۋارىيانت» لىرىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىپ كېتەرمىش!

شۇنى بىلىش كېرەككى، «(-چىلىك» قوشۇمچىسىنىڭ تەر- كىبىدە كەلگەن «(-لىك» ھېچقانداق رول ئوينىمايدىغان بىر ئېلىمېنت، «مۇشتۇمچە» دېگەننى «مۇشتۇمچىلىك» دېسىمۇ مە- نىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس. ئاندىن بۇ يەردىكى «(-لىك» نىڭ قانداقتۇر «(-لىق// -لۇق، -لۈك» دېگەن ۋارىيانتلىرىمۇ يوق، ئۇ ھەر دائىم «(-چە» قوشۇمچىسى بىلەن بىرلىكتە «(-لىك» شەكىلىدلا كېلىدۇ، يەنى

مەۋەبتىنمۇ، ئۆز ماقالىسىدە نۇرغۇن شەكىلداش ھادىسىلەر
ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. مەسىلەن، ئارقا ياردەمچى رولىنى ئوينى-
غان «بىلەن» ئۈستىدە مۇزاكىرە بولۇۋاتسا، يولداش غاپپار
نىڭغا باغلىغۇچى رولىنى ئوينىيدىغان «بىلەن» نىمۇ قوشۇۋالغان
ئىسىم ۋە ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان «- غىچە
- قىچە // - گىچە، - كىچە» قوشۇمچىسى ئۈستىدە مۇزاكى-
رە بولۇۋاتسا، يولداش غاپپار پېئىلغا قوشۇلىدىغان شۇ خىل قوشۇ-
مچىلارنىمۇ ئارىلاشتۇرۇۋالغان. مۇنداق ئەھۋالدا قانداقمۇ بى-
توغرا تونۇشقا كەلگىلى بولىدۇ؟

مېنىڭ ماقالىمدا «- چە» قوشۇمچىسى «- چە (- چىلىك)،
شەكىلدە كۆرسىتىلگەندىن تاشقىرى، «بۇ يەردە (لېي فېڭچە)،
(ئۇيغۇرچە)، دېگەن سۆزلەردىكى سۆز ياسىغۇچى (- چە، ئە-
مەس، بەلكى (چىلىك)، بىلەن ئالماشتالايدىغان (- چە، نەزەردە
تۇتۇلىدۇ» دەپ ئالاھىدە ئىزاھات بېرىلگەندى ھەمدە مېنىڭ
ماقالەمدە ئىسىم ۋە ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان
«- چە (- چىلىك)» قوشۇمچىسى ئۈستىدە سۆز بولۇۋاتقانلىقى
ناھايىتى ئېنىق ئىدى. لېكىن، يولداش غاپپار بۇ قوشۇمچىنى
مۇزاكىرە قىلغاندا، شۇنچىلىك ئېنىق بېرىلگەن ئىزاھاتلارغىمۇ
قارىماستىن، «ئۇيغۇرچە»، «چىرايلىقچە» دېگەنگە ئوخشاش
سۆزلەردىكى سۆز ياسىغۇچى «- چە» قوشۇمچىسى بولسۇن،
«ماڭغانچە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردىكى سۈپەتداشقا قوشۇلۇپ
رەۋشداش ياسايدىغان «- چە» قوشۇمچىسى بولسۇن، «ئۈنچە»،
«يۈزچە» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردىكى ساناق سانغا قوشۇلۇپ
مۆلچەر سان ياسايدىغان «- چە» قوشۇمچىسى بولسۇن، ھەممە-
نىنى ئارىلاشتۇرۇۋالغان. مۇنداق قىلىش ئىلمىي مۇھاكىمىدە،
بولۇپمۇ مۇنازىرىدە ئانچە مۇۋاپىق بولمىسا كېرەك.
يولداش غاپپار يەنە مۇنداق بىر پىكىرنىمۇ ئوتتۇرىغا قوي-

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا

ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ راي كاتېگورىيىسى كۆپ خىل رايىدىن تەركىب تاپقان ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. بىراق، بۇ كاتېگورىيە ئۈستىدىكى تەتقىقات تېخى چوڭقۇرلىشىپ كېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، نۇرغۇن راي شەكىللەردىن بولۇپمۇ دەل ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر مۇنچە راي شەكىللىرى مۇۋاپىق بايان قىلىنماي كېلىۋاتىدۇ. مەن بۇ ماقالىدە پەقەت پېئىلنىڭ بايان رايى ئۈستىدىلا ئۆزۈمنىڭ دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

پېئىلنىڭ بىز «بايان رايى» دەپ ئاتاۋاتقان شەكلى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت باشقا گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە «خەۋەر رايى» ياكى «ئېنىقلىق رايى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەيلى قانداق نام بىلەن ئاتالسا، بۇ يەردە سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ئىش - ھەرىكەت ۋە مەلۇم ھالەت توغرىسىدىكى ھۆكۈمىنى بىلدۈرىدىغان پېئىل شەكىللىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى ھەر خىل زامان شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بىرلا خىل (بىرلا خىل ھۆكۈمىنى بىلدۈرىدىغان) گرامماتىكىلىق ھادىسە» دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە. بىراق، ئەمەلىي پاكىتلار بۇ خىل قاراشنىڭ ئۇيغۇر

• بۇ ماقالە مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلغان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» II توپلامىدا ئېلان قىلىنغان.

ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇنمايدۇ (مەسىلەن، ئاتچىلىك،
شەكچىلىك، قويچىلىك، مۇشتۇمچىلىك). دېمەك، ئۇنىڭ
لەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان «-لىق // -لۇق، -لۈك»
كېلىش كاتېگورىيىسىگە كىرىش مەسىلىسى تېخىمۇ مەۋجۇت
مەس. بۇ يەردە يولداش غاپپار «-چىلىك» قوشۇمچىسىنى
تەركىبىدە كەلگەن «-لىك» ئېلىمېنتىنى «-لىق، -لىك»
-لۇق، -لۈك» ۋارىيانتلىرىغا ئىگە بولغان يەنە بىر قوشۇمچە
بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.

لەر بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر ھاسىل قىلىپ، سۆزلىگۈچى-
نىڭ بىۋاسىتە بىلىدىغان (بۇرۇندىلا تونۇش بولغان) تەرزىدە
ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن دوختۇرمەن.
سەن تېخى ياشىمەن، تەجربىڭ يوق / تۇر / .
سەن بىزنىڭ ئۇستازىمىزسىز، سىزنى ھەرقاچان ئىز-
زەتلەيمىز.

ئىتتىپاقلىق كۈچتۈر، بۇ كۈچ تۆمۈردۇر، بۇ كۈچ
پولاتتۇر.

ئۇ بۇرۇن ئىشچى ئىدى، ھازىر كادىر بولدى.
سەن ئۇ چاغدا سېمىز ئىدىڭىز، ھازىر ئورۇقلاپ قاپسىز.
بىز بۇرۇن 12 - بىنادا ئىدۇق، ھازىر 4 - بىنادىمىز.
ھازىرقى زامان ۋاسىتىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ھەرقاچان-
سى شەكىللىرى ئىچىدە «- دۇر، -تۇر» شەكىللا «سۆز» شەكىل-
نى ساقلىغان (ئۇ قەدىمكى ھۆكۈم باغلامچىسى «تۇرۇر» دىن
ئۆزگىرىپ كەلگەن)، قالغانلىرى پەقەت شەخس قوشۇمچىلىرىد-
ىدىلا ئىبارەت. بىراق، بۇ قوشۇمچىلار ھازىر قەدىمكى زاماندا
«تۇرۇرمەن» <دۈرمەن، تۇرۇرسەن> «دۈرسەن ...» ياكى «ئى-
رۇرمەن، ئىرۇرسەن ...» شەكىلدە قوللىنىلغان ھازىرقى زامان
ۋاسىتىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىغا ۋەكىللىك قىلىپ، باشقا ھۆكۈم
باغلامچىلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، شۇڭا يەنىلا «سۆز» ھېسابىدا
مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، بولۇپمۇ جانلىق تىلدا ھازىر-
قى زامان ھۆكۈم باغلامچىلىرى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ.
مەسىلەن، مەن دوختۇر، سەن ئىشچى، ئۇ كادىر ...
لېكىن، بۇ پەقەت بەلگىلىك شارائىتتا ھازىرقى زامان ۋاسى-
تىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خالاس. بۇنىڭ-
لىق بىلەن «ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىۋاسىتە

تېلى ئەمەلىيىتىگە ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى، ئۇيغۇر تەلىمىدىكى بايان رايىنىڭ بىرلا خىل گرامماتىكىلىق ھادىسە بولماس. تىن، بەلكى ئۆزىگە خاس ھەر خىل زامان شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان كۆپ خىللىق گرامماتىكىلىق ھادىسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مېنىڭچە، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايىنى «ۋاستىسىز بايان رايى»، «ۋاستىلىك بايان رايى»، «ئاڭلاتما بايان رايى»، «مۆلچەر بايان رايى» دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

پېئىلنىڭ بۇ تۆت خىل بايان رايى شەكلىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى خەۋەر يولۇپ كېلىدىغان ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر (ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش) نىڭ تەركىبىدە كېلىپ ھۆكۈم مەنىسىنى (بايان رايى ئۇقۇمىنى) بىلدۈرىدىغان پېئىللارنىڭ باغلامچىسى، يەنى ھۆكۈم باغلامچىلىرىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى:

ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆكۈم باغلامچىلىرىنى «ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى»، «ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى»، «ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى» ۋە «مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى» دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تۆۋەندە مۇشۇ تۆت خىل ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ياسىلىشى ۋە رولى ئۈستىدە توختىلىمىز:

1. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ ھۆكۈم باغلامچىسى چىسى يەنە «ھازىرقى زامان ۋە كېلەر زامان» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىرقى زامان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى شەخسكە قاراپ «- مەن، - مېن // - سەن، - سىز، - سىلە // - دۇر (تۇر)» شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۆتكەن زامان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى شەخسكە قاراپ «ئىدىم، ئىدۇق // ئىدىڭ، ئىدىڭىز، ئىدىڭلار // ئىدى» شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز.

باشقىلارنىڭ ھۆكۈمىنى ئاڭلىتىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ دادىسى ئۇستا دوختۇرمىش (دوختۇردەك). مەن ئاڭلىدىم، سىز ئۇستا ناخشىچىدە كىسىز (ناخشىچىمىش-سىز).

بۈگۈنكى كىنو ناھايىتى ياخشىمىش (ياخشىدەك).
4. مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ خىل ھۆكۈم باغلام-چىسى شەخسكە قاراپ «-دۈرمەن، -دۈرمىز // -دۈرسەن، -دۈر-سىز، -دۈرسىلەر // -دۈر» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ ھەم مۆلچەر ئىنتوناتسىيىسى بىلەن ئېيتىلىدۇ.

مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، قوشما خەۋەر ھاسىل قىلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ مۆلچەر تەرزىدە ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئادەمۇ ياكى باشقا نەرسىمۇ، ياخشى بايقىيالمىدىم، بەلكى ئادەمدۇر.

ياخشى ئويلاپ باق، شۇ چاغدا سېنى چاقىرغان كىشى مەن-دۈرمەن؟

«بىرلا ئادەم قوشۇلمىدى» دېدىڭ، شۇ ئادەم سەندۈرسەن؟ ئەمدى ئادەتتىكى پېئىللارنىڭ تۆت خىل بايان رايى شەكلىنى ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسىنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى.

1. ۋاستىسىز بايان رايى. پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرىدىن پەقەت بىرلا خىلى پېئىل ئۆزىگە «-دىم، -تىم، -توم، -دۇق، -توق // -دىڭ، -تىڭ، -دۇڭ، -تۇڭ، -دىڭىز، -تىڭىز، -دۇڭلار، -تۇڭلار، -دىڭلار، -تۇڭلار // -دى، -تى» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازدىم، يازدىڭ، يازدىڭىز، يازدۇق، يازدىڭلار، يازدى...
زامان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى پېئىلنىڭ شەخىسىز شە-

خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ» دېگەن غۇلاسىگە كېلىشكە بولمايدۇ چۈنكى، بۇنداق خەۋەرلەر يەنىلا باشقا ھۆكۈم باغلامچىلىرى بىلەن كەلگەن قوشما خەۋەرلەر بىلەن نۆۋەتلىشىپ ۋاستىسىز بايا بولۇپ، ھازىرقى زامان، يەنى ھازىرقى زامان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسىلا ئىپادىلەيدىغان گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ.

2. ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ خىل ھۆكۈم باغلامچىسى شەخسكە قاراپ «ئىكەنمەن، ئىكەنمىز // ئىكەنسىز، ئىكەنسىلەر // ئىكەن» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر ھاسىل قىلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ۋاستىلىك بىلگەن (يەنى، مەلۇم پاكىتلارغا ئاساسەن باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق كېيىن ياكى يېڭى خەۋەردار بولغان) تەرزىدە ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: مەن ئۇنى ئوقۇغۇچى دەپتىمەن، ئۇ ئوقۇتقۇچى ئىكەن. مەن كىچىك ۋاقتىمدا ناھايىتى شوخ ئىكەنمەن. ئۇلارنىڭ ئۆيى بەك يىراق ئىكەن، ئىككى سائەتتە يېتىپ باردۇق.

سەز ناخشىغا ئۇستا ئىكەنسىز، مەن بۇنى ئويلىمىغانىكەنمەن.

كىتابلارنى ساناپ باقتىم، ئوتتۇز بەش پارچە ئىكەن. 3. ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى. بۇ ھۆكۈم باغلامچىسى شەخسكە قاراپ «دەكمەن، دەكمىز // دەكسەن، دەكسىز، دەكسىلەر // دەك» شەكىللىرىدە ياكى «مىشمەن // مىشسەن، مىشسىز، مىشسىلەر // مىش (ئىمش)» شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر ھاسىل قىلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ

كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ قارارى ياكى ئىرادىسى. مەسىلەن:
بۇ ماقالىنى سەن يازسەن.

خاتىرجەم بول، بىز جەزمەن خەت يازمىز.

2. ۋاستىلىك بايان رايى. پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرىدىن بىر خىلى پېئىلنىڭ «پ» بىلەن ئاخىرلاشقان رەۋىشداش شەكىلگە قاراپ «-تىمەن، -تىمىز // -سەن، -سىز، -سەلەر // -تۇ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يېزىپتىمەن، يېزىپتىمىز، يېزىپسەن، يېزىپسىز، يېزىپ-سىلەر، يېزىپتۇ.

باشقا زامان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى پېئىلنىڭ شەخسىز شەكىللىرىگە ۋاستىلىك ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

يازىدىكەن (يازا + دۇر ئىكەن)، يازارىكەن، يازغانىكەن، يازماقچىكەن، يازىدىغانىكەن، يېزىۋىكەن (يېزىپ + ئىكەن)، يېزىپتىكەن (يېزىپ + تۇر + ئىكەن).

پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى سۆزلىگۈچىنىڭ ۋاستىلىك بىلگەن تەرز-دە مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت توغرىلىق ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىدىن بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكىدەك ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خىل راي شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ:

a. سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم پاكىتقا ئاساسەن يېڭى چىقارغان يەكۈنى. مەسىلەن:

ئەخمەتنىڭ بىرنەچچە پارچە ماقالىسىنى ئوقۇدۇم، ئۇ ماقالىنى ياخشى يازىدىكەن.

قاراپ باقسام، مەن خەتنى ھەممىڭلاردىن ئاستا يازىدىكەن.

b. سۆزلىگۈچى ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسى ياكى باشقا ئالامەتلىدە.

كىلىپلىرىگە ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە مەقسەت پېئىلى شەكلى بىلەن بىرىككەن ھازىرقى زامان ۋاستىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى بەزى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ باغلامچىنىڭ 3 - شەخس شەكلى «ئە. ئا. ئە» بىلەن ئاخىرلاشقان رەۋىشداشقا قوشۇلغاندا، كەينىدە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ.

مەسىلەن: (3 - شەخس شەكلىنىلا كۆرسىتىمىز) يازىدۇ (يازا+دۇ)، يازار، يازغان، يازماقچى، يازاتتى (يازا+ئىدى) يازار ئىدى، يازغانىدى، يېزىۋىدى (يېزىپ قىلدى)، يازىدىغانىدى، يازماقچىدى.

پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان راينى كۆرسەتكۈچى زامان شەكلىلىرىنىڭ ھەممىسى سۆزلىگۈچىنىڭ بىۋاسىتە بىلىدىغان تەدرىجىدە مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت توغرىلىق ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكىدەك ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ خىل راي شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ:

a. سۆزلىگۈچىگە پۈتۈنلەي تونۇشلۇق بولغان ئىشلار. مەسىلەن:

مەن ماقالە يازدىم، ئەخمەتمۇ ماقالە يازماقچى.

بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغان.

ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازىدۇ.

ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ۋاقتىدىلا ماقالىنى ياخشى يازاتتى.

b. سۆزلىگۈچىنىڭ ئۆز تەجرىبىسى ياكى مەنىتىقى بويىچە قىلغان ھۆكۈمى. مەسىلەن:

ئەخمەت خەۋەر تاپسا، چوقۇم خەت يازىدۇ.

ئەخمەت بۇ ماقالىنى چوقۇم ياخشى يازىدۇ.

ھازىر تۇرپاندا ئۈزۈم پىشتى.

c. سۆزلىگۈچىنىڭ ياكى سۆزلىگۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

شۇ ھالىغا تېخى رومان يازارمىش.

بۇ خەتنى مەن يېزىپتەشمەن.

باشقىلاردىن ئاڭلىغان ئىشنى ۋاستىلىك بىلگەن ئىش سۇ-
پىتىدە ۋاستىلىك بايان راي شەكلىدە ئىپادىلەشكىمۇ بولىدۇ.
بىراق، ئۇنداق بولغاندا سۆزلىگۈچىنىڭ بۇ ئىشنى باشقىلاردىن
ئاڭلىغانلىقى تەكىتلەنمەيدۇ. شۇڭا، سۆزلىگۈچى ئۆزىنىڭ بۇ
ئىشنى باشقىلاردىن ئاڭلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇشنى مەقسەت
قىلغاندا، يەنىلا ئاڭلاتما بايان رايى شەكلىنى قوللىنىدۇ.

4. مۆلچەر بايان رايى. پېئىلنىڭ مۆلچەر بايان رايىنى
كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرى ياسىلىش جەھەتتىن ئۈچ خىل
بولىدۇ:

بىرىنچى خىلى، پېئىلنىڭ سۈپەتداش ياكى مەقسەت پېئىلى
شەكلىگە مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىلىرىنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ
(ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ ئاخىرىدىكى «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالد-
ىدۇ، 1 - شەخستە «ئۇ» تاۋۇشى «ئى» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ).
مەسىلەن، يازغاندىمەن، يازماقچىدۇر.

ئىككىنچى خىلى، پېئىلنىڭ «-ئار // -ئەر» بىلەن ئاخىر-
لاشقان سۈپەتداش شەكلىگە ھازىرقى زامان ۋاستىسىز ھۆكۈم
باغلامچىسىنى قوشۇپ، مۆلچەر ئىنتوناتسىيىسى بىلەن ئېيتىش
ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ (ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ 3 - شەخس
شەكلى قوللىنىلمايدۇ، سۈپەتداشنىڭ ئۆزى 3 - شەخسكە ۋەكىل-
لىك قىلىدۇ). مەسىلەن، يازارمەن، يازارمىز، يازارسەن، يا-
زارسىز، يازارسىلەر، يازار.

ئۈچىنچى خىلى، پېئىلنىڭ سۈپەتداش ياكى مەقسەت پېئىلى
شەكلىگە «بولغىدىم، بولغىدۇق، بولغىدىڭىز، بولغىدىڭىز،
بولغىدىڭلار» سۆزىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن،
يازغان بولغىدىم، يازىدىغان بولغىدۇق، يازغان بولغىدىڭىز،
يازىدىغان بولغىدىڭىز، يازغان بولغىدىڭلار، يازغان بولغىدى،

رىگە ئاساسەن، كېيىن خەۋەردار بولغان ئىشلار. مەسىلەن بۈگۈنكى گېزىتنى كۆردۈڭمۇ؟ ئەخمەت ماقالە يېزىپتۇ سېلىشتۇردۇم، توغرا يېزىپتىمەن. بۇ ئەھۋالغا قارىغاندا، ئۇ رومان يازماقچىكەن، نېمە ئۈچۈن دۇر يازماپتۇ.

c. سۆزلىگۈچى باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق خەۋەردار بولغان ئىشلار. مەسىلەن: مەن سۈرۈشتۈردۈم، بۇ ماقالىنى ئەخمەت يازغانىكەن. مەن ئەخمەتتىن سورىدىم، ئۇ ئەسلىي بۇ ھەقتە ماقالە يازماقچىكەن، كېيىن مەلۇم سەۋەب بىلەن يازماپتۇ.

ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئەخمەت ھازىر رومان يېزىۋېتىپتۇ. 3. ئاڭلاتما بايان رايى. پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى پېئىلنىڭ شەخسز شەكىلىگە ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن، يېزىپتۇدەك، يېزىپتىمىش، يازغۇدەك يازارمىش، يازغانمىش، يازماقچىمىش، يېزىپتىكەنمىش، يازغانمىش، يازىدىغانمىش، يازارمىكەنمىش، يازماقچىكەنمىش.

پېئىلنىڭ ئاڭلاتما بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى سۆزلىگۈچىنىڭ باشقىلاردىن ئاڭلىغان تەرزى مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت توغرىلىق ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازارمىش (يازغۇدەك).
بۇ ماقالىنى ئەخمەت يېزىپتۇدەك (يېزىپتىمىش).
ئەخمەت ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ۋاقتىدىلا ماقالىنى ياخشى يازىدىغانمىش.

بۇ خىل رايى شەكلى بەزىدە سۆزلىگۈچىنىڭ قوشۇلمىغان مەسخىرە قىلغان تەرزىدە سۆزلەۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن

پېئىلىنىڭ بايان رايى شەكىللىرى

(پەقەت 3 - شەخس شەكىللا كۆرسىتىلىدۇ. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە زامان جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈلگەن)

ۋاستىسىز بايان رايى	ۋاستىلىك بايان رايى	ئاڭلاتما بايان رايى	مۆلچەر بايان رايى
يازىدۇ (يازار)	يازىدىكەن	يازغۇدەك (يازارمىش)	يازىدىغاندۇر (يازار)
يازغان	يازغانىكەن (يېزىپتىكەن)	يازغانمىش	يازغاندۇر
يازماقچى	يازماقچىكەن	يازماقچىمىش	يازماقچىدۇر
يازدى	يېزىپتۇ	يېزىپتۇدەك	يازغاندۇر
يازاتتى (يازاردى)	يازىدىغانىكەن (يازارىكەن)	يازىدىغانىكەنمىش (يازارىكەنمىش)	يازىدىغان بولغىيدى
يازغانىدى (يېزىپتۇدى)	يازغانىكەن (يېزىپتۇكەن)	يازغانىكەنمىش (يېزىپتۇكەنمىش)	يازغان بولغىيدى
يازماقچىدى	يازماقچىكەن	يازماقچىكەنمىش	يازماقچى بولغىيدى

يازماقچى بولغىدىڭ، يازماقچى بولغىدى.

پېئىلنىڭ مۆلچەر بايان رايىنى كۆرسەتكۈچى زامان شەكىل.
لىرىنىڭ ھەممىسى سۆزلىگۈچىنىڭ مۆلچەر تەرزىدە مەلۇم ھەردە.
كەت ياكى ھالەت توغرىلىق ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

ئەخمەت ماقالىنى ياخشى يازىدىغاندۇر (يازار).

بۇ قېتىمقى يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشارمىز (قاتنىشىدىغان-
دىمىز).

شۇ چاغدا سەنمۇ كۆپ ماقالە يازغان بولغىدىڭ.

ئەخمەت شۇ چاغلاردا ماقالىنى ياخشى يازىدىغان بولغىدى.

5. سېلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھۆكۈم باغلام-
چىلىرى بىلەن پېئىلنىڭ بايان شەكىللىرىنى تۆۋەندىكى ئىككى

جەدۋەل بويىچە كۆرسىتىمىز:

ھۆكۈم باغلامچىلىرى

مۆلچەر ھۆكۈم باغلامچىسى	ئاڭلاتما ھۆكۈم باغلامچىسى	ۋاسىتىلىك ھۆكۈم باغلامچىسى	ۋاسىتىسىز ھۆكۈم باغلامچىسى	
			ئۆتكەن زامان	ھازىرقى زامان
-دۈرمەن	-دەكمەن -مىشمەن	ئىكەنمەن	ئىدىم	-مەن
-دۈرمىز	-دەكمىز -مىشىمىز	ئىكەنسىز	ئىدۇق	-مىز
-دۈرسەن	-دەكسەن -مىشسەن	ئىكەنسەن	ئىدىڭ	-سەن
-دۈرسىز	-دەكسىز -مىشىسىز	ئىكەنسىز	ئىدىڭىز	-سىز
-دۈرسىلەر	-دەكسىلەر -مىشىسىلەر	ئىكەنسىلەر	ئىدىڭلار	-سىلەر
-دۈر -تۈر	-دەك -مىش	ئىكەن	ئىدى	-دۈر -تۈر

شەكلى، «يازار» شەكلى بىلەن «يازىدۇ» شەكلى ئوخشاشلا كېلىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق پەقەتلا سۆزلىگۈچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرزىدە ھۆكۈم قىلىدۇ. ۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان راي پەرقى خالاس. بۇ نۇقتا يۇقىرىدىكى كى ئىسەرلەرنىڭ بۇ ئىككى خىل پېئىل شەكلى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشىدىمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. «يېزىپتۇ» شەكلى توغرىسىدا، ئىمساخان جەلىلوۋا «ئۇ ئىشنىڭ بولغانلىقىنى ئاڭلىتىش، ئەسلىتىشكە ئوخشاش يوللار بىلەن بىلدۈرىدۇ»^① دەپ، ئەمىر نەجىپ «ئۇ ئىشنىڭ ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا بولغانلىقىنى، لېكىن ئۇنتۇلۇپ قېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ ئېسىگە تۇيۇقسىز چۈشكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ»^② دەپ، يولداش جۇ جىرنىڭ بولسا «ئۇ ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقى سۆزلىگۈچى ئۈچۈن ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. كەينىدىكى ياكى ھەرىكەتنىڭ ئاڭسىز ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ^③ چۈشەنچە بېرىدۇ. «يازار» شەكلى توغرىسىدا، يولداش جۇ جىرنىڭ «ئۇ پەرەز ئوقۇمىغا ئىگە بولۇپ، لېكىن بولىدىغان ھەرىكەتنىڭ مۇقىمىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ چۈشەنچە بەرسە^④، قازاق سى ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا ئۇ «ئىش - ھەرىكەتنىڭ، ھالەتنىڭ بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىغا گۈمان، شۈبھە كەلتۈرۈپ ياكى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ ئېيتىلىدۇ» دەپ چۈشەنچە بېرىلىدۇ^⑤. بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئىككى خىل پېئىل شەكلىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار «يېزىدۇ»

① ② ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». 1960 - يىلى، موسكۋا.
③ ④ جۇ جىرنىڭ: «ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە». 1964 - يىللىق «جۇڭگو تىل - يېزىقى» ژۇرنىلىنىڭ 2 - سانىغا قارالسۇن.
⑤ قازاق سى ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» I قىسىم. 1966 - يىلى، ئالمۇتا.

6. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەمگەكلىرىدە،
 ۋاستىلىك بايان رايى، ئاڭلاتما بايان رايى ۋە مۆلچەر بايان رايى
 كىرگۈزگەن پېئىل شەكىللىرى كۆپىنچە ئېتىبارسىز قالدۇ
 لىدۇ؛ ھۆكۈم باغلامچىلىرىنىڭ بەزىلىرى «تولۇقسىز پېئىل»
 دېگەن نام بىلەن تىلغا ئېلىنسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گرامماتىكا
 لىق خۇسۇسىيىتى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىسىم خاراكتېرلىق
 سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ قوشما خەۋەر ھاسىل قىلىشتىكى رول
 ئۈستىدە تولۇق چۈشەنچە بېرىلمەيدۇ.

بەزى ئەمگەكلەردە بىز ۋاستىلىك بايان رايى، ئاڭلاتما بايان
 رايى ياكى مۆلچەر بايان رايىغا كىرگۈزگەن پېئىل شەكىللىرىدە
 بىر ياكى بىرنەچچە خىلى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋاپىق
 پىق بىر تەرەپ قىلىنمىغان. مەسىلەن، پېئىلنىڭ «يېزىپتۇ»
 شەكلى ئىمساخان جەلىلوۋا، ئەمىر نەجىپ، يولداش جۇ جىزنىڭ
 لارنىڭ ئەمگەكلىرىدە «يازدى» شەكلى بىلەن ئوخشىمايدىغان بىر
 خىل ئۆتكەن زامان شەكلى ھېسابلىنىپ، «ئۆتكەن زامان ھېكايە»
 پېئىلى^①، «ھېكايە (سۈبېيىكتىپ) ئۆتكەن زامان»^②، «ئاڭلاتما
 ئۆتكەن زامان»^③ دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان؛ پېئىلنىڭ «يازار»
 شەكلى يولداش جۇ جىزنىڭ ئەمگەكىدە ۋە قازاق س س ر پەنلەر
 ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى
 زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا «يازىدۇ» شەكلى بىلەن ئوخشىمايدىغان
 دىغان بىر خىل «كېلەر زامان شەكلى» ھېسابلىنىپ، «مۇقىم
 سىز كېلەر زامان»^④، «گۇمان كېلىدىغان زامان»^⑤ دېگەن ناملار
 بىلەن ئاتالغان. لېكىن، «يېزىپتۇ» شەكلى بىلەن «يازىدۇ»

① ② ئىمساخان جەلىلوۋا: «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى». 1951 - يىلى، تاشكەنت
 ③ ④ جۇ جىزنىڭ: «ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە». 1964 - يىللىق «جۇڭ
 تىل - يېزىقى» ژۇرنىلىنىڭ 2 - سانىغا قارالسۇن.
 ⑤ قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
 تىلى» 1 - قىسىم. 1966 - يىلى، ئالمۇتا.

قىلىش ئۇسۇلى ئاقمايدۇ. ئەگەر بۇ ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلىنسا، «يازغانىدى»، «يازاردى» شەكىللىرىمۇ پېئىلنىڭ «ھا- لەت شەكلى» ھېسابلىنىشى كېرەك، چۈنكى ئۇلارمۇ «غان» بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە «ئار» بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەتداش ئاسا- سىدا ھاسىل بولغان. ۋەھالەنكى، ئەمىر نەجىپ پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرىنى زامان شەكلى ھېسابلاپ، «يازغانىدى» شەكلىنى «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ، «يازاردى» شەكلىنى بولسا «تەك- رار ئۇزاق ئۆتكەن زامان» دەپ ئاتىغان. دېمەك، ئەمىر نەجىپ بىز پېئىلنىڭ ۋاستىلىك بايان رايى، ئاڭلاتما بايان رايى ياكى مۆلچەر بايان رايىغا كىرگۈزگەن نۇرغۇن پېئىل شەكىللىرىگە دىققەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ياخشى بىر تەرەپ قىلال- مىغان، ئۇنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىدا زىددىيەت بار.

قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈ- مى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا پېئىل- نىڭ «يازار»، «يازغاندۇر»، «يازىدىغاندۇر» شەكىللىرى پې- ئىلنىڭ بايان رايى بىلەن قارىمۇقارشى بولغان يەنە بىر خىل راي شەكلى ھېسابلىنىپ، «گۈمان پېئىلى» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە بۇ پېئىل شەكىللىرىنىڭ راي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئېتىبارغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بايان رايى بىلەن قارىمۇقار- شى بولغان يەنە بىر خىل راي شەكلى قىلىپ قويۇلغانلىقى مۇۋا- پىق بولمىغان. چۈنكى، بۇلار ئومۇمىي جەھەتتىن يەنىلا بايان رايى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم ھەرىكەت ياكى ھالەت توغرىسىدا ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈ- رىدۇ - دە، پەقەت ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۇسۇلى جەھەتتىنلا پەرقلى- نىدۇ خالاس. شۇ يېرىنى چۈشىنىپ بولمايدۇكى، بۇ ئەسەردە

• ئەمىر نەجىپ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى». 1960 - يىلى، موسكۋا.
• قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» I قىسىم، 1966 - يىلى، ئالمۇتا.

زېږېتو» شەكلى بىلەن «يازدى» شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى، «ياز» شەكلى بىلەن «يازىدۇ» شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ مان جەھەتتىكى پەرق بولماستىن، بەلكى راي جەھەتتىكى پەرق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان، چۈنكى بۇ چۈشەنچىلەردە بۇ پېتى شەكىللىرىنىڭ پەرقىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان «ئا» لىتىش، ئەسلىتىش يولى بىلەن، «ئۇنتۇلۇپ قېلىپ، سۆزلىگەنچىنىڭ ئېسىگە تۇيۇقسىز چۈشكەن»، «ئانچە ئېنىق ئەمەس» ئاڭسىز «ئورۇندالغان»، «پەرەز»، «گۇمان، شۈبھە كەلتۈرۈپ»، «مۆلچەرلەپ» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ مان بىلەن ئالاقىدار بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئۇقۇملار پەقەت سۆزلىگۈچىنىڭ قانداق تەرزىدە ھۆكۈم قىلىۋاتقانلىقى بىلەن، يەنى پەقەت راي بىلەنلا ئالاقىدار. دېمەك، بۇ پېتىل شەكىللىرى «يازدى»، «يازىدۇ» شەكىللىرى بىلەن بىر تەكشىلىكتە تۇرىدۇ. بۇ ئۇقۇملار ئارقىلىق ھېسابلاش مۇۋاپىق ئەمەس، بۇ ئۇقۇملار ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

ئەمىر نەجىپ پېتىلنىڭ «يازغاندۇر»، «يازغانمىش» «يازغانىكەن» شەكىللىرىنى «غان» بىلەن ئاخىرلاشقان سۈپەت داشلار ئاساسىدا ھاسىل بولغان «ھالەت شەكلى» دەپ؛ «يېزىپ تىمىش»، «يېزىپتىكەن» شەكىللىرىنى پېتىلنىڭ ئۆتكەن زامان ھېكايە شەكلى ئاساسىدا ھاسىل بولغان «ھالەت شەكلى» دەپ؛ «يازارىكەن»، «يازارمىش» شەكىللىرىنى «ئا» بىلەن ئاخىرلاشقان كېلەر زامان سۈپەتداشلىرى ئاساسىدا ياسالغان «ھالەت شەكلى» دەپ تەھلىل قىلغان. بۇ يەردە ئەمىر نەجىپ «ھالەت شەكلى» نىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ بايان رايى كاتېگورىيىسىدە قانداق ئورۇن تۇتىدىغانلىقى توغرىسىدا بىر نەرسە دېمىگەن. بىراق، مەيلى قانداق بولمىسۇن، ئەمىر نەجىپنىڭ بۇ تەھلىل

ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا

ياردەمچى پېئىللار تىلىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان ۋە خىلمۇخىل نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر كاتېگورىيە. لېكىن، ئۇيغۇر تىلى توغرىسىدىكى گرامماتىكا ۋە دەرسلىك كىتابلاردا بۇ كاتېگورىيە خىلمۇخىل ۋە چولتا بايان قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال ئاساسەن مۇنداق ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچىدىن، ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكى، يەنى قانداق سۆزلەرنىڭ ياردەمچى پېئىل بولالايدىغانلىقى ۋە قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس (كونكرېت پاكىتلار تۆۋەندە كۆرسىتىلىدۇ).

ئىككىنچىدىن، ياردەمچى پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئۈستىدە ئىختىلاپ بار. مەسىلەن، يولداش نەسرۇللا تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن 1978 - يىلى نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى X» دېيىلىدۇ) دا: «ياردەمچى پېئىللار پېئىلنىڭ تۇس كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ» دەپ ھېسابلانغان (شۇ كىتابنىڭ 184 - بېتىگە قارال. سۈن)؛ ئەمىر نەجىپ تەرىپىدىن رۇس تىلىدا تۈزۈلۈپ، 1960 - يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دېيىلىدۇ) دا: «يار-

• بۇ ماقالە مىللەتلەر نەشرىياتى 1983 - يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلغان «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» I توپلامىدا ئېلان قىلىنغان.

خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، پېئىلنىڭ «ياز» شەكلى يەنە پېئىلنىڭ بايان رايىغا مەنسۇپ بولغان زامان كاتىبى رېيىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، «گۇمان كېلىدىغان زامان» دەپ ئاتىغان، بۇ ئەسەردە يەنە «يازىدىكەن» بىلەن «يازغانىكەن» دېگەن زامان جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل پېئىل شەكلى «يازغانىدى» شەكلى بىلەن بىللە پېئىلنىڭ «ئۇزاق ئۆتكەن زامان» شەكىللىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان. مانا بۇ ئەمەلدارلار پەقەت پېئىلنىڭ بۇ شەكىللىرى ئۈستىدىكى تونۇشنىڭ قالايمىقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، خالاس.

يولداش ليۇ جاۋشۇن بىلەن يولداش لىن لىيەنمۇ ئۆزلىرىنىڭ «باۋئەن تىلى بىلەن سالا تىلىدىكى مۇقىملىق ۋە مۇقىمسىزلىق رايى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە («مىللەتلەر تىلى - يېزىقى ژۇرنىلىنىڭ 1980 - يىللىق 3 - سانىغا قارالسۇن) باۋئەن تىلى بىلەن سالا تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايىنى «ھەرقايسى ئۆزىگە خاس زامان شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان مۇقىملىق رايى ۋە مۇقىمسىزلىق رايى دېگەن ئىككى خىل رايىغا بۆلۈندۈرۈپ دەپ ھېسابلىغان. دېمەك، زامان بىلەن رايىدىن ئىبارەت ئىككى خىل گرامماتىكىلىق ئۇقۇمنىڭ چېكىنى ئېنىق ئايرىپ، بۇ تىللاردا ئوخشىمايدىغان تەرزىدىكى ھۆكۈم مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان تۈرلۈك بايان رايى شەكىللىرىنىڭ بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان تۈپ نۇقتىدا، ئۇلارنىڭ كۆز قارىشى بىلەن بىزنىڭ كۆز قارىشىمىز ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىق بار.

• قازاق سى رەپىلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇ تىلى» (I قىسىم، 1966 - يىل، ئالمۇتا).

سۇن)؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دىمۇ ياردەمچى پېئىل-
لارنىڭ مەنىسى ئۈستىدە ئومۇمىي تەبىر بېرىلگەندىن باشقا،
كونكرېت مەلۇمات بېرىلمىگەن؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلى A» دا ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسىنى بىر - بىرلەپ ئى-
زاھلاشقا ھەرىكەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىزاھلار يەنىلا
يۈزە بولغان، بىرمۇنچە ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى چالا ياكى
ئاتوغرا ئىزاھلانغان (شۇ كىتابنىڭ 190 — 195 - بەتلەرگە
قارالسۇن).

ياردەمچى پېئىللار ئۈستىدىكى بايانلارنىڭ بۇنداق خىلمۇخىل
ۋە چولتا بولۇشى ئۇلار ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ تېخى چوڭقۇرلاش-
مىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەن بۇ ماقالىدە ياردەمچى پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق رولى
ئۈستىدە توختالماي، ئۇلارنىڭ چېكى ۋە مەنىسى ئۈستىدىلا ئۆ-
زۈمنىڭ دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمنى قويماقچى. مېنىڭ قارىشىم-
چە، ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكىنى مۇقىملاشتۇرماي تۇرۇپ،
بولۇپمۇ ئۇلارنى مەنە جەھەتتىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ
مەنە خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاچماي تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق
رولى ئۈستىدە مۇۋاپىق بىر خۇلاسگە كېلىش مۇمكىن ئەمەس.
يەنە بىر تەرەپتىن، ياردەمچى پېئىللارنىڭ مۇھىملىقى ئۇلارنىڭ
تۈرلۈك نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ كېلەلىشىدە كۆرۈلىدۇ.
شۇڭا، ئۇلارنى مەنە جەھەتتىن بىرقەدەر تولۇق ئىزاھلاپ بەرمەي
تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ گرامماتىكىلىق رولى ئۈستىدە ھەرقانچە مۇلا-
ھىزە يۈرگۈزگەن بىلەنمۇ، ئۇنىڭ ئەمەلىي ئەھمىيىتى زور بولمايدۇ.

ياردەمچى پېئىللارنىڭ چېكى توغرىسىدا

بىز ياردەمچى پېئىللارنى پېئىلنىڭ بىر گرامماتىكىلىق تۈ-
رى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىدىكەنمىز، ئۇ ھالدا بىزنىڭ بۇ كاتېگورى-

دەمچى پېئىل (ئىدى، ئىكەن، ئىمىش)، پېئىلنىڭ
شەكىلىنى ۋە بەزى زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىش-
(يات، ، ئولتۇر، ، تۇر، ۋە «يۈر» دىن ئىبارەت تۆم-
لەت پېئىلى پېئىلنىڭ زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىش-
قالغان ياردەمچى پېئىللارنىڭ ھەممىسى قوشما پېئىللارنى-
مۇستەقىل مەنىلىك ھەم تۈس مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان پ-
بىرىكمىلىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ» دېيىلگەن (شۇ كىتابنىڭ
بېتىگە قارالسۇن)؛ قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۆي-
شۇناسلىق بۆلۈمى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1966 - يىلى ئالم-
نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (تۆۋەندە «ھا-
قى زامان ئۇيغۇر تىلى A» دېيىلىدۇ) دا: «ياردەمچى پېئى-
مۇرەككەپ پېئىللارنىڭ قوشۇمچە مەنە ياكى گرامماتىكىلىق -
بىلدۈرگۈچى قىسمى» دېيىلگەن (شۇ كىتابنىڭ 187 - 189 - بە-
رگە قارالسۇن).

ئۈچىنچىدىن، ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنە جەھەتتىن ئىز-
لىنىشى بەكمۇ يېتەرسىز. مەسىلەن، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇ-
ر تىلى X» دا ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى ئۈچۈن بىر ئومۇمىي
تەبىر بېرىلىپ («تۈس كاتېگورىيىسىنىڭ مەنىسى» دەپ تە-
بىرلىگەن)، بىرمۇنچە مىساللار كۆرسىتىلگەندىن تاشقىرى
ھەرقايسى ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى توغرىلىق ھېچنە
دېيىلمىگەن.

يولداش ئىمىن تۇرسۇن تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، شىنجاڭ خە-
نەشرىياتى تەرىپىدىن 1978 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇ-
ر تىلىدىن ساۋات» (تۆۋەندە «ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» دېيىلىدۇ)
خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش قوللانمىسى سۈپىتى-
تۈزۈلگىنىگە قارىماي، ئۇنىڭدا ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنە-
توغرىسىدا «ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلنىڭ مەنىسىنى تولۇقلا-
ياكى تەكىتلەيدۇ» دېگەن قىسقا تەبىردىن باشقا ھېچقانداق كو-
رەت مەلۇمات بېرىلمىگەن (شۇ كىتابنىڭ 153 - بېتىگە قار-

بەلگىلىك تۈس كىرگۈزۈپ كەلگەن، «باشلا»، «ئولتۇر»، «كەت» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنىپ كەلگەن (بۇ بىرىكمىلەردە ئۇلارنىڭ ئالدىدىكى «كە»، «ئاڭلا»، «كىر» پېئىللىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ)؛ بۇلارنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ، شۇ خىل ياردەمچى پېئىللىق مەنىسىدە بىر تۈركۈم ياكى بىر قىسىم پېئىل بىلەن بىرىكىپ كېلەلەيدۇ (مەسىلەن، ئاغرىپ قال، كېلىپ قال، ئۆچۈپ قال، ئۇرۇشۇپ قال، كۆرۈپ قوي، يېزىپ قوي، ياساپ قوي، تەييارلىق قىلىپ قوي، كەلمەي تۇر، يازماي تۇر، ئېيتماي تۇر، كەلگىلى تۇر، يازغىلى تۇر، ئىشلىگىلى تۇر، جاۋاب بەرگىلى تۇر، كېلىشكە باشلا، يېزىشقا باشلا، سۆزلەشكە باشلا، ئۇخلاشقا باشلا، ئاڭلاپ ئولتۇر، يېزىپ ئولتۇر، سۆزلەپ ئولتۇر، كۆرسىتىپ ئولتۇر، كىرىپ كەت، چۈشۈپ كەت، چىقىپ كەت، قېچىپ كەت،).

بەزى كىتابلاردا «ئىد - (ئىدى، ئىكەن، ئىمىش)» پېئىلىدە مۇ ياردەمچى پېئىللار قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان. مەلۇمكى، بۇ پېئىل بىر بولسا ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ ھۆكۈم مەنىسىنى ئىپادىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلۇم راي، زامان، شەخس ئۇقۇملىرىنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ (مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى ئىدىم، قىزىل ئىدى، ئون ئىكەن، كىم ئىكەن، يالغۇز ئىمىش» دېگەنلەرگە ئوخشاش)، بىر بولسا پېئىلنىڭ شەخىسىز شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ پېئىلنىڭ مەلۇم راي، زامان شەكىللىرىنى ياساشقا قاتنىشىدۇ (مەسىلەن، «يېزدىم» دېگەن پېئىل بىلەن بىرىكىپ «يېزىپ ئىدىم» كېلەتتى > كېلەر ئىدى، بىلگەندى،

• «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» نىڭ 85 - بېتىگە، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» نىڭ 189 - بېتىگە، «ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» نىڭ 153 - بېتىگە قارالغۇن.

رىيىگە كىرگۈزگەن سۆزلىرىمىز جەزمەن مەلۇم ئورتاقلىققا باشقا پېئىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك. مېنىڭچە، تۆۋەندىكى ئۈچ شەرتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان پېئىللارنى ياردەمچى پېئىل ھېسابلاشقا بولىدۇ:

1. پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلىگە ياكى ھال پېئىل شەكلىگە تەڭداش كېلىدىغان باشقا شەكىللىرىگە تىرىكىلىپ ياكى قوۋەت لۇپ كېلىدىغان بولۇشى كېرەك.

2. ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتكەن ھالدا ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا بەلگىلىك تۈس كىرگۈزۈلگەن ياكى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلاپ قالسىمۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنىدىغان بولۇپ كېرەك.

3. مەلۇم دەرىجىدە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك يەنى مەلۇم ياردەمچى پېئىللىق مەنىسىدە ئايرىم بىر - ئىككى پېئىل بىلەن ئەمەس، بەلكى بىر قىسىم پېئىللار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان بولۇشى كېرەك.

كونكرېت مىسال كۆرسەتسەك، «ئاغرىپ قال-»، «كۆرۈنۈپ قال-»، «كەلمەي تۇر-»، «كەلگىلى تۇر-»، «كېلىشكە باشلا-»، «ئاڭلاپ ئولتۇر-»، «كىرىپ كەت-» بىرىكمىلىرىدىكى «قال-»، «قوي-»، «تۇر-»، «باشلا-»، «ئولتۇر-»، «كەت-» پېئىللىرى مۇشۇ ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇلاردىن پەقەت «باشلا-» پېئىلى كۆپ ھاللاردا پېئىلنى مەقسەت ھال پېئىل شەكلى بىلەن تەڭداش بولۇپ كېلىدىغان (مەسىلەن، سۆزلىگىلى باشلا-، سۆزلەشكە باشلا-) يۆنىلىش كېلىشتىكى ھەرىكەتنى نامى شەكلىگە تىرىكەلگەندىن باشقا، ھەممە پېئىلنىڭ ھال پېئىل شەكلىگە تىرىكىلىپ كەلگەن. «قال-»، «قوي-»، «تۇر-» پېئىللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدىكى پېئىل

كەڭ قـوللىنىلىدىغان «ئېلىپ كەت» ، «ئېلىپ قال» ،
 «بېرىپ كەل» ، «كېلىپ كەت» ، «چىقىپ چۈش» قاتارلىق
 بىرىكمىلەر بىلەن بىر تىپقا كىرىدىغان قوشۇلما مۇناسىۋەتتىكى
 پېئىل بىرىكمىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىرىكمىلەرنىڭ
 ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلار ئۆز تەركىبىدىكى ئىككى
 پېئىلنىڭ باراۋەر قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر ھەرىكەتنى
 ياكى بىر مۇرەككەپ ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدۇ، ھال پېئىلدىن كې-
 يىن كەلگەن پېئىل ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتە-
 ھەيدۇ، شۇنداقلا ھال پېئىلغا مەنە جەھەتتىن بېقىنمايدۇ (جانلىق
 تىلدا بۇ خاراكتېردىكى بىرمۇنچە بىرىكمىلەرنىڭ تاۋۇش جەھەت-
 تىن يۇغۇرۇلۇپ، بىر سۆزگە ئايلىنىپ كېتىش خاھىشى بار.
 مەسىلەن، «ئەكىر-»، «ئەپكىر-»، «ئەچىق-»، «ئەپچىق-»،
 «ئەچۈش-» ياكى «ئەپچۈش-»، «ئەكەل-» ياكى «ئەپكەل-»، «ئا-
 پار-» دېگەنگە ئوخشاش؛ «ئۇچۇپ چىق-»، «ئۇچۇپ چۈش-»، «يۈ-
 گۈرۈپ كەل-»، «يۈگۈرۈپ بار-»، «سەكرەپ ئىلگىرىلە-»،
 «يۈگۈرۈپ چىق-» بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى «چىق-»،
 «چۈش-»، «كەل-»، «بار-»، «ئىلگىرىلە-» پېئىللىرى بولسا
 خۇددى «ئۆمىلەپ چىق-»، «سەكرەپ چۈش-»، «مېڭىپ بار-»،
 «مېڭىپ كەل-»، «بەسلىشىپ ئىلگىرىلە-» بىرىكمىلىرى تەركى-
 بىدىكى «چىق-»، «چۈش-»، «كەل-»، «بار-»، «ئىلگىرىلە-»
 پېئىللىرىغا ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى ھال پېئىلنى ھالەت
 سۈپىتىدە ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ كەلگەن ئاساسىي پېئىل بولۇپ
 ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ بىرىكمى-
 لەردە ئىككىنچى پېئىل بىرىنچى پېئىلغا ئەمەس، بەلكى بىرىنچى
 پېئىل ئىككىنچى پېئىلغا بېقىنىدۇ؛ «كۆرمىگەن بول-»، «بارىد-
 غان بول-»، «كەتمەكچى بول-»، «كېتەر بول-» بىرىكمىلىرىدە-
 كى «بول-» غا كەلسەك، بۇ پېئىل «يېزىپ بول-»، «سۆزلەپ
 بول-» قاتارلىق بىرىكمىلەردىكى «بول-» غا تامامەن ئوخشىمايدۇ.

بىلگەنكەن» دېگەنلەرگە ئوخشاش). دېمەك، بۇ پېئىلنىڭ
 بىرىكىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى مەنە جەھەتتە
 بولسۇن، يۇقىرىدىكى ياردەمچى پېئىللار بىلەن ھېچقانداق
 تاقلىقى يوق، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ پېئىل ياردەمچى پېئىللار قاتلىمىدا
 كىرگۈزۈپ قويۇلماي، ئۆز خاراكتېرى بويىچە ئايرىم كاتېگورىيەگە
 ھېسابلىنىپ، ئايرىم تەتقىق قىلىنىشى كېرەك. ئەمەلىيەتتە
 بۇ پېئىل تۈركىي تىللار توغرىسىدىكى ئەسەرلەردە ئۇزۇن-
 بۇيان «تولۇقسىز پېئىل» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.
 «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» دا «ئېلىپ كىر-»، «ئېلىپ
 چىق-»، «ئېلىپ چۈش-»، «ئېلىپ كەل-»، «ئېلىپ بار-»،
 «يېتىپ كەل-»، «يېتىپ بار-»، «ئۈچۈپ چىق-»، «ئۈچۈپ
 چۈش-»، «يۈگۈرۈپ كەل-»، «يۈگۈرۈپ بار-» قاتارلىق بىر
 مىللەت تەركىبىدىكى «كىر-»، «چىق-»، «چۈش-»، «كەل-»،
 «بار-» پېئىللىرى ياردەمچى پېئىل ھېسابلانغان، ھەتتا «كۆر-»
 گەن بول-»، «بارىدىغان بول-»، «كەتمەكچى بول-»، «كېت-
 بول-» بىرىكمىلىرى تەركىبىدىكى «بول-» پېئىلىمۇ ياردەمچى
 پېئىل ھېسابلانغان (شۇ كىتابنىڭ 193 — 194 - بەتلەردە
 قارالسۇن)؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى M» دىمۇ «سېتىپ
 ئال- < سېتىۋال-»، «سەكرەپ ئىلگىرىلە-»، «يۈگۈرۈپ چىق-»
 بىرىكمىلىرىدىكى «ئال-»، «ئىلگىرىلە-»، «چىق-» پېئىللىرى
 ياردەمچى پېئىل ھېسابلانغان (شۇ كىتابنىڭ 85 -، 87 -
 بەتلەرگە قارالسۇن). لېكىن، بۇ بىرىكمىلەر تەركىبىدە كەلگەن
 پېئىللارنىڭ ھېچقايسىسىنى ياردەمچى پېئىل ھېسابلاشقا بولما-
 دۇ. چۈنكى، بۇلاردىن «ئېلىپ كىر-»، «ئېلىپ چىق-»، «ئېلىپ
 چۈش-»، «ئېلىپ كەل-»، «ئېلىپ بار-»، «يېتىپ كەل-»، «يېتىپ
 بار-»، «سېتىپ ئال- < سېتىۋال-» بىرىكمىلىرى ئۇيغۇر تىلى

• مېنىڭچە، بۇ پېئىل «باغلامچى پېئىل» كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

دىكى تەتقىقاتنى تۇيۇق يولغا كىرگۈزۈپ قويۇشتىن باشقا ھېچقانداق ئۈنۈم بەرمەيدۇ.

مۇشۇ ئۈچ ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن تۆۋەندىكى پېئىللار بەلگىلىك شارائىتتا ياردەمچى پېئىل بولۇپ كېلەلەيدۇ:

قال - ، قوي - ، كەت - ، ئەت - (> ئەۋەت) ، تاشلا - ، ئال - ،
بەر - ، بول - ، چىق - ، باق - ، كۆر - ، كەل - ، ئۆت - ، باشلا - ،
ۋات - (> يات -) ، يات - ، ئولتۇر - ، تۇر - ، يۈر - .

ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى توغرىسىدا

تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇھىم ياردەمچى پېئىللارنىڭ مەنىسى بىر - بىرلەپ ئىزاھلاپ ئۆتۈلىدۇ.

قال -

1. ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ « - پ ، - مپ ، - ۈپ » قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ مەزكۇر ھەرىكەتنى ئورۇنداپ بولغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئەھۋالدا گەپ ئىگىنىڭ مەلۇم ھەرىكەتنى ئورۇندىشى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنداپ بولغان ھالىتى ئۈستىدە بارىدۇ. مەسىلەن، « ئۇلار سائەت 11 دە ياتىدۇ » دېگەن جۈملىدە « ئۇلار » نىڭ « يات - ماق » ھەرىكىتىنى ئورۇندىشى بايان قىلىنغان بولسا، « تېزىرەك بارايلى، بولمىسا ئۇلار يېتىپ قالىدۇ » دېگەن جۈملىدە « ئۇلار »

غان باشقا خاراكتېردىكى بىر پېئىل. بۇ پېئىل «ئال-
بول»، «ياخشى بول»، «سەككىز بول» قاتارلىق بىرىكمىل-
دىكى «بول» بىلەن بىر خاراكتېردە بولۇپ، ئىسىم خاراكتې-
لىك سۆزلەر بىلەن، جۈملىدىن پېئىلنىڭ سۈپەتداش ۋە مەقس-
پېئىل شەكىللىرى بىلەن بىرىكىپ، ئۇلارنى شەخس، راي-
زىمان ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۈرىدۇ.
مەك، بۇ پېئىل مۇ خۇددى «ئىدى، ئىدى، ئىدى، ئىدى»
پېئىلغا ئوخشاش ئايرىم كاتېگورىيە ھېسابلىنىپ، ئايرىم تەتقى-
قىلىنىشى كېرەك.

«ھازىرقى زىمان ئۇيغۇر تىلى X» دا «ئېيتقۇم كەلدى»
«ئىشلىگۇم كەلمەيدۇ» دېگەندىكى «كەل-» مۇ ياردەمچى پېئىل.
قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان (شۇ كىتابنىڭ 185 - بېتىم-
قارالسۇن). بۇ يەردىكى «كەل-» پېئىلنىڭ خۇددى «ئېيتقۇم
بار»، «ئىشلىگۇم يوق» دېگەن جۈملىلەردىكى «بار»، «يوق»
قا ئوخشاشلا مۇستەقىل ھالدا خەۋەر بولۇپ كەلگەنلىكى ناھايىتى
روشن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، شۇڭا بۇ «كەل-» نىمۇ ياردەمچى پېئىل
ئىل ھېسابلىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

«ئۇيغۇر تىلىدىن ساۋات» تا «ئىبارەت» سۆزى ياردەمچى
پېئىل قاتارىغا كىرگۈزۈپ قويۇلغان (شۇ كىتابنىڭ 155
بېتىمگە قارالسۇن). لېكىن، بۇ سۆز پېئىل ئەمەس، شۇڭا ئۇ
ياردەمچى پېئىل ھېسابلاشقىمۇ بولمايدۇ.

قىسقىسى، قانداق سۆزلەرنىڭ ياردەمچى پېئىل بولالايدىغى-
لىقىنى ۋە قانداق ئەھۋال ئاستىدا ياردەمچى پېئىل ھېسابلىنىشى-
غانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۈچ ئۆلچەم بويىچە ئۆلچە-
كېرەك. بۇ ئۆلچەمگە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان پېئىللارنى ياردەم-
چى پېئىل كاتېگورىيىسىگە ئېلىپ كىرىش ياردەمچى پېئىللار ئۈستى-

• مېنىڭچە، بۇ پېئىل «باغلامچى پېئىل» كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

ناخشىڭىزنى بىزگىمۇ بىر ئېيتىپ بېرىڭ، بىزمۇ بەھرىمەن بولۇپ قالايلى.

ئىنتايىن ياخشى كىتاب ئىكەن، ئەپسۇسكى بىرلا قېتىم ئوقۇپ قالدىم.

— قېنى، (ھېكمەتلىك سۆزىڭىزنىڭ) ئۈچىنچىسىنىمۇ ئېيتىۋېتىڭ، ئاڭلاپ قالاي، — دەپتۇ ئەپەندىم.

5) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكەنلىكىنى ياكى پۈتۈشكە يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ مەنىدە ئاساسەن پۈتۈن جەريانى خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى مۇمكىن بولغان ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلىگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ). مەسىلەن:

بېنزىن تۈگەپ قالدى، ئالدىنقى بېكەتتە ماي جىقلىمىساق بولمايدۇ.

بۇ بىنامۇ پۈتۈپ قالدى، بىر - ئىككى ئاينىڭ ئىچىدە كۆچۈپ كىرىمىز.

تاماق ۋاقتى بولۇپ قالدى، ئاشخانا تەرەپكە ماڭايلى.

2. ئىمكانىيەت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان (ياردەمچى پېئىل «ئال-» بىلەن بىرىككەن) پېئىللارنىڭ بولۇشىسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگەسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى قىلالايدىغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى شۇ بولۇشىسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

بەزىلەر، قىسىملار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋە ھەربىي تەلىم ئېلىپ بارالماي قالىدۇ، ئىدارىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، خىزمەت قىلالماي قالىدۇ، دېيىشىدۇ.

خېلى ياخشى تەييارلىق قىلغانىدى، بەك جىددىيلىشىپ كېتىپ جاۋاب بېرەلمەي قالدى.

نىڭ «ياتماق» ھەرىكىتىنى ئورۇنداپ بولغان ھالەتكە كىرىپ بايان قىلىنغان. تۆۋەندىكى جۈملىلەردىمۇ ئەھۋال شۇنداق ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئۇخلاپ قالدى. مېنىڭ سائىتىم توختاپ قاپتۇ. تامىقىڭنى چاپسان يە، سوۋۇپ قالدۇ. ئۇنىڭ ھارۋىسى پاتقاققا يېتىپ قالغانىكەن، چىقىرىش بەردۇق.

ئاممىۋى نۇقتىئىنەزىرى كەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم يولداشلار بار. (2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت شۇ ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ دائىملىق ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ قېلىشنى بىلدۈرىدۇ (مەنىدە، كۆپىنچە، ئورۇندىلىنىش جەريانىنى ئۇزارتقىلى بولمىدىغان ھەرىكەتلەرنى ئىپادىلىگۈچى پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ) مەسىلەن:

مېنىڭ ئىككى تال چىشىم مىدىراپ قالدى.

يۈتۈلۈپ قاپسەنغۇ، نېمە بولدۇڭ؟

ئۇ يەنە سۆزلەپ قاپتۇ.

(3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشىغا تامىدىپىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كىچىك ۋاقتىمىدىكى بىر ئىش يادىمغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇ ئاغرىپ قېلىپ دەرسكە كېلەلمىدى.

بىر كۈنى مەن ئۇنى كوچىدا كۆرۈپ قالدىم.

پىلاننى قىسمەن ئۆزگەرتىش ئىشى ھەر بىر جەڭدە دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ، پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىش ئىشىمۇ گاھىدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار چاقچاق قىلىشىپ ئولتۇرۇپلا قىزىرىشىپ قالدى.

(4) سۆزلىگۈچىنىڭ ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت «مەنىدە» شۇ بىر قېتىم بىلەن چەكلىنىشى مۇمكىن» دېگەن ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ شۇ ھەرىكەت تولۇق ئۆتكەن ھالەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ مەنىدىكى «قوي-» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «قال-» نىڭ 1 - تارماقتىكى 1 - مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ، پەقەت ئۆتۈملۈك-لۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك جەھەتتىنلا پەرقلەندۈرۈلىدۇ. يەنى، «قال-» ئاساسەن ئۆتۈمسىز پېئىللار بىلەن بىرىكسە، «قوي-» ئاساسەن ئۆتۈملۈك پېئىللار بىلەن بىرىكىدۇ. مەسىلەن:

مەنەپ بېرىپ، ئۆيۈمنى تارلاشتۇرۇپ قويدىڭىز.
(سېلىشتۇرۇڭ: مەنەپكە چىقىپ ئۆيۈم تارلىشىپ قالدى.)
لېكىن نۇرغۇن جايلاردا ئالدىراخچىلىق كېسىلى ئۆستۈرۈپ قويۇلدى.

(سېلىشتۇرۇڭ: نۇرغۇن جايلاردا ئالدىراخچىلىق كېسىلى ئۆسۈپ قالدى.)

بىر قىسىم مەسىلىلەرگىلا دىققەت قىلىپ، باشقىلىرىنى تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: بىر قىسىم مەسىلىلەرگىلا دىققەت قىلىپ، باشقىلىرى تاشلىنىپ قالسا بولمايدۇ.)

دىققەت قىلىمىساق، بىزنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دىققەت قىلىمىساق، پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالىمىز.)

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىغا تاساددۇپىيلىق تۈسنى كىرگۈزىدۇ. بۇ مەنىدىكى «قوي-» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «قال-» نىڭ 1 - تارماقتىكى 3 - مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ، پەقەت ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك جەھەتتىنلا پەرقلەندۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

3. بىر قىسىم پېئىللارنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان لۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ۋەلىگەن بولۇشسىز ھەرىكەتكە تاسادىپىيلىق تۈسىنى كىرگۈ ياكى ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ. مەسىلەن خىش يەتمەي قالدى، بولمىسا بۈگۈن تۈگەيتتى. ناۋادا ئۇ كەلمەي قالسا، بىلەتنى ساڭا بېرىي. ئۇ ئوكۇل قويۇشقا بەك ئۈست، سەزمەي قالسىەن. سېنىڭ ئۇ ئىشىڭمۇ تۈگىمەي قالدى.
4. بولۇشسىز شەكىلدە پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاش بولۇشسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەلەرنى بىلدۈرىدۇ:
- (1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ چوقۇم بولۇش بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
- ئۇ ھەر قېتىملىق يىغىنغا قاتناشماي قالمايدۇ (چوقۇم قىنىشىدۇ).
- بۇ خەۋەرنى ئۇلار ئاڭلىماي قالمىدى (چوقۇم ئاڭلىدى).
- ئىش قىلىپ، كەلمەي قالما (چوقۇم كەل).
- (2) ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشلۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ چاغ ھامان ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلىدۇ). مەسىلەن:
- بۇ ئىش ئاخىر ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى (ئاڭلاندى).
- بۇنداق كەلگۈلۈكلەر ئۇنىڭ بېشىڭمۇ كەلمەي قالمىدى (كەلدى).

قوي -

1. ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە ئايرىم ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال

پۇل بەرگەندىم، ئالماي قويدى.

كۆپ زورلىدىم، كىرمەي قويدى.

3. بولۇشىز شەكىلدە بىر قىسىم پېئىللارنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇندىدۇ. ماي تىنىماسلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى تاپماي قويمايمەن.

ئۇ بىر ئىشنى باشلىسا، باشقا ئېلىپ چىقماي قويمايدۇ.

ئۇ بىر مەسىلىگە دۇچ كەلسە، ئۇنىڭ تېگىگە يەتمەي

قويمايدۇ.

كەت -

1. ئۆتۈمىز پېئىللارنىڭ ۋە قىسمەن ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ «پ، - پ، - ۋپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ ئەھۋالدا «كەت -» نىڭ مەنىسى بىرقەدەر كۈنكەرت بولۇدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار يېقىندا بۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىدۇ.

ئۇ مۇشۇ ھويلىغا كىرىپ كەتكەن، تېخى چىقمايۋاتىدۇ. — پېرىجەم سۈپىتىدىن چۈشۈپ كەتكەن، — دەپتۇ ئەپەندىم.

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ بىردىنلا ياكى پۈتۈنلەي شۇ ھەرىكەتنى ئورۇندىغان ھالەتكە كىرىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇپ قويسىز.
 (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭغا تەگمەك، بۇزۇلۇپ قالىدۇ.)
 سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىتىپ قويدۇ.
 (سېلىشتۇرۇڭ: سوغۇق سۇ ئىچمەك، ئاغرىپ قالسىز.)
 3. ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم ئىش ئۈچۈن
 ئالدىن ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 مەجلىس خانىنى تازىلاپ قويۇڭلار، بۈگۈن مەجلىس بار.
 ئۇنىڭغا ۋەدە بېرىپ قويغان، بارمىسام بولمايدۇ.
 مەن بۇ ئىشقا ئىدىيە جەھەتتىن ياخشى تەييارلىنىپ قويدۇم
 كىتابىڭىزنى ئەخمەتلەرنىڭكىدە قويۇپ قويدۇم، ئېلىۋېلىڭ.
 4. ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇنداقلا بىر
 لۇپ ئۆتۈشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 ئۇ بىزگە قاراپ كۈلۈپ قويدى - دە، ئارتۇق گەپ - مۆ
 قىلىدى.

ئۇ بىر يۆتلىپ قويۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.
 قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلىشقا باشلىغانىدى، ئاستا پېشىم
 تارتىپ قويدۇم.
 بۇ مەنىدىكى «قوي -» كۆپ ھاللاردا ھال پېئىل ئىپادىلىگەن
 ھەرىكەتنىڭ ئورۇندىلىشىغا رەسمىيەتچىلىك ياكى ئەھمىيەتسىز
 لىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:
 چاقچاق قىلىپ قويسام، خاپا بولۇۋاتىدۇ.
 ئەپۇ سوراپ قويساڭ بولدى ئەمەسمۇ؟
 ۋاقتىڭ بولغاندا بېرىپ يوقلاپ قوي، كۆڭلىگە كېلىپ قا
 مىسۇن.

2. بەزى پېئىللارنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشى
 ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن
 بولۇشىسىز ھەرىكەتكە قەتئىيلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن
 ۋاقتىڭ بولمىغاندىن كېيىن بارماي قوي.

تەدبىرلىك ئادەم ئىكەن، شۇنچە مالىمان بولۇپ كەتكەن
ئىشنى ئوڭشاپ كەتتى.

كۈچ دېگەنمۇ بار ئىكەن، شۇنچە ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ
كەتتى.

2. بىر قىسىم پېئىللارنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بو-
لۇشىنىڭ ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادى-
لىگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنىڭ ھالىتىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىق-
قىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن ئۆتكەن زاماندا كېلىدۇ). مەسىلەن:
سېنىڭ بۇ ئىشىڭمۇ پۈتمەي كەتتى.

قانداق كېسەل ئىدىكىنە، ساقايمايلا كەتتىغۇ!
بۇ ۋاقىتنىڭ توشماي كەتكىنىنى دېمەيسەن!

ئەت. > (ئەۋەت -)

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىسى «ئەۋەت» بولۇپ، پېئىل-
نىڭ «-پ، -مىپ، -ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال
پېئىل شەكلىگە قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە، ھال پېئىلنىڭ
ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى بىلەن ياردەمچى پېئىلنىڭ بېشىدىكى
«ئە» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن گويا پېئىل-
نىڭ «-پ، -مىپ، -ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان
ھال پېئىل شەكلىگە «ئەت» سۆزى قوشۇلغاندەك بولۇپ قالغان،
شۇنىڭغا قاراپ بەزىلەر بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىسى «ئەت»
دېگەن چۈشەنچىگە كېلىدۇ. بۇ پەقەت شەكىللىنەن نەزەرگە ئې-
لىپ، مەنىگە ئېتىبار بەرمىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. بىزگە مەلۇم-
كى، بۇ ياردەمچى پېئىل بىر تەرەپتىن كۆپ ھاللاردا «تاشلا»

• «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى X»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى A» ۋە «ئۇيغۇر تىلىدىن
ساۋات» لاردا شۇنداق ھېسابلانغان.

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.
چىنە قولۇمدىن چۈشۈپ كېتىپ سۈنۈپ كەتتى.
تارتىۋەرمە، ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.
مۇشۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچىسىڭىزلا ساقىي
كېتىسىز.

ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئىلىمگە بېرىلىپ كەتتى.
(3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى دەرىجە جەھەتتە
ياكى قېتىم سانى جەھەتتىن ۋە ياكى داۋاملىشىش جەھەتتىن يا
مۇناسىۋەتلىك باشقا ئەھۋال جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئويى
دۇ. مەسىلەن:

ھاۋا ئىسسىپ كەتتى.
بېشىم ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.
— ئاخشام ھويلاڭلاردا غوغا كۆتۈرۈلۈپ كەتتىغۇ.
ئۆپكە - ھېسىپ ئەپەندىمگە تېتىپ كېتىپتۇ.
مەن تولا بېرىپ كەتتىم، ئەمدى باشقا بىرسى بارسۇن -
(ئادەملەر) كارىدورلاردىمۇ يېتىپ كېتىپتۇ.
پۈتۈن ئەتراپنى توخۇ بېسىپ كېتەتتى.
كىمىنىڭ بالىسى بۇ، بەك يىغلاپ كەتتىغۇ؟
(4) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىراقلا باشلىنىش
داۋاملىشىپ كېتىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماڭايلى دەپ تۇرساق، يامغۇر يېغىپ كەتتى.
خې لۇڭ «مەن شىيەنجاڭنى ئۇرغۇچى بولمەن» دەپتۇ - دە
ھېلىقى «شىيەنجاڭ» نى تۇتۇۋېلىپ ئۈرۈپ كېتىپتۇ.
بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ئىختىيارسىز كۈلۈپ كەتتى.
(5) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھە
كەتنى ئورۇنداشقا قايىل بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
غەيرەتلىك ئادەم ئىكەن، شۇنچە جاپالارغا چىداپ كەتتى

مەن ئۇنى ئۆستەڭدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ قايتىپ كەلدىم.
(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن
قايتىپ كەلدىم.)

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ بىردىنلا
ياكى پۈتۈنلەي شۇ ھەرىكەتكە ئۆتكەن ھالەتكە كىرگۈزۈلۈشىنى
بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ مەنىدىكى «ئە-» يۇقىرىدا بايان قىلىندى.
خان «كە-» نىڭ 1 - تارماقتىكى 2 - مەنىسى بىلەن مەنىداش
بولۇپ، پەقەت ئۆتۈملۈكلۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك جەھەتتىنلا پەرق-
لىنىدۇ: مەسىلەن:

ئاستا گەپ قىلىڭلار، بالىنى ئويغىتىۋېتىپتۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: بالا ئويغىنىپ كېتىدۇ.)

شامال دېرىزىنىڭ ئەينىكىنى سۈندۈرۈۋېتىپتۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: دېرىزىنىڭ ئەينىكى شامالدا سۈنۈپ

كېتىپتۇ.)

مۇشۇ دورىنى ئىچىڭ، كېسىلىڭىزنى پۈتۈنلەي
ساقايتىۋېتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: پۈتۈنلەي ساقىيىپ كېتىسىز.)

ئۇ ھازىر ئۆزىنى پۈتۈنلەي ئىلىمگە بېرىۋەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي ئىلىمگە بېرىلىپ

كەتتى.)

(3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ھەرىكەت ئوبيېكتى-
تىغا ئۆتكەن ھالىتىنى دەرىجە جەھەتتىن ياكى قېتىم سانى جە-
ھەتتىن ياكى داۋاملىشىش ۋاقتى جەھەتتىن ۋە ياكى مۇناسىۋەت-
لىك باشقا ئەھۋال جەھەتتىن كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ، دې-
مەك، بۇ مەنىدىكى «ئە-» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «كە-» نىڭ
1 - تارماقتىكى 3 - مەنىسى بىلەن مەنىداش بولۇپ، پەقەت
ئۆتۈملۈكلۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ. مەسى-

دېگەن ياردەمچى پېئىل بىلەن مەنداش بولۇپ كەلسە (مەسلەن — كۈلۈۋەتتى — كۈلۈپ تاشلىدى)، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆ ھاللاردا ياردەمچى پېئىل «كەت» نىڭ ئۆتۈملۈك جۈپى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ (مەسلەن، كۈلۈپ كەتتى — كۈلدۈرۈۋەتتى) مەنە جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى «تاشلا»، «كەت» پېئىللىرى بىلەن پەقەت «ئەۋەت» پېئىللىرى مۇناسىۋەتلىك بولالايدۇ، «ئەت» پېئىلى ھېچقانداق مۇناسىۋەت باغلىيالمايدۇ. ئە مۇھىمى، بىرمۇنچە تۈركىي تىللاردا مۇشۇنداق ئورۇنلاردا ئۇيغۇ تىلىدىكى «ئەۋەت» پېئىلىغا تەڭ بولغان ياردەمچى پېئىل (مەنە لىن، ئۆزبېك تىلىدا «يۈبور»، قازاق تىلىدا «جىبەر») قوللىنىلىدۇ. دېمەك، بۇ يەردىكى ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىسى «ئەت» ئەمەس، بەلكى «ئەۋەت».

بۇ ياردەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:
 ئۆتۈملۈك پېئىللارنىڭ ۋە قىسمەن ئۆتۈمسىز پېئىللارنىڭ
 «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال
 پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
 1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئوبيېكتىنىڭ شۇ
 ھەرىكەت ئارقىلىق قارشى تەرەپكە يۆنەلگەن ھالەتكە كىرگۈزۈلۈ
 شنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ مەنىدىكى «ئەت» يۇقىرىدا بايان
 قىلىنغان «كەت» نىڭ 1 - تارماقتىكى 1 - مەنىسى بىلەن مەنە
 داش بولۇپ، پەقەت ئۆتۈملۈكلۈك ۋە ئۆتۈمسىزلىك جەھەتتىنلا
 پەرقلىنىدۇ. مەسلەن:

ئۇلارنى كۆچۈرۈۋەتتى.
 (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار كۆچۈپ كەتتى.)
 ئۇ بالىسىنى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى.
 (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇنىڭ بالىسى ئۆيگە كىرىپ كەتتى.)

شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ (چىقىرىۋېتىپ) ، مېغىزنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.
دۈشمەننىڭ پىلانلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدۇق (بىت-
چىت قىلىۋەتتۇق).
ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ تاشلىدىم (كۈلۈۋەتتىم).

ئال -

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەر-
نى بىلدۈرىدۇ (بۇ ياردەمچى پېئىل ھال پېئىل بىلەن زىچ بىر-
كىپ كېتىش نەتىجىسىدە ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇ-
شى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىغا كىرىپ «ۋ» تاۋۇشىغا ئايل-
نىپ قالىدۇ):

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتى ياكى
ئۈنۈمنىڭ سۈبېيېكت تەرەپكە ياكى سۈبېيېكت تەۋەلىكىگە ئۆتۈش-
نى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بۇ يىل ئىككى ئېغىز ئۆي سېلىۋالدى.

مەن بۇ ماتېرىياللارنى گېزىتتىن كۆچۈرۈۋالدىم.

ئەپەندىم «خېرىدارلارغا سەت كۆرۈنمىسۇن» دەپ، ئېش-
كىنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋېلىپ، خۇرجۇنىغا سېلىۋاپتۇ.

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرىكەت-
تىن مەنپەئەتدار بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەك ھېرىپ كەتتىم، بىردەم دەم ئېلىۋالاي.

بىر ئاز ئۇخلىۋال، بۈگۈن ئاخشام يەنە ئىشلەيمىز.

تاماق يەۋېلىپ ئاندىن ئىشلەيلى.

(3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

لەن:

ئۆيىنى نېمانچە ئىسىستىۋەتتىڭ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۆي نېمانچە ئىسىپ كەتكەن.)

ھېلىقى دورا ئىچىمنى قىزىتتۇرەتتى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ھېلىقى دورىنى ئىچىۋىدىم، ئىچىم قىز

كەتتى.)

بۇ مەسىلىنى بەك گەۋدىلەندۈرۈۋېتىپسەن.

(سېلىشتۇرۇڭ: بۇ مەسىلە بەك گەۋدىلىنىپ كېتىپتۇ.

ئۇنى تولا ماڭدۇرۇۋەتتۇق، ئەمدى ئۆزىمىز بارايلى.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ تولا مېڭىپ كەتتى، ئەمدى ئۆزىمە

بارايلى.)

4) بەزىدە ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئىختىيار

سىز ئورۇندىلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كۈلۈۋەتتىم.

قورقۇپ ۋارقىرىۋەتتى.

نېمە دەۋەتكىنىمنى ئۆزۈممۇ بىلمەي قالدىم.

5) بەزىدە ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بىر خىل

كەسكىن قارار بىلەن ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن

ھېلىقى مەجلىسىنى بۈگۈن ئېچىۋەتمەيلىمۇ!

بۈگۈن دەم ئېلىۋەتتۇق.

ھېلىقى لۇغەتتىن مەنمۇ بىرنى ئېلىۋەتتىم.

تاشلا.

بۇ ياردەمچى پېئىل يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «ئەت (ئەۋەت)

بىلەن مەنىداش بولۇپ، بەزى ئورۇنلاردا ئۇنىڭ بىلەن ئالمىش

كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىلەن ئاخىرلاشقان ھال پېئىلغا قوشۇلغاندا، ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، چۈشۈپ قالماسلىقىمۇ مۇمكىن (مەسىلەن: سۆزلە + لە < سۆزلىيەلە ياكى سۆزلەلە). مەسىلەن:

شاھزادىمىز شۇنچە كامالەتكە يەتتىكى، كۆڭلۈڭگە پۈككەندىنمۇ بىللەيدۇ.

ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشەلسىڭىز، مەندىن سالام ئېيتىپ قويايۇڭ.

مەن خەنزۇچىنى ئۇنىڭچىلىك سۆزلىيەلمەيمەن.

بەر-

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەر-نى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ باشقا ئادەم ياكى باشقا نەرسە ئۈچۈن ياكى باشقا بىر كىمگە قارىتىپ ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىزگە بولغان ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

— سىزگە خەت يېزىپ بەرسەم، ئاغىنىڭىزگە ئۆزۈم بېرىپ ئوقۇپ بەرسەم، — دەپتۇ ئەپەندىم.

ئۇ كەپتەرلىرىگە ئۇۋا ياساپ بەردى.

ئۇ ماڭا دەردىنى ئېيتىپ، بىرمۇنچە يىغلاپ بەردى.

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەلۇم بىر ئىشنىڭ بولۇشى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆپرەك ھەرىكەت قىلىپ بەر، بولمىسا سەمرىپ كېتىسەن. بۈگۈن ھاۋا سالقىن بولۇپ بەردى، شۇڭا ئىش ئاينىدى.

كۈچۈڭنىڭ بارىدا ئىشلىۋال.

شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەممە يولداشلار بىلەن
كۆرۈشۈۋالدۇق.

4) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مۇداپىئە ئۈچۈن
ياكى قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ
دۇ. مەسىلەن:

يامغۇر بەك قاتتىق يېغىپ كەتكەندى، كۆۋرۈكنىڭ ئاستى
كىرىۋالدۇق.

بۇ يولدا سۇ يوق، سۇنى كۆپرەك ئېلىۋالايلى.
ئۇلار يوغان بىر تاشنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ، نەچچە سائەت
ئېتىشتى.

ئولتۇرۇۋېلىپ ماڭغىلى ئۈنمىدى.
5) بەزى پېئىللار بىلەن، بولۇپمۇ باغلامچى پېئىل بولۇپ
كەلگەن «بول-» پېئىلى بىلەن بىرىكىپ، ھەرىكەتنىڭ يالغاندىن
ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ دۈشمەن ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا توكۇر كىتىپ
بولۇپ ئاقساقلىۋاپتۇ.

ئۇ گاچا بولۇۋېلىپ، بىرنەچچە يىلغىچە بىر ئېغىزمۇ گەپ
قىلمىدى.

ئاڭلىمىغان بولۇۋېلىپ جىم ئولتۇرغىنىنى قارا ئۇنىڭ!
2. پېئىلنىڭ «- ئا، - ئە، - ي» قوشۇمچىسى ئارقىلىق
ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن
ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەتنى ئورۇنداشقا قابىل ياكى
ئىمكانىيەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (ياردەمچى پېئىل
ھال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ). «- ئا، - ئە» بىلەن ئاخىرلاشقان
ھال پېئىللارغا قوشۇلغاندا، ياردەمچى پېئىلنىڭ بېشىدىكى
«ئا، ئە» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، ئاخىرىغا «ئا، ئە»
تاۋۇشى قوشۇلىدۇ (مەسىلەن، يازا + ئال < يازالا)، «ي

لىگەن ھەرىكەتنىڭ تولۇق پۈتۈشىنى ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىد-
ۋەتلىك شەيئىنىڭ ھەممىسى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىنى بىلدۈردى.
دۇ. مەسىلەن:

ئەپەندىم يۈيۈنۈپ بولۇپ، باشقىلاردىن كۆپرەك ھەق تۆلەپ
چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇ كىتابنى بۈگۈن ئوقۇپ بولسەن.
مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولالمىدىم، ئازراق قالدى.
كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ بولدى، مەجلىسىنى باش-
لايلى.

بۇ ماتېرىيالنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە تارقىتىپ
بولدۇم، يەنە ئازراق ئېشىپ قالدى.

چىق-

پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق
ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەر-
نى بىلدۈرىدۇ:

1. ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۆزى بىلەن مۇنا-
سىۋەتلىك شەيئى ياكى ھالەت بىلەن باشتىن - ئاخىر ئالاقىدار بولۇش-
نى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كۆرگەزمىنى كۆرۈپ چىقتۇق، ناھايىتى ياخشى ئىكەن.
ئۇنىڭ بالىسى تاڭ ئاتقۇچە يىغلاپ چىقتى.

ئۇ مېھمانلارنىڭ ھەممىسى بىلەن كۆرۈشۈپ چىقتى.
2. ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئارقىلىق، مەلۇم
شەيئىنى ئايرىپ چىقىرىش ياكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش مەنىسىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ چىقتۇق.
پۇختا تەتقىق قىلىپ، قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ چىقىش لازىم.

بىر - ئىككى قېتىملا يامغۇر يېغىپ بەرسە، ئىشىمىز دۆڭ بولغىنى شۇ.

2. پېئىلنىڭ «- ئا، - ئە، - ي» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۈزلۈكسىزلىكىنى ياكى توسالغۇسىزلىقىنى بىلدۈرىدۇ (ياردەمچى پېئىل ھال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ، ئۇ ھال پېئىلدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، «ب» بىلەن ئاخىرلاشقان ھال پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ). مەسىلەن:

ئەپەندىم ... سەجدىگە باش قويغىنىچە يېتىۋېرىپتۇ.
ئۇرۇش جىنايەتچىلىرى تۇرۇۋېرىدىكەن، ئۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئۇزاققا سوزۇلۇۋېرىدۇ، خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبىتى ئېغىرلىشىۋېرىدۇ.

ئەمما، ئۇلارنى تەتقىدسىز قارقويۇق قوبۇل قىلىۋېرىش ھەرگىز بولمايدۇ.

3. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشى بىلەن پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ (ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ)، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇندىماسلىقىنىڭ ئىگىنىڭ ئىختىيارىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن بۇيرۇق راي ۋە پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

يازماسام يازماۋېرىمەن.

كەلمىسەڭ كەلمەۋەر.

بول -

پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۋپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنى ئورۇندىماسلىقىنى بىلدۈرىدۇ (ئاساسەن بۇيرۇق راي ۋە پۈتمىگەن ھازىرقى زامان شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

2. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىنىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇش. سىز ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مە. سىلەن:

بۇ دورىنى بىرنەچچە كۈن ئىچىمەي بېقىڭ.
«تونۇمدۇ - تونۇمامدۇ؟» دەپ گەپ قىلماي باقتىم.

كۆر-

بۇ ياردەمچى پېئىل يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «باق» بىلەن مەنىداش بولۇپ، كۆپ ھاللاردا شۇنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ دورىنى يەپ كۆرۈڭ، پايدا قىلىپ قالسىمۇ ئەجەپ ئەمەس.
بۇ مەسىلىنى يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ كۆرەيلى.

كەل-

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سۆز بولۇۋاتقان چاغقىچە ئۈزلۈكسىز ئورۇندالغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگونىڭ ئىنقىلابىي ئۇرۇشىغا قەھرىمانلىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن رەھبەرلىك قىلىپ كەلدى، ... خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئازادلىقى ئۈچۈن ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ كەلدى.

يۈەن شىكەيدىن تارتىپ شىمالىي مىللىتارىستلارنىڭ ھەممەسى مۇستەبىتلىك يولى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەكىتلەپ

ئۇ مۇشۇ ۋەقەلىكنى ئاساس قىلىپ، بىر رومان يېزىپ چىققىچى.

يىغىنغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى سايلاپ چىقتۇق.
3. ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ شۇ ھەرىكەت ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ چىقىشىنى ياكى كۆزگە كۆرۈنۈش بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تاش تەگكەن يەر دەرھاللا ئىشىشىپ چىقتى.
نۇرغۇن كادىرلار يېتىشىپ چىقتى.
مۇسابىقىدە ئەخمەت ئۈزۈپ چىقتى.

باق.

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ سىناق تەرىقىسىدە ياكى مەلۇم بىر ئىشتىن خەۋەردار بولۇش مەقسىتىدە ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مۇشۇ دورىنى يەپ بېقىڭ، پايدا قىلىپ قالسىمۇ ئەجەپ ئەمەس.

قېنى شېئىرىڭىزنى ئوقۇپ بېقىڭا، ئاڭلاپ باقايلى.
ساناپ باقتىم، دۇرۇس ئىكەن.

بۇ مەسىلىنى بىز يەنە بىر قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ باقايلى.
كەمبەغەل بولساڭ كۆچۈپ باق (ماقال).

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ بولۇشىز شەكلى ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەلگەندە، ھەرىكەتنىڭ زادى بولمىغانلىقىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يەردە بۇنداق ئىش بولۇپ باقمىغان.
مەن بۇ يەرگە كېلىپ باقمىغان.

2 - ئاي كىرىش بىلەنلا گۈللەر ئېچىلغىلى (ئېچىلىشقا)

باشلايدۇ.

ئۇ يەنە كونا خامانى سورۇغىلى (سورۇشقا) باشلىدى.

ۋات- (> يات-)

بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ئەسلىسى «يات» بولۇپ، پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش نەتىجىسىدە پېشىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، ھال پېئىلنىڭ ئاخىرىدىكى «پ» تاۋۇشى ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى «ۋ» تاۋۇشىغا ئايلىنىپ، بوغۇم جەھەتتىن ياردەمچى پېئىل تەركىبىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ياردەمچى پېئىل «ۋات-» شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ (مەسىلەن: كېلىۋاتىدۇ) ھەم باشقا ھال پېئىل شەكىللىرى بىلەن بىرىككەندىمۇ شۇ بويىچە ھال پېئىلغا قوشۇلۇپ كېلىدۇ (مەسىلەن، كەتكىلىۋاتىدۇ، كەلمەيۋاتىدۇ).

بۇ ياردەمچى پېئىل تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ.

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن: مەن دەرس تەكرار قىلىۋاتىمەن، ئەخمەت ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدۇ.

ئۇلار كەلگەندە سىلەر كىنو كۆرۈۋاتاتتىڭلار.

بازارغا كېتىۋېتىپ، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىم.

ئاۋۇ گېزىت ئوقۇۋاتقان بالا مېنىڭ ئىنىم بولىدۇ.

2. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇش- سىز ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

كەلگەندى.

ئۇ باشتىن - ئاخىر مېنىڭ ئۆگىنىشىمگە قىزغىن يار
بېرىپ كەلدى.

2. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىز
پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇ-
شىز ھالەتنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.
ئۇ باشتىن - ئاخىر قىيىنچىلىققا باش ئەگمەي كەلدى
ئۇ تا ھازىرغىچە بىر كۈنمۇ ئىشتىن قالماي كېلىۋاتىدۇ.

ئۆتە.

بەلگىلىك سوزۇلما جەريانغا ئىگە بولغان ۋە ئاساسە
نۇتۇق پائالىيىتىنى بىلدۈرىدىغان بىر قىسىم ئۆتۈملۈك پېئىللار
نىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ھال
پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكە-
تنىڭ پۈتۈن جەريانى بىلەن بىر قېتىم ئورۇندىلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ
مەسىلەن:

مەنمۇ ئۆز پىكىرىمنى بايان قىلىپ ئۆتەي.
ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قويغان سوئاللارغا جاۋاب بېرىپ ئۆتەي.
ئۇ ئۆزىنىڭ ماقالىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى ئىزاھلاپ ئۆتەي.

باشلا.

پېئىلنىڭ «- غىلى، - قىلى // - گىلى، - كىلى» قوشۇمچى-
سى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەقسەت ھال پېئىلى
شەكلى بىلەن ياكى يۆنىلىش كېلىشتىكى ھەرىكەتنامى شەكلى
بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ياكى ھەرىكەتنامى ئىپادىلىگەن
ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشكە باشلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن
يېڭى ئوقۇغۇچىلار كەلگىلى (كېلىشكە) باشلىدى.

بۇ بىرىكمىلەردە ياردەمچى پېئىللار ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

ئۇ ياتاققا كىتاب ئوقۇپ ياتىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇ ياتاققا كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.)

ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىپ ئولتۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئۇلار سىنىپتا دەرس تەكرار قىلىۋاتىدۇ.)

ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ سېلىشىپ تۇرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: ئەخمەتلەر ئىشكىنىڭ ئالدىدا پاراڭ

سېلىشىۋاتىدۇ.)

بالىلار ھويلىدا ئويناپ يۈرىدۇ.

(سېلىشتۇرۇڭ: بالىلار ھويلىدا ئوينىۋاتىدۇ.)

2. بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھال

پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇندالغان ھالىتىنىڭ سوزۇل-

مىسىنى ئىپادىلەپ كېلەلەيدۇ، لېكىن ياردەمچى پېئىل «ۋاتە»

تا بۇ ئىقتىدار يوق. مەسىلەن:

ماتېرىياللار يەردە چېچىلىپ يېتىپتۇ.

ھەممەيلەن ساغىلا قاراپ ئولتۇرىدۇ.

باغدا رەڭمۇرەڭ گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى.

قاچان قارىساڭ كۈلۈپلا يۈرىدۇ.

3. «ۋاتە» ياردەمچى پېئىل پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ

رايىدا ۋە ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كېلەلمەيدۇ، پېئىلنىڭ

پۈتمىگەن ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەندە پەقەت

ھازىر بولۇۋاتقان سوزۇلما ھەرىكەتىنىلا ئىپادىلەپ كېلىدۇ، بۇ

تۆت ياردەمچى پېئىل بولسا بۇيرۇق - تەلەپ رايىدىمۇ، ئاددىي

ئۆتكەن زامان شەكلىدىمۇ كېلەلەيدۇ، پېئىلنىڭ پۈتمىگەن ھازىر-

قى زامان قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەندە، ھازىر بولۇۋاتقان سو-

زۇلما ھەرىكەتنى ئىپادىلىشىمۇ مۇمكىن (يۇقىرىدىكى مىساللارغا

ئىسسىق زادىلا ئەپلەشمەيۋاتىدۇ.

پەقەتلا ۋاقىت چىقىرىلمايۋاتىمەن.

ئۇ مېنىڭ پىكرىمگە قوشۇلمايۋاتىدۇ.

3. پېئىلنىڭ «- غىلى، - قىلى // - گىلى، - كىلى»

قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەقسەت ھال پېئىلى) شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت تەشەببۇسلىك تۈسىنى كىرگۈزىدۇ. مەسىلەن:

چىراغنى پەرلەپ قوي، ئۆچكىلىۋاتىدۇ.

مەن يېزىغا ماڭغىلىۋاتىمەن.

يات، ئولتۇر، تۈر، يۈر.

بۇ تۆت ياردەمچى پېئىلمۇ خۇددى ياردەمچى پېئىل «ۋات» قا ئوخشاش، پېئىلنىڭ «- پ، - پ، - پ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتكە سوزۇلمىلىق تۈسىنى كىرگۈزۈش رولىنى ئوينايدۇ. بىراق، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل مەيلى مەدە جەھەتتىن بولسۇن ياكى تۈرلىنىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، ياردەمچى پېئىل «ۋات» تىن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكىچە:

1. «ۋات» ياردەمچى پېئىلى ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ھەرقانداق ھالەت ئاستىدىكى سوزۇلما ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ، «يات»، «ئولتۇر»، «تۈر»، «يۈر» لەر بولسا ئايرىم - ئايرىم ھالەت ھەرىكەت ئىگىسىنىڭ ياتقان، ئولتۇرغان، تۇرغان ۋە ئۇيان - بۇيان يۈرگەن ھالەتتىكى سوزۇلما ھەرىكىتىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، بۇ تۆت ياردەمچى پېئىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇلما ھەرىكەت «ۋات» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سوزۇلما ھەرىكەتكە قارىغاندا كونكرېت بولىدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا،

ھازىر مەسئۇلىيەتنى سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئە.

مەس.

تۈر.

1. پېئىلنىڭ «-پ، سىپ، -ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەر-نى بىلدۈرىدۇ:

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ دائىم تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ بىزنىڭكىگە كېلىپ تۇرىدۇ.

ئۇنتۇپ قالماي، پات - پات خەت يېزىپ تۇر.

ئۇنىڭ بىلەن خەت ئېلىشىپ تۇرىمىز.

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

سىز ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ، مەن ھازىرلا كېلىمەن.

ئۆي پۈتكۈچە ئۇلارنىڭكىدە تۇرۇپ تۇردۇق.

چاپسانراق كەل، سېنى مەشەدە ساقلاپ تۇرىمەن.

2. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىسىز ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇش-سىز ھەرىكەتنىڭ ۋاقىتلىق بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

كەتمەي تۇرايلى، ئۇ ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ.

سەن ئېنىق بىر خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچە، بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتماي تۇرىمىز.

3. پېئىلنىڭ «-غىلى، -قىلى // -گىلى، -كىلى» قوشۇم-چىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل (مەقسەت ھال پېئىلى) شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ باغلىنىشىنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ.

قاراڭ)، كېيىن بولىدىغان سوزۇلما ھەرىكەتنى ئىپادىلەش مۇمكىن. مەسىلەن:

مەن ئوقۇي، سەن ئاڭلاپ يات.

مېنىڭ سۆزلىگىنىمنى سەن خاتىرىلەپ ئولتۇر.

سەن يۆتكە، مەن ساناپ تۇрай.

سەن ئېسىڭنى بىلىپ يۈر!

سىلەرنىڭ پارىڭىڭلارنى باشتىن - ئاخىر ئاڭلاپ ياتتىم.

سېنىڭ سۆزۈڭنى مەن خاتىرىلەپ ئولتۇردۇم.

مەن ساناپ تۇردۇم، ساق ئەللىك ئىكەن.

سىلەر سۆزلىشىۋېرىڭلار، مەن ئاڭلاپ ياتىمەن.

سىز سۆزلىگەندە، مەن خاتىرىلەپ ئولتۇرىمەن.

كارىڭىز بولمىسۇن، مەن ساناپ تۇرىمەن.

«ئولتۇر»، «تۈر»، «يۈر» ياردەمچى پېئىللىرىمىز ھەرقايسى يەنە تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ:

ئولتۇر.

پېئىلنىڭ (ئاساسەن نۇتۇق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان چېكىنلارنىڭ) «پ، - پ، - پ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت ئۈچۈن ۋاقىت سەرپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ ياردەمچى پېئىل ئاساسەن ئىنكار مەنىسىدىكى جۈملىلە تەركىبىدە كېلىدۇ). مەسىلەن:

بۇ مەسىلىلەرنى مەن سۆزلەپ ئولتۇرمىساممۇ سىلەر بىلەرسىلەر.

شۇنچىلىك بىر ئىش ئۈچۈنمۇ خەت يېزىپ ئولتۇرامەن.

مېنىڭچە بۇ يەردە پاكىت كۆرسىتىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى

يوق.

تەرزىدە ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

نېمە دەپ يۈرىدۇ، ما ئادەم!

تۈزۈك يازساڭچۇ، نېمىلەرنى يېزىپ يۈرسەن!

«نىل دەرياسى ياۋروپادا» دەپ يۈرىدۇ.

بۇ مەنىدىكى «يۈر-» نىڭ بولۇشىنىز شەكلى ھامان بۇي-
رۇق - تەلەپ رايىدا كېلىپ، ئالاھىدە تەكىتلەش مەنىسىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئېيتىپ يۈرمە يەنە!

ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ يۈرمە يەنە!

2. پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىنىز ھال
پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ، ھال پېئىل ئىپادىلىگەن بولۇش-
سىز ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىشىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ خىل
بىرىكمە ئاساسەن ھال پېئىل شەكلىدە قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

ھېچكىمنى ياراتماي يۈرۈپ ئاخىرى بۇنىڭغا ئۇچرىدى.

ئىشلىمەي يۈرۈپ ئىشتىن چىقىپ قاپسەن.

ئۇنىماي يۈرۈپ ئاخىرى ئۈندى.

ئۇ بىزنى كۆرۈش بىلەنلا قاقشىغىلى تۇردى.

تاڭ سەھەردە ئۆتكىلى تۇرغان نامايىشچىلارنىڭ ئاخىر چۈشتە ئۈزۈلدى.

ئۇ بىر نەرسىنى سورىغىلى تۇرسا، سېنى زېرىكتۈرمىگۈز تىنمايدۇ.

يۈر.

1. پېئىلنىڭ «- پ، - مپ، - ۈپ» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ھال پېئىل شەكلى بىلەن بىرىكىپ تۆۋەندىكى مەنىلەر بىلدۈرىدۇ:

(1) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ ئۇزاق داۋاملىق شىنى ياكى كۆپ تەكرارلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ خىل بىرىكە ئاساسەن ھال پېئىل شەكلىدە قوللىنىدۇ) مەسىلەن: يالۋۇرۇپ يۈرۈپ ئاران ئالدىم.

ئۇ باينىڭ ئۆيىدە ئىشلەپ يۈرۈپ سالامەتلىكىدىن ئايرىلغان. ئۇ «ھېكايە يازمەن، رومان يازمەن» دەپ يۈرۈپ، نەچچە يىل ۋاقتىنى ئىسرەپ قىلىۋەتتى.

(2) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىم ئاۋارە بولۇش، جاپا چېكىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بۇ ئېغىر نەرسىنى قەيەردە كۆتۈرۈپ يۈرەي، مەشەدە قالمۇن تەييار كىتابنى ئالساڭ بولدى ئەمەسمۇ، كۆچۈرۈپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى بار؟

يالغۇز جېنىڭغا تاماق قىلىمەن دەپ يۈرمەي، بىزنىڭ ئۆيىدىن يە.

(3) ھال پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ تۇغۇلۇشنىڭ سۆزلىگۈچىنىڭ كۈتكىنىدىن تولىمۇ يىراق بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل جۈملىلەر ھامان تەئەججۈپلەنگەن، مازاق قىلغان

سۆزلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرىدۇ ...»
 ھەرقانداق بىر شەيئى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە بولغىنىدەك، تىلىمۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە. جۈملىدىن تىلنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان لۇغەت تەركىبىمۇ ئۆزىگە خاس بولغان قانۇنىيەت بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. ھەرقانداق قانۇنىيەت كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغىنىدەك، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىمۇ، جۈملىدىن لۇغەت تەركىبىنىڭ يېڭى سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى تولۇقلاش قانۇنىيىتىمۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئەمەس. بىز تىل - يېزىق خادىملىرى جەزمەن بۇ قانۇنىيەتنى ئىگىلەپ، ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىدە مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ئىشىمىز تىلنىڭ ئالاقە قوراللىق ۋەزىپىسىنى ئورۇندىشىغا مەدەت بېرىپ، تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىمىز تىل تەرەققىياتىغا توسقۇن بولىدۇ - دە، ئاخىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيىنىڭ توغرا مىللىي تىل سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۆپچىلىك تىل خادىملىرى ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، تىل تەرەققىياتىنى قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە، بۇ جەھەتتە تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بىر مۇنچە تەسىرلەر يەكۈنلەنگەن ھەمدە ئاتالغۇلارنى ئىشلەشتە تىلدىكى تەييار سۆزلەرگە مۇراجىئەت قىلىش، ئەڭ

ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى بولغان تىل جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىياتى ئۆزىنىڭ ئاساسىي تەركىبى بولغان تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر تەرەققىياتىغا نىسبەتەن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ئەڭ سەزگۈر ۋە ئىنكاسچان كېلىدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدە جەمئىيەت ۋە ئىنسانلار تەپەككۇرى تەرەققىياتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ لۇغەت تەركىبىنىڭ بېيىپ بېرىشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى، «سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، سودا ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، تېخنىكا ۋە پەننىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بۇ ئىشلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى سۆز ۋە يېڭى ئىبارىلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىل بۇنداق ئېھتىياجىنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى يېڭى

• بۇ ماقالىنى تۈرسۇن ئابۇپ بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

سۆزلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرىدۇ ...»
 ھەرقانداق بىر شەيئى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە بولغىنىدەك، تىلىمۇ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئىگە. جۈملىدىن تىلنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان لۇغەت تەركىبىمۇ ئۆزىگە خاس بولغان قانۇنىيەت بويىدە. چە تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. ھەرقانداق قانۇنىيەت كىشىدە. لىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغىنىدەك، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىمۇ، جۈملىدىن لۇغەت تەركىبىنىڭ يېڭى سۆزلەر بىلەن ئۆزىنى تولۇقلاش قانۇنىيىتىمۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئەمەس. بىز تىل - يېزىق خادىملىرى جەزمەن بۇ قانۇنىيەتنى ئىگىلەپ، ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىدە مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ئىشىمىز تىلنىڭ ئالاقە قوراللىق ۋەزىپىسىدە. نى ئورۇندىشىغا مەدەت بېرىپ، تىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىمىز تىل تەرەققىياتىغا توسقۇن بولىدۇ - دە، ئاخىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيىنىڭ توغرا مىللىي تىل - يېزىق سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، كۆپچىلىك تىل خادىملىرىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە، بۇ جەھەتتە تىل تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بىر مۇنچە تەجرىبە - خۇلاسىلەر يەكۈنلەنگەن ھەمدە ئاتالغۇلارنى ئىشلەشتە ئالدى بىلەن تىلدىكى تەييار سۆزلەرگە مۇراجىئەت قىلىش، ئەگەر تېپىلمىسا،

• ستالىن: «ماركىسىزم ۋە ئىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى». مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەش. جى، 12 - 44.

ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشنى ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى بولغان تىل جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەسلىپ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىي ئۆزىنىڭ ئاساسىي تەركىبى بولغان تىل تاۋۇشى، لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر تەرەققىياتىغا نىسبەتەن، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى ئەڭ سەزگۈر ۋە ئىنكاسچان كېلىدۇ. تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدە جەمئىيەت ۋە ئىنسانلار تەپەككۇرى تەرەققىياتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىپ لۇغەت تەركىبىنىڭ بېيىپ بېرىشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى، «سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، سودا ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، تېخنىكا ۋە پەننىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى بۇ ئىشلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى سۆز ۋە يېڭى ئىبارىلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىل بۇنداق ئېھتىياج بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى يېڭىلايدۇ».

• بۇ ماقالىنى تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1982 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئىلىمىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئىككى مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە. بۇ ئۇزاق تارىخىي جەريان داۋامىدا، ئۇيغۇر-لار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئاساسلىق ھالدا قەدىمكى تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق بىرقانچە خىل يېزىق بىلەن ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ، تۈرلۈك مەزمۇندىكى قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان. بۇ قىممەتلىك مىراسلار بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۆگىنىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار ئىسپاتلىدىكى، ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى دەۋلەردىن تارتىپلا، باي لۇغەت تەركىبىگە ۋە لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتىكى مول ۋاسىتىلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىيات ئەمەلىيىتىدىن خۇلاسەلىگىنىمىزدە، بۇ ۋاسىتىلەرنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1. تىلدىكى تەبىئىي ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلىپ يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش (قېزىش)
بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە تەپەككۇرنىڭ نازۇكلىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى تىلدەمىزدا بار تەبىئىي سۆزلەرگە تايىنىپلا ئىپادىلەشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى كونكرېتلاشتۇرغىنىمىزدا، ئۇ تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش، يەنى تىلىمىزدىكى سۆز-لەرنىڭ ئەسلىي مەنىسى ئۈستىگە يېڭى مەنە يۈكلەش ئارقىلىق يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش. «ئۆپكە» دېگەن سۆز-نى ئالاق، ئۇ ئەسلىدە ئادەمنىڭ بىر ئىچكى ئەزاسىنىڭ نامىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى مەزگىلدە يەنە «غەزەپ، ئاچچىق» دېگەن مەنىدەمۇ قوللىنىلغان. يەنى، كىشىلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئىشتىن جاپا بولغان ياكى غەزەپلەنگەن چاغدىكى تۇيغۇسىنى

سۆز ياساش ۋاسىتىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ يېڭى سۆز-
ياساش، ئەگەر ئۇنىڭدىمۇ بولمىسا باشقا تىللاردىن قوبۇل
لىش، قىسقارتىپ ئېيتقاندا، «قېزىش، ياساش، ئېلىش» (ف)
قىلىش) «پرىنسىپى بەلگىلەنگەندى. لېكىن، سولچىل ئى-
ئەۋج ئالغان چاغلاردا، بولۇپمۇ لىن بياۋ ۋە «تۆت كىش-
گۈرۈھ» زورلۇق - زۇمبۇلۇق قىلغان مەزگىلدە، پارتىي-
ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتەك بىلىش لۇشىەننىڭ يې-
چىلىكىدە بېكىتىلگەن پارتىيىنىڭ توغرا مىللىي تىل - ي-
سىياسەتلىرى دەپسەندە قىلىندى. نەتىجىدە، يېڭى سۆز - ئى-
لەرنى يارىتىش جەھەتتىمۇ تىل پاكىتلىرى ۋە خەلق ئاممى-
ئالاقە ئېھتىياجى قىلچە نەزەردە تۇتۇلمىدى، تىلنىڭ تارى-
پاكىتلىرى ۋە يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتىكى تەجرى-
ساۋاقلارغا ئاساسەن چىقىرىلغان «قېزىش، ياساش، قوبۇل-
لىش» تەرتىپى ۋە پرىنسىپى قانداقتۇر «شىۈجېڭيۇيلىق»
مال»، «تىرىلدۈرۈش»، «تىلدىكى ئورتاق ئامىللارنى كۆ-
تىشكە قارشى تۇرغانلىق» ۋە ھاكازا دەپ پىپەن قىلىندى. ن-
جىدە، يېڭى ئاتالغۇلاردا «كۆچۈش» بولدى، ئاتالغۇلاردا
«كۆچۈش» خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىگە زور قىيىنچى-
كەلتۈرۈپ، خەلقنىڭ پارتىيىمىزنىڭ مىللىي تىل - يېزىق-
سىتىگە بولغان ئىشەنچىسىنى «كۆچۈرۈپ» قويغىلى تاس قال-
پارتىيىنىڭ توغرا مىللىي تىل - يېزىق سىياسەتلىرى
لىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە جارى قىلدۇرۇلۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈ-
تىلىمىزنى ساغلام راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ،
تىمائىي ئالاقىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك يولغا قويۇش ئۈچۈن،
سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتىكى «قېزىش، ياساش، ئېلى-
پرىنسىپىنى تىلنىڭ تارىخىي پاكىتلىرى بىلەن بىرلەشتۈ-
قايتا ئىزاھلاپ ئۆتۈش ئەھمىيەتسىز بولمىسا كېرەك.
تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ ۋە ھازىرقى زامان ئارخىئولو

خۇددى مەھمۇد كاشغەرى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك سۆزگە يېڭى مەنە يۈكلەشتە، شەيئى ۋە ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم بىر ئوخشاشلىق ۋاسىتە قىلىنىدۇ. قەدىمدە «ئۆپكە» نىڭ «غە-زەپ» مەنىسىدە قوللىنىلىشى مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقاندا غە-زەپنىڭ ئۆپكىدىن چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بۈگۈنكى كۈندە «ئاقلاش» نىڭ «گۇناھنى رەت قىلىش» مەنىسىدە قوللىنىلىشى قارا چاپلانغان كىشىنى ئاقلىغاندا، خۇددى ئۆيىنى ئاقلىغاندا تامدىكى قارقۇرلارنىڭ يوقىلىپ پاكىز بولغىنىغا ئوخشاپ-دىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

سۆزگە يېڭى مەنە يۈكلەش لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتىكى تېجەشلىك ۋە ئۈنۈملۈك ئۇسۇل بولۇپ، ئالاقىنى ئوڭايلاشتۇرىدۇ. بەزىلەر «مۇنداق بولغاندا ئالاقىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ قويدى» دەپ ئەسەرەيدۇ. بۇنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق. بىزگە مەلۇمكى، سۆزنى يەككە ئىشلىتىش ئارقىلىق پىكىر ئالماشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ. «تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى تىل گرامماتىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاندا، ئۇ ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. بىر سۆزنىڭ قانداق مەنىدە كېلىۋاتقاندا، لىقىنى كۈنتەپكىست بەلگىلەيدۇ. كۈنتەپكىستتا سۆزلەرنىڭ مەنىسى (مانا مەن)، دەپ چىقىپ تۇرىدۇ».

مەسىلەن:

- (1) مەن قارا قەلەمدىن بىرنى ئالدىم.
- (2) يوقالدى، ھېچ يوقالماس قارىسى ھەم،
- بۇنىڭدەك كېچىلەر كەمدىن بولۇر كەم.
- (3) ئۇنىڭ بۇ ھالىدىن بىزنىڭ گۈلايم،
- بولۇپ دۇچار قارا تەشۋىشكە دائىم.
- (4) بىراق، بۇ بەگ ھاجى بىر بالادۇر،

• ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى». مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەش-رى، 31 - بەت.

بىلدۈرىدىغان ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆز ئورنىدا قىمىلىغان. يېقىنقى زاماندىن بېرى «ئاق» سۆزىگە «قۇرۇق» سىلەن، بىرىنچىدىن كەمبەغەل، ئىككىنچىدىن «ئاق»، «سىيەتچى (مەسىلەن، ئاق رايون، ئاق تېررورلۇق)» دىمەنلەرنىڭ يۈكلىنىشى؛ «ئاقلاش» دېگەن سۆزگە «ئەسلى نام ۋە ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» ۋە «گۇناھنى رەتلىش» دېگەن مەنلەرنىڭ يۈكلىنىشى؛ «تىرىلىش» دېگەن گە «يوقالغان جەمئىيەت ۋە تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» دىمەننىڭ يۈكلىنىشى؛ «سايراش» سۆزىگە «كەڭتاشا سۆزلەمەنسىنىڭ يۈكلىنىشى سۆزلەرگە يېڭى مەنە يۈكلەش ئارقىلىق يېڭى شەيئى ۋە يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشكە ماسال بولمىسۇن» سۆزگە يېڭى مەنە يۈكلەش يېڭى شەيئىلەرنى ئىپادىلەش قەدىمدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلگەن ئۇسۇلدۇر. ئۇسۇلنى ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغا تۈرك» نىڭ بىرقانچە جايىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن. ئۇ «ئېكە ئۆپكە» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، ئۇنى ئىككى سۆز ئورنىدا:

اِبْ كَا - ئۆپكە - ئۆپكە

اِبْ كَا - ئۆپكە - غەزەپ

دەپ ئىزاھلاپ، ئارقىدىنلا «ئۇنىڭ شۇنداق دەپ ئاتىلىشىنىڭ (> ئۆپكە، نىڭ > غەزەپ، مەنىسىدە ئاتىلىشى) سەۋەبى غەزەپنىڭ ئۆپكىدىن پەيدا بولىدىغانلىقىدۇر. بۇ سۆزنىڭ مەنىدە قوللىنىلىشى سۆزنىڭ پەيدا بولۇش ئورنىغا ئاساسەن ئېلىپ چىققان» دەپ كۆرسىتىپ، «ئۆپكە» سۆزىنىڭ ھەم «كە»، ھەم «غەزەپ» مەنىسىدە قوللىنىلىشنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

• «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 توم، ئۇيغۇرچە نەشرى. لەيلى ئىبراھىم

ئورنى» مەنىسىدە قوللىنىلغان.
ناھىيە — ئەسلىي «ئورۇن، جاي» مەنىسىدە قوللىنىلغان.
سىياسەت — ئەسلىي «ھەيۋە، قورقۇتۇش» مەنىسىدە قول-
لىنىلغان.

تەختىگە چىقماق — ئەسلىي «شاھلىق تەختىگە چىقماق»
دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.
تىلدىكى تەييار ماتېرىياللار ئارقىلىق يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپا-
دىلىگەندە، تېجەشلىك ۋە ئىخچام بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى،
سۆزلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىمەيلا يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى ياراتقىد-
ىلى بولىدۇ.

تېجەشلىك بولۇش يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتىكى
مۇھىم بىر پرىنسىپ، تىلىمىزدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مۇشۇ
زۆرۈرىيەتتىن شەكىللەنگەن. سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى چەك-
لىمەپ يېڭى سۆز ئورنىدا ئىشلىتىش، كونا سۆزلەرگە يېڭى مەنە
بېرىپ ئىشلىتىشمۇ مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن بارلىققا كەلگەن. بۇ
نۇقتا بىز تىل - يېزىق خادىملىرىدىن تىل ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات-
نى كۈچەيتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. ئالاىلى، خەنزۇ تىلىدىكى
镇، 排队， 路线 دېگەن ئۇقۇملار ھازىرقى بىزنىڭ تىلىمىزدا
«لۇشىەن، پەيدۇي، جىن» دېگەن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بى-
لەن ئىپادىلەنمەكتە. ئەگەر بىز ئەينى ۋاقىتتا ئوبدان ئىزدەنگەن
بولساق، «لۇشىەن، پەيدۇي، جىن» دېگەن سۆزلەرنى قوبۇل
قىلىپ سۆزنىڭ سانىنى ئاشۇرۇپ يۈرمەي، تىلدىكى بار ماتېرى-
ياللار ئارقىلىق بۇ ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگىلى بولاتتى. مەسىلەن،
خەلق ئىچىدە «سىزغان سىزىقىڭىز چىقمايمەن» دېگەن گەپ
بار. بۇ جۈملىدىكى «سىزىق» سۆزى «سىز» دېگەن پېئىلدىن
ياسالغان ئىسىم بولۇپ، دەل خەنزۇ تىلىدىكى 路线 گە توغرا
كېلىدۇ. ئەگەر بىز «سىزىق» سۆزىگە يېڭى مەنە يۈكلەپ، ئۇنى
«لۇشىەن» مەنىسىدە قوللانغان بولساق، «لۇشىەن» دېگەن سۆز-

كەسكى ئۇچرىسا، بەختى قارادۇر.

(5) ئۇ ماڭا قارا چاپلاۋاتىدۇ.

(6) خېلى ئەقلىگە كېلىپ قالغان تاشۋايغا، بۇ قارا يېتە
لىك قاتتىق تەسىر قىلدى.

(7) ئۇنىڭ ئاغزى ئىتتىك بولغىنى بىلەن كۆڭلىدە قارا

(8) قاراڭدىن قورقىمەن يایرىم.

(خەلق ناخشىلىرىدە)

بۇ جۈملىلەردىكى «قارا» سۆزىنىڭ قانداق مەنىلەردە كەينىلىكى بىزگە ناھايىتى ئېنىق. دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈر ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر، بولۇپمۇ ئۇغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر كۆپ مەنىلىكتۇر. شۇڭا، «سۆزلەر» كۆپ مەنىدە قوللىنىش ئالاقىگە قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ بېرىدۇ دېگەن ئەندىشە بىھۇدە.

2. كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىش، يەنى ئىستېمالدىن قالغان ياكى قېلىش ئېھتىمالى بولغان سۆزلەرگە يېڭى مەنى بېرىپ يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇمنى ئىپادىلەش. مەسىلەن، «ئۇ غۇت» سۆزى «دېۋان» دا «بوزا تەييارلاشتىكى ئېچىتقۇ» دەپ ئىزاھلىنىدۇ. كېيىن بۇ سۆزنىڭ يەرنى قۇۋۋەتلىگۈچى «ئۇ غۇت» نى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىشى كونا سۆزلەرنى يېڭى مەنىدە قوللىنىشنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ يول بىلەن ئىپادىلەنگەن يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملار تىلىمىزدا ئاز ئەمەس:

قۇرۇلتاي — ئەسلىي «مەلۇم قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ كېڭەشمىسى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

خوتۇن (قاتۇن) — ئەسلىي «خان رەپىقىسى» مەنىسىدە قوللىنىلغان.

باقشى — ئەسلىي «ئۇستاز، ئوقۇتقۇچى» مەنىسىدە قوللىنىلغان.

پايتەخت — ئەسلىي «پادىشاھ تۇرىدىغان شەھەر، تەخت

سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ئىخچاملىقىدا كۆرۈلمەكتە. تەرەققىي تاپقان تىللاردا قىسقارتىلما ئىبارىلەرنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشى، تىلىمىزدىكى بەزى قىسقارتىلما ئىبارىلەرنى ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشى دەل ئىخچاملىق تەلىپىدىن بولغان. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت - مىمىزنىڭ ھۆججەتلىرىدە كۆپ ئۇچرايدىغان 自留地 دەپكەن ئىبارە ئۇيغۇر تىلىدا «ئۆزىگە قالدۇرۇلغان يەر» دەپ ئۇزۇن ئېلىنغان. لىقى ئۈچۈن، يەنى ئىخچام ئىشلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن جانلىق تىلدا «زىلۇدى»، «پۇڭلۇق يەر»، «شەخسىي يەر»، «سەيلىك (يەر)»، «قالدۇرۇق يەر» دەپ قوللىنىلىپ كەلدى. شۇڭا، بىز سۆز - ئىبارىلەرنى ئىشلەشتە، ئىخچام بولۇشقا ئېتىبار بەرمىسەك بولمايدۇ. بولۇپمۇ دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى چوقۇم ياخشى ئىشلەش كېرەك.

2. ياساش

ياساش دېگەننىمىز تىلدا بار سۆزلەرگە ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا تايىنىپ يېڭى سۆزلەرنى ياساش ۋە سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنى تۇراقلاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلگەن ئۇسۇلدۇر.

1. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ يېڭى سۆز

ياساش

(1) پېئىل ئۆزىكىگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى ياساش. مەسىلەن:

(1) ئۇرۇشغۇ (ئۇرۇش) > ئۇرۇش - + - غۇ

ئالپاغۇ (قەھرىمان) > ئالپا - + - غۇ

قاراغۇ (قاراۋۇل) > قارا - + - غۇ

ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «تۇيغۇ، سەزگۈ (ئەزا)، سۆي - گۈ، ئىلغۇ، چالغۇ (ئەسۋابلىرى)، ئېچىتقۇ، ئىمىزگۈ، كۆي - دۈرگۈ» قاتارلىق سۆزلەر مۇشۇ يول بىلەن بارلىققا كەلگەن.

(2) ئويما (ئويۇنچى > ئوي - (ئوينىماق) + ما

نى قوبۇل قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولاتتى. تىلىمىزدا ،
«زىق» (قەدىمكى شەكلى «تىزىك») سۆزى بولۇپ ،
«تىز - تىزماق» دېگەن پېئىلىدىن ياسالغان ئىسىم. ئەگەر
ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالغان بۇ سۆزگە ھازىرقى «پەيدۇي» دې
مەنىنى بېرىپ ، خەنزۇچىدىكى 排队 سۆزىگە تەڭلەشتۈرۈپ
لەتكەن بولساق ، پەيدۇي سۆزىنى قوبۇل قىلىمىغان بولاتتۇ
قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە تىلىمىزدا «كەنت» دېگەن
قوللىنىلىپ كەلمەكتە. دەسلەپتە بۇ سۆز شەھەر مەنىسىدە ()
سىلەن ، ئوردا كەنت (قەشقەر) ، تاشكەنت (تاش + كەنت)
سەمەرقەنت (سەمەر + كەنت) ، ئىستېمال قىلىنغان ، يېقىت
زاماندا «مەھەللە ، يېزا» مەنىسىدە قوللىنىلغان. ھازىرچە
سۆزنىڭ مەنە دائىرىسى تۇراقلىق ئەمەس. ئەگەر بىز بۇ قەدىمى
ۋە ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىنىۋاتقان سۆزگە يېڭى مەنە يۈك
خەنزۇ تىلىدىكى 镇 دېگەن ئۇقۇم ئورنىدا قوللانسا ، «جىز
دېگەن سۆزنى قوبۇل قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولاتتى. ئەگ
يۇقىرىقىدەك قىلغان بولساق ، يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىش
تېجەشلىك ئىش قىلغان بولاتتۇق.

ئىخچام بولۇشمۇ يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتىكى
بىر مۇھىم پرىنسىپ ، تىلنى قوللانغۇچىلار ھامان سۆز - ئىبار
لەرنىڭ ئىخچام بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىلىمىزدىكى بەز
بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى ئىككى سۆزنىڭ يۇغۇرۇلۇ
تۈپ سۆز تۈسىنى ئېلىشى ، بىرمۇنچە سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەر
نىڭ ئەمەلىي ئىستېمال جەريانىدا يۇغۇرۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇ
كېتىشى - مەسىلەن ، بۈگۈن (بۇ + كۈن) ، بەلۋاغ (بەل -
باغ) ، غۇلاچ (قول + ئاچ) ، ئاغىنە (ئاغا + ئىنە) ، ئېپقالە
(ئېلىپ + قالدى) ، كېپكەتتى (كېلىپ + كەتتى) ، يېزىۋال
(يېزىپ + ئال) - بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. بۈگۈنك
كۈندە ، تىلنىڭ زامانىۋىلىشىشنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىدىن بىرى

قولداش > قول + - داش
 ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «يولداش، ساۋاقداش، سەپداش،
 قېرىنداش (ئۇرۇق - تۇغقان)، قەلبداش، ۋەتەنداش، تومۇرداش،
 زامانداش» قاتارلىق سۆزلەر مۇشۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن.
 بىز بۇ يەردە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئاكتىپ ۋە
 ئەتراپلىق پايدىلىنىش ئۈستىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز.
 ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپلا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار
 مول. ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرگە ئىنچىكىلەپ سەپسالماق،
 ھازىر بىز «تۈپ-سۆز» دەپ ھېسابلايدىغان نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ
 قەدىمكى تۈپ سۆزلەردىن ياسالغان ياسالما سۆزلەر ئىكەنلىكىنى
 بايقايمىز. مەسىلەن:

ئوتۇن > ئوت + - ئۇن
 توقماق > توق - (ئورماق) + - ماق
 ئېقىن > ئاق - (ئاقماق) + - ئىن
 باغ (بىر باغ بىدە) > با - (باغلىماق) + - غ
 سۆز > سو - (سۆزلىمەك) + - ز
 سالما > سال - (ئورماق) + - ما
 ئۈزۈن > ئۈز - (ئېشىپ كەتمەك) + - ۈن
 سوزۇق > سوز - (سوزماق) + - ۇق
 ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر خىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىر
 نەچچە خىل مەنىگە ئىگە. «-غۇ (گۇ، -قۇ، -كۇ)» قوشۇمچىسى
 مەھمۇد كاشغەرى دەۋرىدە تۆۋەندىكى مەنىلەردە قوللىنىلغان:
 1) پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ ئابىستراكت ئىسىم ياسايدۇ
 (يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مىساللارغا قاراڭ).
 2) پېئىل ئۆزىگە قوشۇلۇپ مىقدار مەنىسىنى بېرىدۇ.
 مەسىلەن:

بۈتكۈ — تويغۇدەك

تويغۇ — تويغۇدەك

بەلگۈرتىمە (نیشان، بەلگۈ) > بەلگۈرت - (بەلگە بەرمە + مە

كەسمە (ئۈگرە ئاش) > كەس - + مە

بارما (يىل) > بار + ما

ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «سۈزمە، تۈگمە، ئەزمە، سال-
بامما، ئاسما (بۆشۈك)، ئويما (رەسىم)، ياغلىما (گەپ
يۈگىمە (يىپ)، سېلىشتۇرما، باشقارما» قاتارلىق سۆزلەر مۇ
ئاساستا بارلىققا كەلگەن.

(3) ئىچكەك (شەيتان) > ئىچ - + كەك

تۇتاق > تۇت - + قاق

توقۇرقاق (قانائەتچان) > توقۇر - (تويماق، تويغۇزماق
+ قاق

قاچقاق > قاچ - + قاق

ھازىرقى ئىستېمالىمىزدىكى «تارقاق، با(ر)غاق، ئو(ر)غاق
قاچقاق، تېپىشماق، تىرىشماق، ئۇرۇشقاق» قاتارلىق سۆزلەر
مۇشۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن.

(2) تۇرغۇن سۆزلەردىن تۇرغۇن سۆزلەر ياساش. مەسىلەن

(1) بىتىكىچى (پۈتۈكىچى، كاتىپ) > بىتىك (خەت

كىتاب) + چى

ئاغىچى (خەزىنىچى) > ئاغى (خەزىنە - بايلىق) + چى

قاينىغىچى (قوۋۇقچى، دەرۋازىۋەن) > قاينىغ (قوۋۇق، ئۇ

شىك، دەرۋازا) + چى

(2) تىنىلىغ (جانلىقلار) > تىن (نەپەس) + لىغ

ئىلىگ (ھۆكۈمران) > ئىل (خەلق، يۇرت) + گ

قۇللۇق (قۇلدار) > قۇل + لۇغ

تىزلىگ (تىزلىك) > تىز + لىگ

(3) ئىگداش (بىر ئانىدىن) > ئىگە (ئانا) + داش

قاغداش (بىر ئاتىدىن) > قاڭ (ئاتا) + داش

راقلاشتۇرۇش. مەسىلەن:

ئىسىگە كۈچىگە (كۈچ بېرىش) > (ئىش) + كۈچ
ئورتىچە بورچە (شىددەتلىك) > ئورت (ئوت) + بور
(بوران)

ئەرۈر بارۈر (ئەركىن، مۇستەقىل) > ئەر - (ئۆتمەك)
+ بار - (بارماق)

ئەل كۈن (جامائەت) > ئەل (خەلق) + كۈن (موڭغۇل)
تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ «خەلق» مەنىسىدە

تۈرۈتۈڭ (مۇراسىم) > تۈرۈ (قائىدە) + تۈڭ (تۈڭ)
(مىساللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلاردىن ئېلىندى.)

2) ئېنىقلىغۇچى — ئېنىقلانغۇچى مۇناسىۋەتتىكى سىنتاك-
سىسلىق بىرىكمىلەرنى تۇراقلاشتۇرۇش. مەسىلەن:

مەڭگۈ تاش (ئابدە) > مەڭگۈ + تاش

ئىگە ئۆز (ھايات، جان) > ئىگە (ئىسسىق) + ئۆز

ئولۇڭ بارغۇ (غەنىمەت) > ئولۇڭ + بارغۇ

سۇباشى (قوماندان) > سۇ (قوشۇن) + باش.

تىلىمىزدا يېقىنقى زامانلاردىن بېرى بارلىققا كەلگەن «ئاسا-

سىي قانۇن، ئاساسىي قاتلام، ئومۇميۈزلۈك، ئومۇمىي يىغىن،

بىرلىك سەپ، دۇنيا قاراش، قالدۇرۇق يەر، ئىشلەپچىقىرىش،

ئاسار ئەتىقە، ئەدەپ - قائىدە، خەلقئارا، ئەلنەغمە، ئۈگۈت -

نەسىھەت، تۆمۈر يول» قاتارلىق ئىبارىلەر يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

خان ئۇسۇل بىلەن ياسالغان.

تىلدا بار سۆز ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن پايدىلىنىپ

يېڭى سۆز ياسىغاندا، سىنتاكسىسلىق بىرىكمىلەرنى تۇراقلاشتۇرۇ-

رۇش يولى بىلەن يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەندە ياسالغان سۆز -

ئىبارىلەر، بىرىنچىدىن چۈشىنىشلىك بولسا، ئىككىنچىدىن سە-

مىيلىق بولىدۇ. تىلىمىزدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار دەل

3) پېئىل ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ قورال ۋە مەنسەپ مەنسەپ بېرىدۇ. مەسلەن:

سۈپۈرگۈ > سۈپۈر - + - گو
يۇغاغۇ (سېرتماق) > يۇغا - + - غۇ
ئايغۇ (مەسلەتچى) > ئاي (سۆزلىمەك) + - غۇ
باشقا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ تارىختا ئوخشاشلا خىل مەنىلەردە قوللىنىلغان. ئەپسۇسكى بىز ئۇزۇن بىر مەزگىل ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن تەرلىك پايدىلىنىپ كېتەلمىدۇق. ئەگەر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئاكتىپ ۋە ئەتراپلىق پايدىلانغان بولساق، نۇرغۇن مەسىلىلەر ياسىغۇچى قوشۇمچىلار پاسسىپ قوشۇمچىلارغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى - دە، يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىش يولىمىز تېخىمۇ كەڭ بولاتتى. كىشىنى خۇشال قىلىدىغان يېرى شۇكى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ نۇقتا كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاشقا باشلىدى. مەسلەن، «ئاكومولىتورى» ياكى «دىيەنىڭ» دەپ قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «توكدان» سۆزىنى، «ترانسپورماتور» ياكى «بىيەنچى» دەپ قوللىنىۋاتقان ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «بېسىم ئۆزگەرتكۈچ» سۆزىنى قوللىنىش لايىھىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بىزنىڭچە، بۇ لايىھىلە ئىنتايىن ياخشى قويۇلغان، بىز مۇشۇ ئۇسۇلنىڭ يەنىمۇ ئاڭلىق قوللىنىلىشىنى تەشەببۇس قىلىمىز. چۈنكى، بۇ ئۇسۇل تىل مىزانىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇسۇلدا ياسالغان سۆزلەرنى خەلق ئاممىسى گەرچە بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن تونۇش ھېس قىلىدۇ ھەم ئاسان چۈشىنىپ كېتەلەيدۇ. شۇڭا، بىز سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئاكتىپ ۋە ئەتراپلىق پايدىلىنىشنى قۇۋۋەتلەيمىز.

2. سىنتاكسىلىق بىرىكمىلەرنى تۇراقلاشتۇرۇش ئارقىلىق يېڭى سۆز ياساش.

1) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى سىنتاكسىلىق بىرىكمىلەرنى تۇ

كى يادىكارلىقلاردىن ئېلىندى)، سالڭ — 倉 (سالڭ)، ياڭلىغ (ياڭ — 样 + لىغ. «ياڭزا» مەنىسىدە) («دېۋان» دىن ئېلىندى. دى) قاتارلىق خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى؛ پاغار (سەييارە)، تېر (مېررىكورى) (قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىن ئېلىندى)، ئازۇن (دۇنيا)، خۇما. رۇ (پەندى - نەسىھەت)، قارشى (ئوردا) (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن ئېلىندى) قاتارلىق سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى؛ بۇت (بۇت)، ۋىخار (ئىبا. دەتخانا)، سارت (سودىگەر، كارۋان)، كولىتى (مىليون)، سوترا (نوم)، بودىست (بۇتساتۋا)، بۇيان (ساۋاب) (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن ئېلىندى) قاتارلىق سانسكرىت تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە ئەرەبچە، پارىسچە سۆز. لەرنى كۆپ ئۇچرىتىمىز. 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى لۇغەت تەركىبىمىزدە يەنە بىرمۇنچە رۇسچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز. قىسقىسى، تىلدا بار ماتېرىياللار ئارقىلىق يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇمنى ئىپادىلىيەلمەي، ئۇنى سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلىشقا دائىر مىساللار تىلىمىزنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا كۆرۈلىدۇ.

قايسى تىلدىن سۆز قوبۇل قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي شارائىت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئومۇمەن، ئۆزى بىلەن مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق ۋە ئەينى زاماندا بىرقەدەر تەسىرلىك مىللەت تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار كەڭ دالدا ياشىغان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ ۋە سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپ ئۇچرىسا، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى كۇچار — قارا شەھەر تىلى، سانسكرىت تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىندى.

مۇشۇ زۆرۈرىيەتتىن پەيدا بولغان.

3. قوبۇل قىلىش

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى، تىرىكچىلىك ۋاسىتىسى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، تەرەققىيات جەريانىدىكى كەچۈرمىشلىرى ئوخشاش بولمىغىنى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىدا ئۆزگىرىش بولغاندا، تىرىكچىلىك ۋاسىتىسىدە سىلا-جىش بولغاندا، ئىجتىمائىي شارائىتىدا ئۆزگىرىش بولغاندا، تەرەققىيات باسقۇچىدا ئىلگىرىلەش بولغاندا، ئەسلىي شارائىتىدا بولمىغان (تىلىدىمۇ ئىپادىسى يوق) يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇم ۋە ھادىسىلەرگە ئۇچرايدۇ. ئاشۇ يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى تىلدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل ئۇسۇل بويىچە پۈتۈندىمەن ئىپادىلەپ كېتىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغانلىقى ياكى زۆرۈر-رىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەزىلىرىنى باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. باشقا مىللەت تىللىرىدىن سۆز قوبۇل قىلىش ئارقىلىق يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ھەممە مىللەت تىلىدا ئورتاق كۆرۈلىدىغان ھادىسە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇنداق. بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى لۇغەت تەركىبىنى تەكشۈر-گىنىمىزدە، بۇ نۇقتىنى ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا سەنگۈن — 將軍 (جياڭجۈن)، قۇنچۇي — 公主 (مەلىكە)، تۇتۇق — 都督 (تۇتۇق — ئەمەل نامى) (بۇلار قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىن ئېلىندى)، بۇشى — 布施 (سەدىقە)، تويىن (تويۇن) — 道人 (راھىپ)، سامسۇ — 三藏 (بۇددا كلاسسىكلىرى نوم، قائىدە - يوسۇن، تەپسىردىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ. 三藏 شۇنىڭ ئومۇمىي نامى)، چۇنا — 朱砂 (سىر)، تا ئۇچاڭ — 道场 (ۋائىزخانا، راھىپلارنىڭ پائالىيەت ئورنى) (بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدى-

چەتكە قاققانلىق ئەمەس.

زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن سۆز قوبۇل قىلغاندا ئۇقۇمنى ئېنىق پەرقلەندۈرەلەيدىغان بولۇشنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇقۇمنى ئېنىق پەرقلەندۈرەلەيدىغان قىلىشمۇ يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتا سەل قاراشقا بولمايدىغان پرىنسىپلاردىن بىرى. بىز سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتا ئۇقۇمنى ئېنىق پەرقلەندۈرەلەيدىغان، باشقا ئۇقۇملار بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەيدىغان، چۈشەنچىدە چاتاق چىقىرىپ قويمايدىغان بولۇشقا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك.

يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئۇسۇللىرىنى خۇلاسىلىگەندە، تىلدا بار تەييار سۆزلەرگە تايىنىش، سۆز ياساش ۋە سۆز قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئۇسۇلغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ يېڭى سۆز - ئىبارىلەرنى يارىتىشتىكى ئەنئەنىۋى ۋە نورمال ئۇسۇل. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل ئۇسۇل ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. يەنى، جەمئىيەتتە بىرەر يېڭى شەيئە ياكى بىرەر ئۇقۇم بارلىققا كەلگەندە، ئالدى بىلەن تىلدىكى تەييار ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلىپ، شۇ شەيئە، شۇ ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆز - ئىبارىلەر يارىتىلىدۇ. زادى مۇمكىنچىلىك بولمىغاندا قوبۇل قىلىنىدۇ.

تىل ئەمەلىيىتى ئىسپاتلىدىكى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگۈچى يېڭى سۆزلەر يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە بولغاندا، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبى نورمال تەرەققىي قىلىپ، ئالاقە ئۈنۈملۈك بولىدى؛ ئېغىش بولغاندا، لۇغەت تەركىبىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ ئالاقە قىيىنلاشتى.

تارىخىي تەجرىبىلەر ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ. يۇقىرىدا بىز تىلدا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش يوللىرى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا ھازىرچە ئۆزىمىزنىڭ ھېس قىلغانلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق. پىكىرلىرىمىزنى بىر تەرەپلىملىكتىن خالى دەپ ئېيتالمايمىز.

خان سۆزلەر كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ھۆ-
 كۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل
 قىلىنغان بىرمۇنچە سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»
 دە جىدا (نەيزە)، شىرە (جوزا)، ئوران (جەڭگىۋار شۇئار)، مۈرەن
 (دەريا، ئېقىن)، چاغ (ۋاقىت) قاتارلىق موڭغۇل تىلىدىن
 كىرگەن سۆزلەر بار. مانا بۇلار، سۆز قوبۇل قىلىشتا ئىجتىما-
 ئىي شارائىت ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئورۇندا
 تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپلا قالماي، يەنە بىرەر مىللەتنىڭ ئۆز
 تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا، مەلۇم سۆزلەرنى قوبۇل
 قىلىپ، ئەينى ئىجتىمائىي شارائىتنىڭ كۆلەڭگىسىنى تىلدا
 ئەكس ئەتتۈرمەي ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرى-
 دۇ. شۇڭا، يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشتە، قوبۇل
 قىلىشنى پۈتۈنلەي رەت قىلىش ھازىرغىچە بولغان تىل تارىخى
 ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيلا قالماستىن، تىلنىڭ بۇنىڭدىن
 كېيىنكى تەرەققىيات ئېھتىياجىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.
 بىزنىڭ مەملىكىتىمىز كۆپ مىللەتتىن تەركىب تاپقان بىر-
 لىككە كەلگەن مەملىكەت. خەنزۇ مىللىتى پۈتۈن مەملىكەت
 ئاھالىسىنىڭ 95 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئاز سانلىق مىل-
 لەتلەر ئىچىدە تۈركىي تىللار بويىچە سۆزلىشىدىغان قازاق، قىر-
 غىز قاتارلىق مىللەتلەر بار. قازاق، قىرغىز تىللىرى ئۇيغۇر
 تىلى بىلەن تۇغقان تىل ھېسابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ بۇ
 ئەمەلىي ئەھۋالىنى ھېسابقا ئالغاندا، باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل
 قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا، تۇغقان تىللاردىن ۋە خەنزۇ
 تىلىدىن قوبۇل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنداق قىلىش
 مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا
 مۇۋاپىق كېلىپلا قالماي، مىللىي تىلنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلى-
 شى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق. بۇنداق دېگەنلىك زۆرۈر سۆز - ئىبارە-
 لەرنى خەلقئارا ۋە باشقا چەت ئەل تىللىرىدىن قوبۇل قىلىشنى

يۇقىرىدىكى مىساللاردىكى ھەربىر جۈملىدە «دېمەك» پېئىلىنى ئۈستى - ئۈستىلەپ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن كىشىگە قىلچىمۇ تەكرارلىق تۇيغۇسىنى بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ھەربىرىنىڭ ئىنتايىن جايىدا قوللىنىلغانلىقى، ھېچقايسىسىنى چۈشۈرۈپ قويۇشقا ياكى باشقا مەنىدەش سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقى سېزىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى دەل ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق روللاردا كەلگەنلىكىدە. لېكىن، تا ھازىرغىچە بۇ پېئىلنىڭ تىلىمىزدا زادى قانداق قوللىنىلغانلىقى، قانداق لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق روللاردا كېلىدىغانلىقى ئىلمىي يوسۇندا سىستېمىلىق بايان قىلىنمىغان. بۇ ھال ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بەزى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ۋە گرامماتىكىلىق ھادىسىلىرىنىڭ ئايدىڭلىشالماسلىقىغا سەۋەب بولماقتا. بىز كەسىپداشلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاش مەقسىتىدە ئۆزىمىزنىڭ مۇشۇ پېئىل توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمىز. بىزنىڭ دەسلەپكى تەتقىقاتىمىزغا ئاساسلانغاندا «دېمەك» پېئىلىنى «كۆچۈرمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان» (دېمەك) پېئىلى، «كۆچۈرمىسىز كېلىدىغان» (دېمەك) پېئىلى ۋە «دېمەك» پېئىلىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئاساسىدا ھاسىل بولغان يېڭى سۆزلەر» دېگەن ئۈچ نۇقتىدىن تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

1. كۆچۈرمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان «دېمەك» پېئىلى

1. «كۆچۈرمە» ئاتالغۇسى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە «ئومۇمەن سۆزلىگۈچى باشقىلارنىڭ ياكى ئۆزىنىڭ سۆزلىگىنى ياكى ئويلىغىنى بويىچە ئەينەن كۆچۈرۈپ ئالغان ۋە يېزىقتا قوش تىرناق ياكى سىزىقچىگە ئوخشاش مەخسۇس بەلگىلەر بىلەن ئايرىپ كۆرسىتىلىدىغان جۈملىلەرگە قارىتىلىدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈلۈپ كېلىندى. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېمەك» پېئىلى توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە

«دېمەك» پېئىلى تىلىمىزدىكى ئىنتايىن قەدىمىي پېئىللار. نىڭ بىرى. ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا لېكسىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق رول جەھەتتىن دەۋرىمۇ-دەۋر بېيىپ، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۆزىنىڭ مول سىمانىتىكىسى ۋە ئۆزىگە خاس بولغان خىلمۇخىل گرامماتىكىلىق رولى ئارقىلىق ئادەتتىكى پېئىللاردىن ئالاھىدە پەرقلەنىپ، تىلىمىزدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان، تىلىمىزنىڭ گرامماتىكىلىق سىستېمىسىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدىغان بىر تېمىغا ئايلانغان. تۆۋەندىكى جۈملىلەرگە نەزەر سالايلى:

ئەمما دادام:

— ... «ئېغىز قازاسى باشقا» دېگەن گەپ بار، ئاغزىمغا كەلدى دەپ دەۋەرمەڭلار، - دەپ لەيلىگۈلنىڭ ئاغزىنى توۋاقلدى.

(«كۈرەشچان يىللار»)

ئۇ مەھەللىدىن بۇ مەھەللىگە سېنى دەپ كەلدىم،
ياخشى دەمەن، يامان دەمەن، سىناي دەپ كەلدىم.
(قوشاق)

«بىسىمىلا» دېسەڭ تېشىڭدا دە، دېمىگەنلەر دېسۇن،
«شۈكۈر» دېسەڭ ئىچىڭدە دە، يېمىگەنلەر يېسۇن (ماقال)

• بۇ ماقالىنى تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىلى - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1984 - يىلى 8 - ئايدا باستۇرغان «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» دېگەن توپلامدا ئېلان قىلىنغان.

كۆرسىتىلگەندە كۆچۈرمىچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. بىز بۇلارنى يۇقىرىقى ئىككى خىل كۆچۈرمىدىن پەرقلەندۈرۈپ «ئا- تاش كۆچۈرمە» دەپ ئاتايمىز. ئاتاش كۆچۈرمىلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى ئوخشاش ئەمەس. بۇلاردىن كىتاب، گېزىت - ژۇرنال، ماقالە ناملىرى ئومۇمەن قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. قالغانلىرى ئاپتورنىڭ خاھىشى بويىچە زۆرۈر تېپىلغاندا قوش پەش ياكى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ، زۆرۈر تېپىلمىسا، ئايرىپ كۆرسىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

قىيۇم تۈردىنىڭ «كۈرەشچان يىللار» دېگەن رومانى مۇكا- پاتقا ئېرىشتى.

بۇ ژۇرنالغا «بۇلاق» دەپ نام بېرىلىشى بەكمۇ مۇۋاپىق بولغان.

ماۋجۇشنىڭ «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ» دېگەن ماقالى- سىدە مۇنداق بىر سۆز بار.

بىزنىڭ يۇرتتا «چىلانلىق» دەيدىغان بىر يېزا بار.

بۇ ھادىسە فونېتىكىدا «تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى» دېيىد- لىدۇ.

ئۆزىمنى تۇرپاندا جۈجەم دەيدۇ.

دېمەك، بىز «كۆچۈرمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان» دې- مەك، پېئىلى» دېگىنىمىزدە يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل كۆچۈرمە بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان «دېمەك» پېئىلىنى نەزەردە تۇتىمىز.

2. كۆچۈرمىلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان «دېمەك» پې- ئىلى كۆچۈرمە بىلەن بىرلىكتە خۇددى باشقا پېئىل بىرىكمىلىرىد- گە ئوخشاش بىر سۆز ئورنىدا قوللىنىلىدىغان بىر خىل پېئىل بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ، ئاددىي جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

كونىلار «بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قالدۇرما» دەپتىكەن.

خەۋەر

مەن «مېنىڭ ئۇ يەرگە بارىدىغان ۋاقتىم يوق» دەپ جاۋاب بەردىم.

ئەخمەت «بۇ كىمدۇر، بىر يېرى تونۇشلا تۇرىدىغۇ» دېگەن ئوينى كۆڭلىدىن كەچۈردى.

— كىم جاۋاب بېرىدۇ؟ — دېدى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا قاراپ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە يۇقىرىقى كۆچۈرمىلەرنى پەقەت كۆ-چۈرمىنىڭ بىر خىلى — «ئەينى كۆچۈرمە» دەپ ھېسابلاپ، «كۆچۈرمە» ئاتالغۇسىنىڭ دائىرىسىگە يەنە تۆۋەندىكى ئىككى خىل كۆچۈرمىنى كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

سۆزلىگۈچى باشقىلارنىڭ ياكى ئۆزىنىڭ سۆزلىگىنى ياكى ئويلىغىنىنى ئەينى جۈملە بويىچە كۆچۈرمەستىن، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمىنى (كۆپرەك خەۋەر قىسمىنى) مەنەن كۆچۈرۈپ ئېلىدۇ. شى ياكى ئۆزىنىڭ پەرىزى بويىچە كۆچۈرمە شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن. بۇ خىل كۆچۈرمىلەرنى ئەينى كۆچۈرمىلەردىن پەرق-لەندۈرۈپ «تەخمىن كۆچۈرمە» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. تەخمىن كۆچۈرمىلەر ئۇيغۇر تىلىدا ئىنتايىن كەڭ قوللىنىلىدۇ. تەخمىن كۆچۈرمىلەر يېزىقتا ئومۇمەن مەخسۇس بەلگىلەر ئارقىلىق ئايرىپ كۆرسىتىلمەيدۇ. مەسىلەن:

(تېگىگە سىزىق تارتىلغانلار تەخمىن كۆچۈرمىلەر):

ئەخمەتمۇ بارىمەن دەيدۇ.

ئەتە ئۆيگە بېرىپ كېلەي دەيمەن.

ئۇ يەرنى بەك سوغۇق دېيىشىدىغۇ؟

... «يازغىچە تۆككەن تەرىمىز شامالغا كەتتى» دەپ، سىزنى

يامان ئاتلىق قىلىپ قويارىمىكەن دەپ ئەنسىرەيمەن،
(«ئاۋرال شاماللىرى»)

يامان ئاتلىق بولساق مەيلى دېيىشتۇق. (يۇقىرىقى كىتاب)
شەيىلەرگە قويۇلغان ياكى قويۇلىدىغان ناملارمۇ ئايرىم

بېقىنغۇچى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرى بول-
سا، باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش شەكىللىرىدىمۇ كېلىۋېرىدۇ.
مەسىلەن، «ئۇ مېنى كىچىك ئاتا دەيدۇ»، «بۇ كىتابنى
ئەخمەتتىڭ دەيدۇ» دېگەنگە ئوخشاش.

(3) ئادەتتىكى پېئىل بىرىكمىلىرى ئىككىدىن ئارتۇق بېقىندى-
غۇچى بىلەن مۇرەككەپلەشكەندە، زۆرۈرىيەتكە قاراپ ھەرقانداق
بىر بېقىنغۇچىنى بىرىنچى قاتلامدىن ئىككىنچى قاتلامغا ياكى
ئىككىنچى قاتلامدىن بىرىنچى قاتلامغا يۆتكەشكە بولىدۇ.
مەسىلەن:

بۇ كىتابنى ئەخمەتكە بەر.

ئەخمەتكە بۇ كىتابنى بەر.

لېكىن، كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسى باشقا بېقىنغۇچىلار
قوشۇلۇپ مۇرەككەپلەشكەندىمۇ، كۆچۈرمە ھامان بىرىنچى قاتلام-
دا تۇرۇۋېرىدۇ. كۆچۈرمىنى ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتلامغا يۆت-
كەشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، «ئۇ مېنى كىچىك ئاتا دەيدۇ»
دېگەندىكى «كىچىك ئاتا» بىلەن «مېنى» نىڭ ئورنىنى ئالماشتۇ-
رۇشقا بولمايدۇ.

(4) ئادەتتىكى پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ تەرتىپىدىكى بېقىندى-
غۇچىلار بىر بولسا، تولدۇرغۇچىلىق ۋەزىپىسىدە كېلىپ ھەردى-
كەتنىڭ ئۆتۈملۈك ياكى ئۆتۈمسىز ئويىپكىتى بولغان شەيئىلەرنى
كۆرسىتىدۇ. بىر بولسا، ھالەت ۋەزىپىسىدە كېلىپ ھەرىكەتنىڭ
ئورنى، ۋاقتى، سەۋەبى، مەقسىتى، ئېلىپ بېرىلىش ئۇسۇلى،
دەرىجىسى قاتارلىقلارنى بىلدۈرىدۇ. كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمى-
سى تەركىبىدە بېقىنغۇچى بولۇپ كەلگەن كۆچۈرمە بولسا، پەقەت
«دېمەك» پېئىلىنىڭ مەزمۇنىنى كونكرېتلاشتۇرۇش رولىنىلا ئوينايدۇ.
3. كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىپ كەلگەن
«دېمەك» پېئىلى تۆۋەندىكى لېكسىكىلىق مەنىلەردە قوللىنىشى
مۇمكىن:

ئەخمەتنى كەل دېسەم، جەزمەن كېلىدۇ.

خەۋەر

مەن ئۇنىڭغا پات - پات خەت يېزىپ تۇر دېيىشنى ئۇنتۇپ

تولدۇرغۇچى

قايتىمەن.

ئۇنى كەلىمدى دەپ خاپا بولمايمەن.

ھالەت

قۇمۇلدا «قارا دۆۋە» دەيدىغان بىر يۇرت بار.

ئېنىقلىغۇچى

بارمايمەن دېگەن قانداق گەپ؟

ئىگە

كۆچۈرمە بىلەن «دېمەك» پېئىلنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بۇ خىل پېئىل بىرىكمىسىنى ئادەتتىكى پېئىل بىرىكمەلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر خىل پېئىل بىرىكمىسى ھېسابلاپ، ئۇنى «كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسى» دەپ ئاتاش كېرەك. چۈنكى، ئۇ كۆچۈرمە بىلەن «دېمەك» پېئىلنىڭ بېقىندۇرۇش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئومۇمىي جەھەتتىن ئادەتتىكى بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى پېئىل بىرىكمىلىرى قاتارىدا تۇرسىمۇ، لېكىن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇلاردىن روشەن پەرقلەنىدۇ.

(1) ئادەتتىكى پېئىل بىرىكمىلىرىدە جۈملە شەكلىدىكى ياكى ئاخىرلاشقان خەۋەر شەكلىدىكى بىرلىكلەر بېقىنغۇچى بولۇپ كەلمەيدۇ. كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسىدە بېقىنغۇچى بولۇپ كەلگەن كۆچۈرمىلەر بولسا، كۆپىنچە جۈملە شەكلىدە ياكى ئاخىرلاشقان خەۋەر شەكلىدە كېلىدۇ.

(2) ئادەتتىكى پېئىل بىرىكمىلىرىدە بېقىنغۇچى بولۇپ كەلمەگەن ئىسىم بىرىكمىلىرى باش كېلىش ۋە ئىگىلىك كېلىشتىن باشقا كېلىشلەردە كېلىدۇ. كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسىدە

— ئۇ نېمىشقا خاپا بولىدۇ؟

— مېنى «ۋاقتىدا كەلمىدىڭ» دەيدۇ.

«يەرلەرنى زەي بېسىپ كەتتى» دەپ مەھەللىدىن كۆچۈپ كەتسەك، «ۋاقتىلىق قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىمىز» دەپ كول-لىكتىپ ئىگىلىكنى چۆرۈۋەتسەك، بىزدەك پارتىيە ئەزالىرى كىمگە كېرەك؟ («ئاۋرال شاماللىرى»)

4) كۆچۈرمىدىكى پىكىرنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ (بۇ مەنىدە ئاساسەن «دېمەك» پېئىلنىڭ شەرت رايى شەكلى ياكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى قوللىنىلىدۇ) مەسىلەن: بوغۇزلايمەن دېسەڭ قويمۇ تىپىرلايدۇ. (ماقال)

بىر ماقالە يازاي دېسەم ھېچ ئەپلەشمەيۋاتىدۇ.

شە ئالىمەن دەپ شەرمەندە بوپتۇ. (ماقال)

ئۈستىلىق قىلىمەن دەپ چاندۇرۇپ قويدى.

5) كۆچۈرمىدىكى گەپ بىلەن ئەيىبلەش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

باردى دەيدۇ، كەلدى دەيدۇ، مەيلىم ئۆزۈمنىڭ،

سەكسەن قامچا يېگەن بىلەن يايىرم ئۆزۈمنىڭ. (قوشاق)

ھاراق ئىچىدۇ دەيدۇ، تاماكا چېكىدۇ دەيدۇ.

مېنى ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلدى دەيسەن، ئۇنىڭ نېمە دېگىنىنى بىلمەسەن؟

6) كۆچۈرمىدە ئىپادىلەنگەن شەيئىنى تەلەپ قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۆي ئىگىسى نەق پۇل دەيدۇ. («ئاۋرال شاماللىرى»)

ئۇن يوق دېسە زاڭ دەيدۇ، ھاردىم دېسە ماڭ دەيدۇ.

(ماقال)

قانچە بۇلىۇللار مازاردا «سۆيگۈنۈم» دەپ سايىرىغان.

(نمىشپەت)

1) كۆچۈرمىدىكى پىكىر - تونۇشنى ئىزھار قىلىشى، كۆ-
چۈرمىدىكى پىكىر - تونۇشقا كېلىشى ياكى مەلۇم شەيئىنى كۆ-
چۈرمىدە ئېيتىلغاندەك ھېسابلاش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر لۇشۇن: «جەڭچىنىڭ كەمچىلىكى بول-
سىمۇ بەربىر جەڭچى، چىۋىن بېجىرىم بولسىمۇ بەربىر چە-
ۋىن» دېگەندى.

— مەن سىزدىن ئۆلسەممۇ ئايرىلمايمەن، — دېدى ئۇ،
قەتئىيلىك بىلەن.

ئۇنداق دېسەم، «ئارىمىزغا سوغۇقچىلىق سېلىۋاتىدۇ» دەپ
قالماڭ. («ئاۋرال شاماللىرى»)

شۇ مۇھەببەت قىبلىگاھ، شۇ ئىپتىخارسىز بىر مىنۇت،
ياشسام «جەننەت» تىمۇ، دەيمەن «دوزاخقا بەندىمەن». (تېيىپ-
جان ئېلىيوف)

بەزىلەر شياۋدۇينى تارقاتماقچى، ئەكبەر بۇنى ناھەق دەيدۇ.
(«ئاۋرال شاماللىرى»)

ياخشىنى يات ئىكەن دېمە، ياماننى ئۆز ئىكەن دېمە. (ماقال)

2) مەلۇم شەيئىنى كۆچۈرمىدىكى نام - ئاتالما بىلەن ئاتاش-
نى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئەي زەرەپشان، زەرەپشان! سېنى نېمىشقىمۇ زەر ئاقىدىغان
دەريا دېيىشكەن. («كۈرەشچان يىللار»)

بەختىيارمەن، «مېھرىبان ئوغلۇم» دېدى، مېنى ئانام ...
(تېيىپجان ئېلىيوف)

شۇڭا، ئۇنى زاكىر «قار ياغدى» دەپتۇ ئىل،

بەزىلەر دەپتۇ زاكىر «جېدەل». (مۆمىن سەپىرى)

ئۇنىڭ بالىلىرى ئۇنى ئاكا دەيدىكەن.

3) كۆچۈرمىدىكى پىكىر - تونۇشنى باھانە - سەۋەب قى-
لىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

قازا دېگەن قاش - كىرىپكىنىڭ ئارىلىقىدا. (ماقال)
ئارمان دېگەننىڭ چېكى بولمايدۇ - دە.

(«ئاۋرال شاماللىرى»)

ناخشا دېگەننى مانا مۇشۇنداق ئېيتسا بولىدۇ.

خۇددى «ئاغرىپ كەتمەك» دېگەنگە ئوخشاش ھال پېئىل - ياردەمچى پېئىل قۇرۇلمىلىرىنىڭ «كېلىپ كەتمەك» دېگەنگە ئوخشاش چېتىلما شەكىلدىكى پېئىل بىرىكمىلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققىنىغا ئوخشاش، يۇقىرىقى قۇرۇلمىلارنىڭمۇ كۆچۈرمىلىك پېئىل بىرىكمىسىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ناھايىتى روشەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىل قۇرۇلمىلارنى «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئابستىراكتلىشىشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىل ھېسابلاپ، بىرىنچى خىلنى پېئىلنىڭ بىر خىل تۈس شەكلى، ئىككىنچى خىلنى بولسا «ئىسمىنىڭ گەۋدىلەنمە شەكلى» دەپ تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

4. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۆچۈرمە — دېمەك بىرىكمىسى ئاددىي جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىش جەھەتتە ئادەتتىكى پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىسىدىن پەرقلىنىشىمۇ، لېكىن بەزى گىرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ رول ئويناش دائىرىسى جەھەتتىن ئۆزىگە خاس بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك مۇنداق بىر قانچە نۇقتا بار:

(1) «دېمەك» پېئىلى چېتىلما رەۋىشداش (دەپ) شەكلىدە

كەلگەن كۆچۈرمە — دېمەك بىرىكمىسى جۈملىدە ئادەتتىكى پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ چېتىلما رەۋىشداش شەكلى بىلەن ئوخشاش رول ئوينىغاندىن تاشقىرى يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل جۈملە بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ:

مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ. مۇنداق رولدا كەلگەن كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسىدىكى كۆچۈرمىلەر كۆپىنچە مەقسەت - تەلپ رايىدىكى ياكى ھازىرقى زامان كېلەر زامان شەكلىدە.

(7) كۆچۈرمىدە ئىپادىلەنگەن شەيئى توغرىسىدا گەپ بولۇش، شۇ شەيئىنى تىلغا ئېلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەتتا بەگنىڭ ئۆزىمۇ جىڭساجۇي دېسە تىك تۇرىدۇ.
(«كۈرەشچان يىللار»)
بىز «دېمەك» نى «ياردەمچى پېئىل» دېگەندە تۆۋەندىكىدەك پېئىللارنى كۆزدە تۇتىمىز.

ئەخمەت دېسە، ئۇ ھېچنەرسىنى ئايمىمايدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىشقا ئىززىدۇكى، كۆچۈرمە - دېمەك بىرىكمىسى شەكىلدىكى بەزى قۇرۇلمىلاردا «دېمەك» پېئىلى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئۆزگەرتىپ بىر خىل ئابستى-راكت مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ تۆۋەندىكى ئىككى خىلىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1) پېئىلنىڭ 1 - شەخس بىرلىك بۇيرۇق - تەلەپ رايى شەكلىگە ئۆتكەن زامان شەكىلدە بىرىكىپ كەلگەن «دېمەك» پېئىلى شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش چېكىگە يەتكەنلىكىنى (بىر خىل تۈس ئۇقۇمىنى) ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
ئاسىم ئالماسقا قاراپ ئولتۇرۇپ ئۆز ھېكايىسىنى ئاياغلاشتۇرغاندا، تۈن تەڭ بولاي دېگەندى. («كۈرەشچان يىللار»)
چاپسان ئۇسسۇزلۇق بەر، ئۇسساپ ئۆلەي دېدىم.
قازان قايناي دەپتۇ.

ئالمىلار پىشاي دېگەندە، بىر بوران چىقىپ ھەممىنى قېقىۋەتتى.
2) ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكىلدە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەن «دېمەك» پېئىلى شۇ ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى ئىپادىلىگەن شەيئىنى گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

پارتىيە ئەزاسى دېگەن ... ھېلىغۇ بىر دادۇيكەن، ھەتتا گۇڭشېدا، ناھىيىدە ناھەق ئىش كۆرۈلسە ئارىلىشىدۇ.
(«ئاۋرال شاماللىرى»)

تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئالاھىدە بىر خىل تولدۇرغۇچى ھېسابلاپ، «مەزمۇن تولدۇرغۇچى» دەپ ئاتاش كېرەك.

ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،

داڭزىدا خېتىم قالدى. (سادىر قوشاقلىرىدىن)

قۇمۇلدا قارا دۆۋە دەپ بىر يۇرت بار.

بۇ يىل تەرجىمە مەشىقى دەپ بىر دەرس كىرگۈزۈلدى.

(2) كۆچۈرمە — دېمەك بىرىكمىسى سۈپەتداش شەكلىدە

كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەسلىي دەرىجە شەكلى مەجھۇل دەرىجە شەكلىدە

قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن، «قۇمۇلدا قارا دۆۋە دەيدىدۇ.

خان بىر يۇرت بار» دېگەن جۈملىدىكى «قارا دۆۋە دەيدىغان»

ئەمەلىيەتتە «قارا دۆۋە دېيىلىدىغان» مەنىسىدە قوللىنىلغان؛

«نەسىردىن ئەپەندى دېگەن كىنو» بىرىكمىسىدىكى «نەسىردىن

ئەپەندى» دېگەن ئەمەلىيەتتە «نەسىردىن ئەپەندى دېيىلگەن» مە-

نىسىدە قوللىنىلغان.

(3) كۆچۈرمە — دېمەك بىرىكمىسىنىڭ شەخس بۇيرۇق -

تەلەپ رايى شەكلى بۇيرۇق - تەلەپ مەنىسىدە قوللىنىلغاندىن

تاشقىرى يەنە سۆزلىگۈچى سۆھبەتدېشىنىڭ سۆزىدىن خەۋەردار

بولغانلىقىنى ياكى سۆھبەتدېشىنىڭ سۆزىدىن ھاسىل قىلغان چۈ-

شەنچىسىنى سۆھبەتدېشىغا ئۇقتۇرغاندەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنداق قىلىپ، ماقالىنى يېزىپ بولدۇم دەڭ (دەڭا)

ئۇ، قىزىل داغ بولسا، بىر بالا قازا دېگىن ئەمەسمە؟ ...

(ل. مۇتەللىپ)

ئىككىسى قوشۇلسا گۈم بولىسەن دېگىن. (ل. مۇتەللىپ)

2. كۆچۈرمىسىز كېلىدىغان «دېمەك» پېئىلى

«دېمەك» پېئىلى بەزى كونتېكىستلاردا كۆچۈرمىسىزمۇ

قوللىنىلىدۇ. كۆچۈرمىسىز كېلىدىغان «دېمەك» پېئىلى تۆۋەند-

دىكى پېئىللار بىلەن ئاخىرلاشقان بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن سىز بىلەن بىر پاراڭلىشاي دەپ كەلگەندىم.

سېنى خامانغا بېرىپ ئۇخلاپ ئارام ئېلىۋالغىن دەپ ئەۋەتتىم.

گەن ... (ز . قادىر)

پاتقاق دەرياسىغا چۆكۈپ كەتكەن ئېتىنى چىقىرىمەن دەپ

ئۇنىڭ تارتقان كۈنى ئازمۇ؟ (ز . قادىر)

«دېمەك» تىن باشقا نۇتۇق — تەپەككۈر پائالىيىتىنى بىل-

دۈرگۈچى پېئىللارغا، مەسىلەن، «سورماق»، «جاۋاب بەر-

مەك»، «چۈشەندۈرمەك»، «ماختىماق»، «تەنقىدلىمەك»،

«ۋارقىرىماق»، «ئىلتىماس قىلماق»، «ئاتىماق»، «ئېيتماق»،

«ئويلىماق»، «ھېسابلىماق»، «بىلمەك» قاتارلىق پېئىللارغا

بېقىنىپ، شۇ پېئىللار ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ مەزمۇنىنى تو-

لۇقلاپ، ئۇنى كونكرېتلاشتۇرۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بەزىلەر ئۇنى ئاددىي قىلىپ «بوۋا، ئاتا» دەپ ئاتايتتى.

(ق . تۈردى)

ئۇ، ئاپام كېسەل، ھازىرچە ئېيتمايمەن، دەپ ئويلىغانىدى.

(م . كېۋىر)

— گۆش يوق چاغدا قانداق قىلىسىز؟ — دەپ سورىدىم مەن

ھەيران بولۇپ. (ئە . ھاشىم)

— ھوشۇر ... قالغاچ ... — دەپ پىچىرلىدى «ياۋا سادىق».

(ئە . ھاشىم)

— ۋاي ھېتەك (گىتلىر)! ... — دەپ ۋارقىرىۋەتتى.

(ل . مۇتەللىپ)

روشنكى، بۇ رولدا كەلگەن كۆچۈرمە — دېمەك بىرىكمە-

سىنى باشقا پېئىل ياكى باشقا پېئىل بىرىكمىلىرىنىڭ چېتىلما

رەۋىشداش شەكلى بىلەن، شۇنىڭدەك كۆچۈرمە — دېمەك بىرىك-

مىسىنىڭ باشقا ئەھۋال ئاستىدىكى چېتىلما رەۋىشداش شەكلى

بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ ھالەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈش ناھايىتى

3. «دېمەك» پېئىلىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ئاساسىدا
ھاسىل بولغان يېڭى سۆزلەر

ئۇيغۇر تىلىدا «دېمەك» پېئىلىنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق
شەكىللىرىنىڭ مەلۇم سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ ياكى ئۆزى يالغۇز
لېكسىكىلىشىدىن ھاسىل بولغان يېڭى سۆزلەر ئاز ئەمەس.
بۇ سۆزلەرنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

رەۋىشلەر

1. «نېمىدېگەن» شەكىلىدە سۈپەتلەرگە بېقىنىپ ئۈندەشلىك
سۈپەت بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:
ئاھ، ئاتا - ئانا! سىلەرنىڭ قولۇڭلار نېمىدېگەن ئىسسىق
نېمىدېگەن يېقىملىق - ھە؟ («كۈرەشچان يىللار»)
... يالت - يۇلت قىلغان نۇر نېمىدېگەن ئاجايىپ - ھە؟
(يۇقىرىقى كىتاب)

نېمىدېگەن ئېگىز ئىمارەت بۇ!
2. «ھەش - پەش دېگۈچە» ياكى «ھايت - ھۇيت دېگۈچە»
شەكىلىدە پېئىللارغا بېقىنىپ، ھەرىكەتنىڭ ئىنتايىن قىسقا ۋا-
قت ئىچىدە ياكى ھېچقانچە ئۇزاق سېزىلمەيلا بارلىققا كېلىشىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بىرنەچچە يۈز توما - تاقال ھەش - پەش دېگۈچە ۋەيران
بولۇپ، ئىككى قىرغاقتىكى ھېسابسىز تېرىلغۇ يەر كەلكۈنگە يەم
بولدى. («كۈرەشچان يىللار»)

ھايت - ھۇيت دېگۈچە ئون مو يەرنىڭ بۇغدىيىنى ئورۇۋەتتۇق.
ھەش - پەش دېگۈچە يازلىق تەتىلمۇ كېلىپ قالدى.

3. «ھە دېسە» شەكىلىدە پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە
بېقىنىپ، «ھەر دائىم»، «پۇرسەت بولسىلا» دېگەن مەنىلەردە
كېلىدۇ، كۈچەيتىلگەندە «لا» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىدۇ
(كۆپرەك سەلبى ئىشلار ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ). مەسىلەن:

دىكى لېكسىكىلىق مەنىلەردە كېلىشى مۇمكىن:

1. بايان قىلماق، يەتكۈزمەك، ئېيتماق، ئۇقتۇرماق. مە.

سىلەن:

ئەكبەر مۇشۇ گەپلەرنى دېدى — دە، ئەخمەتجان بىلەن
ئىشخانغا كىرىپ كەتتى. («ئاۋرال شاماللىرى»)

بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا دېمەي تۇرۇڭلار.

2. ئەرز قىلماق، شىكايەت قىلماق. مەسىلەن:

گەپ ئاڭلىمىساڭ داداڭغا دەيمەن.

3. نەزەردە تۇتماق، كويىدا بولماق. مەسىلەن:

سېنى دېدىم، سېنى دېدىم، كەچتىم بۇ جاندىن. (قوشاق)
باتۇر خىزمەتنى دەپ بايرامدىمۇ ئۆيگە قايتىمىدى.

4. ئاتماق، بېغىشلىماق. مەسىلەن:

مەن بۇ لۇغەتنى سىزگە دەپ ئالدىم.

چۈشۈرمەيمەن كۈرەشكە دەپ تۈرگەن بۇ بىلەكلەرنى.

(ل. مۇتەللىپ)

5. تەرىپلىمەك، ماختىماق. مەسىلەن:

تۇرپان يۈزىنى دەيمۇ، جىلىيۈزىنى دەيمۇ،

ئاق ئالماڭ ناۋات تۇرسا، شېكەرنى ئېلىپ يەيمۇ؟

(قوشاق)

ساۋۇتىنىمۇ دەيدۇ، لېكىن ئەخمەتكە يەتمەيدۇ.

كۆچۈرمىسىز كەلگەن «دېمەك» پېئىلى جۈملىدە باشقا پە-
ئىللارغا ئوخشاش رول ئوينىغاندىن تاشقىرى، ئۆزىگە بېقىنىپ
كەلگەن سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە مەقسەت ھالىتى بولۇپ كېلىدۇ.
مەسىلەن:

مەن بۇ لۇغەتنى سىزگە دەپ ئالدىم.

چۈشۈرمەيمەن كۈرەشكە دەپ تۈرگەن بۇ بىلەكلەرنى.

مەن سىزنى دەپ شۇنچە يىراقتىن كەلگەن.

رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
لۇشۇن «مەن ئۆزۈممۇ ئەزەلدىن تەرجىمىدىن مەننەتدار-
مەن» دەپ تەرجىمان بولغانلىقىدىن پەخىرلەنگەن، دېمەك،
تەرجىمە ئاشۇنداق پەخىرلىنەرلىك خىزمەت. (ئىمىن تۇرسۇن)
ئۇنىڭدىن تېخىچە خەۋەر يوق، دېمەك، تېلېگرامما ۋاقتىدا
يېتىپ بارمىغان.

2. «دېگەن بىلەن» شەكلىدە «لېكىن، ئەمما، بىراق»
باغلىغۇچىلىرى بىلەن مەنىداش بولۇپ كېلىپ، ئاساسەن ئالدىنقى
جۈملىدىكى ئىشقا ياخشى تەرەپتىن ئىزاھات بېرىدىغان جۈملىلەر.
نىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۆيىمىز يىراق، دېگەن بىلەن قاتناش قۇلاي.
بۇ يىل قۇرغاقچىلىق بولدى، دېگەن بىلەن مەھسۇلات كې-
مەيمىدى.

3. «نېمىشقا دېگەندە» شەكلىدە جانلىق تىلدا «چۈنكى»
مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ، بەزىدە «نېمىشقا دېسەڭ»، «نېمىشقا
دېسىڭىز»، «نېمىشقا دېسەڭلار»، «نېمىشقا دېسەڭ»، «نېمىش-
قا دېسەڭ» شەكىللىرىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
مەن بۇ پىكىرگە قوشۇلمايمەن، نېمىشقا دېگەندە، بۇ چارە
بۇ يەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

... ئەزالاردىن ئاغرىنىشقا ھەقىقىي يوق، نېمىشقا دېسەڭ،
كوللېكتىپتىن ئۈمىد بولمىغاندىن كېيىن جان ساقلاش ئۈچۈن
ھەرىكەت قىلىدۇ - دە! («ئاۋرال شاماللىرى»)

4. «دېمىسىمۇ» شەكلىدە ئالدىنقى جۈملىدە ئېيتىلغان
ئىشنىڭ ئەمەلىي پاكىتىنى ياكى ئۇنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلى-
كىنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:
شۇنداق ئېيتىش مۇمكىنكى، بۇ شېئىرنىڭ يېزىلىشىغا ئاد-
تۇر كەچۈرگەن رېئال تۇرمۇش — «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»
ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردىكى ئىككى يۈزلىمىچى، پۇرسەتپە-

ھە دەپسە كوچىغا يۈگۈرمەي، دەرسىڭنى ياخشى تەكرار قىل.
ھە دەپسە ئۆزىنى ماختاپ قويدۇ.
شۇمۇ گەپمۇ، ھە دەپسە «كۆچۈڭلار، يەرنى تاشلاڭلار»
دېيىشكىنى نېمىسى! («ئاۋرال شاماللىرى»)
4. «ھە دېگەندە» شەكلىدە پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلە.
رىگە بېقىنىپ «باشلىنىش بىلەنلا» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ.
مەسلەن:

ھە دېگەندە بۇ سوئالنى سوراپ ئۇنى تەمتىرەتمەيلى.
مەسخىرىگە قالغان ۋە قىزىپ كەتكەن مەخسۇت بەگ ھە
دېگەندە ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. («كۈرەشچان يىللار»)
5. «ھە دەپ» شەكلىدە پېئىل ياكى پېئىل بىرىكمىلىرىگە
بېقىنىپ، «ئۈزلۈكسىز ھالدا»، «ئۈستى - ئۈستىلەپ»،
«جىددىي رەۋىشتە»، «باش كۆتۈرمەي» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ.
مەسلەن:

ھېسامىدىن داموللا بولسا ھە دەپ تىپىرلاپ قانداقتۇر يول
ئىزدەيتتى. («كۈرەشچان يىللار»)
پەگادا ئولتۇرۇپ ئېلىقۇل ھە دەپ جادۇ قىغىراقنى تاشقا
سۈركەپ بىلەۋاتاتتى. («كۈرەشچان يىللار»)
ئۇلار ھە دەپ سالا قىلغىلى تۇردى.
6. «دېگەندەك» شەكلىدە پېئىل ياكى سۈپەتلەرگە بېقىدۇ.
نىپ، «تەلەپكە لايىق دەرىجىدە» مەنىسىدە بولۇشىنى جۈملىلەرنى
تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسلەن:

خىزمىتىمنى دېگەندەك ئىشلەپ كېتەلمىدىم.
دېگەندەك چىرايلىق رەخت ئەمەس ئىكەن.

باغلىغۇچىلار

1. «دېمەك» شەكلىدە ئاساسنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەر
بىلەن يەكۈن ياكى ھۆكۈمنى بىلدۈرىدىغان جۈملىلەرنى باغلاش

— كىم بىلىدۇ دەيسەن ئۇكام ئۇنى! ...
(ل. مۇتەللىپ: «پادىشاھ سامورايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ»)

بۇ ئىش كىمنىڭ خىيالىغا كېلىدۇ دەيسىز!
ئۇ كىچىك بالا نېمنىنى بىلىدۇ دەيسىلەر?
خۇشخۇي، تىنىم تاپماس بۇ يېزا ئاكتىپى ھازىرغىچە بولغان
ھەرىكەتنىڭ قايسى بىرىدە كۆپنىڭ ئالدىدا ماڭمىغان دەيسىلەر.
(«ئاۋرال شاماللىرى»)

4. II شەخستىكى بۇيرۇق - تەلەپ رايى شەكىللىرى بايان
جۈملىلىرىنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، تەكىتلەش، ئاڭلىغۇچىنىڭ دىق-
قىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. (بىرلىك ئاددىي
تۈر شەكىلىگە يەنە «گىنە» قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈر شەكىلىگە يەنە
«ئا» قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

— مەھەللە ھۆكۈمەتكە «يىغىن بار» دەپ چاقىرىپتىكەن ...
«نېمە ئىش باركىن» دەپ ئىشنى تاشلاپ بېرىپتىمەن ... دەڭا،
(«ئىلى دەرياسى»)

شۇ كۈنى زۇكام تېگىپ ساق بەش كۈن ياتتىم دېگىنە.
ئۇنىڭ باققاندىك بەش بالىسى بار دەڭلار.

5. ھازىرقى زامان - كېلەر زامان II شەخس سوئال
شەكىللىرى قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم توپىنىڭ
ھەربىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلىگەن شەي-
ئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيئىلەر ئىچىدىن يادىغا كەل-
گەنچىلا ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈر-
ىدۇ. بۇنداق تىزىملىلار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىر سۆز ياكى
سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شېئىر دەمسىز، ھېكايە دەمسىز، درامما دەمسىز، ئىشقىد-
لىپ يازمايدىغىنى يوق.

ئۇنىڭ سېۋەتلىرىگە قارىسىڭىز: يىرتىق بوتى دەمسىز؛
سۇنۇق قازان، ماكچىيىپ كەتكەن پەش، كونا كىيىم - كېچەك

رەس، زاۋالپەرەس ئادەملەرنىڭ قىلمىشى ئاساس يارىتىپ بەرگەن، دېمىسىمۇ ئاشۇ بوران - چاپقۇنلۇق يىللاردا بىزگە ئاشۇ خىل زاۋالپەرەس ئادەملەر ئاز ئۇچرىدىمۇ؟! («ئىلى دەرياسى»)
رەيھانغا ئېيتقانىكەن، بارغىلى ئۈنمەپتۇ. دېمىسىمۇ
بالىلىق ئايالغا قىيىن - دە.

يۈكلىمىلەر

1. «-غۇ (-قۇ) دەيمەن» شەكلىدە خەۋىرى پېئىلنىڭ بايان رايى شەكلىدىكى ياكى خەۋىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەردىن بولغان جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلىگەن ئىشنى ئۆزىنىڭ سۈببىيىكتىپ مۆلچىرى بويىچە بايان قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار قايتىپ كەلدىغۇ دەيمەن.

ئۇ، خەنزۇچىنى ياخشى بىلمەيدىغۇ دەيمەن.

بۇياق سىزنىڭ ئاكىڭىزغۇ دەيمەن.

ئۇلارنىڭ ئۆيى خېلى يىراققۇ دەيمەن.

2. «دەيمەن» شەكلىدە I شەخستىكى بۇيرۇق جۈملىلەر - نىڭ ئاخىرىدا كېلىپ بۇيرۇقنى تەكىتلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جىم تۇر دەيمەن! ھېلى بىكار

مېنى توسما، توسما دەيمەن!

3. ھازىرقى زامان - كېلەر زامان II شەخس شەكىللىرىدە سوئال ئالماشلىرى قاتناشقان سوئال ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشىنى جاۋابى (ئەگەر سوئال جۈملە بولۇشىنى بولسا بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

— ئاكا، نېمىشقا بىزنىڭ بايرىقىمىزنىڭ بەلگىسى قىزىل ھەم دۆڭلەك؟

ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى

جۈملىگە ياكى جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ جۈملىگە گەپنىڭ ئېيتىلىش تەرزى (ئۇرانى) بىلەن مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە مەنە يۈكلەيدىغان ياردەمچى سۆزلەرنى «يۈكلىمە» دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن:

1. ئەخمەتجۇ كەلدۈمۇ؟

2. مەنلا كەلدىم.

3. ئېھتىمال ئۇ بىزنى كۆرمىدى.

4. كېچىكىپ قالما جۈمۈ.

1 - جۈملىدە ئىگىگە قوشۇلۇپ كەلگەن «مۇ» سۆزى قاتار-داشلىق تەرزىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن، خەۋەرگە قوشۇلۇپ كەلگەن «مۇ» سۆزى ئۇدۇل سوئال تەرزىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ 2 - جۈملىدە ئىگىگە قوشۇلۇپ كەلگەن «لا» سۆزى چەكلەش تەرزىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ 3 - جۈملىنىڭ بېشىدا كەلگەن «ئېھتىمال» سۆزى مۆلچەر تەرزىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن؛ 4 - جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەن «مۇ» سۆزى چېكىلەش تەرزىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن. مانا مۇشۇ جۈملىلەردىكى «مۇ»، «لا»، «ئېھتىمال»، «جۈمۈ» سۆزلىرى يۈكلىمە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنى جۈملىدىكى ئورنى ۋە يېزى-لىشىغا قاراپ «يەككە يۈكلىمىلەر» ۋە «ئۇلانما يۈكلىمىلەر» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. يەككە يۈكلىمىلەر ئايرىم سۆز

• بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

دەمسىز؛ يۆگەكلىك سىم، قوغۇشۇن ۋە ھەر خىل تۆمۈر تەسەكلەر دەمسىز؛ كونا گېزىت، بوشىغان ھەر خىل ھاراۋ بوتۇلكىلىرى دەمسىز؛ ئەيتاۋۇر - جاھاندا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. («ئىلى دەرياسى»)

... بىراق، ئۇ بىكار ياتماستىن ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتىن يېتەكلەش دەمسەن، مەكتەپنىڭ ئىچى - تېشىنى سۆز پۈرۈش دەمسەن، ھەممىنى قىلاتتى. («ئىلى دەرياسى»)

6. «مۇنداق دە» شەكلىدە يالغۇز كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىشتىن يېڭى خەۋەردار بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ («مۇنداق دەڭ»، «مۇنداق دەيسە»، «مۇنداق دەڭلار» شەكىللىرىدىمۇ كېلىشى مۇمكىن). مەسىلەن:

— ئۇ، كىشى مېنىڭ ئاكام بولىدۇ.

— مۇنداق دەڭ، — مەن بۇرۇن ئۇياقنى كۆرمەيتىكەنمەن.

— بىز ئۇ ئىشى ئاللىقاچان تۈگىتىپ بولدۇق.

— مۇنداق دە، بۇ بەك ياخشى بوپتۇ.

دەپ ئاتىغان يۈكلىمىلەر بولسا «مودال سۆز» دېگەن نام بىلەن يەنە بىر سۆز تۈركۈمى قىلىنىدۇ. بەزىلىرىدە، بىز «ئۇلانما يۈكلىمە» دەپ ئاتىغان يۈكلىمىلەرلا يۈكلىمە ھېسابلىنىپ، قالغانلىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يۈكلىمىلەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ جۈملىگە ياكى مەلۇم جۈملە بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، جۈملىگە ئۇنىڭ ئېيتىلىش تەرزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچە مەنە يۈكلىيەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ قانداق يېزىلىشى ۋە قايسى ئورۇندا كېلىشى ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ئەمەس، شۇڭا ئۇلارنى ئايرىم يېزىلىش ۋە قوشۇپ يېزىلىشىغا قاراپلا ئىككى سۆز تۈركۈمىگە ئايرىپ قويۇش مۇۋاپىق ئەمەس. پەقەت قوشۇپ يېزىلىدىغانلىرىنىلا يۈكلىمە ھېسابلاپ، قالغانلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا كەلسەك، بۇنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ئۆز - ئۆزىدىنلا مەلۇم. شۇڭا، بۇ توغرىلۇق كۆپ سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار تىلىمىزدا، بولۇپمۇ جانلىق تىلدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ ھەم ئىنتايىن نازۇك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. بىراق، ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ قانداق قوللىنىلىدىغانلىقى ۋە قانداق مەنىلەرنى ئىپادىلەپ كېلىدىغانلىقى تېخى تەپسىلىي تەسۋىرلىنىپ باققىنى يوق. بىزنىڭ بۇ ماقالىمىزنىڭ ئۆز ئالدىغا قويغان ئاساسىي مەقسىتى مانا مۇشۇ جەھەتتىن دەسلەپ قىلىپ بىر ئورۇنۇپ كۆرۈش. بىز تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان يۈكلىمىلەرنى بىر - بىرلەپ تەسۋىرلەپ ئۆتىمىز.

— مۇ —

1. ئۇدۇل سوئال يۈكلىمىسى بولۇپ، ئاساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا ياكى پېئىل ۋە تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ خەۋەر شەكلىنىڭ

سۈپىتىدە ئېيتىلىپ، جۈملىنىڭ ئالدى - كەينىدە ياكى مەلۇم جۈملە بۆلىكىنىڭ ئالدىدا قىستۇرما بولۇپ كېلىدۇ ھەم ئايرىم يېزىلىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى «ئېھتىمال»، «جۈمۈ» يۈك-لىمىلىرى شۇ خىلغا كىرىدۇ؛ ئۇلانما يۈكلىمىلەر خۇددى قوشۇمچىلارغا ئوخشاش، مەلۇم جۈملە بۆلىكىنىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ ھەم قوشۇپ يېزىلىدۇ. يۇقىرىدىكى «مۇ»، «لا» يۈكلىمىلىرى ئەنە شۇ خىلدىكى يۈكلىمىلەر.

يۈكلىمىلەرنى يەنە باشقا سۆز تۈركۈملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قاراپ، «خاس يۈكلىمىلەر» ۋە «كۆچمە يۈكلىمىلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. يۇقىرىدىكى جۈملەلەردە كەلگەن «مۇ»، «لا»، «جۈمۈ» يۈكلىمىلىرى خاس يۈكلىمىلەرگە كىرىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ھەر زامان يۈكلىمە ۋەزىپىسىدىلا كېلىدۇ. كۆچمە يۈكلىمە دېگىنىمىز — باشقا سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەرنىڭ كۆچمە مەنىدە يۈكلىمە بولۇپ كېلىشىگە قارىتىلغان. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى 3 - جۈملىدە ئەسلىي ئىسىم تۈركۈمىگە كىرىدىغان «ئېھتىمال» سۆزى كۆچمە مەنىدە يۈكلىمە بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق كۆچمە مەنىدە كېلىدىغان يۈكلىمىلەر ئاز ئەمەس. «كېچىكىپ قالمايلى يەنە»، «قېنى ئۆيگە كىرەيلى»، «گېزىت دەمەن، ژۇرنال دەمەن ھەممىسى بار» دېگەن جۈملىلەردىكى «يەنە»، «قېنى»، «دەمەن» سۆزلىرىمۇ كۆچمە يۈكلىمىلەرگە كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەرنىڭ بىر قىسمى يەككە مەنىدە قوللىنىلىدۇ، بىر قىسمى بولسا كۆپ مەنىلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىرقانچە مەنىدە ياكى بىرقانچە يۈكلىمىنىڭ ۋەزىپىسىدە قوللىنىلىدۇ. يۈكلىمىلەرنىڭ بۇ خىل خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكى بايانلىرىمىزدا مەلۇم بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرىدە، بىز «ئۇلانما يۈكلىمە» دەپ ئاتىغان يۈكلىمىلەر «ئۇلانما» دېگەن نام بىلەن بىر سۆز تۈركۈمى قىلىنىدۇ؛ بىز «يەككە يۈكلىمە»

تەلپ رايى شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى
ھازىرقى زامان - كېلەر زامان I شەخس بولۇشىز «ئا»
شەكلىگە قوشۇلۇپ كەلگەندە:

(1) مەسىلەت تەرزىدىكى سوئالنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.
مەسىلەن:

ئەخمەتكە بىر پارچە خەت يازمايلىمۇ؟ («يازاق قانداق»
دېگەن مەنىدە)

بۈگۈنكى يىغىننى ئەخمەت باشقۇرمىسۇنۇمۇ؟ («باشقۇرسا
قانداق» دېگەن مەنىدە)

مۇشۇ لۇغەتتىن بىرنى ئالماسىز؟ («ئالسىڭىز قانداق»
دېگەن مەنىدە)

(2) تەكىتلەنگەن بولۇشلۇق بۇيرۇق - تەلپ رايىنى بىل-
دۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

تۇرسۇن سۆزلەپ باقمىسۇنۇمۇ، ئاندىن پىكىر بولسا بەرمەي-
لىمۇ!

پىكىرنىڭ يوللۇق بولسا كۆپچىلىك ئالدىدا ئېيتىلماسەن؟

ئاۋۋال كۆرۈپ ئاندىن باھا بەرمەمسىز؟

(3) ۋاستىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلى-
دە كەلگەن خەۋەرلەرگە ئۇلانغاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن «بولدى»
پېئىلى كەلسە، شۇ خەۋەرنى كۈچەيتىلگەن شەرت ئوقۇمىنى بىل-
دۈرىدىغان بېقىندى جۈملە خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:
قىش كەلدىمۇ بولدى، ئۇنى مۇز مەيدانىدىن باشقا يەردە
كۆرمەيسەن.

ئىشنىڭ تۈگىدىمۇ بولدى، يولۇڭغا ماڭ.

(4) تۇرغۇن سۆزلەرگە ۋە پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرىگە
ئۈلۈنۈپ كېلىپ ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق
سۆزلەر ھامان ئېنىقسىزلىقنى بىلدۈرىدىغان ئالماش خاراكتېر-
لىك سۆز - ئىبارىلەر بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بىرىكىپ،

ئوتتۇرىسىدا كېلىدۇ. جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە، تولۇق «- مۇ» شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئۇلار كەلدىمۇ»، «مەن بارمەنمۇ»، «سىز كادىرمۇ»، «بىلەتتىڭلارمۇ»، «سەن يالغۇز ئىدىڭمۇ» دېگەنلەرگە ئوخشاش. پېئىل ۋە تۇرغۇن سۆز-لەرنىڭ خەۋەر شەكلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە، تولۇق «- مۇ» شەكلىدە كېلىشىمۇ، «مىدد» (ئەسلىي «مۇدۇر»)، «مە» شەكىللىرىدە كېلىشىمۇ مۇمكىن، مەسىلەن، «ياخشىمۇسىز»، «بارامدىمەن»، «يالغۇزمىدىڭ»، «بىلەتتىڭلار» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ خىل سوئال يۈكلىمىسى قوشۇلغان جۈملىلەر «ھەئە» ياكى «ياق» جاۋابىنى ئېلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ماقالىنى يېزىپ بولدۇڭمۇ؟

ئۈرۈمچىگە بارامسىلەر؟

بۇ ئىشتىن سىلەرنىڭ خەۋىرىڭلار بارمىدى؟

تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋالدا، جۈملىنىڭ سوئال چۈشكەن بۆلىكىلا ئېيتىلىپ، «مۇ» يۈكلىمىسى شۇ بۆلىكىگەلا قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەۋەرنى كىمدىن ئاڭلىدىڭىز؟ تۇرسۇندىنمۇ؟

قاچان كەلدىڭىز؟ ئۆتكەن يەكشەنبە كۈنىمۇ؟

بۇ يۈكلىمە قوشۇلغان جۈملىلەر باشقىچە مەنىلەردە قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن:

(1) شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئەكسىنىڭ پاكىتى ياكى مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

نېمە ماڭا خاپا بولسىەن؟ لۇغەتنى مەن يۇتتۇردۇممۇ؟

بويۇتۇ، بۈگۈن ئويناپ كەلسۇن، بايرام ئەمەسمۇ؟

(2) پېئىلنىڭ I ۋە II شەخىستىكى بولۇشىسىز بۇيرۇق -

ئۇ بىچارە ئەمدى قانداقمۇ قىلار؟
6. جۈملىنىڭ مەلۇم بىر بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىملارغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم ئىپادىلىگەن شەيئى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ ئاخىر بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
مانا، بېيجىڭغىمۇ يېتىپ كەلدۇق.
ئىمتىھاندىنمۇ ئۆتتۈڭ، ئەمدى گەپ مەكتەپنى ياخشى پۈتتۈ-
رۈشۈڭدە.

ئالدىرىما، ئاكاڭ بىلەنمۇ كۆرۈشىسەن.
7. ئۈندەشلىك جۈملىلەردە كەلگەن سۈپەت ياكى رەۋىشلەر-
گە قوشۇلۇپ، مەنىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
چىرايلىقمۇ شەھەر ئىكەن.
يىراقمۇ يول ئىكەن، ساق بەش كۈن ماڭدۇق.
تازىمۇ كېچىكتۈردۈڭ.

— چۈ —

1. ئىخچام سوئال يۈكلەمىسى بولۇپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

(1) تىل شارائىتى ئېنىق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتىلىق بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنىڭ سوئاللىق خەۋىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:
— تۇسۇن كەلدى.

— ئەخمەتچۇ؟ (= ئەخمەت كەلمىدىمۇ؟)
— ھەممەيلەنگە بېلەت بەردىڭ، ماڭىچۇ؟ (= ماڭا بەرمە-
سەن؟)

— بۇ تەتىلدە ئۆيگە قايتمايمەن.

— كېيىنكى تەتىلدىچۇ؟ (= كېيىنكى تەتىلدە قايتامسەن؟)

(2) پەرەز بېقىندى جۈملىگە قوشۇلۇپ، سوئاللىق باش

جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ چاغدا، مېنى تۇرسۇنمۇ بىرسى چاقىرىپ چىقىپ كەتكەندى -

ئەخمەت كىتابمۇ بىر نەرسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ كەتكەندى -

2. پېئىلنىڭ پەرەز - قارشىلىق رايى شەكلىدە كەلگەن

خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ خەۋەرنى توسقۇنسىز بېقىندى جۈملى -

نىڭ خەۋىرىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

بارساڭمۇ تاپالمايسەن.

يامغۇر ياغسىمۇ بېرىۋېرىمىز.

3. جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ بۆ -

لەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئىشقا قاتارداش قىلىپ

ئېيتىلغانلىقى، قوشۇمچە قىلىپ ئېيتىلغانلىقى، يەنە بىر ئىش

ئاساسىدا ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈر -

دۇ. مەسىلەن:

سەن بارساڭ، مەنمۇ بارىمەن.

ئەخمەت بۇ خىزمەتكە لايىق، ئۆزى ياش، سالامەتلىكىمۇ ياخشى.

4. خەۋىرى پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ھازىرقى زامان -

كېلەر زامان شەكلىدە كەلگەن جۈملىلەرنىڭ مەلۇم بىرلىكىگە

قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىنى ۋاقىت بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ.

مۇنداق جۈملىلەر ئۆزى ئىپادىلىگەن ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشى

بىلەن تەڭ باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈر -

دۇ. مەسىلەن:

يازمۇ بولىدۇ، ئۇنى شەھەردىن تاپالمايسەن.

ئۇ قولغا كىتابنىمۇ ئالىدۇ، ھەممە ئىشنى ئۇنتۇيدۇ.

5. جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن سوئال ئالماش -

لىرىغا قوشۇلۇپ، بىلىپ بولماسلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مە -

سىلەن:

ئۇ نەگىمۇ كەتكەندۇر؟

بۇنى ئېلىپ نېمىمۇ قىلارسەن؟

مۇنداق جۈملىلەردىن سۈپەتنىڭ سۈيىپكىتى ئالدىنقى جۈملىدە
دىكى سۈيىپكىتنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت بولغان بەزىلىرىنى
تېخىمۇ ئىخچاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۈپەتنى چۈشۈرۈپ
قويۇشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىچۇ تېخى.
4. پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلپ رايى شەكلىگە قوشۇلۇپ،
تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

(1) مەسلىھەت، يېقىنلىق، ئامراقلىق، يالۋۇرۇش تەرزلە-
رىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خاپا بولماي ئەخمەتنى چاقىرىپ قويۇڭچۇ.
ھېلىقى يىغىننى بۈگۈن ئېچىۋېتىلىچۇ.

(2) I شەخس بىرلىكتە شۇ ئىشنىڭ يېڭى ئەسكە ئېلىنغان-
لىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بىكار ئولتۇرغۇچە ئۆيگە خەت يازايچۇ.

(3) شۇ ئىشنىڭ بولۇشىز كۈتۈش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

مەن ئىشلىرىمنى تۈگىتەيچۇ، تازا ئوينايمىز.

(4) سىناق تۈس مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ياردەمچى پېئىللار
بىلەن كەلگەندە، بۇ ئىشتىن كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك،
يامان ئاقىۋەتكە قېلىش تەرلىرىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

يامان بولساڭ، بىزنى بۇ يولدىن قايتۇرۇپ باقچۇ.
5. پېئىلنىڭ پەرەز - قارشىلىق رايى شەكلىگە قوشۇلۇپ
كەلگەندە:

(1) ئۆتۈنۈش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
يولداشلار، پاراڭ سالىمىساڭلارچۇ، ھېچنەرسىنى ئاڭلىغىلى
بولمايۋاتىدۇ.

(2) ئەپسۇس تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، پېئىلنىڭ
بىرىنچى بوغۇمى ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

جۈملىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن:

— ئەتە كېلىڭ، ئەتە سۆزلىشەيلى.

— ئەتە كېلەلمىسەمچۇ؟ (= قانداق بولىدۇ؟)

— سەن مېنى ساقلاپ تۇر.

— سەن كەلگۈچە ماشىنا كېلىپ قالسىچۇ؟ (= قانداق

قىلىمەن؟)

3) پېئىلنىڭ «ي» بىلەن ئاخىرلاشقان بولۇشىز رەۋىش-
داش شەكلىگە قوشۇلۇپ، شۇ رەۋىشداش ئىپادىلىگەن ھەرىكەت-
نىڭ «بولماسلىقىغا نېمە ئاساس بار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

— سەنمۇ بارامسەن؟

— بارمايچۇ؟ (= نېمىشقا بارمايمەن؟)

— سەنمۇ باردىڭمۇ؟

— بارمايچۇ؟ (= نېمىشقا بارمايتتىم)

2. ئاڭلىغۇچىغا بىر ئىشنى ئالدىرماي چۈشەندۈرۈشتە
جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
مەنچۇ، بۇ يېقىندا ئۇ يەرگە بارالمايمەن.

سىزنىچۇ، ئەخمەت چاقىرىۋاتىدۇ.

3. سۈپەتنىڭ «— لىق، — لىك // — لۇق، — لۈك»

قوشۇمچىسى ئارقىلىق ياسالغان ئىسىم شەكلىگە ۋە پېئىلنىڭ
زامانلىق ھەرىكەتنامى شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ بىر خىل ئۈستىل-
مە ئۈندەش جۈملە ھاسىل قىلىدۇ، بۇ خىل جۈملىلەر مەلۇم
شەيئى ياكى مەلۇم ئىشقا بېرىلگەن باھانى بىلدۈرۈپ كەلگەن
جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنىڭغا ئۈستىلەپ قوشۇلغان يەنە
بىر باھا ياكى پاكىتنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق جۈملىلەر كۆپ ھاللار-
دا يەنە «تېخى» يۈكلىمىسى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ ناھايىتى ياخشى بالا، ئۆتكۈرلۈكىچۇ تېخى.

بۇ يەر بەك مولچىلىق ئىكەن، ھاۋاسىنىڭ ياخشىلىقىچۇ تېخى.

رىگە قوشۇلۇپ، شۇ جۈملىدىكى ئىشنىڭ پاكىتى ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىش ياكى ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— تۈنۈگۈن يېغىنغا كەلمىدىڭغۇ؟

— كەلدىمغۇ، كۆرمىدىڭما؟

ئەتە ئۇلار بۇ يەرگە كېلىدىغۇ؟ شۇ چاغدا كۆرۈشمەيسىز. بۇ خىل جۈملىلەر بەزىدە سوئال ئۇقۇمىنى بىلدۈرمەستىن پەقەت پاكىتنى ئەسلىتىش رولىنىلا ئوينايدۇ. مەسىلەن: سائەت تويۇنىغۇ، سىنىپقا كىرەيلى.

2. جۈملىنىڭ خەۋەردىن باشقا نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، شۇ بۆلەك بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكى، ھەممىگە ئايان ئىكەنلىكى، ئاللىقاچان بەلگىلىنىپ بولغانلىقى، بىر مەسىلە بولمايدىغانلىقى، ئۇنى مۇستەسنا قىلىشقا بولىدىغانلىقى قاتارلىق تەرزلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ مەنىدىكى «غۇ» يۈكلىمىسى باغلىغۇچىلىق رولىنىمۇ ئوينايدۇ. مەسىلەن: مەنغۇ ۋېلىسىپىت بىلەن بارىمەن، سەن قانداق قىلىسەن؟ مەن بۇلارنى تونۇشتۇرۇپ قويماي، بۇياقنىغۇ تونۇيسىز.

3. پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، باش جۈملىدىكى ئىشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. ئىمتىھانغا قاتناشماغۇ ئۆتۈپ كېتىمەن.

تىرىشىغۇ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

4. جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ قانداق بولۇشى، سەۋەبى قاتارلىقلار ئېنىق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا كۆپىنچە «تاك» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. «تاك» يۈكلىمىسى ئادەتتە «-غۇ» دىن كېيىن كېلىدۇ، بەزىدە «تاڭغىي» شەكلىدە جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ئۇ ناھىيىگە كەتكەندى، كەلمەيدىغۇ تاڭ.

تۈنۈگۈنكى دوكلاتنى مەنمۇ ئاڭلىسامچۇ! بىر پۇرسەت قول-
دىن كېتىپتۇ.

— ما

بۇ يۈكلىمە «مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن «ئا» يۈكلىمىسىنىڭ
قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. شۇڭا «مۇ» يۈكلىمىسى ئاخىرىغا
قوشۇلىدىغان سۆزلەردە «ما» شەكلىدە ئىپادىلەنسە، «مۇ» يۈك-
لىمىسى «م» شەكلىدە، ئوتتۇرىدا كېلىدىغان سۆزلەردە «ئا»
شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ يۈكلىمە، ئاساسەن خەۋەر تەركىبىدە كېلىپ، سۆزلىگۈ-
چى ئاڭلىغان، پەملىگەن ھەتتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئىشنى
تەستىقلىتىش مەقسىتىدە قويۇلغان سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مۇنداق
سوئاللار كۆپىنچە قىزىققان، ئەجەپلەنگەن، نارازى بولغان، ئىشەن-
مىگەن ياكى ئىشىنىشكە يېتىنمىغان تەرەزىلەردە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
تۈنۈگۈن كەلدىڭىزما؟

سىز چەت ئەلگە چىقامسىز؟

ئۇلار راستتىنلا كېتەمدە؟

بۇ يۈكلىمە بەزىدە ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن
زامان شەكلىدە كەلگەن خەۋەرگە قوشۇلۇپ سوئالنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى سۆزلىگۈچىنىڭ خەۋەردە ئىپادىلەنگەن
ئىشنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلىكىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن قوللى-
نىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشقا ماڭدىڭىزما، بىللە ماڭايلى.

كەلدىڭىزما، ئەمىسە يىغىننى باشلايلى.

— غۇ (— قۇ)

1. ئەسەلەتمە سوئال يۈكلىمىسى سۈپىتىدە جۈملىنىڭ خەۋەر.

نى بىلدۈرىدۇ. («مۇ» يۈكلىمىسىگە ۋە «ئۇ» بىلەن ئاخىرلاش-
قان خەۋەرلەرگە قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ ئالدىدىكى «ئۇ» تاۋۇشى
«ئى» غا ئۆزگىرىدۇ) :

1. سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن مەسىلە ئۈستىدە
بىر قارارغا كېلەلمىگەنلىكىنى، ئويللىنىۋاتقانلىقىنى ياكى ئۇنى
بىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

مەن بارايمىكەن ئاندا، يار كېلەرمىكەن مۇندا،
يارغا يار كېرەك بولسا، قول سېلىپ كېلەر مۇندا.
(قوشاق)

ئىشكنىڭ ئالدىدا ۋېلىسىپىت تۇرىدۇ، كىم كەلدىكىن؟
2. سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشكنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن
بەك ئەنسىرىمىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە بارساڭ كېچىكىپ قالامسەنمىكەن.
بارسىڭىز چاپا تارتىپ قالارسىزمىكەن.
3. سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ.

دۇ. مەسىلەن:
كىرىپ باقايلى، كىم كەلدىكىن.
سوراپ باق، بىلەمدىكىن.

— لا —

1. جۈملىنىڭ مەلۇم بۆلىكى بولۇپ كەلگەن ئىسىم ۋە
ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بىرىگە قوشۇلۇپ،
ئىشكنىڭ شۇ بۆلەك بىلەنلا چەكلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
مەنلا باراي.

بولدى، ئۆيگە كىرمەيلى، مەشەدىلا ئولتۇرايلى.
ئوخشاتما كېلىش ۋە تەڭلەشتۈرمە كېلىشتىكى ئىسىم ياكى
ئىسىم رولىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلغاندا، ئوخشاشلىقنى تەكىت-

نېمە بولىدىكەن، ھېچنېمە يېمەيدىغۇ تاڭ.

— دە (— تە)

بۇ يۈكلىمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، تۆۋەندىكى مەندە-
لەردە كېلىدۇ:

1. جۈملىنىڭ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ماختاش
تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ - دە.

ناخشا دېگەننى ئېيتىدۇ - دە بۇ قىز.
2. جۈملىنىڭ شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشتىن ئەپسۇسلان-
غان تەرزىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاقىت يوقتە، بولمىسا مەنمۇ باراتتىم.

ئەمدى ھەرقانچە قىلساقمۇ ئۈلگۈرەلمەيمىز - دە.
3. ۋاستىلىق بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە ئۇلىنىپ كې-
لىپ، چۈشەنچىنىڭ يېڭى ھاسىل بولغانلىقىنى كۈچەيتىش رولى-
نى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

كەينىمىزدە ماراپ يۈرۈپتىكەنسەندە! (ز. سابىر)

ئارتىس ئىكەندە ئۇ.

4. جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىكەنلى-
كىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

پۇل تاپقان ئادەم ياخشىسىنى ئالىدۇ - دە.

5. جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بولغىنىچىلا قىلىنىشىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يازىم - دە بىر نەرسىلەرنى قىلىپ.

— كىن

سوئال جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، تۆۋەندىكى مەنىلەر-

بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بىز ئالڭ ئاتمايلا (ئاتماستىنلا) يولغا چىقتۇق.

ئۇ سۆزۈمنى ئاڭلاپ بولمايلا (بولماستىنلا) ۋارقىراپ كەتتى.
5. قوشۇلما پېئىللارنىڭ ياكى تۈس شەكلىگە كىرگەن
پېئىللارنىڭ رەۋىشداش قىسمىغا قوشۇلۇپ، شۇ ھەرىكەتنىڭ بىر
يوللا ئورۇنلىنىشى، بىر قېتىملا ئورۇنلىنىشى، ئۈزۈلمەي دا-
ۋاملىشىشى (ئىزچىل تۈس شەكلىلىرىدە) قاتارلىق مەنىلەرنى
بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاران بىر كەلگەندە ئىشىغىنى تۈگىتىپلا كەت.
دورنى ئىچىشىمگە قورسىقىمنىڭ ئاغرىقى بېسىلىپلا قال-

دى.

6. سان ياكى سان مىقدار بىرىكمىسىگە قوشۇلۇپ، كىشىگە
«شۇقەدەر ئاز» دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
بۇ ئىدارىدە ئون ئىككىلا ئادەم بار.
مەجلىس بىر سائەتلا ئېچىلدى.

7. ئۆتكەن زامان سۈپەتدەشقا قوشۇلۇپ، شۇ خىل ھەرى-
كەت بەلگىسىگە ئىگە بولغان شەيئىنىڭ بىرىنچىمۇ مۇستەسنا
ئەمەس ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
ئۇنى كۆرگەنلا ئادەم ماختايدۇ.

ۋەكىللەر بارغانلا يېرىدە قىزغىن قارشى ئېلىندى.

8. يۆنىلىش كېلىشتىكى «ش» ھەرىكەتنامى بىلەن «بول-
دۇ» سۆزى بىرىكىپ كەلگەن قۇرۇلمىدا ھەرىكەتنامىنىڭ ئاخى-
رىغا قوشۇلۇپ، پەقەت شۇ ھەرىكەتنامى ئىپادىلىگەن ئىشنى
قىلىشقىلا يول قويۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بۇ پۇلنى باشقا نەرسىگە خەجلەشكە بولمايدۇ، كىتاب ئېلىش-
قىلا بولىدۇ.

9. «ھەممە» ئالمىشىغا ۋە بەلگىلەش ئالمىشى ۋەزىپىسىدە
كەلگەن سوئال ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، مۇستەسنا سىز-

لەش رولىنى ئوينايدۇ. مەسلەن:

ئۇ مۇشۇ جۈزىدە كلا (جۈزچىلىكلا) بىر تاشنى كۆتىرىدە كەلدى.

ئورۇن كېلىش ۋە چىقىش كېلىشتىكى ئىسىملارغا قوشۇلغاندا، «ئۇدۇل» مەنىسىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

مەن ئىدارىدىنلا كەلدىم.

2. ۋاقىت ھالەتلىرىگە قوشۇلۇپ، مەلۇم ئىشنىڭ تېز ئاردا

دا بولىدىغانلىقى ياكى بولغىنىغا ئۇزاق بولمىغانلىقى ياكى بال

دۇرلا بولغانلىقى قاتارلىق تەرەزلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

ئۇ يېقىندىلا ئۆيىگە بېرىپ كەلگەنىدىغۇ، يەنە كەتتىمە؟

مەن ئەتىلا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەن.

ئورۇن كېلىشتىكى ئۆتكەن زامان سۈپەتلىشىغا «-لا» قو-

شۇلۇپ كەلگەن شەكىل بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ بىردىنبىر

شەرتىنى بىلدۈرۈپ كېلىشى مۇمكىن. مەسلەن:

خاتالىقنى تونۇغاندىلا ئۇنى تۈزەتكىلى بولىدۇ.

3. چېتىلما رەۋىشداشلارغا ئۇلىنىپ، رەۋىشداش ئىپادىلە-

گەن ھەرىكەتكە ئۇلىنىپلا ياكى شۇ ھەرىكەت بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي-

لا يەنە بىر ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مەن ئۇنىڭغا مەجلىس بارلىقىنى ئېيتىپ قويۇپلا قايتىپ

چىقىمەن.

ئۇ كېلىپلا ئىشقا چۈشۈپ كەتتى.

4. چېتىلما رەۋىشداشنىڭ بولۇشىسىز شەكىلگە ياكى ھازىر-

قى زامان - كېلەر زامان سۈپەتلىشىنىڭ بولۇشىسىز «ئار» تۈر-

نىڭ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكىلگە قوشۇ-

لۇپ، شۇ پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەت بارلىققا كېلىشتىن بۇ-

رۇنلا ياكى شۇ ھەرىكەت بارلىققا كەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىلا يەنە

كىگە قوشۇلۇپ، «مەسىلە ئېنىققۇ» دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

مەشەدىزە زىرائەت ئۈنەمدۇ! (ئەلۋەتتە ئۈنەيدۇ)
مەشەدىزە زىرائەت ئۈنىدۇ؟ (ئەلۋەتتە ئۈنەيدۇ)
2. ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، بۇرالىما تەكىت تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكىنىزە ئۈزۈلدۈرمەي چىكىدۇ.
3. ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق سوئال مەنىسى ئىپادىلەنگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىگە قوشۇلۇپ، «نەدە شۇنداق قائىدە بار» دېگەن تەرزنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بىز كېتىمىز، سەنزە مەشەدە قالسىەن؟! مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن.

4. خەۋەرنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بىرەنسىزلىك بىلەن ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئېغىز ئۆزىنىڭ بولغاندىكىن دەيدۇ زە!

— ئا

1. بايان رايىدىكى خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، ئەجەپلەنگەن تەرزدىكى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
نېمە بولدۇڭ، جاۋاب بېرەلمەيسىنا؟
تاماكى چىكىدىكەنسەن، كىچىكىگە تۇرۇپ.
2. ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان شەكلىدە كەلگەن خەۋەرلەرگە قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىنى ياكى ئۇزۇن داۋاملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئۈنەشلىك جۈملىلەرنى ھاسىل قىلىدۇ. مۇنداق خەۋەرلەر كۆپىنچە تەكرارلىنىپ كېلىدۇ، بىراق تەكرارلانغىنىغا «— ئا» قوشۇلمايدۇ.
III شەخس شەكلىگە «— ئا» قوشۇلغاندا، ئاخىرىدىكى «ى»

لىقنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ، ئالماش سانلارغا قوشۇلۇپ
كەلگەندىمۇ شۇ رولىنى ئوينىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

بۇ يەرنى ھەممىلا ئادەم ماختايدۇ.

قاچانلا كەلسىڭىز قارشى ئالىمىز.

10. پەرەز بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئۇلىنىپ، شۇ شەرتنىڭ

پۈتۈنلەي يېتەرلىك بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشاڭلا ئالغا باسسەن.

ئاممىدىن ئايرىلماساقلا مەغلۇپ بولمايمىز.

بەزىدە «لا» يۈكلىمىسى پەرەز بېقىندا جۈملىنىڭ خەۋىرىگە

ئەمەس، بەلكى باشقا بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

لەن:

ئاممىدىنلا ئايرىلماساق مەغلۇپ بولمايمىز.

11. يولۇقما بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە قوشۇلۇپ، سۈي-
يېكتىنىڭ ھەر قېتىمدا باش جۈملىدىكى ھالەت ياكى ھەرىكەتكە

دۇچ كېلىشىنى ياكى بېقىندى جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى ھەرىكەتنى

ئورۇنلاش بىلەنلا باش جۈملىدىكى ھەرىكەتكە دۇچ كېلىشىنى

بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ نەگە كېتىدىكىن، بارساملا ئۆيىدە يوق.

«مېنىڭ سىزگە ئازراق پىكىرىم بار» دېسەملا خاپا بولۇپ

كەتتى.

12. چەكلەنمەسلىكنى بىلدۈرىدىغان پېئىل قۇرۇلمىلىرى

نىڭ تەركىبىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ سۆزلەش بىلەنلا قالماي، ئەمەلىيەتتە كۆرسەتتى.

— زە

1. سوئال شەكلىدە ياكى ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنگىلىز

مەنبەسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن جۈملىلەرنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلەك

5. بايان رايدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۆچۈگەد-
لىك ياكى ئېنىق ئاڭلىمىغانلىقتى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۈچ-
لۇك ھەم ئۈزۈك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھە؟ كەلمىدى؟

ھە؟ ئەخمەت؟ ئۇمۇ بارمايدۇ.

6. بۇيرۇق - تەلەپ راىي II شەخس شەكلىدىكى خەۋەرلەر-
گە قوشۇلۇپ، قوپاللىق بىلەن قىلىنغان بۇيرۇقنى بىلدۈرىدۇ.
مۇنداق خەۋەرلەر ھامان جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ. ئەگەر «ھە»
قوشۇلىدىغان سۆز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، ئۇ
«ئە» شەكلىگە كىرىپ قالىدۇ. مەسىلەن:

يازە، تولا گەپ قىلماي!

ماڭە چاپسان!

ئەمىسە

1. جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىشنىڭ
شەرت قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— مەن بارالمايمەن.

— ئەمىسە مەن باراي.

2. جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، بىر ئىشتىن
يەنە بىر ئىشقا بۇرۇلۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەمىسە يىغىننى باشلايلى.

خوش ئەمىسە، بىز كەتتۇق.

مەيلى

1. ئىختىيارغا قويۇش، پەرۋا قىلماسلىق، تەۋەككۈل قىل-
لىش قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ، جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىدۇ.

تاۋۇشى چۈشۈپ قالدۇ. مەسىلەن:

بۇ خەتنى يازدىڭا - يازدىڭ!

بۇ يامغۇر ياغدا - ياغدى!

3. پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى II شەخس شەكلىگە قوشۇلۇپ، يالۋۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ ياكى بۇيرۇق تەرزىنى ئاجىزلىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

خۇش بولاي، ماڭا بىر پارچە خەت يېزىپ بېرىڭا.

ھە (ئە)

1. سوئال جۈملىلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، قارمىتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ھە، نەدىن كېلىۋاتىسەن؟

ھە، نېمە قىلغىلى كەلدىڭ؟

2. بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، تەلەپ ھاسىل بولغانلىقىنى ياكى ئىشنىڭ مۇۋاپىق تېپىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، بۇ ئىشنىڭ يارايدۇ.

ھە، بۇ پىلان ياخشى بولدى.

3. بۇيرۇق - تەلەپ رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، شۇ ئىشقا نۆۋەت كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ھە، ئەمدى ماڭايلى.

ھە، ئەمدى سۆزلە.

4. بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، چۈشەنگەنلىك، ئېسىگە ئالغانلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ھە... ئېسىمگە كەلدى.

ھە... توغرا، بىز ئۈرۈمچىدە كۆرۈشكەن.

كېتەتتىڭ.

4. جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، سۆزلىگۈچىنىڭ قارىشىچە خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ بىھۇدە بولغانلىقى، چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، سۈيىيەت ئۈچۈن مۇناسىپ ئەمەسلىكى قاتارلىق مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئەپىلغازى، گادايىمەن دەپ زارلايسەن تېخى، مانا بايلىق... (ز. سابىر)

ئۇ دائىم ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدۇ، شۇ ھالغا تېخى باشقىلارنى كۆزگە ئىلمايدۇ.

5. بەزى ۋاقىت ھالەتلىرىنىڭ ياكى چېتىلما ھالەتلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتمىگەنلىك مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، كۆپىنچە «-لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ تېخى تۈنۈگۈنلا كېلىپ كەتكەندىمۇ؟
تېخى سوئالنى كۆرۈپ بولمايلا سائەت توشۇپ قالدى.

قېنى

بۇ سۆز «ئەخمەت قېنى» قاتارلىق جۈملىلەردە سوئال ئالمىدى. شى رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، كۆپىنچە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1. بۇيرۇق - تەلپ رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا كېلىپ، تەكلىپ تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
قېنى ئۆيگە كىرەيلى.

2. سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ ئەمەلىي جاۋابىنى بىلىش خاھىشىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ئاڭلىغۇچىدىن جاۋاب تەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
يەنە بىردەم كۆرەيلى، قېنى كىم يېڭىدۇ.

دۇ. مەسلەن: مەيلى، بارسۇن.
مەيلى، خاپا بولساڭ بولۇەر.
2. پەرەز بېقىندى جۈملىلەردىن كېيىن كېلىپ، ئۇنى
توسقۇنىسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسلەن:
بارمىساڭ مەيلى، ئىختىيار ئۆزۈڭدە.
ئۇ كەلمىسە مەيلى، يىغىننى ئېچىۋېرەيلى.

تېخى

بۇ سۆز بەزىدە رەۋش رولىدا كەلسە، بەزىدە يۈكلىمە رولىدا
كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنى «تېخىچە» سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلى
بولمىسا، يۈكلىمە رولىدا كەلگەن بولىدۇ. بۇ سۆز يۈكلىمە
رولىدا كەلگەندە، تۆۋەندىكىچە مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:
1. جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ
جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئۈستىلەپ ئېيتىلغان يەنە بىر
ئىش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئۇ قاملاشمىغان ئادەم ئىكەن، پىكىر بەرسەڭ قوبۇل قىلماي-
دىكەن تېخى.

2. جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ، شۇ
جۈملىدىكى ئىشنىڭ نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغان ئىش ئىكەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

مەن ھازىر ياتمايمەن، ئۆيگە خەت يازمەن تېخى.

3. جۈملىنىڭ خەۋىرىدىن بۇرۇن ياكى كېيىن كېلىپ،
جۈملىدىكى ئىشنى باشقا بىر ئىشقا نىسبەتەن شۇنداق دېيىشكە
بولدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:

— نېمانچە ئورۇقلاپ كەتتىڭ؟

— ھازىر سەمرىپ قالدىم تېخى، بۇرۇن كۆرسەڭ قورقۇپ

كېلىپ، ئازلىق تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ كۆپىنچە
 «- لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
 بۈگۈن نايىتى ئىككى سائەتلا دەرس بار.
 2. جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئىشنى
 كىچىكلىتىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق، نايىتى ئۆز بۇر-
 چۇمنى ئادا قىلدىم.

ھەر ھالدا

جۈملىنىڭ بېشىدا، بەزەن ئاخىرىدا كېلىپ، «قانداق بول-
 مىسۇن»، «ئومۇمەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.
 مەسىلەن:
 ھەر ھالدا يامان ئەمەس كېتىۋاتىمىز.
 ھەر ھالدا ئۈمىدىمىزنى يەردە قويماسەن.

دەرۋەقە

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى ئى-
 تىراپ قىلىش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 دەرۋەقە بۇ مەسىلىدە مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم بار.
 دەرۋەقە سىزدە قىيىنچىلىق بار.

جۈمۈ

1. بۇيرۇق - تەلەپ رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇ-
 لۇپ، ئالاھىدە چېكىلەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 چاپسان قايتىپ كەل جۈمۈ.
 ئۇلار ماڭا قارىماي كېتىۋەرسۇن جۈمۈ.

سوراپ باقايلى، نېمە دەپ جاۋاب بېرىدۇ قېنى.
 3. پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى شەكلىگە «چۇ» يۈكلە-
 مىسى قوشۇلۇپ، ھەرىكەتنىڭ بولۇشىنى كۈتۈش، ھەرىكەتتىن
 كۈتكەن نەتىجىگە ئېرىشەلمەسلىك ياكى يامان ئاقىۋەتكە قېلىش
 تەرەزلىرىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن خەۋەرلەرگە ماسلىشىپ كېلىشى
 مۇمكىن. مەسىلەن:
 مەن ئىشلىرىمنى تۈگىتەيچۇ قېنى، تازا ئوينايمىز.

ئېھتىمال

بۇ سۆز ئىسىم رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلە-
 رولىدىمۇ قوللىنىلىشى مۇمكىن. بۇ سۆز يۈكلەمە رولىدا كەل-
 گەندە مۆلچەر بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا
 كېلىپ، مۆلچەر ئۇقۇمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوي-
 نايدۇ ياكى ئادەتتىكى جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كې-
 لىپ، مۆلچەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:
 ئېھتىمال بۇ يىگىت بۇرۇن ھەربىيىدە بولغان بولسا كېرەك.
 (ئە. تاتلىق)

بۇ يۈكلەمە ئورنىدا بەزەن «ئەتمالىم»، «ھەقىچان»
 (ھەرقاچان) سۆزلىرى قوللىنىلىشى مۇمكىن. «ئەتمالىم» ئا-
 ساسەن جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:
 ئۆزىمۇ ھازىر ئۇيقۇدىن تۇرغان بولسا كېرەك ئەتمالىم.
 (ز. سابىر)

ئۇ بىزنى كۆرمىدى ھەقىچان.

نايىتى (نەھايەت)

1. سان، سان - مىقدار بىرىكمىسى، ئىسىم ياكى ئىسىم
 رولىدىكى سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ ياكى جۈملىنىڭ ئاخىرىدا

خۇددى مۇشۇ جۈزىدەك بىر تاشنى كۆتۈرۈپ كەتتى.
بەزىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكىمىدە.
رىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.
مەسىلەن:

بۇ بالا خۇددى دادىسىنىڭ ئۆزى ئىكەن.
بەزىدە بۇ يۈكلىمىنىڭ ئورنىدا «بەئەينى»، «گويا» يۈكلىدە.
مىلىرى كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:
بەئەينى (گويا) ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.

نېمە

بۇ ئالماش بەزىدە يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1. «مۇ» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ تۈزۈلگەن سوئال جۈملىدە.
لەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، ئوبيېكتىپ مۆلچەر تەرزىدە.
كى سوئالنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ياتاقنىڭ چىرىغى يېنىق تۇرىدۇ، ئۇلار قايتىپ كەلمىدۇ نېمە؟
گەپ قىلسام بېشىنى لىڭشىتىۋاتىدۇ، ئۇيغۇرچە بىلەمدۇ نېمە؟
2. خەۋىرى پېشىلىنىڭ ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكلىدە
كەلگەن جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ جۈملىدە.
كى ئىشنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى تەخمىنلەش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

سەن ئۇنى خاپا قىلغان نېمە، بولمىسا نېمىشقا كېتىپ
قالىدۇ.

زادى

بۇ سۆز «ھەرگىز»، «قەتئىي» سۆزلىرى بىلەن مەنىداش
رەۋىش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يەنە يۈكلىمە رولىدا كېلىپ،

2. بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئاڭ-
 لىغۇچىدىن جۈملىدە ئېيتىلغان ئىشنى بىلىپ قويۇش تەلپ
 قىلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئەسلى-
 تىش تەرزىنى بىلدۈرۈشمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:
 بەرمىسەڭ تۆڭ - پۇڭۇڭ بىلەن كۆتۈرۈپ ماڭمەن جۈمۈ.
 (ز. سابىر)
 سەن بەك قىزىققان جۈمۈ، ئەخمەت.

بىكا (ھېلى بىكا)

بۇ «بىكار» دېگەن سۈپەتتىن ئايرىلىپ چىققان يۈكلىمە
 بولۇپ، جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، ئاگاھلاندۇ-
 رۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 تارتما، بىكا ئۈزۈلۈپ كېتىدۇ.
 بولدى، تولا گەپ قىلما، ھېلى بىكا ئۇرۇشۇپ قالىمىز.

ئىشقىلىپ

جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ «قانداقلا بولمىسۇن» دېگەن تەر-
 زىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 ئىشقىلىپ كېچىكىپ قالمىدۇق.
 ئىشقىلىپ زىيان تارتمايسەن.

خۇددى

جۈملىنىڭ ئوخشاشلىقىنى بىلدۈرىدىغان بۆلەكلىرىنىڭ ئال-
 ىدا كېلىپ، ئوخشاشلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسى-
 لەن:
 خۇددى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندەك سۆزلەۋاتىدۇ.

دە، جۈملىنىڭ نۇقتا قىلىنغان بۆلىكىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ،
شۇ بۆلەكنىڭ ئىلگىرىلەپ ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆپىنچە
شۇ مەنىدىكى «- مۇ» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ.
مەسىلەن:

ئۇلار خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەتتا جېنىنىمۇ ئايىمىدى.
ئۇ ۋەزىپە تەلەپ قىلىپ ھەتتا شەھەرلىك پارتكومغىچە باردى.

خالاس

جۈملىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئىشنىڭ شۇ جۈملىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلەنلا چەكلىنىشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
مەن ئۇنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ قويدۇم خالاس.
مەن ھېچقانچە چوڭ ئىش قىلغىنىم يوق، ئۆز بۇرچۇمنى
ئادا قىلدىم خالاس.

ھېلىمۇ (ھېلىمۇ ياخشى)

بۇ سۆز «ھازىرمۇ» بىلەن مەنىداش رەۋىش رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدىمۇ كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1. جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدىكى ئىشنىڭ ئامەت سۈپىتىدە بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھېلىمۇ (ياخشى) ماشىنا چىقىپ قالدى، بولمىسا قانداق كېلەتتۇق؟

خەۋەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئاخىرىدا ۋە ياكى جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنى ئېتىراپ قىلىشقا ياكى ئۇنىڭغا قانائەت قىلىشقا ئۈندەش تەرىزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
تەشكىل ھېلىمۇ ساڭا كۆپ ئېتىبار بەردى.
ھېلىمۇ غەيرەت قىلىدىڭلار، ئاسان ئىشمۇ بۇ.

تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1. سوئال جۈملىلەرنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جاۋابنىڭ ئېنىق بولۇشى تەلەپ قىلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: زادى نەگە بارىسەن؟

كىم بارىدۇ زادى؟

2. جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدە كى ئىشنىڭ، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، چوقۇم بىر بولۇشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى بىر بېرىپ كەلمىسەم بولمايدۇ.

3. جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىپ، جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ تۈپتىن شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

زادى سېنىڭ باشقا بىر پىلانىڭ بار.

بەلكى (بەلكىم)

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ ۋە ئاساسەن مۆلچەر بايان رايىدە كى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا ياكى ئارقىدا كېلىپ ۋە ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مۆلچەر تەرزىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

ئەكبەرنىڭ نىيىتى ياخشىدۇر بەلكى. (ز. سابىر)

بەلكىم بۇ تۈگۈچىنىمۇ يېشىۋالارمىز. (ز. سابىر)

ئۇ يىغىنغا سىلەرمۇ قاتناشقان بولغىدىڭلار بەلكى.

ھەتتا

بۇ سۆز كۆپىنچە باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندىن تاشقىرى، بەزىدە يۈكلىمە بولۇپمۇ كېلىدۇ. بۇ يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كەلگەندە

بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
ھەممەيىلەن كەلدى، يالغۇز ئەخمەتلا كەلمىدى.
مەن يالغۇز مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

مانا

بۇ سۆز «ماۋۇ يەردە» مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا
كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، يېقىنراقىدا
كى نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى
ئوينايدۇ. مەسىلەن:

مانا ھەممە ئوقۇغۇچىلار كېلىپ بولدى.
مانا ئىش چاتاق بولدى.
بەزىدە تېزلىك تەرزىنى بىلدۈرۈپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. مە.
سىلەن:

مانا ھازىر بارىمەن.
مانا بىردەمدىلا تەييار بولىدۇ.

ئەنە

بۇ سۆز «ئاۋۇ يەردە» مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، ئالماش رولىدا
كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە رولىدا كېلىپ، يىراقراقىكى
نەرسىگە ئاڭلىغۇچىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ.
مەسىلەن:

ئەنە كۈن چىقتى.
ئەنە ئۇلار توپتوغرا مەن تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ. (ز. قادىر)

يۈكلىمە رولىدىكى «دە-» پېئىلى

«دە-» پېئىلىنىڭ بەزى گرامماتىكىلىق شەكىللىرى بەزى

يەنە

بۇ سۆز ھەرىكەتنىڭ ئۈستىلىنىشىنى بىلدۈرۈپ رەۋش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكى مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

1. پېئىلنىڭ بولۇشىسىز بۇيرۇق - تەلپ رايى شەكلىگە قوشۇلۇپ، ئەنسىرەش تەرىزىدىكى تەلپنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بۇ سائەت بىلەن بەك ئېتىشىپ كەتتىڭ، بۇزۇپ قويما يەنە.
2. جۈملىنىڭ بېشىدا ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، خەۋەردە ئىپادىلەنگەن ئىشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شۇنداق ئىكەنلىكىنى ياكى داۋاملىق شۇنداق بولۇپ قېلىشىنى بىلدۈرىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا يەنە «- لا» يۈكلىمىسى قوشۇلۇپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: يەنە (يەنىلا) مۇشۇ لۇغەت ياخشى ئىكەن.

پەقەت

بۇ سۆز «قەتئىي»، «ھەرگىز» سۆزلىرى بىلەن مەنىداش رەۋش رولىدا كەلگەندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، كۆپىنچە چەكلەش رولىدا كەلگەن «- لا» يۈكلىمىسى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدۇ، بەزىدە ئۆزى يالغۇز چەكلەش رولىدا كېلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

ھەممەيلەن كەلدى، پەقەت ئەخمەتلا كەلمىدى.

مەن پەقەت مۇشۇ ئىش ئۈچۈن كەلدىم.

يالغۇز

بۇ سۆز سۈپەت رولىدا قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يۈكلىمە ۋەزىپىسىدىمۇ كېلىپ، بەزى ئورۇنلاردا «پەقەت» يۈكلىمىسى

شۇ كۈنى زۇكام تېگىپ ساق بەش كۈن ياتتىم دېگەنە.
ئۇنىڭ پاقلاندەك بەش بالىسى بار دەڭلا.

5. I شەخستىكى ھازىرقى زامان - كېلەر زامان سوئال
شەكلىدە قاتار كەلگەن بىرنەچچە ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسىدە
نىڭ ھەر بىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىملار ئىپادىلەن-
گەن شەيىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن شەيىلەر ئىچىدىن يادى-
غا كەلگىنىچە ئاتاپ كۆرسىتىلگەن بىرنەچچىسى ئىكەنلىكىنى
بىلدۈرىدۇ. مۇنداق تىزىملار ھامان ئومۇملاشتۇرغۇچى بىز
سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىگە باغلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
ئۇ ھوسۇللۇق يازغۇچى، شېئىر دەمىسىز، ھېكايە دەمىسىز،
دراما دەمىسىز، ئىشقىلىپ يازمايدىغىنى يوق.

بىراق، ئۇ بىكار ياتماستىن ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي جەھەتتە
تىن يېتەكلەش دەمىسەن، مەكتەپنىڭ ئىچى - تېشىنى سۈپۈرۈش
دەمىسەن، ھەممىنى قىلاتتى. («ئىلى دەرياسى»)

كونتېكىستلاردا يۈكلىمە ۋەزىپىسىدە كېلىپ، تۆۋەندىكىچە قوللىنىلىدۇ:

1. «دەيمەن» شەكلىدە «-غۇ» يۈكلىمىسىنىڭ كەينىدە كېلىپ، سۈبېيېكتىپ مۆلچەر تەرزىنى بىلدۈرىدىغان قوشما يۈكلىمە ھاسىل قىلىدۇ ۋە خەۋىرى بايان رايىدا كەلگەن جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، سۆزلىگۈچىنىڭ جۈملىدىكى ئىشنى ئۆزىنىڭ سۈبېيېكتىپ مۆلچىرى بويىچە بايان قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار تېخى قايتىپ كەلمىدىغۇ دەيمەن.

بۇ يىغىنغا بىزمۇ قاتنىشىمىزغۇ دەيمەن.

2. «دەيمەن» شەكلىدە خەۋىرى II شەخس بۇيرۇق - تەلپ رايى شەكلىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ، بۇيرۇقنى تەكىتلەش ياكى ئاگاھلاندۇرۇش تەرزىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

جىم تۇر دەيمەن! ھېلى بىكا...

مېنى توسما، توسما دەيمەن!

3. II شەخستىكى ھازىرقى زامان - كېلەر زامان شەكلىدە سوئال ئالماشلىرى قاتناشقان سوئال جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كېلىپ، شۇ سوئالنىڭ بولۇشىز جاۋابى (ئەگەر سوئال جۈملە بولۇشىز بولسا، ئۇنىڭ بولۇشلۇق جاۋابى) نەزەردە تۇتۇلغانلىقىمىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:

كىم بىلىدۇ دەيسەن (= ھېچكىم بىلمەيدۇ).

بۇ ئىش كىمنىڭ خىيالىغا كېلىدۇ دەيسەن (= ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدۇ).

4. II شەخستىكى بۇيرۇق - تەلپ رايى شەكلىدە خەۋىرى بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىپ تەكىتلەش، ئاڭلى-غۇچىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلىش رولىنى ئوينايدۇ (بىرلىك ئاددىي تۈرىگە ھامان «گىنە» قوشۇلىدۇ، سىپايە تۈرىگە «ئا» قوشۇلىدۇ). مەسىلەن:

2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

1. ئىملىق سۆزلەر ھېس - تۇيغۇ، بۇيرۇق - جاۋاب، چاقىرىق قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان سۆز-لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «پا!» دېگەن سۆز ئىس-سىقلىق، كۆيگەنلىك تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (پا! قولۇم كۆيدى! ※ پا! بەك ئىسسىق ئىكەن)؛ «ئايھاي» سۆزى ياقىتۇ-رۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ئايھاي! نېمىدېگەن گۈزەل مەنزىرە!)؛ «ئەستاغپۇرۇللا» دېگەن سۆز تىت - تىت بولۇش تۇيغۇسىغا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ئەستاغپۇرۇللا، ئۇنىڭ تېخىچە كەلمەيۋاتقىنىنى قارىمامدىغان!)؛ «تۈ - تۈ - تۈ» سۆزى توخۇ-نى قىچقىرىشقا، «تاخ!» سۆزى توخۇنى قوغلاشقا، «چۇھ!» سۆزى ئات - ئېشەكنى ماڭدۇرۇشقا، «ۋوي!» سۆزى ئات - ئېشەكنى توختىتىشقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ؛ «ھەئە» سۆزى بو-لۇشلۇق جاۋابقا ئىما بولۇپ كېلىدۇ (ھەئە، بارىمەن). مانا مۇشۇ «پا!»، «ئايھاي»، «ئەستاغپۇرۇللا»، «تۈ - تۈ - تۈ»، «تاخ»، «چۇھ»، «ۋوي»، «ھەئە» سۆزلىرى ئىملىق سۆزلەر-گە كىرىدۇ.

ئىملىق سۆزلەر ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق - جاۋاب قاتارلىقلارنى كونكرېت ئاتاپ ئىپادىلىمەي، پەقەت ئۇلارغا ئىما بولۇپلا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ھېس - تۇيغۇغا ئىما بولۇپ كېلىدىغانلىرى مەنە جەھەتتە ناھايىتى ئابستراكت بولۇپ، شۇ خىل تۇيغۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ئاتاپ ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردىن بۇرۇن (بەزىدە كېيىن) كې-لىپ، شۇ جۈملىدىكى پىكىرنىڭ تەڭدىشى سۈپىتىدە ئۇنى كۈچەي-تىش رولىنى ئوينىيالايدۇ ياكى بەزى تىل شارائىتلىرىدا كونك-رېت ئېيتىلمىغان مەزمۇنلارغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىشى

1. مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بەزى ئەسەرلەردە شەيئىلەرنىڭ ئاۋازى، كۆرۈنۈشى ۋە كىشىلەرنىڭ سېزىمىگە تەقلىد قىلىنغان «جىرىڭ - جىرىڭ»، «ۋال - ۋال»، «زىڭ - زىڭ» قاتارلىق تەقلىد سۆزلەر «ئىملىق سۆز» دەپ ئاتىلىپ، ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما (ئىشارەت) بولۇپ كېلىدىغان «پاھ»، «ئوھ»، «خوپ»، «تۈ - تۈ - تۈ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر «ئۈندەش سۆزلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئالدىنقى تۈردىكى سۆزلەرنى بىۋاسىتە «تەقلىدىي سۆز» دەپ ئاتاپ، ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق، جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان كېيىنكى تۈردىكى سۆزلەرنى «ئىملىق سۆز» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. چۈنكى، بۇ ئاتالغۇدىكى «ئىملىق» سۆزى «ئىمالىق» (ئىما + لىق) سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، شۇ تىپتىكى سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئالدىنقى تۈردىكى سۆزلەرنى «تەقلىدىي سۆز» دەپ ئاتاش ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا خېلى ئومۇمىي - شىپ كەلمەكتە. شۇڭا بىز «ئىملىق سۆز» ئاتالغۇسىنى ھېس - تۇيغۇ، چاقىرىق، بۇيرۇق - جاۋاب قاتارلىقلارغا ئىما بولۇپ كېلىدىغان سۆزلەرگە قاراتتۇق.

* بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىللىق 9 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ئارقىلىق ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى بىزارلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. لېكىن، بۇ پەرقلەرنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۇرمۇشتا يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان ئىملىق سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن، سوغۇقتىن شۈركىنىش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ. باققان قۇشلارنى قارىتىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئىملىقلارنى يېزىقتا كۆرسىتىپ بېرىش ناھايىتى تەس.

4. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق: (1) جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن ھېچقانداق قۇرۇلما مۇنا. سۈپىتىدە بولماستىن، ھامان مۇستەقىل بۆلەك بولۇپ كېلىدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا جۈملە بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

پاھ، نېمىدېگەن ئېگىز تاغ بۇ! (مۇستەقىل بۆلەك)
قاسمغۇ بۇ، ھوي! (مۇستەقىل بۆلەك)
— بەللى! — دەيدى ئۇ بارمىقىنى كۆرسىتىپ. (جۈملە)
— بارامسەن؟
— ھەئە. (جۈملە)

(2) بەزى ئىملىق سۆزلەر ئىسىملىشىپ ئىسىم رولىدا قوللىنىلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، «زېمىننى باسقۇن ئاھىم مېنىڭ» دېگەن جۈملىدە قايغۇ تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدىغان «ئاھ» دېگەن ئىملىق سۆز ئىسىملىشىپ كەلگەن؛ بەزى ئىملىق سۆزلەر پېئىل ياساشقا ئاساس بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ۋاي - ۋايلا» (ۋاي - ۋاي + لا)، «ئاھ ئۈر-»، «ئۇھ دە» دېگەنگە ئوخشاش.

3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى تۈزۈلۈشىگە قاراپ «ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر» ۋە «ياسالما (ياكى كۆچمە)» ئىم-

ئۇھ، ھېرىپ ھالىم قالمدى.

ئۇھ، بۈگۈن ماڭا بەك ھاردۇق يەتتى.

ئۇھ، مېنى بەك چارچىتىۋەتتىڭ.

مانا بۇ يەردە «ئۇھ» دېگەن ئىملىق ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ھەر خىل ئاتاپ ئىپادىلىگەن ئۈچ جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەڭدىشى سۈپىتىدە مەزمۇنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپ كەلگەن.

ئۇھ، نېمىدېگەن يىراق يول بۇ!

ئۇھ، بۇ چاپان بەكمۇ ئېغىر كەلدى.

مانا بۇ جۈملىلەردىكى «ئۇھ» سۆزى «مېنى بەك ھارغۇزۇ-ۋەتتى» دېگەندەك بىر مەزمۇنغا ۋەكىللىك قىلىپ كەلگەن.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوخشاش بولمىغان كۈن-تېكىستلاردا كېلىپ ياكى ئوخشاش بولمىغان ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىپ، بىرنەچچە ئىملىق سۆزنىڭ رولىدا كېلەلەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى «ئۇھ» دېگەن ئىملىق سۆز يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە ھارغىنلىق تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن بولسا، «ئۇھ، نېمىدېگەن راھەت جاي بۇ!»، «ئۇھ، تازا ئۇسسۇسغان يېرىمگە تەگدى بۇ سۇ!» دېگەن جۈملىلەردە راھەت تۇيغۇسىنى ئىپادىلەپ كەلگەن؛ «بەللى» دېگەن ئىملىق سۆز «بەللى، بۇ مەسىلىنى تازا جايىدا قويدۇڭ!» دېگەن جۈملىدە ياقتۇرۇش تۇيغۇسىنى بىلدۈرسە، «بەللى، شۇنداق گەپنىمۇ قىلامدەكەن!» دېگەن جۈملىدە ياقتۇرمىغانلىق تۇيغۇسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

3. كۆپ سانلىق ئىملىق سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى نىسپىي بولىدۇ، ئۇلارنىڭ قانداق ئىنتوناتسىيە بىلەن ئېيتىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش تەس. مەسىلەن، «ۋاي - ۋاي، بۇ نېمە تۈگىمىگەن گەپ!» دېگەن جۈملىدىكى «ۋاي - ۋاي» دېگەن ئىملىقنىڭ ئەمەلىي تەلەپپۇزى مۇنداق ئاددىي ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنى ھەر خىل ئىنتوناتسىيىدە تەلەپپۇز قىلىش

ھەببەللى

ئىنتايىن مۇۋاپىق كۆرگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
پاتەمخان: ... سېپىت ئۆيگە كىرگۈچە مەن غۇنچەمنى باشلاپ
چىقىمەن.
تۇرغان: ھەببەللى، جايدا (ز. قادىر)

بەللى

ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
بەللى، يارايىسىلەر، بۇ ئىشنى ناھايىتى ياخشى قىلىدىڭلار.
بەزىدە ئەكس مەنىدىمۇ (ياقتۇرماسلىق مەنىسىدىمۇ) قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
بەللى، شۇنىمۇ گەپ دەپ قىلىۋاتامسەن؟!

بەللى - بەللى

«ھەببەللى» بىلەن مەنىداش قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:
بەللى - بەللى، قالتىس گەپ قىلىدىڭىز - دە، شاڭيۇكا...
(ز. قادىر)

ۋاھ

بەكمۇ يارىتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاھ، ناھايىتى ياخشى ئىش ئىكەن بۇ. (ز. قادىر)
ۋاھ، تازا لايىق كەلدى.

ئوھۇ (ئوھۇي)

1. كۈتۈلمىگەن خۇشاللىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

لىق سۆزلەر» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەسلىي ئىملىق سۆزلەر مەخسۇس تاۋۇشلار ئارقىلىق گەۋ-دىلىنىدىغان ئىملىق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىر گۇرۇپپا تاۋۇشتىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، «پاھ»، «ۋاي»، «ئايھاي»، «پا»، «ئۇھ»، «ھەھ»، «چۇھ» دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بىر گۇرۇپپا تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ۋاي - ۋاي»، «ئە - ئە»، «تۈ - تۈ - تۈ» دېگەنگە ئوخشاش؛ بەزىلىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى گۇرۇپپا تاۋۇش-نىڭ جۈپلىشىشىدىن تۈزۈلۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، «ۋاي - ۋۇي»، «ئاھ - ئۇھ» دېگەنگە ئوخشاش. ياسالما ياكى كۆچمە ئىملىق سۆزلەر ئىملىق سۆزلەرنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىشى ياكى باشقا سۆز - جۈملىلەرنىڭ ئىملىق سۆزگە كۆچۈشى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئىملىق سۆز-لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، «ۋايىجان»، «ۋاي ئاتام»، «ۋاي قوۋۇرغام»، «ۋاي چىشىم»، «ئاپا»، «خۇدا»، «ئەس-تاغپۇرۇللا» (ئەستاغپۇرۇللا — ئالادىن كەچۈرۈم تىلەيمەن)، «ئاللاھۇئەكبەر» (ئاللاھۇئەكبەر — ئاللا ئەڭ ئۇلۇغ) دېگەنگە ئوخشاش.

4. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەرنى مەنىسىگە قاراپ «ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى»، «جاۋاب ئىملىقلىرى»، «بۇيرۇق - چاقىد-رىق ئىملىقلىرى» دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

3. يېڭىلىق ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
پاھ، مانا قىزىق گەپ، «يۈز تاپار» دېگىنى قانداق كىشى-
لەر؟ (گى. جاپپار)

ئاھ

قايغۇ - ھەسرەت ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ئاھ... ئىچىمگە ئوت كەتتى. (ق. ئىمىن)
يانغىن ئوراپ ئالدى گۆدەك بالىنى...
ئاھ! ئوتتەك قانلار يۈگۈردى ئادىمى يۈرەككە. (ئا. نازد-
رى)

ھەي

1. ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
مېنىڭ ئۈكەم كەنجىتاي، دادام، مېھرىبان ئانام بىچارە،
ھەي... بۇ كۈنلەرنى كۆرەلمىدى، خەپ! (ق. تۈردى)
2. تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەي... كېچىكىپ قالدىغان بولدۇق - تە!
3. يىرگىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەي... نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!

ئېھ، ئېھ

بۇ سۆز قايتا - قايتا تەكرارلىنىپ ھالسىزلىنىش، ئاغرىق-
تىن ئازابلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
شاھزادە: ئېھ، ئېھ... سۇ، سۇ... جىگىرىم قۇرۇپ كەتتى.
ئاھ، ۋايىجان! (ق. ئىمىن)

ئوھۇ... مانا كارامەت، سەنئەت، سەنئەت... (ق. تۈردى)
2. ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئوھۇ... نېمىدېگەن كاتتا ئىمارەت بۇ.
ئوھوي، بارىكالا، ياخشى، چىرايلىق تىكىپىسەلەر (ز.
قادر)

بارىكالا

كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ماختاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:
بارىكالا، ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىدىڭلار.

ئايھاي

ياقتۇرۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئايھاي، بۇ بۇغدايلار نېمىدېگەن ئوخشىغان!

ئېھ

شېئىرلاردا سۆيۈنۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئېھ جۇڭگو! ئىقبالى پارلاق ۋەتىنىم! (ئا. توختى)

پاھ

1. ھەيران قېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
پاھ، قوللىرىڭىز نېمانچە قاتمال! (ز. سابىر)
2. مەمنۇنلۇق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
پاھ، تازا ۋاقتىدا مېھمان بولۇپ كەپتىمەن - دە! (ز.
سابىر)

غۇنچەم: ۋايەي، كىمدۇر ئۇ؟ (ز. قادىر)

ۋايىيە

1. ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋايىيە، قولۇمنى دەسسەيدىڭ!
ۋايىيە قولۇم، قولۇمنى ئىشك قىسۋالدى!
2. پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
نۇرۇم: ... پۇل تېپىش كېرەك ئىكەن، غۇنچەم.
غۇنچەم: ۋايىيە، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان.
«پۇل ... پۇل» دەپ، دۇكان ئاچاتتۇقمۇ. (ز. قادىر)
3. ئېتىراز ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
شاخىۋ: ... بىزنىڭ 3 - 4 كالا تۇغۇپتۇ، بىرەرسىنى
ئەكىلىپ سېغىپ ئىچسەلە.
زورىخان: ۋايىيە، كىشىنىڭ جانلىق مېلىنى تۇتامدىغان.
(ز. قادىر)

ۋاي

1. قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ھەسرەتلىنىش ئىما-
سىنى بىلدۈرىدۇ (سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسلەن:
ۋا... ي دوستۇم، ئۇ كۈنلەردە مۇنداق ئىشلار كىمنىڭ
بېشىغا كەلمىگەن.
2. قاراتما سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، جېمىلەش ئىماسىنى
بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋاي سادەتخان! ئەمدى كەلدىڭىزمۇ؟ سازچىلار سىزدىن رەن-
جىشتى. (ز. قادىر)
3. ئوڭايىسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
قازى: (پۇلنى قولغا ئېلىپ) ۋاي، بۇ نېمە قىلغانلىرى

ۋايجان (ۋايجانەي)

1. ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: ۋايجان، بېشىم بەك ئاغرىپ كېتىۋاتىدۇ.
2. چارچاش، ئۇسساش، ئېچىرقاش قاتارلىق ھالسىزلىك نىش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: ۋايجان، بەك ھېرىپ كەتتىم.
- ۋايجان، قورسىقىم بەك ئېچىپ كەتتى.
- ۋايجان، بەك ئۇسساپ كەتتىم.
3. قورقۇش، چۆچۈش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: ۋايجان، نېمىدېگەن سەت ھايۋان بۇ!
4. پىسەنت قىلماسلىق ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن: ۋايجانەي، «پۇل... پۇل» دەپ، بىز دۇكان ئاچاتتۇقمۇ؟!

ۋىيەي

- بۇ ئىملىق ئاساسەن خوتۇن - قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، تۆۋەندىكى ئىمالارنى بىلدۈرىدۇ:
1. ئىزا تارتىش، ئوڭايىسىزلىنىش. مەسلەن: ۋىيەي، سىز بىر بويتاق، مەن بىر تۈل ئايال، قانداق مېھمان بولىمەن ئەمەس؟ (ز. سابىر)
 - ۋىيەي، خەق نېمە دەپ قالغاندۇر؟
 2. ئېتىراز بىلدۈرۈش. مەسلەن: زورىخان: «ئۇ كۈنى سىلەر ھاشارغا بارمىدىڭلار...» دەپ ۋالاقلاۋاتىدۇ.
 - غۇنچەم: ۋىيەي، ئۆستەڭگە دەپ باغدىن نەچچە ھارۋا شاخ كېسىپ كەتتىغۇ... (ز. قادىر)
 3. چۆچۈش، قورقۇش. مەسلەن:

... (ز. قادىر)

4. جىددىيلىشىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋاي چۈشۈڭلار، ئاكاڭلارنىڭ كىيىمىنى بۇلغايسىلەر. (ز. سابىر)

ۋاي ئۇلار كېلىپ قالدى! چاپسان بولۇڭلار.
5. ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. (ئاغرىغان ئەزانى بىل.
دۈرگۈچى سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدۇ). مەسلەن:
ۋاي قولۇم! قولۇمنى دەسسەيدىڭ!
تەكرارلىنىپ كەلسە، بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

پاتەمخان: غالىجىر ئىت (سېپىتنىڭ كاپىتىغا بىر شاپلاق ئۇرىدۇ)

سېپىت: ۋاي، ۋاي، ۋاي ياڭقىم!
6. ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن يىغلىغاندا، شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسى ئالدىغا قوشۇلىدۇ. مەسلەن:
تۇيۇقسىزدىن يان ھويلىنى «ۋاي ئاتام، ۋاي قېرىندىشىم» دەپ يىغلىغان ئاۋازلار قاپلاپ كەتتى.

ئاپلاھەكەبەر (ئاپلا)

1. غەزەپلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلاھەكەبەر، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار.
2. ئۈمىدسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلاھەكەبەر، ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ!
ئاپلا... ئىش بولمىدى، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق... (ق. ئىمىن)
3. پۇشايمان ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلا، بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا بىكار دەپتىمەن.

ئەستاغپۇرۇللا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت - تىت بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:
شەرۋان: بۇ پەقەت نۇرنىڭ ئىشى، غۇنچىنى پايلاپ يۈرۈپتە.
كەن دۇيۇز.
شاڭيۇ: ئەستاغپۇرۇللا! (ز. قادىر)
ئەستا، بۇ ئىشنىڭ تەتۈرىگە تارتقىنىنى.

توۋا

1. چۈشەنمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
لەن:
توۋا، راھەت پۇتلىشىپ يۈرسىمۇ كۆز قىرىنى سالماي،
جېنىغا جاپا ئىزلەپ يۈرىدىكەن. (ز. سابىر)
2. مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
— ئون نەچچە ياشلىق بىر قىز تۇيۇقسىزدىنلا گەپ قىلالا.
ماس بولۇپ قاپتۇ.
— توۋا، خۇدا ساقلىسۇن.

ۋاي - ۋۇي

1. بىزار بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋاي - ۋۇي... مۇنۇ پۈرۈمچۇقايىنىڭ مەمەدانلىقىنى... (ز. سابىر)
2. مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار - ئۆلچىمىگە ھەيران

... (ز. قادىر)

4. جىددىيلىشىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋاي چۈشۈڭلار، ئاكاڭلارنىڭ كىيىمىنى بۇلغايسىلەر. (ز. سابىر)

ۋاي ئۇلار كېلىپ قالدى! چاپسان بولۇڭلار.
5. ئاغرىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. (ئاغرىغان ئەزانى بىل.
دۈرگۈچى سۆزنىڭ ئالدىغا قوشۇلىدۇ). مەسلەن:
ۋاي قولۇم! قولۇمنى دەسسەيدىڭ!
تەكرارلىنىپ كەلسە، بەك ئاغرىغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:

پاتەمخان: غالىجىر ئىت (سېپىتنىڭ كاپىتىغا بىر شاپلاق ئۇرىدۇ)

سېپىت: ۋاي، ۋاي، ۋاي ياڭقىم!
6. ۋاپات بولغان كىشى ئۈچۈن يىغلىغاندا، شۇ كىشىنىڭ ئاتالمىسى ئالدىغا قوشۇلىدۇ. مەسلەن:
تۇيۇقسىزدىن يان ھويلىنى «ۋاي ئاتام، ۋاي قېرىندىشىم» دەپ يىغلىغان ئاۋازلار قاپلاپ كەتتى.

ئاپلاھەكەبەر (ئاپلا)

1. غەزەپلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلاھەكەبەر، مۇشۇ بالىنى قانداق قىلسام بولار.
2. ئۈمىدسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلاھەكەبەر، ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ!
ئاپلا... ئىش بولمىدى، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق... (ق. ئىمىن)
3. پۇشايمان ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ئاپلا، بۇ سۆزنى ئۇنىڭغا بىكار دەپتىمەن.

ئەستاغپۇرۇللا (ئەستا)

جىلە بولۇش، تىت - تىت بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسلەن:
شەرۋان: بۇ پەقەت نۇرنىڭ ئىشى، غۇنچىنى پايلاپ يۈرۈپتە.
كەن دۇيۇز.
شاڭيۇ: ئەستاغپۇرۇللا! (ز. قادىر)
ئەستا، بۇ ئىشنىڭ تەتۈرىگە تارتقىنىنى.

توۋا

1. چۈشەنمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
لەن:
توۋا، راھەت پۇتلىشىپ يۈرسىمۇ كۆز قىرىنى سالماي،
جېنىغا جاپا ئىزلەپ يۈرىدىكەن. (ز. سابىر)
2. مەلۇم كېلىشمەسلىكنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
— ئون نەچچە ياشلىق بىر قىز تۇيۇقسىزدىنلا گەپ قىلالا.
ماس بولۇپ قاپتۇ.
— توۋا، خۇدا ساقلىسۇن.

ۋاي - ۋۇي

1. بىزار بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسلەن:
ۋاي - ۋۇي... مۇنۇ پۈرۈمچۇقايىنىڭ مەمەدانلىقىنى... (ز. سابىر)
2. مەلۇم بىر نەرسىنىڭ مىقدار - ئۆلچىمىگە ھەيران

ئوي (ئو)

ياقتۇرماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:
ئو... ي، پايدىسى يوق نەرسىنى قويۇپ تۇرساڭچۇ. (ز. قادىر)
ئو... ي، قويۇڭغا چاقچىقىڭىزنى! (م. قادىر)

ۋاي تېخى

ئانچە ئىشەنمەسلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
نۇرۇم: كېچە - كۈندۈز مېنىڭ خىيالىم سىلەردە.
غۇنچەم: ۋاي تېخى، ئۈستىلىق دېگەن مانا. (ز. قادىر)

ھە

- يېڭى چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (سەل سوزۇ-لۇپ، ئاخىرى كۆتۈرۈلىدۇ). مەسىلەن:
ھە... شۇ ئىشقا خاپا بولغانىكەنسەن - دە!
باشت: بىر ئات ھارۋىسى بار، ئۇنى ھۆركۈرەتكەن شۇمىكىن.
شاڭيۇ: ھە... توختاپ تۇرسۇن، كۆرىمىز. (ز. قادىر)
- ئەسلەۋاتقانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (تۈز، سوزۇپ ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:
ھەزەرەتلىرى ئۈچ نەرسىنى ياخشى كۆرىلا: بىرىنچىسى، پۇلنى؛ ئىككىنچىسى، پادىشاھنى؛ ئۈچىنچىسى، ھە... (سەل تۈرۈۋېلىپ) خېنىمنى، ھە، خانقىزنى (ق. ئىمىن)
- يېڭى ئەسكە ئالغانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھە، ئەمدى ئېسىمگە كەلدى.
ھە راست، ئاۋۋال چۆچەك ئاڭلايلى. (ق. ئىمىن)

بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاي - ۋۇي، بىر ئەقلىڭ قايسى بىرسىگە يېتەتتى سېنىڭ؟
(ز. سابىر)

ۋاي - ۋۇي، نېمىدېگەن كۆپ ئادەم بۇ!
3. مەسخىرە قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋاي - ۋۇي، «چىقىپ كېتىمەن» دەپ بىزنى قورقۇتماقچە.
مۇسەن! (ز. قادىر)

ھىم

1. چۈشەنگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھىم، راسا ئويلشىپ ئىش قىلىدىغان پېرى ئىكەن. (ز. سابىر)
2. نەپرەتلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:
ھىم! ئالۋاستىلار! كىم بىلەن كىم سىرداش ئىكەنلىكى
ھازىر سىلەرگە مەلۇم بولىدۇ. (ز. قادىر)
3. ئىشەنمەسلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇرغۇلۇق، قىسقا
ئېيتىلىدۇ). مەسىلەن:
— مەن چوقۇم كېلىمەن.
— ھىم!
— نېمە، ئىشەنمەمسىز؟

ۋۇي

تۈيۈقسىزلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ۋۇي، سۈنۈپ كەتتىغۇ بۇ!
ۋۇي، ئەكبەرمۇ سەن! (ز. سابىر)

يائاللا، شۇنداقمۇ ئادەملەر بولىدىكەن - ھە!
2. ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن قورققانلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

يائاللا، تۇيۇپ قالسا قانداق قىلارمىز. (ز. قادىر)

3. زارلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يائاللا، زادى ئارام بەرمەيدىغان بولدۇڭ - دە.

ھەتتەخەي

تەقەززالىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ھەتتەخەي، ئەمدى چىقسا بولاتتى! (ز. قادىر)

خەپ

ئاداۋەت تۇتۇش، تەن بەرمەسلىك ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

يايى: خەپ نۇر، بىر قوشۇق قېنىڭنى ئىچمىسەم توختاپ
تۇر. (ز. قادىر)

خەپ، بۇ قېتىم ئۇتتۇرۇۋەتتۇق.

خەير

كەچۈرۈش، زورىغا ماقۇل بولۇش، ۋاقتىنچە تەن بېرىش
ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

خەير، قورۇنما ئاپا، يەرلىكىڭدە تىنچ يات. (ز. قادىر)

سىز ئارىغا چۈشۈپ قالدىڭىز، خەير بوپتۇ.

خەير... مەن ھاياتلا بولسام ئۇنىڭ بىلەن تېخى ھېسابلىشىدە.
مەن. (ق. تۇردى)

كۆيگەنلىك ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
 پا، چىنە نېمىدېگەن قىزىق!

ئۇھ (ئۇق)

1. چارچاش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ... ھېرىپ كەتتىما. (ز. قادىر)

2. ھالسىزلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

غۇنچەم... ئۇھ جېنىما (كالتە يۆتىلىپ مەيدىسىنى تۇتىدۇ).
 (ز. قادىر)

3. راھەت ھېس قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇھ، ئەجەب سالقىن شامال چىقتى!

ئىست

ئېچىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئىست، ئېچىلماي تۇرۇپ تۇزىغان غۇنچەم! (ز. قادىر)

بۇ سۆز بەزىدە «ۋاي ئىست»، «ۋاي ئىستەي»، «ئىستە-

قىنا» شەكىللىرىدە كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ۋاي ئىستەي، غۇنچەمدەك چىرايلىق، چېچەن قىز باينىڭ

شۇ قوپال، ماڭقا ئوغلىغا خوتۇن بولۇپ كېتەرمۇ. (ز. قادىر)

ئىستىقىنا ئاغزىم، ساڭا گەپ قىلغان!

يائاللا

1. چۈشەنەلمەي ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئاپا

خوتۇن - قىزلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، چۆچۈش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئاپا! — قىز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى.

2. جاۋاب ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:

ھەئە

بولۇشلۇق جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ھەئە.

— قاسىمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھەئە، كۆردۈم.

ياق

بولۇشىنىز جاۋاب ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— بارامسەن؟

— ياق.

— قاسىمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ياق، كۆرمىدىم.

ھە

1. ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

— ئەخمەت!

ۋاي خۇدايىمەي

1. ئەنسىرەش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي خۇدايىمەي، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟ (ز. قادىر)
2. ھەيران بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي خۇدايىمەي، كىچىكلا قىزغۇ... كەل سىڭلىم. (ق. تۈردى)
3. پىسەنت قىلماسلىق ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي خۇدايىمەي، پۇل كەتسە كەتمەدۇ!

ۋاي ئاتام

1. باش قېتىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي ئاتام، مۇنچە كۆپ ئادەمنى نەگە پاتقۇزارمىز.
2. ئەجەبلىنىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي ئاتام، نېمانداق قاراڭغۇ ئۆي بۇ.

ۋاي قوۋۇرغام

مازاق قىلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ۋاي قوۋۇرغام، تېخى «چىقىپ كېتىمەن» دەپ بىزنى قور-قۇتماقچىمىكەن!

خۇدا (ھەي خۇدا)

باش قېتىش، ئەنسىرەش ئىمالىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: خۇدا، بۇ چاتاقنى قانداقمۇ تۈگىتەرمىز. ھەي خۇدا، ئۇ بىچارە قانداقمۇ قىلار!

3. بۇيرۇق - قىچقىرىق (چاقىرىق) ئىملىقلىرى

بۇ تۈرگە تۆۋەندىكىدەك ئىملىق سۆزلەر كىرىدۇ:
مە — ئېلىشقا ئۈندەش.

بەس — سۆزدىن توختاشقا ئۈندەش.

تىش (تىنچ) — جىم بولۇشقا ئۈندەش.

چۈھ — ئات — ئېشەكلەرنى مېڭىشقا ئۈندەش.

تاخ — توخۇنى قوغلاش.

چاغ — ئىتنى قوغلاش.

كۈش — ئۇچار قۇشلارنى قوغلاش.

پەش — مۈشۈكنى قوغلاش.

قىغ — ئېشەكنى مېڭىشقا ئۈندەش.

ھەي (ھوي) — ئادەمنى چاقىرىشتا قوللىنىلىدۇ، كۆپىنچە
ئىسىمنىڭ ئالدىدا كېلىپ چاقىرىقنى كۈچەيتىدۇ. مە.

سىلەن، ئەخمەت، ھەي ئەخمەت!

تۈ - تۈ - تۈ — توخۇنى قىچقىرىش.

مە - مە — ئىتنى قىچقىرىش.

پىش - پىش — مۈشۈكنى قىچقىرىش.

تىر - تىر — ئېشەكنى قىچقىرىش.

— ھە.

2. «ھەئە» نىڭ ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن:
— بارامسەن؟

— ھە.

— قاسىمنى كۆردۈڭمۇ؟

— ھە، كۆردۈم.

لەببەي

ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
شاھ: ھەي مۇلازىم!
مۇلازىم: لەببەي... (ق. ئىمىن)

خوش

1. ھۆرمەت بىلەن ئىلىك ئېلىش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

— ھەي ئەخمەت!

— خوش.

2. ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش. ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ.
مەسىلەن:

شاھ: قەلەندەرگە نەزرە ئېلىپ چىق!

مۇلازىم: خوش... (ق. ئىمىن)

خوپ

ھۆرمەت بىلەن ماقۇل بولۇش ئىماسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
— جەڭچىلەر تىزىلسۇن!

— خوپ!

ئاتت ئەپسانە - رىۋايەتلەردىلا (ئۇيغۇرلاردىكى) ئىسىم ھەم ئىسىم قويۇشقا دائىر تەپسىلىي تەسۋىرلەر ئۇچرايدۇ. «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن كلاسسىك داستانى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىدىكى ئەجدادى ئوغۇزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مىراسىدۇر. «ئوغۇزنامە» دىكى كىشى ئىسمى ھەققىدە بېرىلگەن بايان تۆۋەندىكىدەك:

«ئاي» (Ay، تۈندىكى ئاي) ئاتلىق بىر ئايال خاقان (خان) بولۇپ، بىر كۈنى ئۇ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. ئۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كۆك، ئېغىزى يالقۇندەك، قاش ۋە چاچلىرى قويۇق قارا، كۆزلىرى ئاچ قىزىل بولۇپ، ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۈتى (دەسلەپكى سۈتى) نى بىر قېتىملا ئىمىپ، قايتا ئەمەستىنلا، شاراپ ئىچىپ گۆش يېيىشكە باشلايدۇ ھەم تىلى چىقىدۇ، 40 كۈن ئىچىدە چوڭ ئادەم بولىدۇ. بۇ بوۋاق دەل ئوغۇز خاقاندۇر. بۇ بۆلۈمدە ئوغۇز خاقانغا ئىسىم قويۇلۇش ئەھۋالى مۇنداق سۆزلىنىدۇ: ئۇ تۇغۇلۇپلا ئوزۇقلۇق ۋە ئانتىتېلا (مىكروبقا قارشى ماددا) تەركىبى ئىنتايىن مول بولغان ئوغۇز سۈتىنى ئىچكەنلىكى ئۈچۈن «ئوغۇز» دەپ ئاتىلىدۇ. «ئوغۇز» نىڭ ئۇيغۇر تىلى ھەم باشقا تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىدىكى تىللاردىكى مەنىسى «دەسلەپكى سۈت» تۇر. بىز بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ قوي - كالىلارنىڭ ئوغۇز سۈتىنى پىشۇرۇپ، كىچىك بالىلىرىغا ئىچۈرۈپ قويىدىغان ئادىتىنى كۆرەلەيمىز.

ھېكايە يەنە مۇنداق داۋاملىشىدۇ: ئوغۇز خاقان بىر يەردە

• ھازىر مەلۇم بولغان «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەڭ قەدىمكى تولۇق بولمىغان قوليازما نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدىكى Sehetar كىتاپ ساقلاش ئۆيىدە ساقلىنىۋاتقان. ئۇنىڭدىن باشقا گېگ شىمىن، تۇرسۇن ئابۇلار نەشرگە تەييارلىغان ئۇيغۇرچە «ئوغۇزنامە» گە قاراك (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىلى نەشرى).

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى

بىز بۇ ماقالىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئەھۋالىنى تارەخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈش ئاساسىدا بايان قىلىشقا تىرىشىمىز ھەم ئۇنىڭ كەلگۈسى يۈزلىنىشى ھەققىدىكى پەرەزلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى ھەم تارىخىنى مۇكەممەل بىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىنتايىن پايدىلىق، ئەلۋەتتە.

1. ئۇيغۇرلاردا كىشى ئىسىملىرىنىڭ

كېلىپ چىقىشى

ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ۋە قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە خەلق بولۇپ، ئىنتايىن قەدىمكى قاراڭغۇ تارىخ دەۋرىگە

• خەست تۆمۈر ئەپەندى بىلەن ۋاڭ جېنچۈڭ (王振忠) ئەپەندى بىرلىكتە يازغان بۇ ماقالە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى 8 - ئايدا نەشر قىلغان «جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» ناملىق خەنزۇچە كىتابنىڭ 555 - 585 - بەتلەردە «维吾尔族» دېگەن ماۋزۇ بىلەن بېرىلگەن بولۇپ، بۇ يەردە چۈشىنىشلىك بولۇشنى ھەم ماقالىنىڭ مەزمۇنىنى نەزەردە تۇتۇپ، ماقالە ماۋزۇسىنى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» دەپ تەرجىمە قىلىم.

(- تەرجىماندىن)

•• خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ تاۋيۈەن، چاڭدې قاتارلىق جايلىرىدىمۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بار، ئۇلار ئۇزاق مۇددەت شۇ جايلاردىكى خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، ئاللىبۇرۇنلا خەنزۇچە سۆزلىشىدىغان بولۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى بىلەن تامامەن ئوخشاشمايدۇ. ئېلىمىزدىكى مەشھۇر تارىخشۇناس ھەم جامائەت ئىلمىي جىيەن بوزەن (翦伯赞) خۇنەننىڭ تاۋيۈەن ناھىيىسىدىن چىققان ئۇيغۇردۇر. (سابىق) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بەزى جايلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلار توپ ياكى تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى (سابىق) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئاھالىلىرىگە ئوخشاش، رۇس فورمىسىدىكى فامىلى قوللىنىدۇ، ئادەتتە فامىلىنىڭ كەينىگە رۇسچە فامىلى قوشۇمچىسى «- ئېۋا، - ئوۋا» (ئاياللار ئۈچۈن «- ئوۋا، - ئېۋا» لار قوشۇلىدۇ، شۇڭا، (سابىق) سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم بۆلىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم بۆلىكى بىلەن ئوخشاش، بىراق فامىلى بۆلىكى پەرقلىقتۇر.

ئىسمى قاتتىق ئۆلچەم بىلەن ئايرىلمىغان، ئوغۇز خاقانىنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى «ئاي» ئىدى، كېيىن ئۇ 1 - خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوتتۇرانچى ئوغلىغىمۇ «ئاي» دەپ ئىسىم قويغان. خۇددى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىغا خاس ئىسىملارنى قوللىنىپ، كېيىن يەنە يېڭى ئىسىملارنى قوللانغانغا ئوخشاش، قەدىمكى دەۋردىكى ئىپتىدائىي تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئات قويۇشقا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. «ئوغۇزنامە» دە قوللىنىلغان «كۈن، ئاي، يۇلتۇز، كۆك، تاغ، تەڭىز» قاتارلىق كىشى ئىسىملىرى، ئېھتىمال، ئىپتىدائىي ئېتىقاد، يەنى «ھەممە نەرسىنىڭ روھى بار، تەبىئەت كۈچى ئىنساننىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ» دېگەن ئانىمىزلىق قاراش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلەردىكى دەسلەپكى ئەجدادى «دەسلەپكى سۈت» مەنىسىدىكى «ئوغۇز» سۆزىنى ئىسىم قىلىپ قويغان. كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. غىنى شۇكى، قەدىمكى تارىختا ھەقىقەتەن «ئوغۇز» نامى بىلەن ئاتالغان قەبىلە بولغان. مىلادىيە 11 - ئەسىردىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرى قالدۇرغان قىممەتلىك مەدەنىي مىراس «دىۋانۇ لۇغاتىن تۈرك» تەبۇ ھەقتە ئىنتايىن ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىيال ئۇچرايدۇ. مەھمۇد كاشغەرى چۈشەندۈرۈپ: «(ئو-غۇز، — تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئوغۇزلار تۈركمەنلەردۇر، 22 ئۇرۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (قىنىق، نى يېتەكچى قىلغان بۇ 22 ئۇرۇقنىڭ نامىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادىنىڭ ئىسمىدۇر» دەيدۇ. بۇ چۈشەندۈرۈش «ئوغۇزنامە» دىكى ھەقىقىي تەركىبلەرنى تولۇق ئىسپاتلاش بىلەن بىللە قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئادەم ئىسىملىرىنىڭ جەمەت ياكى قەبىلە نامىغا ئايلىنىش ئەھۋالىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.* تا ھازىرغا قەدەر،

* «دىۋانۇ لۇغاتىن تۈرك (تۈركىي تىللار دىۋانى)» 1 توم (ئۇيغۇرچە). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى. 77 - 80 - بەتلەر.

تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، تۇيۇقسىز ھاۋا قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك شولا چۈشىدۇ، ئۇنىڭ نۇرى تەڭداشسىز بولۇپ، ئايدىنمۇ يورۇق، كۈندىنمۇ نۇرلۇق ئىدى. شولا ئىچىدە بىر قىز تەنھا ئولتۇرغان بولۇپ، گۈزەللىكتە تەڭداشسىز، ماڭا. لىيى ئوتتەك، قارا خالى تۆمۈردەك ئىدى. ئۇ كۈلسە، تەڭرىمۇ كۈلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان بۇ قىزغا كۆيۈپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل تۇغۇلىدۇ، چوڭىغا «كۈن»، ئوتتۇراڭچىسىغا «ئاي»، كەنجىسىگە «يۇلتۇز» دەپ ئىسىم قويىدۇ. «كۈن» نىڭ مەنىسى «قۇياش»، «ئاي» نىڭ مەنىسى «تۈندىكى يورۇق ئاي»، «يۇل-تۈز» نىڭ مەنىسى «ئاسماندىكى نۇرلۇق يۇلتۇز» دۇر.

يەنە بىر كۈنى ئوغۇز خاقان ئوۋ ئوۋلاپ بىر كۆلنىڭ بويىغا كېلىپ قالىدۇ ۋە كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر تۈپ دەرەخنى، ئاندىن دەرەخ كاۋىكىدا تەنھا ئولتۇرغان كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك، چاچلىرى ئېقىن سۈدەك ئەۋرىشىم، چىشلىرى ئۈنچىدەك ئاپئاق بىر قىزنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئوغۇز خاقاننىڭ يۈرىكى لاۋۇلداپ، ئۇ قىزغا ئاشىق بولىدۇ ھەم ئۇنى ئەمرىگە ئالىدۇ. ئۇ ئايالىدىنمۇ ئۈچ ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا «كۆك» (ئاسمان)، «تاغ» (چوڭ تاغ) ۋە «تەڭىز» (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان كاتتا زىياپەت تەييارلاپ، پۈتۈن خالايقنى شاراپقا تەكلىپ قىلىپ قۇتلۇقلايدۇ.

«ئوغۇزنامە» نىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن بىز ئەڭ ئاددىي بولغاندىمۇ مۇنداق ئۇچۇرلارغا ئىگە بولالايمىز: بىرىنچى، ئۆي-خۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا بوۋاقلارغا رەسمىي ئات قويۇش ئادىتىگە ئىگە ئىدى؛ ئىككىنچى، ئۇ چاغدىكى ئىسىملار ھەيۋەتلىك تەبىئەت ھادىسىلىرى، قۇياش، ئاي، يۇلتۇزلار، تاغ - دېڭىز ۋە كۆك ئاسمان قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان؛ ئۈچىنچى، ئەرلەر ئىسمى بىلەن ئاياللار

يۈزلۈك تەكشۈرۈشمىزگە زور قۇلايسىزلىق پەيدا قىلىدۇ. پە-
قەت بىز بىلىدىغان مۇشۇ دەۋرگە ئائىت كىشى ئىسىملىرىنىڭ
مەنىسى ۋە قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، بۇ دەۋردىكى كىشى ئىسىم-
لىرىنىڭ ئىككى خىل ئالاھىدىلىكىنى بايقاشقا بولىدۇ: بىرى،
تۈرلۈك تەبىئەت كۈچلىرى ۋە يىرتقۇچ قۇش، يىرتقۇچ ھايۋانلار-
نىڭ نامىنى ئات قىلىپ قويۇش. بۇنداق ئىسىملارنىڭ ھەممىسى
تەبىئىيلا قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر (بەزىلىرى ئورتاق تۈركىي
سۆزلەر) دىن بولغان. بۇ تۈردىكى ئىسىملاردىن تۆۋەندىكىلەرنى
كۆرسىتىشكە بولىدۇ: قۇرت (بۆرە)، قاپچار (قوچقار)،
ئارسلان (شىر)، ئايىق (ئېيىق)، چاغرى (لاچىن)، بۈر-
كۈت، قاپان (قاۋان)، توغرىل (بىر خىل يىرتقۇچ قۇش)
ھەمدە «ئوغۇزنامە» دىكى ئادەم ئىسىملىرى. كۈن - ئاي، تاغ -
دەريا ۋە ئۇچار قۇش، جان - جانىۋارلارنىڭ ھەممىسى تەبىئەت
كۈچىنىڭ سىمۋولى. بۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى ئات قىلىپ قويۇش-
نىڭ ئۆزى تەبىئەت كۈچلىرىگە چوقۇنۇش، تۈتەمغا چوقۇنۇشنىڭ
ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى كەڭ تەسىرىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ ئىككىنچىسى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ
كۆپ خىل دىنىي ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتى كىشى ئىسىملىرىدە
ئۆز ئىزنالىرىنى قالدۇرغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ
دەسلەپ قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان، ئۇ چاغلاردا ئۇلار
شىمالدىكى باشقا يايلاق مىللەتلىرىگە ئوخشاش كەڭ دائىرىدە
سامانغا - ئانىمىزغا ئېتىقاد قىلاتتى. كېيىنچە، ئىزدىنىش
روھى كۈچلۈك سەييارە سوغدى سودىگەرلىرى ۋە مانى دىنىنىڭ
دىن تارقاتقۇچىلىرى شەرققە ئىلگىرىلەپ سودا - تىجارەت ۋە دىن
تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇي-
غۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان.
غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇددا دىنى كەڭ كۆلەمدە تارقالغان
ۋە شىنجاڭدا قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرغان. ئىچكى-
رىنىڭ مەدەنىيىتى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە تېخىمۇ ئىزچىل تەسىر

چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىۋاتقان قازاق، قىرغىزلارنىڭ كۆپ قىسمى دادا ئەجدادلىرى، بوۋا ئەجدادلىرى، ھەتتا ئۇلاردىنمۇ ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئەجدادلىرىنىڭ ئىسمىنى راۋان دەپ بېرەلەيدۇ ھەم ئاخىرىدا قەبىلە نامىغىچە سۈرۈشتۈرەلەيدۇ. تۈركىي تىللىق بۇ مىللەتلەرنىڭ قەبىلە نامىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ، ئەلۋەتتە.

2. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ باردى. چوڭ ئۆزگىرىش نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئاساسەن مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: ئىسلامدىن ئىلگىرىكى دەۋر (مىلادىيە 10 - ئەسىردىن بۇرۇن)، ئىسلام دىنى ئىسىملىرى دەۋرى (مىلادىيە 10 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە)، ھازىرقى دەۋر. ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى، ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتتە چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ۋە دىنىي قائىدىلەر ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتتى، تا بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر خۇرالارنىڭ بىرەر سىمىمۇ مۇسۇلمانلىقنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئىسلام دىنى بىلەن زىچ باغلانغان.

1. ئىسلامدىن ئىلگىرىكى دەۋر

بۇ دەۋردىكى ئادەم ئىسىملىرىگە دائىر ھۆججەتلىك خاتىرىلەرنىڭ ئىنتايىن چەكلىك بولۇشى بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئومۇمىي

نى ئېتىراپ قىلىدۇ، «قۇرئان» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە ئۇ-
 نى «阿丹» دەپ ئالغان. بۇ ئىسىمنىڭ ئارقا قىسمىدىكى «توغ-
 رىل» بولسا بىر خىل يىرتقۇچ قۇشنىڭ نامى. بۇ ئىسىمنىڭ
 كۆرۈلۈشى مانى دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى
 مۇمكىن. مانى دىنى ئاتەشپەرەسلىك (ئوتقا چوقۇنۇش)، خرىس-
 تىئان دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ ھەرقايسى تەلىماتلىرىغا سىڭىپ
 كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ راھىبلىرى خرىستىئان دىنى مۇراسىمى
 شەكلىدىن پايدىلىنىپ دىن تارقاتقان. شۇڭا، تەبىئىي ھالدا
 خرىستىئان دىنىنىڭ دىنىي رىۋايەتلىرىمۇ ئۇلار بىلەن بىللە كەل-
 گەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىسلامدىن ئىلگىرىكى دەۋر-
 دىكى بۇ ئىسىم ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدىن خالىي ھالدا پەيدا
 بولغان.

يۇقىرىقى ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە كىشى ئىسىملى-
 رىدىن باشقا يەنە ئادەتتىكى ئىسىم ياكى پېئىل سۆزلەرنىڭ ئۆزگەر-
 گەن شەكلىنى ئىسىم قىلىپ ئىشلىتىشمۇ ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، ياش
 (پېئىل؛ ياش)، يارۇق (يورۇق)، تارىك (ئازاب)؛ بىر ئايال-
 نىڭ ئىسمى «كۈسۈك» (بىر خىل قارىغايىنىڭ ئۇرۇقى) بولۇپ، ئۇ
 ئېھتىمال كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى
 بولغان بولۇشى مۇمكىن. تۇرا (Tura)، تۇرمىش (Turmix)، تۈر-
 چى (Turqi) قاتارلىق ئىسىملار يىلتىز پېئىل «تۈر-» غا قو-
 شۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان بولۇپ، «تۈر-» نىڭ
 ئەسلىي مەنىسى «ئورنىدىن تۇرۇش، رۇسلىنىش»، كېڭەيگەن
 مەنىسى «ئۆلمەس» تۇر. بۇ ئىسىملار ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز
 پەرزەنتلىرىنىڭ ياشلا ئۆلۈپ كەتمەستىن، ساغلام ئۆسۈپ يېتىل-
 شىگە بولغان ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدۇ. يۇقىرىدىكى بۇ ئىسىملاردىن
 دىن ياكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ،
 ئۇلاردا ئەكس ئەتكىنى دىندىن خالىي تۇرمۇشتۇر. تېخىمۇ ئېنىق-
 راق ئېيتساق، بۇ ئىسىملار ئاتا - ئانىلارنىڭ ئوخشاشمىغان
 ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، ئۇلار ئوخشاشمىغان

كۆرسىتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە
 سۆزلەردە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ، كىشى ئىسىملىرىمۇ بۇلاردىن
 مۇستەسنا ئەمەس. Qintsu دېگەن ئادەم ئىسمى، ئېھتىمال qinsu
 سۆزىنىڭ ۋارىيانتى (ئۆزگەرگەن شەكلى) بولۇشى مۇمكىن،
 qinsu سۆزى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، «ئۈنچە -
 مارجان» مەنىسىدە. Qintsu دېگەن ئىسىم ئېھتىمال، «قىممەت-
 لىك» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن. يەنە Qarikqa دېگەن
 كىشى ئىسمى ئۇچرايدۇ، بۇ ئېھتىمال سانسىكىرتچە كىرمە سۆز
 Qarik (يۇمىلاق، چاق) قا qa - قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان
 بولۇشى مۇمكىن. «ئالتۇن يارۇق» مۇ Singku Cäli Tutung
 (س. مالوفنىڭ يازغىنىغا ئاساسەن) دېگەن كىشى تەرىپىدىن
 قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئاتاقلىق رۇس تۈركو-
 لوگى ۋ. ۋ. رادلوفنىڭ ھۆكۈمىگە ئاساسلانغاندا، بۇ نومىنىڭ
 قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى چوقۇم 13 — 14 -
 ئەسىرلەرگە تەۋە بولىدۇ. تەرجىمان Singku Cäli Tutung نىڭ
 ئىسمىنىڭ ھەقىقىي مەنىسى تېخى ئېنىق بولمىسىمۇ، بىراق
 ئۇنىڭ ئىچىدىكى Cäli سۆزى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىغا سەدىقە -
 سېلىق تاپشۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ،* يۇقىرىقى ئۈچ
 ئىسىمنىڭ بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئاساسىي
 جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈرك-
 چىسى سۆزلۈكى» دە «ئادام توغرىلى (Adam Togril)» دېگەن
 بىر كىشى ئىسمى ئۇچرايدۇ. بۇ ئىسىمنى ئازراق تەھلىل قىل-
 ساق، كىشىنى تېخىمۇ قىزىقتۇرىدۇ: ئۇنىڭ ئالدىنقى قىسمى
 «ئادام»، «ئادام» دىنىي كىتاب «ئىنجىل» ۋە «تەۋرات» تا بايان
 قىلىنغان ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجدادى، تەڭرى ياراتقان
 تۇنجى ئىنسان، ئىسلام دىنىمۇ ئۇنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئەجدادىلىقىدە.

* «ئالتۇن يارۇق». س. مالوفنىڭ كىرىش سۆزى ھەمدە ۋ. رادلوفنىڭ كىرىش سۆزى.
 سانپېتىربۇرگ، 1913 - يىلى نەشرى، 558 - بەت.

لار ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى زور دەرىجىدە سۇسلاشتۇردى. بۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، نۇرغۇنلىغان «دىنىي ئىسىم» لار مەيدانغا كەلدى. دىنىي ئىسىم — ئىسلام دىنى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك كىشى ئىسىملىرىدۇر، كونا-رەت ئەھۋالنى كېيىن تەپسىلىي بايان قىلىمىز. دىنىي ئىسىم-لاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم پارسچە ۋە ئەرەبچە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى پەيدا بولدى. زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئەسلىدىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئۆزگىرىش (بەزىلىرى ئەسلىي شەكلىنى ساقلاپ قالدى) ئارقىلىق يەنىلا تازىلىرىغا قەدەر ئىشلىتىلىۋەردى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى سۈتۇق بۇغراخان باش بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەم ئالدى بىلەن ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا «سۇلتان ئابدۇلكەرىم» دېگەن دىنىي ئىسىمنى قوشقان. بۇنىڭدىكى «ئابدۇلكەرىم» نىڭ مەنىسى «چەكسىز سە-خىي ئاللاھنىڭ قولى» دېگەنلىك بولۇپ، ئەسلىدىكى ئىسمى بىلەن قوشقاندا، پۈتۈن ئىسمى «ئاللاھنىڭ قولى سۇلتان سۈتۇق بۇغرا (ئەركەك تۈگە) خان» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمدارلارنىڭ باشلامچىلىقى بىلەن دىنىي ئىسىملار ئومۇملىشىشقا باشلىدى. دىنىي ئىسىملارنىڭ شىنجاڭ-نىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئومۇملىشىش ۋاقتى گەرچە ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىگە ئايلاندى.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى يالغۇز دىنىي ئىسىملارنى پەيدا قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش مۇراسىمى-غىمۇ دىنىي تۈس قوشتى. ئىسلامدىن ئىلگىرىكى ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ھەققىدە بىزدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بىزنىڭ ھازىر بىلىدىغىنىمىز ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە ئىسىم قويۇش شەك-لى.

• پەرھات جىلان: «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر قوللانغان ئادەم ئىسىملىرى ۋە بىر قىسىم ئۇنۋانلار توغرىسىدا». «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە)، 1982 - يىللىق 5 - سان.

تۈستىكى سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگىدۇر.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى، دىندىن خالىي ئارزۇ-لارنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار ئىنتايىن كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ. بۇ خىل ئىسىملار ئىسلام دىنىنىڭ كۈچلۈك زەربىسىگە بەرداشلىق بېرىپ، بۈگۈنگىچە قوللىنىلماقتا. بەزى سۆزلەر ئىشلىتىلىشتىن قالغان بولسىمۇ، بىراق ئوخشاش ئارزۇ يەنىلا باشقا ئادەتتىكى ئىسىملار بىلەن ئىپادىلەنمەكتە؛ بەزى سۆزلەردە قىلچىلىكمۇ ئۆزگىرىش بولغىنى يوق، مەسىلەن، «تۇ-را (Tura)» ھەم «تۇر -» غا قوشۇمچە قوشۇپ ياسالغان ئادەم ئىسىملىرى ئەنە شۇنداق. مەيلى قانداق مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىشىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىگە بولغان قۇتلۇق تىلەكلىرى مەڭگۈلۈكتۇر.

2. ئىسلام دىنى ئىسىملىرى دەۋرى

مىلادىيە 10 - ئەسىردە، ئىسلام دىنىنى ئالدى بىلەن قارا-خانىيلار سۇلالىسى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى شەرققە قاراپ كېڭەيدى، كېيىنچە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىمۇ ئاستا - ئاستا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. خان بولدى، ئىسلام دىنى پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق دىنىغا ئايلاندى. بۇ دىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرى ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، مۇرتلارنىڭ دىنىي قىزغىنلىقى ۋە دىنىي ئەقىدىلەرگە ئىخلاسمەنلىكى ئىلگىرىكى مەدەنىي مىراس.

• ئىسلام دىنىي شىنجاڭغا تارقىلىشتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىگە دائىر ماتېرىياللار تۈركىيىلىك ئە. جەفەر ئوغلى تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى» (1968 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان) بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دىن ئېلىندى. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىن ئېلىنغان كىشى ئىسىملىرىنىڭ بىر قىسمى ئابلىمىت روزىنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر قىسىم ئىسىملارنىڭ مەنبەسى» (ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1982 - يىللىق 1 - سانى) ناملىق ماقالىسىدىن نەقىل قىلىندى. نەقىل ئېلىنغان كىشى ئىسىملىرىنىڭ يېزىلىشىدا پرىنسىپ جەھەتتىن ئەسلى ماقالىدىكىنى ئاساس قىلدۇق.

سۆزلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ سۆزلەر دىنىي ئىسىملارغا ئوخ-
شاش سىرلىق (مەنىسى چۈشىنىكسىز) ئەمەس، بەلكى ھەممە
كىشىگە چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇسى
بويىچە بۇ تۈردىكى ئىسىملارنى تاللاپ ئىشلىتەلەيدۇ. 19 -
ئەسىردە شىنجاڭ قەشقەردە بىر باتۇر خەلق ناخشىچىسى ئۆتكەن،
ئۇنىڭ ناخشىلىرى ئەركىن بولۇپ، گۈزەل تۇرمۇشقا تەلپۈنگەن.
ئۇنىڭ ناخشىلىرى بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ جېنىغا تەگكەچكە،
ئۇنى قوزغىلاڭچى يۇرتداشلىرى بىلەن بىرگە ئىلىگە سۈرگۈن
قىلغان. ئىلى بېگى ئۇنىڭغا كۆيۈپ قېلىپ، ئۇنى ئۆزىگە تېگىش-
كە مەجبۇرلىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى قوغداش ئۈچۈن
ئىلى بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، كېيىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.
ئۇ تا ھازىرغىچە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا تونۇشلۇق بولغان نۇزۇ-
گۈم (Nuzugum) دۇر. «نۇزۇگۈم» دېگەن بۇ ئىسىم پارىسچە
nazuk (ئۇيغۇرچە nazuk ياكى nuzuk) سۆزىگە ئۇيغۇر تىلىدىكى
كۆيۈنۈشنى بىلدۈرىدىغان بىرىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى
«- ئۇم» نى قوشقاندىن كېيىنكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشتىن
كېيىن شەكىللەنگەن. nazuk سۆزى «يۇمشاق، ئەۋرىشم» دې-
گەن مەنىدە. نۇزۇگۈم بەگنى ئۆلتۈرۈپ قۇمۇشلۇققا قېچىپ
بارغىنىنى بايان قىلىپ مۇنداق ناخشا ئېيتىدۇ:

ئايىڭدا قۇمۇشلۇقتا،
دەرد - مۇڭ چۈشتى باشىمغا.
قوغلار چېرىك شاڭ ئۈچۈن،
مەن نۇزۇكنى تۇتماققا.

• بۇ قوشاقنىڭ ئۇيغۇرچىسىنى مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردىن تەپسىلىي ئىزدەپ تېپىشقا ۋاقىت
بار بەرمىگەنلىكتىن، خەنزۇچىسى ئاساسىدا تەرجىمە قىلىندى. ئەسلىي تېكىستتىكى خەنزۇچىسى
مۇنداق: 阳光照在苇丛顶上，忧愁落在我的头上。兵勇在后面紧紧追赶，抓我——努孜。
(تەرجىماندىن) 克木好去请贫。

لى بولۇپ، بۇ خىل مۇراسىم شەكلى ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. ئۇيغۇرلاردا يېڭى بوۋاق ئالەمگە كۆز ئاچقاندا پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرى خۇشاللىققا چۆمدۈ. بوۋاققا قانداق سىمۋوللۇق مەنىدەدىكى ئىسىمنى قويۇش كېرەك؟ بۇ ھەتتا بوۋاق تۇغۇلۇشتىن بۇرۇنلا ئاتا - ئانىلارنى ھاياجانغا سالىدىغان مەسىلە. ئادەتتە دىنىي قائىدىلەرنى پىششىق بىلىدىغان موللىلار ئۇلارغا دىنىي ئىسىم تېپىپ بېرىدۇ. بوۋاق تۇغۇلۇپلا بىرقانچە كۈن ئىچىدە، بوۋاقنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مەزىنىنى چاقىرىپ كېلىدۇ. مەزىن تاھارەت ئالغاندىن كېيىن، بوۋاقنى قۇچىقىغا ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ «ئاللاھۇ ئەكبەر...» دەپ، بالىنىڭ ئوڭ ۋە سول قۇلقىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەزان ۋە تەكبىر كەلىمىلىرىنى ئېيتىپ، ئاندىن ئالدىن بەلگىلەنگەن ئىسىمنى قويىدۇ، كېيىن بوۋاقنى ئاستا يەرگە (جايىنامازغا) قويۇپ، قولى بىلەن يېنىك بىر يۈمەلاتقاندىن كېيىن بالىنى قولىغا ئېلىپ، باققۇچىسىغا تۇتقۇزىدۇ. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش مۇراسىمى بولۇپ، بۇنداق مۇراسىم قائىدىلىك ھەم سۈرلۈك دىنىي كەيپىيات ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىمدىن كېيىن بوۋاقنىڭ ھەممىگە تونۇش ئىسمى بار بولىدۇ ھەم ئۆمۈر بويى شۇ ئىسىم بىلەن ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئىسىم ئۆزگەرتىدىغان ئادەت يوق. بۇ خىل كۈچلۈك دىنىي تۈس ئالغان ئىسىم قويۇش مۇراسىمى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئاللىبۇرۇنلا مىللىي ئۆرپ - ئادەتنىڭ تەركىبىگە ئايلىنىپ كەتتى. لېكىن، ئازادلىقتىن كېيىن تۇغۇلغان بوۋاقلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىرى بالىلىرىنىڭ ئىسمىنى بېكىتمەيلىغاندىن كېيىن، ئاندىن مەزىنگە ئۇقتۇرۇپ مۇراسىم ئۆتكۈزىدىغان بولدى.

پارسچە ۋە ئەرەبچە سۆزلۈك كىشى ئىسىملىرى ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ئىسىملاردىن پەرقلەندۈ. بۇ سۆزلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستېمال جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنۇپ، ئۇيغۇرچە

رەپلىرىگىچە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرى يەنىلا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. دىنىي ئىسىملار كۆپلىگەن قەدىمكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر قىسىم ھايۋانات ناملىرى ھەم تەبىئەت ھادىسىلىرى ناملىرى ئاساسىدىكى كىشى ئىسىملىرى يەنىلا ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ھاياتىي كۈچىنى يوقاتمىغان. تا ھازىرغا قەدەر ئارىسلان، يولۋاس قاتارلىق باتۇرلۇق، كۈچ ۋە جاسارەتنىڭ سىمۋولى بولغان ئىسىملار ئاتا - ئانىلار ئوغۇللىرىغا قويۇشنى ياخشى كۆرىدىغان ئىسىملاردۇر. «ئاي»، «يۇلتۇز» دېگەن ئىككى ئىسىمنى «ئوغۇزنامە» دە ئۇلار غۇز خاقانىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇلار تەبىئەت كۈچىنىڭ سىمۋولى ئىدى» دېسەك، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار گۈزەللىك، يورۇقلۇق ۋە پاكلىقنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى. «تۇرسۇن»، «توختى» دېگەن ئىسىملاردا ئىپادىلەنگەن ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىگە بولغان ئارزۇسى شۇنداقچىلىك كۈچلۈك بولدىكى، ھەتتا دىنىي ئىسىملارنىڭ كەلكۈندەك زەربىسىدىمۇ، ئۇلار يەنىلا دىنىي ئىسىملار بىلەن بىرلىشىپ كېتىش شەكلى بىلەن ساقلىنىپ قالدى. «تۇرسۇنمەت»، «مەتتوختى» قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق «بىرلەشمە ئىسىم» لاردۇر (كېيىن تەپسىلىي چۈشەندۈرىمىز)، بۇ ئىسىملاردىكى «مەت» ۋە «مەت» لەر ئىسلام دىنىدىكى پەيغەمبەر مۇھەممەدنىڭ ئىسمى. نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق قىسقىرىپ ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن ۋارىيانتلىرىدۇر. «مەت» ياكى «مەت» دىنىي ئىسىم بولۇپ، ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرگە بولغان ھۆرمەت ۋە سېغىنىشنى بىلدۈرىدۇ.

3. ھازىرقى دەۋر

ئىسلامنىڭ دىنىي ئىسىملىرى 1000 يىل ئىشلىتىلدى، بۈگۈنكى كۈندە ئۇ يەنىلا ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ زور تەرى-

بۇ ناخشا تېكىستىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر مىراسىدىكى
«نۇزۇك» ناخشىچى قوللانغان ئىككى بىسلىق مەنىدىكى سۆز
بولۇپ، ئۇ ھەم نۇزۇگۇمنىڭ ئۆز ئىسمى (كۆيۈنۈش قوشۇمچە-
سى قوشۇلمىغان)، ھەم ئۇنىڭ «ئەۋرىشىم (ئاجىز) قىز» ئى-
كەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بىز يەنە ئۇ يۇرتىدىن ئىلىگە
پالانغان چاغدا، ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئېيتقان ناخشىسىغا قارايمىز:

شىرىن قىزىم نۇزۇك ئاي،
ئاكاڭدىنمۇ ئايرىلدىم.
ھېچكىم مەندەك بولمىغاي،
قانائەتتىن قايرىلدىم.

بۇ ناخشا تېكىستىدىكى «نۇزۇك ئاي» سۆزى دادىسىنىڭ
نۇزۇگۇمنى يەنە بىر خىل كۆيۈنۈش بىلەن ئاتىشى بولۇپ، ئۇ
«نۇزۇگۇم» دېگەن ئىسمىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدۇر، ئۇنىڭ
مەنىسى «ئەۋرىشىم، ئوماق ئاي» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ مىسال-
دىن بىز ئۇيغۇرلارنىڭ پارسچە كىرمە سۆزلەرنى كىشى ئىسمى
قىلىپ قوللانغاندا، ئۇلارغا خىلمۇخىل نەپىس ھېسسىي تۈسلۈك
قوشۇمچىلارنى قوشىدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئەگەر «نۇزۇك» نى
ھېچقانداق ھېسسىي تۈس قوشۇلمىغان «بىتەرەپ» ئايال ئىسمى
دېسەك، «نۇزۇگۇم» ۋە «نۇزۇك ئاي» بولسا، سىلىقلاشتۇرۇش
سۆزى (تەركىبى) قوشۇلۇپ كۆيۈنۈش ۋە ئەركىلىتىش ئىپادە-
لەنگەن ئىسىملاردۇر، «نۇزۇگۇم» دېگەن ئىسىم بولسا ئۇيغۇر-
لارنىڭ ھەممىسىگە تونۇشلۇق بولغان بۇ ناخشىچىنىڭ رەسمىي
ئىسمى بولۇپ قالدى.
گەرچە ئىسلام دىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تە-

• بۇ قوشاقنىڭ ئۇيغۇرچىسى ئۇچقۇنجان ئۆمەر تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
1981- يىلى 12 - ئايدا نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق تارىخىي قوشاقللىرى» ناملىق كىتابنىڭ
5 - بېتىدىن ئېلىندى (- تەرجىماندىن).

لەرنىڭ بارلىقىنى بايقايمىز. بۇنداق تەركىبلەردىن «باي»، «بەگ» لەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. «باي» سۆزى «پۇل - دۇد - ياسى كۆپ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرى» دە ئەقىللىق نەسىردىن ئەپەندىنىڭ باينى ئىنتايىن ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا دائىر لەتىپىلەر بار. بۇ سۆز ھازىرقى زامان كىشى ئىسىملىرىدە «دۆلەتمەن، پۇلدار» مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ: ئۇ تۈرك تىلىدا «ئەپەندى، مۆتىۋەر» مەنىسىدە، ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت بىر خىل قوشۇمچە رولىدا كېلىدۇ. «بەگ» سۆزى ئەسلىدە ئېسىلزاڭلارنى كۆرسىتەتتى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «بەگ» لىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بارلىققا كەلدى. بۇ مەزگىلدە «بەگ» ئوخشاش بولمىغان مەنەپدارلار قاتلىمىدىكى ئەمەلدار بولۇپ، ئۇلار مەمۇرىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان، مەسچىتلەردە قوشۇمچە دىنىي ۋەزىپە ئۆتىمىگەن. ئىسىمنىڭ ئالدىغا «باي» ياكى «بەگ» سۆزلىرى قوشۇلغان قەدىمكى كىشى ئىسىملىرىدىن بايتۆمۈر، بەگبارىس، بەگتاش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ھازىرقى كىشى ئىسىملىرىدە «بەگ» ۋە «باي» سۆزلىرى قەدىمكىگە ئوخشاش ئىسىمنىڭ ئالدىغا قوشۇلماستىن، ئىسىمنىڭ كەينىگە قوشۇلىدۇ، ئىسىمگە قوشۇپ ئوقۇلىدۇ ھەم قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، نۇربەگ، سۇلتانباي دېگەندەك.

قەدىمكى كىشى ئىسىملىرىدە يەنە ئىسىمنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ كېلىدىغان «ئەدگۈ» (ياخشى) ۋە «مەڭگۈ» دېگەن ئىككى سۆز ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، ئەدگۈ توغرىل، مەڭگۈ تۆمۈر. بۇ ئىككى سۆزنىڭ ئەسلىدە قانداق سىمۋول مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئارزۇ - تىلەكنى بىلدۈرىدىغان سۆزمۇ ياكى مەرتىۋىنى كۆرسىتىدىغان ناممۇ، بۇنى يەنىمۇ چوڭقۇر ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

• پۇقىرىقى ئېنىقلىغۇچىلىق قەدىمكى كىشى ئىسىملىرى ئە. جەفەر ئوغلى تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى» دىن ئېلىندى. ئىستانبۇل، 1968 - يىلى نەشرى.

كېيىنقى قىسمى. قىلچە شۈبھىسىز ھالدا شۇنداق دېيەلەيمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋردە دىنىي ئىسىملار يەنىلا زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بىراق، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ جانلىنىشى، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى. پۈتۈنلەي يېڭىچە كىشى ئىسىملىرىمۇ بار. لىققا كەلدى، بۇلار ئاساسەن يېڭى ھادىسە، يېڭى قاراشلارنى بىلدۈرىدىغان ئادەتتىكى ئىسىملارنى كىشى ئىسمى قىلىپ قويۇش. تىن شەكىللەنگەن يېڭى ئىسىملاردۇر. بۇنداق يېڭى ئىسىملارنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ يېڭى تارىخىي تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بېشارىتىدۇر. گەرچە چوڭ ياشتىكى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئىسمىدا يېڭى ئىسىملار ئاز بولسىمۇ، ئەمما 40 ياشتىن تۆۋەنلەرگە قارايدىغان بولساق، قانچە ياش بولسا، يېڭى ئىسىم قويغانلار شۇنچە كۆپ. يېڭى ئىسىملارنىڭ ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بارغانسېرى چوڭايماقتا. نۆۋەتتە كەڭ ئومۇملىشىۋاتقان بۇنداق يېڭى ئىسىملاردىن تۆۋەندىكىلەرنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ: ئازات، ئەركىن، بەختىيار، باھار، ئارزۇگۈل، ئۈمىد، غەيرەت، دولقۇن، قەيسەر... مانا بۇ ئىسىملار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېڭى روھىي قىياپىتىنى ئىنتايىن ئېنىق ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، كۈچلۈك دەۋر پۇرىقىغا تويۇنغان.

3. ئىسىم ئالدىدىكى ئېنىقلىغۇچى تەركىب

ۋە ھۆرمەت نامى

قەدىمكى دەۋر ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى كۆزىتىدىغان بولساق، بەزى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدىدا ئېنىقلىغۇچى تەركىب.

ھەققىدە قىسسە» دىكى ئۇنى تەسۋىرلەپ يازغان «ياراملىق، باتۇر، پاراسەتلىك، ئوۋ خۇمار، ئۇرۇشتا ئالدىدا ماڭىدۇ، يۈزلەنگەن (دۈشمەن) نى ھەرقاچان كۈكۈم - تالقان قىلىۋېتىدۇ...» دېگەن بايان بىلەن دەل كېلىدۇ. يەنە بىر نەپەر «ئالىپ ئەرتۇڭا» ئىسىملىك سەردار ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆرمەت نامىدىكى «ئالىپ» سۆزى «باتۇر» مەنىسىنى، «ئەر» سۆزى «ئەركەك، يىگىت» مەنىسىنى، «تۇڭا» سۆزى «قايلان» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى يادىكارلىقلاردىكى قايسى خاقان ياكى تارىخىي شەخسنى كۆرسىتىدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. پارسچە يادىكارلىقلاردا ئۇنى «ئاپراسىياپ» دەپ ئاتىغان، يەنە ئۇنى «ئېھتىمال، ئۇيغۇرلارنىڭ باتۇر ئەجدادى بۇقا-خان» دېگۈچىلەرمۇ بار. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دە خاتىرىلەنگەن ئالىپ ئەر تۇڭا توغرىسىدىكى داستاندا: «ئالىپ ئەر تۇڭا ئۆلدىمۇ؟ ئىسسىز ئازۇن (يامان دۇنيا) قالدۇ. مۇ؟ ئۆزلەك (پەلەك) ئۆچىن ئالدىمۇ؟ ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر» دېيىلگەن. بۇ پارچىدا خەلقنىڭ ئالىپ ئەر تۇڭادىن ئىبارەت بۇ قەھرىمانغا بولغان سېغىنىشى ئىپادىلەنگەن. بىز يەنە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى مويۇنچۇر (Moyun — quru) خاقاننىڭ ھۆر-مەت نامى — «تەڭرى (دەپ) ئۆلمىش ئىل ئىتمىش بىلگە قاغان» نى مىسال قىلىمىز. بۇ ھۆرمەت نامىدىكى «تەڭرى (دەپ) ئۆلمىش» نىڭ مەنىسى «تەڭرى بولۇپ»، «ئىل ئىتمىش» نىڭ مەنىسى «ئەلنى ئىدارە قىلىش»، «بىلگە» نىڭ مەنىسى «ئەقىل-لىق» تۇر. (سابىق) سوۋېت تىلشۇناسى ئا. ن. كونونوفنىڭ دەلىللىشىگە ئاساسلانغان، «بىلگە» سۆزى «بىل -» (باشقۇر، ئىدارە قىل) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، «باشقۇرۇش، ماسلاش-تۈزۈش» مەنىسىدە ئىكەن، شۇڭا، بۇ يەردىكى «بىلگە» سۆزد-

• جى فېينى: «دۇنيانى بويۇندۇرغۇچىلار تارىخى». ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى. 62 - بەت.

قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمەت نامىغا دائىر مول خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان، بۇ ھۆرمەت ناملىرىنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئۇلارنى (قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى ھۆرمەت ناملىرىنىڭ فونېتىكىلىق ئوقۇ-لۇشىغا تەقلىد قىلىش ئارقىلىق) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا قايتۇرۇش (ئايلىاندۇرۇش) كېرەك. شۈبھىسىزكى، بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل بىر خىزمەت. جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى بۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى زور ئەمگەك سەرپ قىلىپ، بىزنى ھۆرمەت ناملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە سۆز مەنىسى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ھۆرمەت نامى بىر ئادەمنىڭ يەككە شەخسىي ئىسمى ئەمەس، بەلكى ئۇ ھۆرمەت يۈزىسىدىن بېرىلگەن ئالاھىدە نام. قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، ئۇ يەككە ئىسىملارغا ئوخشاش بىر - ئىككى سۆزدىن تۈزۈلمەيدۇ، بەلكى بىر قاتار ئېنىقلىغۇچى ۋە ئېنىقلاندۇرغۇچى سۆزلەردىن تۈزۈلگەن بولىدۇ؛ سۆز مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ياكى باتۇر، ئۇلۇغلۇقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، ھۆرمەت نامى خاقانلارغا خاس بولۇپ، ئادەتتىكى كىشىلەر ھۆرمەت نامىغا ئېرىشەلمەيدۇ.

ھۆرمەت نامىنى مىسال بىلەن چۈشىنىش: قەدىمكى ئۇيغۇرلار مىلادىيە 8 - ئەسىردە قۇملۇقنىڭ شىمالىدا قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ 2 - سەردارى «قۇس ئىلتەبىر» (كۈچ ئىلتەبىر بۇسات تېكىن؟). بۇ ئىسىمنىڭ ئالدىدىكى «قۇس» سۆزىنىڭ مەنىسى «كۈچ، كۈچ-لۈك»؛ «ئىلتەبىر» سۆزىنىڭ مەنىسى «باتۇر، قەھرىمان». بۇلار ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلمەيدۇ، بىراق ھازىرقى تۈرك تىلىدا ساقلانغان. «كۈچ ئىلتەبىر بۇسات تېكىن» دېگەن بۇ ھۆرمەت نامى بىلدۈرگەن مەنە دەل «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار

(«ئۇلۇغ بۇغرا» (ئەركەك تۆگە، خاقان» دېگەن مەنىدە) بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ھۆرمەت نامىدا «قارا» دېگەن بۇ ئۇلۇغلۇقنى بىلدۈرىدىغان سۆز بار ئىدى.

4. كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئاساسەن ئۈچ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، بۈگۈنكى قۇرۇلما ھالىتىگە كەلگەن. ئومۇملاشتۇرغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى ئادەتتىكى ئىسىم ۋە دىنىي ئىسىمدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئومۇمەن، ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولمىغانلىكى كىشى ئىسىملىرىنى ئادەتتىكى ئىسىملار قاتارىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

1. ئادەتتىكى ئىسىم

ئادەتتىكى ئىسىم دېگىنىمىز دىن بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان بەلگىلىك سىمۋوللۇق مەنىدىكى ئىسىملارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىلدىكى ئىسىملارنى شۇ ئىسىم ئەسلىي تەۋە بولغان سۆز تۈركۈمى، كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. سۈپەت ياكى ئىسىم سۆزلەردىن قويۇلغان كىشى ئىسىمى.

لىرى.

كىشى ئىسمى بولۇپ ئىشلىتىلگەن سۈپەت ياكى ئىسىم سۆزلىرى ئادەتتە بىرەر گۈزەل ئالاھىدىلىك ياكى ياخشى ۋەقە - ھادىسىنى بىلدۈرىدۇ، بۇنداق سۆزلەر ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بولۇشىمۇ ياكى ئەرەبچە - پارىسچە كىرمە سۆزلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ خىلدىكى ئىسىملار مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارغانچە

نىڭ «ئەقىللىق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئەمەس، بەلكى بىر خىل ھۆرمەت نامىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇش ئېھتىماللىقى يۇقىرى. «قاغان» سۆزى خاننى بىلدۈرىدۇ. «مويۇنچۇر» ئۇ. نىڭ ئۆز نامىنى تىكلەپ خاقان بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىسمى، ئەمما بۇ ئىسىمنىڭ ئەسلىدە ھۆرمەت نامى ياكى ئەمەسلىكىنى تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەزى ئالىملار «مويۇن» سۆزىنى «باي» مەنىسىدە، «چۇر» قوشۇمچىسى بولسا «ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي مەنەپنى بىلدۈرىدىغان ھۆرمەت نامى (خاقاندىنلا كېيىن تۇرىدۇ)» دەپ قارايدۇ.^{۱۱}

«تېگىن (تېكىن)» سۆزىمۇ ھۆرمەت ناملىرىدا دائىم ئىشلىتىلگەن، ئۇ خەنزۇچە يادىكارلىقلاردا «特勤»، «的斤» قاتارلىق شەكىللەردە ئېلىنىغان. «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «تېكىن، نىڭ ئەسلىي مەنىسى «قۇل»، كېيىنچە ئۇ شاھزادەلەرنىڭ ھۆرمەت نامىغا ئايلانغان» دېيىلگەن. قۇچۇ ئۇيغۇر خانى بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ھۆرمەت نامىدا «تېكىن» دېگەن سۆز بار. ئۇ چىنگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا ئۇنىڭغا ئەل بولغان، چىنگىزخان ئۇنىڭغا قىزىنى بەرمەكچى بولغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرى «قارا» سۆزىنى ھۆرمەت نامى قىلغان. «قارا» سۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى «ئۇلۇغ، ناھايىتى زور» ئىدى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئاساسەن قارا رەڭنى بىلدۈرگەندىن باشقا يەنە «يوغان، چوڭ» مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. ئىككى نەپەر نامى مەشھۇر خاقاننىڭ ھۆرمەت نامى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئارسلان قاراخان» («ئۇلۇغ شىر خاقان» دېگەن مەنىدە) ۋە «بۇغرا قاراخان»

• ئا. ن. كونانوف: 7، - 9 - ئەسىرلەردىكى تۈرك - رۇنىڭ يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تىلىنىڭ گرامماتىكىسى» (1، - 6 - بابلار). «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ئۇچۇرلىرى» نىڭ 1985 - يىللىق 3، - 4 - سانلىرىغا بېسىلغان. 25، - 26 - بەتلەر.
• ئا. ن. كونانوفنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى. 28، - 29 - بەتلەر.

مۇپتىلا بولماسلىقىنىڭ سىمۋولىدۇر. بىراق، بۇ ئىسىمنىڭ سۆز مەنىسى ئىلگىرى كىشىلەرگە ئېغىر كۆڭۈلسىزلىكلەرنىمۇ كەلتۈرگەن. ئىلگىرىكى فېئودال خۇراپاتلارنىڭ پەتىۋاسى بويىچە بولغاندا، «توختى» ئاتلىق كىشىلەر كەلكۈننى قورقۇتۇپ توختى تارمىش، زالىم پومېشچىكلار بۇ خىل خۇراپىي پەتىۋادىن پايدىلىنىپ دېھقانلارنىڭ نارازىلىقىنى باستۇرغان. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يازغۇچىسى قېيۇم تۇردىنىڭ «كۈرەشچان يىللار» ناملىق رومانىدا مۇشۇنداق ئەھۋالدىن پەيدا بولغان كىشىنى ھەيران قالدىرىدىغان كۈرەش تەسۋىرلىنىدۇ. زەرەپشان دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشقۇرۇپ بولالمىغان زومىگەرلەر ۋە مەنسەپدار كۈچلەر ئالدىمۇرۇنلا ئۆزلىرىنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ قالغان توختى ئاكىنى ئالداپ چىقىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بەدىنىگە تاش باغلاپ، دەرياغا تاشلىماقچى بولىدۇ ھەم «پەقەت توختىلا دەريانى بويسۇندۇرالايدۇ» دەيدۇ. دەل شۇ چاغدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىپ تۇرغان دېھقانلار يېتىپ كېلىپ، بۇ سۈيىقەستنى بىتچىت قىلىپ، ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن ھايات - ماماتلىق كۈرەشكە چۈشىدۇ. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان شائىرى تىيىپجان ئېلىيوف «ئاق ئۆستەڭ» ناملىق شېئىرىدا مۇشۇنداق ئەھۋال ئۈستىدىن قانلىق شىكايەت قىلىدۇ.

يەنە «سېتىۋالدى» ۋە «تېلىۋالدى» دېگەن ئىككى ئىسىم

• خەنزۇچە ئەسلى تېكىستتە تىيىپجان ئېلىيوفنىڭ “阿克玉斯坦大渠” ماۋزۇلۇق شېئىرى تىلغا ئېلىنىپ، مەككىز مىسرا بېرىلگەن. بۇ شېئىرنىڭ ئۇيغۇرچە ئەسلىسىنى تېپىش ئۈچۈن خېلى ئىزدەنگەن بولسامۇ، ۋاقىتنىڭ قىسلىقىدىن دەرھاللىققا تېپىلمىدى. توپلامنىڭ ۋاقتىدا بېسىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بۇ مىسرائارنىڭ مەزكۇر ماقالىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىغا ئەسەر كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى بەرمەيلا ئۆتۈپ كەتتىم. قىزىققۇچىلار بولسا، خەنزۇچىسىدىن پايدىلانسا بولىدۇ. خەنزۇچىدە بېرىلگەن مۇنداق:

阿克玉斯坦昔日里血泪翻滚，

它像一匹野马桀骜难驯。

一次山洪就意味着一次灾难，

哪有一处可靠的堤坝和闸门。

往日从这一段到那一段的修复，

成年要征调上千的徭役民工。

简陋的鹿砦怎挡得住滔滔洪水，

名叫托合提的就被扔进水中。

كۆپەيمەكتە. ئەرلەر ئىسىملىرىدىن باتۇر، قەھرىمان، جەسۇر، قەيسەر، ئادىل، ئۆتكۈر، ساغلام، نۇر، جۈرئەت، بەختىيار، پولات، تۆمۈر، تاش، ئالماس، ئالىم، ئارسلان، يولۋاس، دول-قۇن، يالقۇن، ئۇچقۇن، جۇشقۇن، ئۆرلەش، سۇلتان، شۆھ-رەت، شەپقەت، شەۋكەت، ئىلھام، يولداش قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ئىسىملاردۇر.

ئاياللار ئىسىملىرىدىن ئالتۇن، گۆھەر، زۈمرەت، پاشا، مەلىكە، يۇلتۇز، چولپان، ئانار، رەيھان، رەنا، سالامەت، ئادا-لەت، مەدەنىيەت، سائادەت، ھۆرىيەت، دىلبەر، ھەسەل، مۇھەب-بەت، مۇنەۋۋەر، روشەن، گۈلشەن، ھەمراھ قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ئىسىملاردۇر.

2. «تۈر -»، «توختا -»، «سېتىۋال -»، «تىلىۋال -» قاتارلىق پېئىل يىلتىزلىرىغا مورفولوگىيىلىك قوشۇمچىلارنى قوشۇشتىن ياسالغان كىشى ئىسىملىرى ياكى ئىسىم بىلەن پېئىل-نىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان ئىگە - خەۋەرلىك بىرىكمە شەكلىدىكى كىشى ئىسىملىرى.

«تۈرسۇن» بولسا «تۈر -» پېئىلىنىڭ 3 - شەخس بۇيرۇق شەكلى؛ «تۈردى» بولسا «تۈر -» پېئىلىنىڭ 3 - شەخس ئۆتكەن زامان شەكلى؛ «تۇرغان» بولسا «تۈر -» پېئىلىنىڭ پۈتكەن سۈپەتدەش شەكلى؛ «تۇرغۇن» بولسا «تۈر -» پېئىلىدىن ياسالغان سۈپەت سۆز؛ «تۇراق» مۇ «تۈر -» پېئىلىدىن ياسالغان سۈپەت سۆز. يۇقىرىدىكى ئالدىنقى ئۈچ ئىسىمنىڭ ھەممىسى «تۈر -» سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، ئاتا - ئانىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ساغلام چوڭ بولۇشى، ياش تۇرۇپلا ئۆلۈپ كەتمەسلىكىنى ئارزۇ قىلىشتەك تىلەكلىرىنى ئىپادىلىگەن.

«توختى» دېگەن ئىسىم «توختا -» پېئىلىنىڭ ۋارىيانتى بولۇپ، بۇ پېئىلىنىڭ 2 - شەخس بۇيرۇق شەكلىدۇر. ئاتا - ئانىلارنىڭ نەزىرىدە بۇ ئىسىم بالىلىرىنىڭ بالا - قازا ۋە كېسەلگە

كىشى ئىسىملىرى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى سۆز مەنىسىگە ئاساسەن بېكىتىلىدۇ. بۇنداق ئىسىملار كۆپ كۆرۈلىدۇ، بەزىلىرى ئاز-دۇر - كۆپتۇر دىنىي تەسىرلەرنىمۇ يۇقتۇرغان، بىراق ئۇلار دىنىي ئىسىملارغا تەۋە ئەمەس. ئەرلەر ئىسىملىرىدىن ئەكبەر (مەنىسى: ئۇلۇغ)، ئەنۋەر (مەنىسى: ئەڭ شەرەپلىك)، ئەسەت (شەر)، قاسىم (تەقسىم قىلغۇچى)، سەلىم (مۈكەممەل، كەم - كۈتسىز)، قاتارلىقلار مۇشۇ تۈردىكى ئىسىملاردۇر. ئايال ئىسىملىرىدىن دائىم ئىشلىتىلىدىغان قەمەر (ئاي)، ماينۇر (ئاي نۇرى)، مۈكەررەم (ئىززەتلىك)، رىزۋان (پەرىزات)، گۈلەندەم (ساھىبجامال) قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ تۈردىكى ئىسىملاردۇر. 4. رىۋايەتلەر ياكى مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ھەمدە ھەرقايسى مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش سەۋەبلىك، كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە رىۋايەتلەردىكى ماتېرىياللار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئورتاق تېمىسىغا ئايلاندى، گەرچە ئىجادىيەت مەزمۇنى ئوخشاشمىسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئىچىدىكى پېرسۇناژلار ئاساسەن ئوخشاش بولاتتى. ئۇلاردىكى ئىجابىي پېرسۇناژلارنى ئۇيغۇر ئاممىسى ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «لوقمان» دېگەن ئەر كىشى ئىسمى ئەسلىدە رىۋايەتلەردىكى تېبابەتچىلىك پىرى، تېبابەتچىلىكنى كېيىنكىلەرگە ئۆگەتكۈچىنىڭ ئىسمى بولۇپ، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ كىشى شىپالىق قوللىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ ياشلىق باھارنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيدىكەن، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرەلەيدىكەن. «رۇستەم» دېگەن ئۇيغۇر ئەر ئىسمىمۇ مىلادىيە 10 - ئەسىردىكى پارس شائىرى فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «شاهنامە»دىكى قەھرىماننىڭ ئىسمىدىن كەلگەن. رۇستەمنىڭ ھېكايىلىرى يالغۇز

ئايرىم - ئايرىم ھالدا «سېتىۋال -» ۋە «تىلىۋال -» پېئىللىرىدىن ياسالغان بولۇپ، «سېتىۋالغان» ۋە «تىلىۋالغان» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

«خۇداۋەردى» دېگەن ئىسىم «خۇدا» ۋە «ۋەدى» (ئەسلىي «بەردى»، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە «ۋەدى» بولۇپ قالغان) دېگەن ئىككى سۆزدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىگە - خەۋەرلىك بىرىكمىدۇر، ئۇنىڭ مەنىسى «خۇدا بەردى» بولىدۇ.

«سېتىۋالدى»، «تىلىۋالدى»، «خۇداۋەدى» دېگەن بۇ ئۈچ ئىسىم بەلگىلىك دىنىي تۈسكە ئىگە بولۇپ، ھەممىسىدە ئاللاھدىن پەرزەنتلەرنى خاتىرجەم قىلىشنى تىلەش مەنىسى بار. بىراق، ئۇلار دىنىي ئىسىملارغا كىرمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى پېئىللاردىن ياكى ئىسىملارغا پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئىسلام دىنىدىكى پەيغەمبەرلەر، دىنىي كىتابلار ۋە دىنىي ئەھكاملاردىكى كىشى ئىسىملىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز.

يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز پۈتۈنلەي ئەرلەر ئىسىملىرى، بىراق «تۇرسۇن»، «تۈردى»، «تۇرغان»، «توختى» قاتارلىقلارنىڭ كەينىگە سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى قوشۇپ، ئايال ئىسىملىرىنى ياساشقا بولىدۇ. ئىسىملارغا قوشۇلىدىغان سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى ھەققىدە كېيىن تەپسىلىي توختىلىمىز.

3. مەخسۇس ئادەم ئىسىملىرىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە، پارىسچە كىرمە سۆزلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرى.

ئادەم ئىسمىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە ياكى پارىسچە سۆزلەر گەرچە ئانا تىلىدا ئىسىملار (ئىسىملىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئادەتتىكى سۆزلەر) بولسىمۇ، بىراق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پەقەت كىشى ئىسمى ئورنىدىلا ئىشلىتىلىدۇ، ئادەتتىكى سۆز قاتارىدا ئىشلىتىلمەيدۇ. ئەلۋەتتە، ئىسىم قويغاندا، بۇ خىل

«ئاھ» (ئەلەملىك ئاھ ئۇرۇش) ۋە «دەرد» قاتارلىق بەش سۆز-
 نىڭ بىرىنچى ھەرپلىرىدىن تۈزۈلگەن، بۇ ئىسىمنىڭ پۈتۈن
 مەنىسى پەرھادنىڭ شېرىنگە بولغان ئاشىقلىقى ۋە چوڭقۇر مۇھەب-
 بىتىنى بىلدۈرىدۇ» دەيدۇ. «شېرىن» نىڭ مەنىسى «تاتلىق،
 جەلپ قىلغۇچى» دۇر. «پەرھاد» (ياكى «پەرھات») دېگەن ئى-
 سم خەلققە بەخت يارىتىش، مۇھەببەتكە سادىق بولۇشنىڭ سىم-
 ۋولىدۇر. ئۇيغۇرلار سۇ قۇرۇلۇشى ساھەسىدە جاپاغا چىداپ
 تۆھپە ياراتقانلارنى «دەۋرىمىزنىڭ پەرھادى» دەپ تەرىپلىشىدۇ.
 بۇ ئىككى ئىسىمنى بالىلىرىغا ئات قىلىپ قويۇشتا، ئاتا -
 ئانىلارنىڭ غايىسى ۋە بالىلىرىنىڭ ۋاپادار بولۇشىنى تىلەشتەك
 كۈچلۈك ئارزۇسى سىڭگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىك-
 كى كىشى ئىسمى بار، ئۇلار «تاھىر» ۋە «زۆھرە». ئۇ ئىككى-
 سى ئۇيغۇر خەلق داستانى «تاھىر - زۆھرە» دىكى باش قەھرىمان-
 لاردۇر. رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار ئەركىنلىك ۋە بەخت-
 يار تۇرمۇش ئۈچۈن زوراۋان كۈچلەر بىلەن باتۇرانه ئېلىشىپ،
 ئاخىرى بىرلىكتە قۇربان بولغان ۋە بۈگۈنكى كورلا ئەتراپىدىكى
 «باش ئەگىم» دېگەن جايغا دەپن قىلىنغان. بۇ بىر جۈپ ئاشىق -
 مەشۇقنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى خاتىرىلەش، ئۇلارغا
 بولغان ھېسداشلىقىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن كۆپلىگەن ئاتا -
 ئانىلار بالىلىرىغا ئۇلارنىڭ ئىسمىنى قويۇشىدۇ. ئۇيغۇرلار يال-
 غۇز ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇپلا قالماستىن، يەنە كىشى
 ئىسىملىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھېسسىياتى، غايە - ئىستەك-
 لىرىنى ئىپادىلەشكە ماھىر خەلق، ئۇيغۇرلاردا «ئىشقى يوق
 ئېشەك، دەردى يوق كېسەك» دېگەن ماقالمۇ بار.

5. ھېيت - بايرام ياكى ئايلارنىڭ ناملىرى ئاساسىدىكى
 كىشى ئىسىملىرى.

• «پەرھاد» دېگەن بۇ كىشى ئىسمى ئەينى ۋاقىتتا «ق، ر، ھ، ئا، د» دىن ئىبارەت بەش
 ھەرپتىن تەركىپ تاپقاندى.

ئىراندىلا ھەممىگە تونۇشلۇق بولۇپ قالماستىن، ئۇيغۇرلار ئاردا-
سىدىمۇ ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ھېكايىدە بايان قىلىنىشىچە،
رۇستەمنىڭ ئاپىسى رۇستەمنى تۇغۇقچە تۇغۇتى تەسكە چۈشۈپ،
ئۆلۈم خەۋىپىگە دۇچ كېلىدۇ. بوۋاق تۇغۇلغاندا ئۇ: «بەراستەم»
(مەن قۇتۇلدۇم) دەپ ۋارقىرايدۇ، «رۇستەم» دېگەن ئىسىم
ئەنە ئاشۇ «بەراستەم» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان سۆزدۇر.
«شاھنامە» دە رۇستەمنىڭ كۆپلىگەن قەھرىمانلىقلىرى تەسۋىر-
لەنگەن بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقال-
غان. تاجىكلار ھەسەن - ھۈسەننى «رۇستەمنىڭ كامالىكى» دەپ
ئاتايدۇ. يەنە «پەرھات»، «شېرىن» دېگەن ئىككى ئىسىمىمۇ
ئۇيغۇرلار دائىم ئىشلىتىدىغان كىشى ئىسىملىرىدۇر. بۇ ئىككى
كىشى ئىسىمىمۇ خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان «پەرھاد - شېرىن»
داستاندىكى ئەر - ئايال باش قەھرىمانلارنىڭ ئىسىملىرىدىن
كەلگەن. بۇ تېمىنى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ
مەشھۇر ۋەكىللىك يازغۇچىسى ئەلىشىر نەۋائى قايتا قەلەمگە ئال-
غاندىن كېيىن، ئامما ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئاۋامنىڭ ئىنتا-
يىن ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن. داستاندا پەرھادنىڭ جۇڭگو
(چىن) خاقانىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئەرمنىيە ئايال پادىشاھىنىڭ
سىڭىلىسى شېرىنگە ئاشىق بولۇپ قالغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. ساپ
مۇھەببەت ئۈچۈن پەرھاد بارلىق ئازابلارغا بەرداشلىق بېرىدۇ،
سۇ باشلاپ ئەرمنىيە خەلقىگە بەخت يارىتىش يولىدا تاغلارنى
تېشىپ، ھەددى - ھېسابسىز جەبىر - جاپالارنى تارتىدۇ. نەۋائى
«پەرھاد» دېگەن ئىسىمنى (بۇ ئىسلى «فەرھاد»، ھازىر بەزىدە
«پەرھات» دەپمۇ ئېلىنىۋاتىدۇ) تەسۋىرلەپ، «بۇ ئىسىم «فە-
راق»، «رەشك»، «كۈندەشلىك»، «ھىجران»، «ئايىرلىش»،

بولدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارشىچە، بالىلار جۈمە كۈنى تۇغۇلسا بەختلىك بولىدۇ؛ ئەگەر جۈمە كۈنى تۈگەپ كەتسە، بۇ ئۆلگۈچى. نىڭ پەزىلەتلىكلىكىنى، خاسىيەتلىك كۈندە تۈگىگەنلىكىنى بىلەدۇرىدۇ. يۇقىرىقى ئىسىملار ئاساسەن ئەرلەرگە خاس بولۇپ، ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «روزى»، «قۇربان»، «سەپەر» لەرگە ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى قوشساق، ئاياللار ئىسمىغا ئايلىنىدۇ.

6. ئادەتتىكى ئىسىملارنىڭ كەينىگە ئەرەبچە «نسا» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان ئايال ئىسىملىرى.

«نسا» سۆزى «قىز، ئايال» دېگەن مەنىگە ئىگە. بۇ تۈردىكى ئىسىملاردىن گۈلنسا، نۇرنسا، ھۆرنسا، ئاينسا، قەمەر-نسا قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاخىرقى ئىككى ئىسىم ئوخشاش مەنىلىك ئىسىم بولۇپ، ئوخشاشمايدىغانىنى «ئاينسا» دىكى «ئاي» ئۇيغۇرچە سۆز، «قەمەرنسا» دىكى «قەمەر» ئەرەبچە سۆز، ئۇلار ئوخشاشلا «ئاي» دېگەن مەنىدە. ئۇلاردىن باشقا خەيرنسا، ئۇلۇغنىسا، مېھرىنسا، ئوغۇلنسا قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ خىلدىكى ئىسىملاردۇر. «نسا» سۆزىنى شۇ پېتى ئىسىم قىلىپ ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ. ئادەتتە ئۇ ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلغاندا، كەينىگە ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش تەركىبلىرى قوشۇلۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، نساگۈل، نساخان دېگەندەك.

2. دىنىي ئىسىم

دىنىي ئىسىم ئىسلام دىنى بىلەن تەڭ شىنجاڭغا تارقالغان، ئۇ ئادەتتىكى ئىسىمغا ئوخشاشمايدۇ: ئادەتتىكى ئىسىملار خاس ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى، دىنىي ئىسىم بولسا ئوخشاشمىغان مىللەتلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق ئىشلىتىدىغان ئىسىملاردۇر. دىنىي ئىسىملار «قۇرئان» ۋە ئىسلام دىنى پەيدا

بۇ تۈرگە تەۋە ئىسىملاردىن قۇربان، ھېيت، روزى، بارا،
 رەجەپ قاتارلىقلار بار. كۆپ كىشىلەر ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ
 شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن يېڭى تۇرمۇشقا ئېرىشكەنلىكى
 تەسۋىرلەنگەن «ئانارخان» دېگەن كىنۇنى كۆرگەن، كىنۇدىكى
 ئەر باش قەھرىماننىڭ ئىسمى قۇربان، «قۇربان» نىڭ مەنىسى
 «نەزىر؛ قۇربانلىق مالنى نەزىر قىلىش» بولۇپ، ئىسلام دىنىدە
 كى قۇربان ھېيتىنى كۆرسىتىدۇ. قۇربان ھېيتتا ئۇيغۇرلار قوي
 ئۆلتۈرۈپ، ھېيتلاپ كەلگەنلەرنى كۈتىدۇ. بۇ ھېيت پۈتۈن
 دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھېيتى بولۇپ، ئىسلام (ھىجرىيە)
 كالىندارى بويىچە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ،
 مىلادىيە كالىندارىدىكى ۋاقتى مۇقىم بولمايدۇ. «ھېيت» دېگەن
 بۇ ئىسىمنىڭ مەنىسى «بايرام» بولۇپ، ئادەتتە روزا ھېيت ۋە
 قۇربان ھېيتىنى كۆرسىتىدۇ. «روزى» دېگەن ئىسىم روزادا روزا
 تۇتۇشنى، رامزان ئېيىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بىر ئايدا ئۇيغۇرلار
 سەھەردە كۈن چىقىشتىن بۇرۇن زوھۇرلۇق يەپ، كەچتە كۈن
 ئولتۇرغاندىن كېيىن ئىپتار قىلىدۇ. ئارىلىقتا يېيىشكە، ئى-
 چىشكە بولمايدۇ. «جۈمە» نىڭ مەنىسى ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ
 توپلىشىپ ناماز ئوقۇيدىغان كۈنىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ھەپ-
 تىنىڭ 5 - كۈنىدۇر. «رەجەپ»، «سەپەر»، «بارا» دېگەن
 ئۈچ ئىسىمۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسلام كالىندارىدىكى 2 - ئاي،
 7 - ئاي ۋە 8 - ئايلارنىڭ ناملىرىدۇر. يۇقىرىقى ئىسىملار
 پەرزەنتلەرنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئا-
 ساسەن ئۇلارنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، «با-
 رات» ئىسىملىك كىشىنى سورىمىساقمۇ، ئۇنىڭ ھىجرىيە كالىند-
 دارى بويىچە 8 - ئايدا تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيسىز؛ «روزى»
 ئىسىملىك كىشىمۇ چوقۇم رامزان ئېيىدا تۇغۇلغان بولىدۇ؛
 «ھېيت» ئىسىملىكى ھېيتتا تۇغۇلغان بولىدۇ؛ «جۈمە» ئىسىم-
 لىك كىشىمۇ جۈمە كۈنى، يەنى ھەپتىنىڭ 5 - كۈنى تۇغۇلغان

تىلىدىكىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، «ئىنجىل» دىكى ئىسىملارنىڭ تەلەپپۇزىدىن پەرقلىق. تۆۋەندىكى ئاددىي جەدۋەل ئارقىلىق ئۆي-غۇر تىلىدىكى پەيغەمبەر ئىسىملىرىنىڭ «ئىنجىل» دىكى قايسى ئىسىملارغا توغرا كېلىدىغىنىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

«ئىنجىل» دا	ئۇيغۇر تىلىدا
Mōsheh (摩西)	مۇسا (木沙) Musa
'Iysous (耶稣)	ئەيسا (艾沙) əysa
Abraham (亚伯拉罕)	ئىبراھىم (依布拉音) Ibrahim
Dāwid (大卫)	داۋۇت (达吾提) Dawut
nōah (挪亚)	نۇھ (努赫) Noh
Ya'aqōp (雅各)	ياقۇپ (牙库甫) Yakup
Yōsēph (约瑟)	يۈسۈپ (玉素甫) Yūsūp
Yisrā'el (以色列)	ئىسرائىل (斯拉衣力) Israyil
Maria (圣母马利亚)	مەريەم (麦丽艳) Məriyām
Hawwāh (夏娃, 亚当妻)	ھاۋا (哈瓦) Hawa

2. مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەم ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئىسىملىرى.

«مۇھەممەد» نىڭ ئەرەب تىلىدىكى مەنىسى «مەدھىيىگە لايىق» بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا «مەھمەت» ۋە «مەمەت (مەمەت)» دېگەندەك ۋارىيانتلىرى بار. مۇھەممەد پەيغەمبەر-نىڭ يەنە بىر ئىسمى «ئەھمەد» بولۇپ، مەنىسى «ماختاشقا لايىق» تۇر. بۇ ئىسىمنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا «ئەخمەت»، «ئەمەت» دېگەندەك ۋارىيانتلىرى بار. يۇقىرىدىكى تۆت ئىسىم ئۇيغۇرلار دائىم ئىشلىتىدىغان ئىسىملاردۇر. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۆت

بولغان دەۋردىكى دىنىي پائالىيەتچىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىز بۇ ماقالىدە ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان دىنىي ئىسىملار توغرىلىق توختىلىمىز.

1. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» دا بايان قىلىنغان مۇھىم مەد پەيغەمبەرلەردىن ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرى.

تېخى ھازىرغىچە ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى خەنزۇچە تەرجىمە قىلىشنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۆلچىمى بېكىتىلمىگەچكە، بۇ تۈردىكى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى خەنزۇچە يازغاندا، خىل-مۇخىل ئېلىنىۋاتىدۇ ھەمدە ئوخشاش بىر ئىسىمنى ئەرەبچىدىن تەرجىمە قىلىش بىلەن ئۇيغۇرچىدىن تەرجىمە قىلىشتىكى ئاھاڭ تەرجىمىسىمۇ زور پەرقلىق بولۇۋاتىدۇ. بۇ يەردە بىز ئۇيغۇر ئىسىملىرىنى خەنزۇچە يېزىشتا ئادەت بويىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدۇق ھەم ئۇ ئىسىملارنىڭ كەينىگە «قۇرئان» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىكى يېزىلىشىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتۇق. بۇنداق ئىسىملاردىن مۇسا، ئەيسا، ئىبراھىم، نۇھ، داۋۇت، سۇلايمان، ئايۇپ، ئىسمائىل، ئىدىرىس، ئىسھاق، ياقۇپ، ئىسرائىل، زىكرىيا، يەھيا، يۈسۈپ، يۈنۈس، ھاۋا، مەريەم قاتارلىقلار بار.

ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى، ئوتتۇرا شەرق رايونى دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن — يەھۇدى دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەن جاي. ئىسلام دىنى يەھۇدى دىنى ۋە خرىستىئان دىنىدىن خېلىلا كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، تەبىئىي ھالدا يەھۇدى دىنى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ بەزى تەركىبلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن. يۇقىرىقى پەيغەمبەرلەرنىڭ كۆپلىرى «تەۋرات» ۋە «ئىنجىل» دا تىلغا ئېلىنغان، ئىسلام دىنى ئىلگىرىكى دىنىي كىتابلاردىكى پەيغەمبەرلەرنى ئېتىراپ قىلىدۇ ھەم «ئەڭ ئاخىرى-قى پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام» دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرى تەلەپپۇز جەھەتتىن ئەرەب

«ئابدۇ (Abdu)» ئەرەب تىلىدىكى «ئابد (Abd)» سۆزدە نىڭ يەنە بىر خىل شەكلى بولۇپ، «بويسۇنغۇچى، قۇل» مەنىسىگە ئىگە. ئاللاھنىڭ ھۆرمەت ناملىرى كۆپ بولۇپ، كېيىنكىدە لەر «قۇرئان»دىكى ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن ئاللاھنىڭ 99 خىل ھۆرمەت نامى (سۈپىتى) نى رەتلەپ چىققان. مەسىلەن، رەھىم، رەھمان، قادىر، كەرىم قاتارلىقلارغا ئوخشاش. بۇ تۈردىكى ئىسىملارنىڭ بىر ئورتاق مەنىسى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى «ئاللاھنىڭ قۇلى» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بۇ تۈردىكى دائىم ئىشلىتىلىدىغان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىن ئابدۇغوپۇر (ئەپۇقىل - غۇچى ئاللاھنىڭ قۇلى)، ئابدۇرېھىم (رەھىم قىلغۇچى ئاللاھ - نىڭ قۇلى)، ئابدۇكېرىم (كارامەتلىك ئاللاھنىڭ قۇلى)، ئابدۇخەمىت (ماختاشقا لايىق ئاللاھنىڭ قۇلى)، ئابدۇقادىر (ھەم - مىگە قادىر ئاللاھنىڭ قۇلى)، ئابدۇرازاق (رىزىق بەرگۈچى ئاللاھنىڭ قۇلى) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. «ئابدۇ» نى يەنە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاكالەتچى ئىسىملىرى — ئاللاھنىڭ رەسۇلى، ئاللاھنىڭ ئەلچىسى دېگەن مەنىدىكى ئەرەبچە سۆزلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىسىم ياساشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇرۇسۇل (ئاللاھنىڭ ئەلچىسىنىڭ قۇلى)، ئابدۇنەبى (پەيغەمبەرنىڭ قۇلى) قاتارلىقلارغا ئوخشاش. يۇقىرىقى ئىسىملارنى ئالدىدىكى «ئابدۇ» سۆزىنى قىسقارتىۋېتىپ، بىۋاسىتەلا كېيىنكى قىسىملىرى بىلەن ئاتاشقىمۇ بولىدۇ، مەسىلەن، «ئابدۇغوپۇر» نى «غوپۇر» دەپ، «ئابدۇقادىر» نى «قادىر» دەپ، «ئابدۇراخمان» (مېھىر - شەپقەتلىك ئاللاھنىڭ قۇلى) نى «راخمان» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇ ئىسىملاردىكى «ئابدۇ» نى قىسقارتىپ ئاددىيلاشتۇرۇش بىلەن ئۇ ئىسىملارنىڭ ئەسلىي سۆز مەنىلىرىدە

• ۋاللاھ رۇيخاۋ يازغان «ئەرەبلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» دېگەن ماقالىگە قارال. جاك لىنفاۋ. خىتاي باش تۈزگۈچىلىكىدە تۈزۈلگەن «چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» دېگەن كىتابقا بېسىلغان. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى.

نەپەر شاگىرتى ئابابەكىر، ئۆمەر، ئوسمان، ئەللىر مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن خەلىپىلىك ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنى كېڭەيتكەن، بۇ تۆتەيلەننىڭ ئىسىملىرىمۇ ئۇيغۇرلار دائىم قوللىنىدىغان ئىسىملاردۇر. بۇ تۈر-دىكى ئىسىملاردىن يەنە ھاشىم (مۇھەممەد پەيغەمبەر جەمەتىنىڭ چوڭ بوۋىسى)، ئەبۇتالىپ (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ چوڭ دادىسى، يەنى تاغىسى)، سىدىق (ئابابەكىرنىڭ ھۆرمەت نامى) قاتارلىقلارمۇ بار.

ئەگەر سىز ئۇيغۇرلار ئىچىدە «ھەسەن» ۋە «ھۈسەن» ئىسىملىك قېرىنداشلارنى ئۇچراتسىڭىز، ئۇلارنىڭ قوشماق ئاكا - ئۇ-كىلار ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرسىڭىز بولىدۇ. بۇ ئىككى ئىسىم ئەسلىي خەلىپە ئەلىنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئىسمى ئىدى، رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئىككىسىنىڭ ماڭلاي چاچلىرى ئالتۇن رەڭلىك بولۇپ، ئۇلار دىن يولىدا قۇربان بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئالتۇن رەڭلىك چاچلىرىدىن ئاسمانغا رەڭگارەڭ نۇرلار كۆتۈرۈلۈپ، ھەسەن - ھۈسەن پەيدا بولغانىكەن. قىزىقارلىقى شۇكى، ئاسماندىكى ھەسەن - ھۈسەن ئۇيغۇر تىلىدا «ھەسەن - ھۈسەن» دېيىلىدۇ، بۇ ئېھتىمال يۇقىرىقى رىۋايەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تۈردىكى ئىسىملار ئىچىدە ئايال كىشى ئىسىملىرىدىن ئامىنە (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى)، خەلىپە (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 1 - خوتۇنىنىڭ ئىسمى)، ئائىشە (مۇ-ھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يەنە بىر خوتۇنىنىڭ ئىسمى)، ھەلىمە (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئىنىگ ئانىسىنىڭ ئىسمى) ۋە يەنە پاتەم، گۈلسۈم (بۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قىزلىرىنىڭ ئىسمى) قاتارلىقلار بار.

3. «ئابدۇ» غا ئاللاھنىڭ ھۆرمەت نامى (سۈپىتى) نى قوشۇپ ياسالغان دىنىي ئىسىملار.

(ئىسلامنىڭ شەرىپى) قاتارلىقلارغا ئوخشاش. بۇنداق ئىسىملار-
مۇ ئەرلەرگىلا قوللىنىلىدۇ.

3. قوشما ئىسىملار

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنى يۇقىرىدىكىدەك ئادەتتىكى ئىسىم ۋە دىنىي ئىسىمدىن باشقا يەنە «قوشما ئىسىم» دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. قوشما ئىسىملار ئىككى ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، تەلەپپۇزدا ئۇلاپ بىرلا تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، يازغاندا بىر ئۇلاپ يېزىلىدۇ. قوشما ئىسىم قوللىنىدىغان كىشىلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدە بەلگىلىك نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. قوشما ئىسىملار- نىڭ ياسىلىشى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل بولىدۇ:

بىرىنچى، ئادەتتىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا ياكى كەينىگە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىسمى قوشۇلىدۇ. «مۇھەممەد» دېگەن ئىسىمنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشما ئىسىملاردا «مەھمەت»، «مەھمەت»، «مەھمەت» دېگەن ئۈچ خىل ۋارىيانتى بار. بۇ تۈردىكى ئىسىملاردىن مەھمەت شېرىپ («شېرىپ» نىڭ «شە-رەپلىك، ئۇلۇغۋار» دېگەن مەنىسى بار)، مەھمەتسىدىق («سەدىق» نىڭ «ھەقىقەت، ئەمەلىيەت» دېگەن مەنىسى بار)، مەھمەت توختى («توختى» سۆزى «ئۆلمەس» مەنىسىدە)، مەھمەتسۇپى («سۇپى» سۆزى سۇپى، يەنى دىننىڭ ساداقەتمەن مۇرىتىنى كۆرسىتىدۇ)، يارمەھمەت («يار» سۆزى «ھەمراھ، يولداش» دېگەن مەنىدە)، تۇرسۇنمەھمەت («تۇرسۇن» سۆزى «ئۆلمەس» مەنىسىدە)، نۇرمەھمەت («نۇر» سۆزى يورۇقلۇق، نۇرنى كۆرسىتىدۇ)، شىرمەھمەت («شىر» سۆزى شىرنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئادەتتىكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالدى - كەينىگە «نىياز» سۆزى قوشۇلىدۇ. «نىياز» نىڭ مەنىسى «ئاللاھقا ھەدىيە قىلىنغان، ئاتالغان» دېگەن بولىدۇ. مىسالغا ئالساق، نىياز-

ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمايدۇ، ئۇلار يەنە ئوخشاشلا «ئاللاھنىڭ قۇلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئاددىيلاشقان ئىسىملار ئاسا. سەن بىر خىل ستىخىيىلىك ئادەت تەسىرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، مىسالغا ئالساق، مەلۇم بىرىگە ئات قويغاندا «ئابدۇنەبى» دەپ ئاتىغان بولسا، كېيىنچە ئەتراپتىكىلەر ئۇنى چاقىرىغاندا، ئۇنىڭ ئىسمىنى قىسقارتىلغان شەكلى بىلەن ئاتاپ چاقىرىشىدۇ - دە، ئۇنىڭ ئادەتلەنگەن ئىسمى «نەبى» بولۇپ قالىدۇ. ئادەتتە رەسمىي سورۇنلاردا كىشىلەر ئىسمىنىڭ تولۇق شەكلىنى ئىشلىتىدۇكى، قىسقارتىلغان شەكلىنى ئىشلەتمەيدۇ. «ئابدۇ» بىلەن كەلگەن ئىسىملار پەقەت ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

4. بەزى ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا «ئاللاھنىڭ»، «خۇدا. نىڭ» دېگەن مەنىدىكى «ئۇللا» نى قوشۇپ ياسالغان ئىسىملار.

بۇنداق ئىسىملاردا كەلگەن «ئۇللا» دىكى «ئۇ» سوزۇق تا. ۋۇشى ئالدىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشقا قوشۇلۇپ كېلىدۇ. بۇنداق ئىسىملاردىن ئىنايتۇللا، ئەمرۇللا، نەسرۇللا، ئىززەتۇللا، خەيرۇللا، رەخمىتۇللا، لۇتپۇللا قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. يەنە بىر دائىم ئىشلىتىلىدىغان «ئابدۇللا» دېگەن ئىسىم بولۇپ، ئۇ «ئابدۇ» غا «ئۇللا» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان، «ئاللاھنىڭ قۇلى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرىقى بۇ ئىسىملارمۇ ئەرلەر ئىسىملىرى بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

5. بىر قىسىم ئەرەبچە سۆزلەرگە «دىن» سۆزىنى قوشۇپ ياسالغان دىنىي ئىسىملار.

«دىن» سۆزى دىننى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە ئادەم ئىسىملىرىغا قوشۇلغاندا ئىسلام دىنىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، شەمشەددىن (ئىسلامنىڭ قۇياشى)، بۇرھانىددىن (ئىسلامنىڭ ئىسپاتى)، ئەرشىددىن (ئىسلامنىڭ ئەرشى)، نەسىردىن (ئىسلامنىڭ قوللىغۇچىسى)، پەخرىددىن (ئىسلامنىڭ پەخرى)، جامالىددىن (ئىسلامنىڭ جامالى)، غەنىددىن (ئىسلامنىڭ بايلىقى)، جالالىددىن

بۇ تەركىبلەر ئىسىملارغا تۈرلۈك سۈيىپىكتىپ تۈس قوشىدۇ، مەسلەن، ھۆرمەتلەش، يېقىنچىلىق، تەكەللۇپ قاتارلىقلارغا ئوخشاش. مانا بۇ ئىسىملارنىڭ سىلىقلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسىملارغا تۈرلۈك ئوخشاشمىغان ھېسسىي تۈس كىرگۈزىدىغان سۆزلەر (تەركىبلەر) كىشى ئىسىملىرىنى سىلىقلاشتۇرغۇچى سۆزلەردۇر. سىلىقلاشتۇرغۇچى سۆزلەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم رولى كىشى ئىسىملىرىنىڭ جىنس تەۋەلىكىنى پەرقلىتىدۇرۇشتۇر.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى سىلىقلاشتۇرغۇچى سۆزلەر (قوشۇمچىلار ياكى تەركىبلەر) تۆۋەندىكىدەك:

1. ئاخۇن

«ئاخۇن» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا يالغۇز ئىشلىتىلگەندە دىنىي ساھەدىكى ئاخۇنلارنى كۆرسىتىدۇ. ئىسىملارنىڭ سىلىقلاشتۇرغۇچى تەركىبى بولۇپ كەلگەندە بولسا، ئەسلىي مەنىسىنى يوقىتىپ، باشقىلارنى چاقىرغانىدىكى ھۆرمەتلەش تۇيغۇسىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە ئۇ خېلىلا كەڭ ئىشلىتىلىدۇ، بولۇپمۇ ئاۋام پۇقرالار ئارىسىدا، ئومۇمەن ئەر ئىسىمىلا بولسا، ئىسىمدىن كېيىن «ئاخۇن» سۆزىنى قوشۇشقا بولىدۇ. «ئاخۇن»نى قوشقاندا، ئۇنىڭدىكى «ئا» سوزۇق تاۋۇشى ئىسىمنىڭ كەينىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن قوشۇلۇپ بىر بوغۇم بولۇپ كېتىدۇ، ئەگەر ئىسىمنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشى سوزۇق تاۋۇش بولسا، ئۇ سوزۇق تاۋۇش قىسقىراپ چۈشۈپ قالىدۇ. مەسلەن:

تۇرسۇنخۇن ($Tursun + ahun = Tursunahun$),

ئابدۇكېرىمخۇن ($Abdukerim + ahun = AbduKerimahun$),

تۆمۈراخۇن ($T\theta m\ddot{u}r + ahun = T\theta m\ddot{u}rahun$),

روزاخۇن ($Rozi + ahun = Rozahun$),

توختاخۇن ($Tohti + ahun = Tohtahun$) دېگەنلەردەك.

بەگ، مەممەتنيياز، تۆمۈرنيياز، سەيپىتنيياز قاتارلىقلارغا ئوخشاش. قوشما ئىسىملار تەركىبىدىكى ئادەتتىكى ئىسىملارنىڭ مىسالىدىن بىلەلەيمىزكى، ئۇ ئەرەبچە - پارىسچە كىرمە سۆزلەر بولۇپ شىمۇ ياكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن. روشەنكى، قوشما ئىسىملارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بۇنداق ئىسىملار بەلگىلىك دىنىي تۈسكە ئىگە بولىدۇ.

«نيياز» سۆزىنى ئايرىم ئىسىم ئورنىدا قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ، سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى قوشۇپ ئاياللار ئىسمى قىلىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «نييازخان»، «نييازبۇۋى» دېگەنلەر. دىكى «خان»، «بۇۋى» سۆزلىرى ئاياللارنى بىلدۈرىدىغان سىلىقلاشتۇرغۇچى سۆزلەردۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئەرلەر ئىسىملىرى ئاياللار ئىسىملىرىدىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپ، بۇ ئاساسلىقى دىنىي ئىسىملار ۋە قوشما ئىسىملارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئەرلەر ئىسمى بولغانلىقىدىن بولغان. پەقەت ئادەتتىكى ئىسىملار ئىچىدىكى ئاياللار ئىسىملىرىلا كۆرۈنەرلىك نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. دەۋرنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، دىنىي تۈس ئالمىغان كىشى ئىسىملىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئاياللار ئىسمىنىڭ نىسبىتىمۇ تەبىئىي رەۋىشتە ئۈزلۈكسىز كۆپەيگۈسى.

5. كىشى ئىسىملىرىدىكى

سىلىقلاشتۇرۇش

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە، باشقىلارنىڭ ئىسمىنى چاقىرغاندا دائىم ئىسمىنىڭ كەينىگە باشقا تەركىبلەرنى قوشۇپ چاقىرىدۇ.

مول ئادەم» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. خەلق ئارىسىدا، بولۇپمۇ بەزى جايلاردا، ئىسىمنىڭ ئالدىغا «موللا» نى قوشۇپ چاقىرىپ، شۇ كەشكە بولغان ھۆرمەت تۈسى ئىپادىلىنىدۇ، بۇ بىر خىل ئادەت. مەسىلەن، موللا توختى، موللا نىياز، موللا تۇرسۇن دېگەنلەردەك.

5. قارى

بۇ ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، «قۇرئان» نى تولۇق يادلاپ بولغانلارنى كۆرسىتىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئادەتتە ئوغۇل بالىلارنى ئىسىمنىڭ كەينىگە «قارى» سۆزىنى قوشۇپ چاقىرىش ئادىتى بار، ئۇ ئىززەتلەشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، ئابدۇللاقا. رى، تۇرسۇنقارى دېگەنلەردەك. ئاياللىقنى بىلدۈرىدىغان سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى مەخسۇس ئاياللارغا ئىشلىتىلىدۇ، ئەرلەرگە ئىشلىتىلمەيدۇ. تۆۋەندە بىز ئايال ئىسىملىرىدىكى سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى (تەركىبلىرىنى) تونۇشتۇرىمىز.

6. خان

«خان» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، يەككە ئىشلىتىلگەندە «خا-قان»، «بۈيۈك خان» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئايال ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلغاندا ھۆرمەتلەش، ئەتىۋارلاشنى بىلدۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ياشانغان ئاياللارنى چاقىرغاندا، ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا چوقۇم «خان» سۆزىنى قوشۇپ، ھۆرمەتنى بىلدۈرۈش كېرەك. مىسالغا ئالساق، «ئايشە» ئىسىملىك بىر ئايالنىڭ ياش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا ھەر خىل سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ، مەسىلەن، ئاي-شىگۈل، ئايشىقىز، ئايشەبۇۋى دېگەندەك، بىراق ئۇ ياشانغاندا «ئايىشخان» دەپ چاقىرىلىدۇ. بۇ ئىسىم «ئايشە» گە «خان» نى قوشۇشتىن ھاسىل بولغان.

«ئاخۇن» سۆزى ئىسىملارغا قوشۇلغاندىن باشقا، شىنجاڭ.
نىڭ قۇمۇل ئەتراپلىرىدا يەنە ئۆسمۈر ئوغۇللارنىڭ نامى سۈپىتىدە.
بىر قولىنىلىدۇ. ئومۇمەن ئىسمىنى بىلىمگەن ئوغۇل بالىلار.
نى «ئاخۇن» دەپ چاقىرىشقا بولىدۇ.

2. جان

«جان» ئەسلىي پارسچە سۆز بولۇپ، «ھاياتلىق، روھ»
دېگەن مەنىگە ئىگە. ئۇيغۇرلاردا ئەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە
«جان» نى قوشسا، يېقىنلىق ۋە ھۆرمەتنى بىلدۈرىدۇ، مە.
سەلەن، ئەخمەتجان، كېرىمجان دېگەندەك. كىشى ئىسىملىرىنىڭ
ئاخىرىغا «جان» نى قوشىدىغان ئادەت ئۇيغۇرلاردا كېيىنرەك شە.
كىلىنەن بولۇپ، ئىشلىتىلىش دائىرىسى نىسبەتەن تار، ئادەتتە
زىيالىيلار قاتلىمى بىلەن شەھەر ئاھالىلىرى ئارىسىدىراق ئىشلىدە.
تېلىدۇ. ئېلىمىزدىكى ئۆزبېكلەر ئارىسىدا ئەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭ
كەينىگە «جان» نى قوشۇش ناھايىتى ئومۇملاشقان.

3. ھاجى

«ھاجى» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئىسلامنىڭ مۇقەددەس جايى
مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغان مۇسۇلماننى كۆرسىتىدۇ. ئومۇ.
مەن، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن ئەر بولسۇن ياكى
ئايال بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا بۇ سۆزنى قوشۇشقا
بولىدۇ. ئۇ مەلۇم كىشىنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ «ھا.
جى» نامىغا مۇيەسسەر بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، تۈر.
سۇن ھاجى، كېرەم ھاجى، مەرىيەم ھاجى، ھەلىمخان ھاجى
دېگەنلەردەك.

4. مولا

بۇ ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، «ئىلىملىك، بىلىمى

«نىسا» ئەسلىي ۋەزىيەتتە سۆز بولۇپ، ئاياللارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر ئايال ئىسىملىرىنىڭ كەينىگە قوشۇلغان «نىسا» سۆزى مەخسۇس جىنس ئالاھىدىلىكىنى، يەنى ئاياللىقنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ باشقىچە سۈيىپىكتىپ تۈس مەنىسى يوق. ئادەتتىكىچە ئېيتقاندا، سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى كىشى ئىسىملىرىگە تۈرلۈك سۈيىپىكتىپ تۈس قوشىدىغان بولۇپ، ئۇلارنى ئىسىمغا قوشىمىمۇ - قوشمىسىمۇ بولۇپرىدۇ. بىراق، تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل ئەھۋالدا سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى ئىسىملارنىڭ مۇقىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، ئۇلارنى ئىسىملار دىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنداق چاغدا ئۇلار بىلدۈرگەن سۈيىپىكتىپ ھېسسىي تۈس مۇئەييەن دەرىجىدە ئاجىزلىشىدۇ ياكى پۈتۈنلەي يوقالغان بولىدۇ.

بىرىنچىسى، جامائەتكە تونۇلغان زاتلارنىڭ ئىسىملىرى جا-مائەت تەرىپىدىن بىردەك ئادەت خاراكتېرلىك مۇقىملىشىپ قالغاندا، ئۇلاردىكى سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، 1944 - 1949 - يىللاردىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئەخمەتجان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر شائىرى تىيىپجانلارنىڭ ئىسمىدىكى «جان» سۆزى ئەسلىدە ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلغان سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى ئىدى، بىراق كۆپچىلىك ئۇلارنى بىردەك شۇنداق ئاتىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىسمىدىكى «جان» نى چىقىرىۋېتىشكە ھەم ئۇلارنىڭ ئىسمىغا باشقا سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنى قوشۇشقا بولمايدۇ. ئەسلىدە بۇ ئىككى ئىسىمغا باشقا سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنىمۇ قوشقىلى بولاتتى. مەسىلەن، موللا ئەخمەت، تىيىپاخۇن دېگەندەكلىرىگە ئوخشاش. بۇنداق ئادەت خاراكتېرلىك مۇقىملىشىپ قالغان ئىسىملار زىيالىيلار ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئارىسىدا كۆپرەك ئىككىنچىسى، ۋە - ئاياللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئىسىم.

«خان» سۆزىگە باشقا ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى قوشۇلۇپ ئاياللار ئىسمى ياسىلىدۇ. مەسىلەن، خانگۈل، خانقىز دېگەنلەردەك.

7. قىز

«قىز» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى «ياتلىق بولمىغان، يېشى كىچىك ئايال جىنس» بولۇپ، بۇ سۆز ئادەتتە توي قىلىمى-خان قىز - ئاياللارنىڭ ئىسمىغا قوشۇلۇپ، كۆيۈنۈش ياكى ئەتىۋارلاشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، پاشاقىز (پادىشاھ قىز)، تىللاقىز (ئالتۇن تەڭگە قىز)، چولپانقىز (زۆھرە يۇلتۇزى قىز)، گۆھەرقىز دېگەنلەردەك.

8. گۈل

«گۈل» سۆزى «ئېچىلغان غۈنچە، چېچەك» مەنىسىدە بولۇپ، ئاياللار ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلغاندىكى مەنىسى «قىز» سۆزىنىڭ مەنىسىگە يېقىن كېلىدۇ، كۆيۈنۈش، ماختاش تۈسىگە ئىگە. بۇ سۆز مۇ ئادەتتە كىچىك قىزلارنىڭ، ياش چوكانلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، ئايشىگۈل، نىسا-گۈل، روشەنگۈل دېگەنلەردەك.

9. بۇۋى

«بۇۋى» ئەسلىدە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئاياللارنى كۆرسىتىدۇ. ئىسىملارنىڭ كەينىگە قوشۇلغاندا بولسا ھۆرمەتلەشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن، خەلپە بۇۋى، تۈر-سۇن بۇۋى دېگەنلەردەك.

«بۇۋى» سۆزىنى يەككە ھالدىمۇ ئاياللار ئىسمى قىلىپ قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭغا باشقا ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزىنى قوشۇش كېرەك. مەسىلەن، بۇۋىخان دېگەندەك.

بوغۇملۇق سۆز ئاياللار ئىسمى بولغاندا، ئۇلارغا ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى «خان» نى قوشۇش كېرەك، «خان» نى قوشقاندا بۇ سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى «ر (r)» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «نۇخان»، «تۇخان» دېگەن ئىسىملار بارلىققا كېلىدۇ. «تۈر -» غا «خان» نى قوشقاندا، «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىمىسىمۇ بولۇپ، بىراق ئۇنىڭ كەينىگە بىر «ئا» تاۋۇشىنى قوشۇپ «تۇراخان» دەپ ئېلىش كېرەك.

خەلق ئىچىدە يۇقىرىدىكى سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىدىن باشقا يەنە بەزى ياخشى كۆرۈش ۋە يېقىنچىلىق بىلدۈرىدىغان سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى بار. مەسىلەن، ئەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «تاي» سۆزىنى قوشۇپ، نۇرتاي، ئەركىنتاي، تۇرسۇنتاي دېگەندەك ئاتاش ئادىتىمۇ بار. «تاي» سۆزى ئوغۇللارنىڭ ئىسمىغا ئالاھىدە ئەھۋالدا قوشۇپ ئېيتىلسا، تامامەن ئەرگە ئايلىنىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر چوڭلارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە قوشۇلسا، مۇقىم ئىسمىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ - دە، ئەسلىدىكى ئەرگە ئايلىنىش تۈسىنى يوقىتىدۇ، پەقەت كىشىلەر شۇ كىشىنىڭ كىچىك ۋاقتىدا ئەرگە ئايلىنىش يۈزىدىن «تاي» دەپ سۆيۈنۈشنى چاقىرىدىغانلىقىنىلا بىلەلەيدۇ. ئاياللار ئىسمىنىڭ كەينىگە بىرىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «- م» ياكى ئۇنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ كۆيۈنۈش ۋە يېقىنچىلىقنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، پەرۋەز (پەرۋەز + م)، ھەدىيەم (ھەدىيە + م)، خەلىچەم (خەلىچە + م) قاتارلىقلاردەك. ئىسىملارغا بىرىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، مەنە جەھەتتىن ئالغاندا «مېنىڭ × ×» دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بىراق «- م» ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى قوشۇلغان ئاياللار ئىسىملىرىدىكى كۆيۈنۈش تۈسى ناھايىتى ئاجىز بولۇپ، كۆپ ھاللاردا ئۇ مۇقىم ئىسىم ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. ئايرىم ئەھۋاللاردا ئەرلەرنىڭ ئىسمىگىمۇ

لار ئايال ئىسمىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئۇنىڭ كەينىگە مەخسۇس ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى قوشۇلىدۇ، بۇنداق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى مۇقىم ئىسمىنىڭ بىر تەركىبى ھېسابلىنىدۇ. مە. سالغا ئالسا، تۇرسۇن، توختى، تۇردى، تۇرغان قاتارلىق ئى. سىملارنى ئاياللار ئۈچۈنمۇ، ئەرلەر ئۈچۈنمۇ ئىسىم قىلىشقا بولىدۇ، بىراق ئۇلار ئاياللار ئىسمى بولۇپ كەلگەندە چوقۇم كەينىگە «خان، قىز، گۈل، بۇۋى» دېگەندەك ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىدىن بىرى قوشۇلۇپ، «تۇرسۇنخان»، «توختىگۈل»، «تۇردى بۇۋى»، «تۇرغانقىز» دېگەندەك شەكىللەردە كېلىدۇ. مۇشۇنداق ئەر - ئاياللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئىسىملاردىن يەنە قۇربان، روزى، نىياز قاتارلىقلارمۇ بار، بۇلار ئايال ئىسمى بولغاندا يۇقىرىقى ئاياللىق سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرى قوشۇلىدۇ، مەسىلەن، قۇربانخان، روزىگۈل، نىياز بۇۋى دېگەنگە ئوخشاش.

ئۈچىنچىسى، بىرلا بوغۇملۇق كىشى ئىسىملىرى چوقۇم مەلۇم بىر سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ، مۇقىم ئىسىم شەكىلىنى ھازىرلايدۇ. مەسىلەن، «ئاي»، «خان» دېگەن بۇ ئىككى ئايال ئىسمى بىرلا بوغۇملۇق سۆزلەر بولۇپ، ئۇلار چوقۇم ئاياللىقنى بىلدۈرىدىغان سىلىقلاشتۇرۇش سۆزلىرىنىڭ بىرى بىلەن بىرىكىپ كەلگەندىلا ئىسىم رولىنى ئۆتىيەلەيدۇ، يەنى، ئايگۈل، ئاي بۇۋى، خانقىز، خانگۈل دېگەندەك. بىراق، «گۈل» دېگەن ئايال ئىسمى يەككە ئىشلىتىلگەندە سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى قوشۇلماي، كەينىگە بىر «ئى» قوشۇلۇپ «گۈلى» شەكىلىدە ئىشلىتىلىدۇ. يەنە «نۇر» ۋە «تۈر -» دېگەن ئىككى سۆز ئەرلەر ئىسمى بولغاندا، ئۇلارغا ئەرلىك سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى «ئاخۇن» نى قوشۇش كېرەك، يەنى «نۇراخۇن، تۇراخۇن» دەپ ئېلىش كېرەك. «نۇر» نىڭ كەينىگە «ئاخۇن» نى قوشماي «جان» نى قوشۇپ، «نۇرجان» دېسىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككى بىر

قا سېلىشتۇرغاندا، ھەقىقەتەنمۇ ئىنتايىن ئاز. ئۇيغۇرلاردا ئىدى-
سىملارنىڭ تەكرارلىنىش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ،
ئادەتتە بىر ئىدارىدىمۇ ئوخشاش ئىسىملىكلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.
ئۇنداقتا ئۇيغۇرلار ئوخشاش ئىسىملارنى قانداق پەرقلىنىدۇرىدۇ؟
تۆۋەندە بىز ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات
جەريانىنى كۆزىتىش ئاساسىدا، ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى پەرق-
لىنىدۇرۇش ئۇسۇللىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

1. مەلۇم بىر شەخسنىڭ مەلۇم بىر ئادەمنىڭ ئوغلى ياكى
قىزى ئىكەنلىكىنى كونكرېت چۈشەندۈرۈش

بۇنىڭ شەكلى مۇنداق بولىدۇ: تۇرسۇنئاخۇننىڭ ئوغلى تۇر-
دىئاخۇن، قادىر ھاجىنىڭ قىزى ئايشەمخان دېگەنلەردەك، بۇنىڭ-
دا، ئەجدادنىڭ ئىسمى چوقۇم ئەر ئىسمى بولۇشى كېرەك، ئايال
ئىسمى بولمايدۇ. بۇ خىل شەكىلدە ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى
پەرقلىنىدۇرۇش ئۇسۇلى 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن
بۇرۇن تۈزۈلگەن توختامنامىلەردە كۆپ ئىشلىتىلگەن.

2. ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا ئاۋۋال «بىن» ياكى «بىنى» قو-
شۇمچىسىنى قوشۇپ، ئاندىن دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش

بۇ خىل شەكىل ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ،
بۇ دېگەنلىك «مەلۇم شەخسنىڭ پەرزەنتى مەلۇم ئادەم» دېگەنلىك
بولىدۇ. بىراق، بۇ خىل شەكىلدە ئىسىملارنىڭ ئورنى ئالدىنقى
شەكىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تەتۈر تەرتىپتە كېلىدۇ،
مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان، 19 - ئەسىردە يېزىلغان
«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئۆزىنى «موللا
ئىسمىتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا» دەپ ئاتىغان بولۇپ، بۇ دېگەن-
لىك «موللا نېمەتۇللانىڭ ئوغلى موللا ئىسمىتۇللا» دېگەنلىك
بولىدۇ. بۇ خىل شەكىل 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن

بىرىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوشۇشقا بولىدۇ، مە.
سىلەن، «نۇر» دېگەن ئىسمىنى «نۇرۇم» دەپ ئۆزگەرتىشكە
بولىدۇ (نۇر + ئۇم. مەنىسى: مېنىڭ نۇرۇم).
يەنە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا، ئۇيغۇرلار.
نىڭ ئادىتىدە ئومۇمەن يېشى ئۆزىدىن چوڭ بولغانلارنى چاقىرغاندا
(مەيلى ئۇلارنىڭ ئىسمىغا سىلىقلاشتۇرۇش سۆزى قوشۇلغان
بولسۇن ياكى قوشۇلمىغان بولسۇن)، ئەرلەرنىڭ ئىسمىنىڭ كەي-
نىگە «ئاكا»، ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «ئاچا» ياكى «ھە-
دە» سۆزى قوشۇپ چاقىرىلىدۇ. بۇ يەردىكى «ئاكا» سۆزى خەن-
زۇچىدىكى «ئاكا»، «تاغا»، «چوڭ دادا» دېگەندەك سۆزلەر
بىلەن باراۋەر بولۇپ، ئۇ بىر كەڭ مەنىلىك سۆز، ئومۇمەن
ئۆزىدىن چوڭ بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئاكا» دەپ چاقى-
رىشقا بولىدۇ؛ «ئاچا» ياكى «ھەدە» سۆزىمۇ خەنزۇچىدىكى
«ئاچا»، «يەڭگە»، «ھامما، كىچىك ئاپا» دېگەندەك سۆزلەر
بىلەن باراۋەر بولۇپ، خۇددى «ئاكا» سۆزىگە ئوخشاشلا، ئۇمۇ
بىر كەڭ مەنىلىك سۆز.

6. ئوخشاش ئىسىملارنى پەرقلىنىدۇرۇش

1990 - يىلىدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا،
ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 7 مىليون 213 مىڭ 431 بولغان. بىراق،
ئادەم ئىسىملىرىنىڭ سانى ئىنتايىن چەكلىك بولۇپ، 1968 -
يىلى موسكۋادا نەشر قىلىنغان ئەمىر نەجىپ تۈزگەن «ئۆي-
غۇرچە - رۇسچە لۇغەت» نىڭ قوشۇمچە قىسمىدا بېرىلگەن كىشى
ئىسىملىرى جەدۋىلىدە جەمئىي 867 ئەر ئىسمى، 360 ئايال
ئىسمى بېرىلگەن. ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ
سانى جەدۋەلدە بېرىلگەن ساندىن كۆپ بولسىمۇ، ئومۇمىي نوپۇس-

گەن. بۇ يەردىكى «مەھمۇد» مۇئەللىپنىڭ ئىسمىنى، «كاشغەر» مۇئەللىپ تۇغۇلغان يەر نامىنى بىلدۈرىدۇ. «ئى» بولسا ئېنىقلىدۇ. غۇچىلىق قوشۇمچىدۇر. «مەھمۇد كەشغەرى» دېگەنلىك «كاشغەردە تۇغۇلغان مەھمۇد» دېگەن بولىدۇ. 16 - ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر مۇزىكانت قىدىرخان ياركەندىنىڭ ئىسمىمۇ مۇشۇ خىل شەكىلدە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىدىكى «ياركەندى» سۆزى «ياركەند» دېگەن يەر نامىغا «ئى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش ئارقىلىق ياسالغان، قىدىرخاننىڭ ياركەندلىك ئىكەنلىكىنى كۆر-ستىدۇ. بۇ خىل شەكىل ئۆتمۈشتە زىيالىيلار ئارىسىدا قوللىنىلغان، ھازىرمۇ ئانچە - مۇنچە قوللىنىلىدۇ.

5. ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا شۇ شەخسنىڭ ئەمەل نامى، ھەدىيە نامى ياكى لەقىمىنى قوشۇپ ئاتاش.

بۇ خىل شەكىلمۇ 11 - ئەسىرلەردىلا قوللىنىلغان بولۇپ، 11 - ئەسىردە يېزىلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ پەلسەپىۋى داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىسمى مۇشۇ شەكىلدە خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىكى «يۈسۈپ» مۇئەللىپنىڭ ئىسمى، «خاس ھاجىپ» بولسا ئۇنىڭ ئەمەل نامى، مۇئەللىپ قارا-خانىيلار سۇلالىسىدا ئوردىدا ئەمەلدار بولۇپ ئىشلىگەنىدى. بۇ خىل شەكىل ھازىرمۇ كەڭ قوللىنىلماقتا. مەسىلەن، تۇرسۇن ھاكىم، ھاشىم كاسىسەر دېگەنلەردەك. بۇ خىل شەكىل كەڭ خەلق ئارىسىدا ئېغىز تىلىدا كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، يېزىق تىلىدا ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدۇ.

مەلۇم بىر شەخسنىڭ ھەدىيە نامى شۇ شەخسنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن باشقىلار تەرىپىدىن شۇ كىشىگە بېرىلگەن نامدۇر. ئۇ مەلۇم شەخسنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، شۇ ئىسىم بىلەن بىرگە قوللىنىلىدۇ. 19 -

بۇرۇن ياشىغان زىيالىيلار ئارىسىدا ئانچە - مۇنچە قوللىنىلغان.

3. ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ، ئاندىن ئەركىشى بولسا «ئوغلى»، ئايال كىشى بولسا «قىزى» دېگەن سۆزنى قوشۇپ ئاتاش

بۇ خىل شەكىلمۇ ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، «مەلۇم شەخس مەلۇم شەخسنىڭ ئوغلى؛ مەلۇم شەخس مەلۇم شەخسنىڭ قىزى» شەكىلدە كېلىدۇ. مەسىلەن، تۇرسۇن قادىر ئوغلى، ئايشەم روزى قىزى دېگەنلەردەك. بۇ يەردىكى «ئوغلى» دېگەنلىك «... نىڭ ئوغلى» دېگەن مەنىنى، «قىزى» دېگەنلىك بولسا «... نىڭ قىزى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىككى سۆز «ئوغۇل، قىز» دېگەن ئىسىملارغا 3 - شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. بۇ خىل شەكىل 20 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرى بىر مەھەل ئەۋج ئالغان بولۇپ، ھازىر ئانچە قوللىنىلمايدۇ. بۇ خىل شەكىل ئەۋج ئالغان مەزگىللەردىمۇ، زىيالىيلار ئارىسىدا، يەنە كېلىپ پېزىق تىلىدىلا قوللىنىلغان، كەڭ خەلق ئاممىسى قوللانمىغاچقا، تەدرىجىي ھالدا ئىشلىتىلىش قىممىتىنى يوقاتقان، بىز بۇ خىل شەكىلنى بەزى كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئىسمىدىلا ئۇچرىتالايمىز.

4. ئىسىمنىڭ ئاخىرىغا شۇ شەخس تۇغۇلغان يەرنىڭ نامىنى، ئاندىن يەنە ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئېنىقلىغۇچى قوشۇمچە «ئى» نى قوشۇپ ئاتاش

بۇ خىل شەكىل «مەلۇم يەرلىك پالانى كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بىراق، سۆز تەرتىپى تەتۈر كېلىدۇ. بۇ خىل شەكىل 11 - ئەسىرلەردىلا قوللىنىلغان بولۇپ، 11 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تىلشۇناس، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كەشغەرىنىڭ ئىسمى بۇ خىل شەكىلدە خاتىرىلەندى.

لى. ئۇيغۇرلار كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدە كوللېكتىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۆسسۈل ئويناشتىن سىرت، بىر - بىرىنىڭ لەقىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىزىقارلىق ياپتا سۆزلەرنى قىلىشىپ، كۆپ-چىلىككە كۈلكە ئاتا قىلىپ، پائالىيەتنى قىزىتىدۇ؛ يەنە بىرى، لەقىم ئىجتىمائىي ھالەتدە ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى پەرقلىنىدۇ. رۇش رولىنى ئوينىيدۇ، ئەگەر بىر كەنتتە ئىبراھىم ئىسىملىك تۆت ئادەم بولسا، كىشىلەر ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. رۇش ئۈچۈن، «ئىبراھىم جۇدا، ئىبراھىم تۆمۈرچى، ئىبراھىم كۆككۆز، ئىبراھىم چولاق» دەپ لەقىمى بىلەن قوشۇپ ئاتايدۇ. يەنە تۇرپان قاتارلىق بەزى يۇرتلاردا، لەقىم بىر جەمەت كىشىلىرىگە ئورتاق بولۇپ، ئەجدادلاردىن ئەۋلادلارغا قالىدۇ. بۇنداق لەقىملەر فامىلىگە ئوخشاش رول ئوينىيدۇ.

بەزى يۇرتلاردا كىشىلەر لەقىمگە كۆپلۈك قوشۇمچىسىنى قوشۇپ، پۈتۈن بىر جەمەت كىشىلىرىنى ئاتايدۇ. مەسىلەن، «كاۋا» دېگەن لەقىمگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «كاۋىلار» دېيىلسە، «كاۋا» لەقىملىك بىر جەمەت كىشىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

※ ※ ※ ※ ※ ※

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئادەتتە كۆپلىگەن لەقىملىرى سەلبىي تۈسكە ئىگە بولغاچقا، رەسمىي سورۇنلاردا ياكى تەنتەنىلىك يىغىلىشلاردا لەقىم ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. يەنە كېلىپ لەقىم ئەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئايال ئىسىملىرىغا لەقىم قوشۇشقا بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، يەنە بەزى لەقىملىرىنى كىشىلەر ئوخشاش ئىسىمدىكىلەرنى پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن، دائىم ئىشلەتسە ياكى دائىم ئىشلىتىپ ئادەتلىنىپ قالسا، ئۇ ھالدا بۇنداق

ئەسەردە ئىلىدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ بىر رەھبىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى سادىر پالۋان ئىدى. ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى توغرىسىدىكى ھېكايىلەر ھەمدە ئۇ ئۆزى ئېيتقان خەلق ناخشىلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھېلىمۇ كەڭ تارقىلىپ كەلمەكتە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ 13 قېتىم يامۇلغا سولانغان بولۇپ، ھەر قېتىم ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە باتۇرلۇقى بىلەن يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ، سەبداشلىرى بىلەن بىللە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۈرەش قىلغان. بۇ شەخسنىڭ ئەسلىي ئىسمى «سادىر» بولۇپ، «پەيدا بولۇش، يۈز بېرىش» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. «پالۋان» دېگەن سۆز بولسا شۇ چاغدىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا بەرگەن ھەدىيە نام بولۇپ، «ئەزىمەت، قەھرىمان، ئېلىشىشقا ماھىر» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. «پالۋان» دېگەن ھەدىيە نام ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنى ھېچكىم چىقىرىۋەتمەيدۇ.

ئۇيغۇرلاردا لەقەم قويۇش كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەر-لەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك لەقىمى بار. بەزى لەقەملەر بىر ئائىلە كىشىلىرىگە ئەجدادلىرىدىن مېراس قالىدۇ. ئادەتتە كۆپ قىسىم لەقەملەر مەلۇم بىر شەخسنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى، خاراكتېرى، تۇرمۇش ئادىتى، ئارتۇقچىلىقى، كەسپى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى، قان سىستېمىسى ۋە كېلىپ چىقىشى قاتارلىقلارغا ئاساسەن ئەتراپتىكى كىشىلەر تەرىپىدىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن، قاراقاش، تايغان، تەم-جۈر، كاسكاس، شەيتان، بورىچى، قويچى، سەتەڭ، كاچات دېگەندەك.

لەقەمنىڭ ئىككى خىل ئىجتىمائىي رولى بولىدۇ: بىرى، ئۇ خەلق ئىچىدىكى قىزىقچىلىقنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى.

7. ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسى

بىز يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىمىزدا، ئەمەلىيەتتە پەقەت ئىسىم قىسمىدىنلا توختالدىق. ئۇيغۇر تىلىدا كىشى ئىسىملىرى «ئات» دەپ ئاتىلىدۇ، يەنە «ئىسىم» مۇ دېيىلىدۇ. «ئىسىم» ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز بولۇپ، ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن ئىشلىتىلىشكە باشلىغان، ئادەتتە ئۇ «ئات» بىلەن پاراللېل ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «فامىلە» سۆزى رۇسچىدىكى «فامىلىيا» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، مۇشۇ ئەسىر (20 - ئەسىر) نىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ قوللىنىلغان. بۇ ئۈچ سۆز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلە ئىشلىتىش تارىخىنى بەلگىلىك دەرد - جىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ: دەسلەپتە قەدىمكى ئىسىم (ئات)، كېيىن دىنىي ئىسىم، ئەڭ ئاخىرىدا فامىلە شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ فامىلىسى ھەققىدە بىز «فامىلە بار، بىراق ئومۇملاشمىغان» دېسەك بولىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ (20 - ئەسىرنىڭ) 30 - يىللىرىدىن باشلاپ زىيالىيلار فامىلە ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئەڭ ئاۋۋال دادىسىنىڭ ئىسمىغا فامىلە قوشۇمچىسى قوشۇش ئارقىلىق فامىلىنى ئىپادىلىدى. بۇ خىل فامىلە بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، پەقەت فامىلە قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلغانلىقىلا بولۇپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇنداقلارنىڭ كۆپلىرىنىڭ بىر جەمەت كىشىلىرى ئورتاق ئىشلەتلىدىغان فامىلىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدۇر.

ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىسىنىڭ تەرتىپى ئاۋۋال ئىسىم، كېيىن فامىلە بولۇپ، فامىلە ئىشلەتمىگەنلىرىنىڭ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئىسمى، ئارقىدىن دادىسىنىڭ ئىسمى يېزىلىدۇ. فامىلىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ ھازىرچە ئۈچ خىل شەكلى بار: بى-

لەقەملەر ئۆزىدىكى سەلبىي تۈسنى يوقىتىپ، ئىسمىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بىر ئۇيغۇر دېھقان بوۋاينىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭ بىلەن قول كۆرۈشۈپ چۈشكەن سۈرىتى ھەممەيلەنگە تونۇشلۇق، ئۇ بوۋاينىڭ ئىسمى قۇربان تۇلۇ بولۇپ، بۇ يەردىكى «تۇلۇم» ئەسلىي ئۇنىڭ لەقىمى، «تۇلۇم» دېگەنلىك «تېرىدىن ياسالغان خالتا» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ ياكى سۈت قاچىلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە «تۇلۇم» دېگەن لەقەم ئۇ بوۋاينىڭ ئىسمىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، خەنزۇ تىلىغا ئاھاڭى بويىچە تەرجىمە قىلىنغان.

6. ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا شۇ شەخسنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش

بۇ خىل شەكىل ئارقىلىق ئوخشاش ئىسىمدىكىلەرنى پەرق-لەندۈرۈش ھازىر كەڭ قوللىنىلىۋاتىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ خىل شەكىل خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشتى. ئۇنىڭ بۇنداق كەڭ ئومۇملىشىشى ئاساسلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئادىتىنىڭ ئاساس بولغانلىقىدىن بولغان. ئۇيغۇرلاردا چوڭلار ياشلار بىلەن تۇنجى قېتىم كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ دادىسىنىڭ كىملىكىنى سورايدۇ. يەنە كېلىپ بۇ خىل پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى قولاي ھەم ئاسان. نۆۋەتتە نوپۇس تىزىملىغاندا ياكى ھەر خىل جەدۋەللەرنى تولدۇرغاندا، مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ يازىدۇ. مىسالغا ئالساق، مەزكۇر ماقالىنىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرىنىڭ ئىسمى بولغان «خەمەت تۆمۈر» دېگەن ئىسىمدىكى «خەمەت» ئاپتورنىڭ ئۆز ئىسمى، «تۆمۈر» بولسا ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىسمىدۇر.

نۆۋەتتىكى ئەھۋالدىن ئالغاندا، ئۇيغۇرلاردىكى بىر جەمەت-
نىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە فامىلە ئىشلىتىدىغانلار پەقەت قىسمەن
كادىر - زىيالىيلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسى
يەنىلا دادىسىنىڭ ئىسمى ئارقىلىق تۈرلۈك جەدۋەللەردىكى «ئى-
سىم - فامىلىسى» دېگەن كاتەكچىنى تولدۇرۇپ، دادىسىنىڭ
ئىسمى بىلەن ئۆز فامىلىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

گەرچە ئۇيغۇرلاردا ھازىر جەمەت فامىلىسىنى قوللىنىش
ئادىتى تولۇق شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق زىيالىيلارنىڭ
ئالدى بىلەن فامىلە قوللىنىشى بىر خىل يۈزلىنىشكە ۋەكىللىك
قىلىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىدا دادىسىنىڭ
ئىسمى ياكى لەقەم ئارقىلىق ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى پەرقلىنىدۇ.
رۇشنىڭ ئىنتايىن يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ،
شۇنىڭ بىلەن بىللە فامىلە ئوخشاش ئىسىملىكلەرنى ئۆزئارا
پەرقلىنىدۇرۇش رولىنى ئويناپلا قالماي، يەنە جەمەت يىلتىزىنى
ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىنى چۈشىنىش، ئالاقە ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتە
بەلگىلىك رول ئوينايدۇ. نۇرغۇن مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ يېڭى
مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە فامىلە ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئىسىم - فامى-
لە ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئاڭ-
تىپ تەسىرلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئىشلىرى
تەرەققىياتىغا ۋە ئالاقە دائىرىسىنىڭ كېڭىشىگە ئەگىشىپ، كى-
شىلەر ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىدە جەمەت فامىلىسى قوللىنىشنىڭ
زۆرۈرلۈكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتمەكتە.

ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن فامىلىلەرگە ئاساسەن پەرەز قىلىشقا
بولىدۇكى، ئەگەر ئاتا ئىسمى بىرنەچچە ئەۋلاد ئىشلىتىلسە، ئۇ
چوقۇم خاس فامىلىگە ئايلىنىدۇ، ئەلۋەتتە، لەقەم ۋە ياكى باشقا
سۆزلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ فامىلىگە ئايلىنىش ئېھتىماللىقىنىڭ
مۇچەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

فامىلە سۆزلىرىنىڭ شەكىلىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش تەتقىق قىد-

رى، فامىلە سۆزى بىۋاسىتە ئىسمىنىڭ كەينىگە كېلىدۇ. فامىلە سۆزىنىڭ مورفولوگىيىلىك بەلگىسى يوق. مەسىلەن، داڭلىق ئۇيغۇر تەرجىمان ۋە شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ فامىلىسى «خوجا» بولۇپ، «خوجا» دېگەن سۆزنىڭ ھېچقانداق فامىلىلىك بەلگە - ئالامىتى يوق؛ ئىككىنچىسى، فامىلە سۆزنىڭ كەينىگە فامىلە قوشۇمچىسى «-ئى» قوشۇلۇپ كېلىدۇ، مەسىلەن، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ فامىلىسى «ئەزىزى» دېگەن سۆز «ئەزىز» دېگەن ئىسمىغا فامىلە قوشۇمچىسى «-ئى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان. يەنە مەسىلەن، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھىدىنىڭ فامىلىسى «شەھىدى» مۇ «شەھىد» دېگەن ئىسمىغا فامىلە قوشۇمچىسى «-ئى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان؛ ئۈچىنچىسى، فامىلە سۆزىنىڭ كەينىگە ئەرلەرگە «ئوف»، ئاياللارغا «ئوۋا» قوشۇلىدۇ، بۇ رۇسچىدىكى فامىلە قوشۇمچىسى «- ئوۋ // - ئوۋا» لارنىڭ تەلەپپۇز ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ خىل شەكىلدىكى فامىلە ئىشلەتكەنلەردىن ئۇيغۇر شائىرى تېيىپجان ئېلىيوف، ئۇيغۇر ناخشىچىسى پاشا ئىشانوۋالارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. تېيىپجاننىڭ فامىلىسى «ئېلىيوف» دېگەن سۆز «ئېلى» دېگەن ئىسمىغا «ئوف» نىڭ قوشۇلۇشىدىن (ئۇيغۇر تىلى قائىدىسى بويىچە ئارىغا بىر «ي» تاۋۇشى قوشۇلغان) شەكىللەنگەن، پاشانىڭ فامىلىسىدىكى «ئىشانوۋا» دېگەن سۆز «ئىشان» سۆزىگە «ئوۋا» نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ ئۈچ خىل شەكىل ئىچىدە ئالدىدىكى ئىككى خىل شەكىلنى قوللانغانلار بىر ئاز كۆپ، ئاخىرقى شەكىل بولسا 50 - يىللارنىڭ ئالدىدا بىر ئاز ئەۋج ئالغان، كېيىن بۇ خىل شەكىل بارا - بارا ئازايدى، ھەتتا ئىلگىرى بۇ خىل شەكىلدىكى فامىلىنى قوللانغۇچىلارمۇ يۇقىرىدىكى بىرىنچى ياكى ئىككىنچى شەكىلدىكى فامىلىنى قوللىنىشقا ئۆزگەردى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي تىل توغرىسىدا

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانى 1823 - يىلى ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغاندىن بۇيان، بۇ ئەسەر ئۈستىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار تۈرلۈك نۇقتىلار بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلمەكتە. ئەسەرنىڭ تىلى، بولۇپمۇ بۇ تىلنىڭ تەۋەلىكى ئۈستىدە پىكىر بايان قىلغان ئالىملار بۇ تىلنى مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى»، «خاقانىيە تۈركچىسى» دەپ ئاتىغان تىلنىڭ ئەدەبىي شەكلى ھېسابلاپ، ئۇنى تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي گۇرۇپپىسى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈش جەھەتتە ئومۇمەن ئورتاق قاراشتا. لېكىن، «خاقانىيە تۈركچىسى» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى — ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، جۈملىدىن ئەسەر تىلىنىڭ زادى قايسى خەلققە مەنسۇپلۇقى توغرىسىدا ئوخشاشمىغان پىكىرلەرمۇ مەۋجۇت. بىرمۇنچە ئالىملار خاقانىيە تۈركچىسىنى، جۈملىدىن ئەسەر تىلىنى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» نىڭ داۋامى» دەپ تونۇيدۇ. مەسىلەن، ۋ. ۋ. رادلوۋى بۇ ئەسەرنىڭ ھىرات نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلىنى قايتا نەشر قىلدۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان كىرىش سۆزىدە «مۇئەللىپ ئۆز ئەسەرىنى ساپ ئۇيغۇر دىئالېكتىدا يازغان، ئۇ بۇ تىلغا ۋە يېزىققا

• بۇ ماقالىنى مەسئۇلتان ئوسمانوۋ، ئاممە غاپپارلار بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «ئىنچىكە ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.

لىشقا تېگىشلىك مەسىلە. ھازىر بار بولغان فامىلىنى ئىپادىلەيدىغان ئۈچ خىل شەكىل (يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتتۇق) پارال-لىل ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىل شەكىل شەكىل جەھەتتىن دادا ئىسمىدىن پەرقلەنمەيدۇ. بۇ دادا ئىسمى بىلەن فامىلىنى پەرقلەندۈرۈشكە بەلگىلىك قىيىنچىلىق تۇغدۇردى. بىرلىككە كەلگەن شەكىل فامىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان شەرت. يەنە بىرى، ھازىر فامىلە بىلەن دادىنىڭ ئىسمى پاراللىل ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: ئۆز ئىسمىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇش ياكى ئۆز ئىسمىغا فامىلە قوشۇش. ئۆز ئىسمى، دادا ئىسمى ۋە فامىلىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەم سۆز شەكلى مەسىلىسىمۇ تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىكتۇر.

ئاخىرىدا، ھەربىر ئۇيغۇر بوۋاقتىڭ قۇتلۇق ئىسمى بولۇشىنى، ھەممەيلەننىڭ ئۆز جەمەتىنى تىرىشچانلىققا، گۈللىنىشكە يېتەكلەيدىغان فامىلىسىنىڭ بولۇشىنى تىلەپ، ماقالىمىزنى ئاخىرلاشتۇرىمىز.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇزاھىر تاھىر مۇراد

تىلىنىڭ (خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ) قاراخانىيلار تەۋەسىدە يېڭىدىن شەكىللەنگەن بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىنتايىن تەس. چۈنكى، شۇ دەۋر ئىجتىمائىي شارائىتىدىن قارىغاندا، بىرەر ئەنئەنىۋى ئاساس بولماي تۇرۇپ مۇنداق بىر ئەدەبىي تىلنىڭ بىرەر ئەسىر ئىچىدە ئۈنچىلىك پىشپىيىپ يېتىلىشى مۇمكىن ئەمەس؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مۇنداق زور ھەجىملىك بىر ئەدەبىي ئەسەرنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى يازما ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بولمىغان شارائىتتا بىردىنلا مەيدانغا كەلگەنلىكىمۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنى قاراخانىيلار خانلىقى شەكىللىنىشتىن بۇرۇنلا پىشپىيىپ يېتىلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن (ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن)، «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، خاقانىيە ئەدەبىي تىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى ۋارىيانتى ئىدى.

ئىشەنچلىك تارىخىي مەنبەلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، قاراخانىيلار پادىشاھى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 840 - يىلى يىمىرىلىشى بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي قىسمى نوپۇز-لۇق ئۇيغۇر خانزادىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا، بۇ خانلىقنىڭ غەربىي زېمىنى بولغان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە يۆتكىلىپ بۇ جايلاردىكى قەبرىنىداشلىرى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن قۇرۇلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇ زېمىنغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە شەرقتە شاجۇدىن غەربتە سىر دەريا، ھەتتا ئامۇ دەرياسىغىچە، غەربىي جەنۇبتا خوتەن ۋە قەشقەرگىچە، جەنۇبتا تىبەتكىچە بولغان جايلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدى. دەسلەپ بالاساغۇندا ۋۇجۇدقا كېلىپ، كېيىن قەشقەرنى پايتەخت قىلغان قاراخانىيلار خانلىقىمۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر

ماھىر ئىدى» دەيدۇ^①. س. يې. مالوف بۇ ئەسەرنى «ئۇيغۇر مۇسۇلمان يادىكارلىقى» دەپ ھېسابلايدۇ ۋە «ئۇنىڭ ئەرەبچە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى XI ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنى روشەن ئەكىس ئەتتۈرىدۇ» دەپ تەكىتلەيدۇ^②. سائادەت چاغاتاي «خاقانىيە تۈرك-چىسى بىلەن يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىك»، ئۇيغۇر تىلىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ»^③ دەيدۇ. يې. بېنزىڭ تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي گۇرۇپپىسىنى «ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى» دەپمۇ ئاتايدۇ ھەم خاقانىيە تىلىنى VIII — XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزچىل داۋامى ھېسابلىنىدىغان تىللار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ^④. ك. مېنگىس قارا-خانىيلار مەتبىلىرىنى ئۇيغۇرچە ھېسابلايدۇ ھەم ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزىدۇ^⑤. شۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا بۇ ئەدەبىي تىلنى ئۇيغۇر تىلى ھېسابلىسىمۇ، لېكىن ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ئايرىپ قارايدىغان، ھەتتا ئۇنى «ئۇيغۇر تىلى ئەمەس، بەلكى قارلۇق تىلى، چىڭگىل تىلى» دەپ تونۇيدىغان ياكى ئۇنى «شۇ دەۋردىكى ھەممە تۈركىي تىللار ئاساسىدا شەكىللەنگەن» دەپ تونۇيدىغان ئالىملارمۇ بار. بىز بۇ ماقالىدە «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇنىڭ تىل تەۋەلىكى ئۈستىدە ئۆز كۆزقاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويماقچى.

1

ئالدى بىلەن شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، «قۇتادغۇ بىلىك» تەك مول مەزمۇنلۇق يىرىك بىر ئەسەرنى ئىپادە قىلالىغان

① ۋ. ۋ. رادلوڧ: «قۇتادغۇ بىلىك» ھىرات نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىل نەشرىگە كىرىش سۆز.

② س. يې. مالوف: «قەدىمكى تۈركىي تىل يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 220 — 244 - بەتلەر، موسكۋا - لېنىنگراد، 1951.

③ س. چاغاتاي: «تۈرك لەھجەلىرى ئۈزەرەنە دېنەملەر» 12 - بەت، ئەتىرە، 1978.

④ ⑤ «تارىخىي تۈرك لەھجەلىرى». 5 — 8 - بەتلەر، ئەتىرە، 1988.

يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت - ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن» دەپ بەرگەن مەلۇماتى دەل مۇشۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىگە قارىتىلغان. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەردە: «ئەل بۇ يېزىقنى ئوقۇل ھەرپ شەكلى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى شۇ ھەرپلەر ئىپادىلىگەن فونېملار نۇقتىسىدىن بايان قىلىۋاتقاندا - لىقى - ئەمەلىيەتتە شۇ ئەدەبىي تىلنى نەزەردە تۇتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق، ئۇنىڭ ئۆز ئەسرىدە بەزى سۆزلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قانداق يېزىلىشىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكىمۇ»* شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىنمۇ، بۇ ئەدەبىي تىل قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلى، خان تىلى سۈپىتىدە داۋاملىق قوللىنىلىۋەردى. چۈنكى، ئۇزاقتىن ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە خاقانىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن خان جەمەتىنىڭمۇ ئۆز تىلى بولغان بۇ ئەدەبىي تىلدا بىرەر ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىغا ھېچقانداق ئاساس يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئەدەبىي تىل ئىسلامغا كىرگەن ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن دۈشمەنلىك ھالىتىدە بولغان قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى يېڭى ئېتنىك قاتلاملار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرمەي قالغىنىدىن نەتىجىدە، بۇ ئەدەبىي تىل ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى ۋارىيانتى سۈپىتىدە «خاقانىيە تۈركچىسى»، «خان تىلى»، «بۇغراخان تىلى»، «كاشغەر تىلى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى

* * * مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980
 ئۈرۈمچى، 1 توم، 526 -، 40 - بەتلەر.

خانلىقىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خانزادىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيەت بولۇپ، ئۇلار تاكى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، دىنىي دۈشمەنلىك تۈپەيلى ئايرىلىپ چىققانغا قەدەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىمۇ پۈتۈنلەي يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلدى: ئۇلار يايلاق مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان قىسمەن ئولتۇراق، قىسمەن كۆچمەن تۇرمۇشتىن شەھەر مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن ئۆزلىرىگە خاس بولغان ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئالغان يۈكسەك بىر مەدەنىيەتنى بەرپا قىلدى. ئۇيغۇر خانلىقىدا ئورقۇن دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە شۇ دەۋردە بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بۇ مەزگىلدە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خاتىرىلىنىپ، بۇ تىل بىلەن مانى، بۇددا دىنىلىرىغا ئائىت بىرمۇنچە يىرىك ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىندى ھەم ھەر خىل مەزمۇندىكى مول يازما ئەسەرلەر، جۈملىدىن ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەدەبىي تىل ھەر جەھەتتىن تېخىمۇ يېتىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى باسقۇچىغا كىردى ۋە دۆلەت تىلى، خان تىلى، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى جايلاردا ئۈنۈملۈك قوللىنىلدى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۈستىدە توختىلىپ، «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن

• گەنبۇجىيەنقۇ: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات». ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (خەنزۇچە نەشرى)، 1985. 272 - 378 - بەتلەر.

نامنىڭ كەڭ مەنىدە ئومۇمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىتىلدى. ھا، تار مەنىدە ئۇيغۇرلارغا قارىتىلىپ، «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن تەڭداش قوللىنىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پاكىتلار ئاز ئەمەس. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ «ئۇيغۇر» ماددىسىدا «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بىر رىۋايەتنى سۆزلىگەندە، «زۇلقەرنەين ئۆيى-غۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن» دەپ، «ئۇيغۇر خاقانى» ئىبارىسى ئورنىدا «تۈرك خاقانى» ئىبارىسىنى قوللىنىدۇ. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانىلىقىدا «ئالتۇن يارۇق» ۋە «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق ئىككى يىرىك ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان بەشبالىقلىق ئۇيغۇر ئالىمى سىنقۇسەلى ئۆز تىلىنى ئالدىنقى ئەسەردە «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا، كېيىنكى ئەسەردە «تۈرك تىلى» دەپ ئاتايدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، «خاقانىيە تۈركچىسى» نى «قارلۇق تىلى» دەپ ھۆكۈم قىلىشقا ھېچقانداق ئاساس يوقلۇقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەگەر شۇ دەۋردە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلىغا (خاقانىيە تۈركچىسىگە) ئاساس بولۇشقا ئەرزىيدىغان بىر «قارلۇق تىلى» مەۋجۇت بولغان بولسا، شۇ دەۋردىكى تۈركىي تىللارنى پۇختا تەكشۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن ئېنىق مەلۇمات بەرگەن مەھمۇد كاشغەرى ئەلۋەتتە بۇ تىل توغرىلۇق توختىلىپ ئۆتكەن بولاتتى. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرى ئۆز ئەسىرىدە پەقەت ئون نەچچىلا سۆزگە «قارلۇقچە» دەپ ئىزاھ بەرگەندىن باشقا، ھېچقانداق جايدا «قارلۇق تىلى» دىن سۆز ئاچمايدۇ، ھەتتا قارلۇق قەبىلىسىنى تۈركىي تىللىق چوڭ قەبىلىلەر

• مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1 توم. 151 - بەت.
• ئا. ۋ. گاباپىن: «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» تۈركچە نەشرى، 1988، ئەتىرە، 236 - بەت.

بىلەن پاراللېل قوللىنىلدى.

«خاقانىيە تۈركچىسى» بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى-نىڭ ئەمەلىيەتتە بىر تىل ئىكەنلىكى ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئوخشاشلىقىدا ئىسپاتلىنىش بىلەن بىللە، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە» دېگەن سۆزى بىلەنمۇ ئىسپاتلىنىدۇ. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەرى-نىڭ «تۈركچە» ئاتالغۇسىنى «خاقانىيە تۈركچىسى» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلى سۈپىتىدە قوللانغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم. دەرۋەقە، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ۋە بۇ جەھەتتە دۈشمەنلىك ھالىتىدە تۇرغان قېرىنداشلىرى — ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن چەك - چېگرا ئايرىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دېمەستىن، «تۈرك» دەپلا ئاتاپ كەتكەن. لېكىن، بۇ ئاتالغۇ جەھەتتىكىلا پەرق بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن ئۇيغۇر ئەمەسلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. «قوتادغۇ بىلىك» تە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈم-دارغا ۋاسىتىلىك ھالدا بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ تەلەپپۇزىدا «ئەي چۇماق» دەپ خىتاپ قىلىشى ئۇلارنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە ئوخ-شاشلا خۇيگۇ (回鹘) دەپ ئاتىلىشى، ئەرەبچە - پارىسچە مەنبە-لەردە بولسا ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئوخشاشلا «توققۇز غۇز» دەپ ئاتىلىشى بۇنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى مۇ-سۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغانلىقى ئۇ-لارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىدىن باشقىچە يېڭى بىر نامنى قوللان-غانلىقىمۇ ئەمەس ئىدى. چۈنكى، شۇ دەۋردە «تۈرك» دېگەن بۇ

• مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 توم. ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1980. 526 -، 40 - بەتلەر.

•• «قۇتادغۇ بىلىك» 4701 - بېجىت؛ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». 1 توم. 495 - بەت. 1 توم. 2 - بەت.

دەۋردىكى ھەممە تۈركىي تىللار ئاساسىدا شەكىللەنگەن» دەيدىغان قاراشقا كەلسەك، بۇ قاراشنىڭمۇ ئاساسسىزلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم. بىرىنچىدىن، بۇ خىل قاراشتا شۇ دەۋر تۈركىي تىللىرىدىكى ئورتاق ئامىللارلا (بۇ تىللارنىڭ تۇغقانچىلىقىغا دائىر ئورتاق ئامىللار) نەزەرگە ئېلىنىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى روشەن پەرق - لىر (يەنى، بۇ تىللارنى قوللىنىۋاتقان خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۈپەيلىدىن تىلدا ئەكس ئەتكەن روشەن پەرقلەر) گە كۆز يۈمۈلىدۇ. ۋەھالەنكى، مەھمۇد كاشغە - رىنىڭ بايانلىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇ دەۋردىكى تۈركىي تىللار ئۇلارنىڭ بىر تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپلۇقىنى كۆرسىتىدىغان ئور - تاق ئامىللارغا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، تۈركىي (خاقانىيە تۈركچىسى)، ئوغۇزچە، قىپچاقچە دېگەندەك تىللارغا بۆلۈنىدۇ - ىغان پەرق ۋە ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە ئىدى.

ئورقۇندىكى مەڭگۈ تاشلاردا ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي تىلدا ھە - قىقەتەن ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللار ۋە بىزنىڭ دەۋرىمىزدىكى تۈركىي تىللارغا ئورتاق تەركىبىلەر خېلى كۆپ ئىدى. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئورقۇن ۋە ئىدىقۇت رايونى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى ئاساسى - دىكى ئىككى، ئۈچ ئەسىرلىك تەرەققىياتى تۈركىي تىللارنىڭ ئىچكى تەرەققىياتى (بۆلۈنۈش ۋە بەزىدە بىرلىشىش) غا مۇنا - سىپ ھالدا بارغانسېرى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈك - كە ئىگە بولۇشى ۋە باشقا (مەسىلەن، ئوغۇز، قىپچاق) تىل تەركىبلىرىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىشى بىلەن نەتىجىلەندى. ئالايلى، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆلچىمى بو - يدىچە ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان $güqi // \lambda uqi$ قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان «ay $\lambda uqisi$ - دانىشمىنى، مەسلىھەتچىسى» دې - گەن سۈپەتداش پەقەت ئوچلا جايدا كۆرۈلگىنىدىن باشقا، قالغان

• مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» I توم. 41 -، 46 - بەتلەر.

قاتارىغىمۇ كىرگۈزمەيدۇ^①. بۇ ھال بۇرۇندىن ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدە بولۇپ كەلگەن قارلۇقلارنىڭ بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار (خاقانىيە تۈركلىرى) بىلەن تېخىمۇ جېپىمەلىشىپ پەرقلىنمەس دەرىجىگە يېتىپ قالغانلىقىنى، قارلۇق تىلىنىڭ بولسا ئەزەلدىنلا ئۆزى بىلەن ناھايىتى يېقىن بولغان ئۇيغۇر تىلىغا (خاقانىيە تۈركچىسىگە) پۈتۈنلەي سېڭىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ خالاس.

خاقانىيە تۈركچىسىنى «چىگىل تىلى ئىدى» دېگەن پىكىر-نىڭمۇ ئاساسىنىز ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. مەھمۇد كاشغەرى چىگىل تىلىنى سەھرا قىر خەلقلەرنىڭ تىللىرى قاتارىدا تونۇش-تۇرىدۇ^② ۋە لۇغەتنىڭ «چىگىل» ماددىسىدا: «ئۈچ تۈرك قەبىلە-سىنىڭ نامى، بىرىنچىسى، بارىغاننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى قۇياس شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر، ئىككىنچىسى، تالاس شەھرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ (چىگىل، دەپ ئاتىلىدۇ، ... ئۈچىنچىسى، قەشقەردىكى بىر مۇنچە يېزا - قىشلاق. لاردا ياشايدىغان تۈركىي قەبىلىلەرمۇ (چىگىل، دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلارمۇ بىر يەردىن تارالغان» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ^③.

ناھايىتى روشەنكى، ئولتۇراقلىشىش ۋە شەھەر ھاياتى ئو-مۇلاشقان قەشقەر، بارچۇق، بالاساغۇن، سەمەرقەند، ئوتتار، فاراب قاتارلىق يىرىك ئىقتىساد، سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە ئىگە بولغان قاراخانىيلار خانلىقىدا تېخى ئاساسىي جەھەتتىن كۆچمەن ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ياكى يېزا - قىشلاقلاردا ياشاۋاتقان تارقاق بىر خەلقنىڭ تىلى ئەدەبىي تىل بولۇپ قالغانلىقىنى چۈ-شەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ.

ئەمدى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي تىلنى «شۇ

① مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1 توم. 238 -، 40 - بەتلەر.
 ② مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1 توم. 238 -، 40 - بەتلەر.
 ③ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1 توم. 511 - 512 - بەتلەر.

ئەمدى بىز ئۆز قارىشىمىزنى «قۇتادغۇ بىلىك» تە كۆرۈلگەن تىل پاكىتلىرى ئارقىلىق ئىسپاتلايلى. بىزچە «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادىلەنگەن خاقانىيە ئەدەبىي تىلى تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن كېيىنكى چاغاتاي تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەنمۇ زىچ باغلىنىپ تۇرىدۇ.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتە

1. سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى

«قۇتادغۇ بىلىك» تە a ، ə ، i ، o ، θ ، u ، ü دىن ئىبارەت يەتتە سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بار.

بۇلاردىن «i» فونېمىسى ئومۇمەن تىل ئورنى ئارقىدىراق بولغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يېنىدا تىل ئوتتۇرا، سەل ئېگىز ۋارىيانتى «i̯» تەلپۈز قىلىنىدۇ، بۇ ۋارىيانت بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىش رولىنى، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە يەنە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقىنى راۋانلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. ھېچقانداق ئورۇندا سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلىتىدىغان رولىنى ئوينايدۇ. ئورقۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەممىسىدىلا بۇ فونېما بىرلا ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن. «قۇتادغۇ بىلىك» تە «i» بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرگە بەزى قوشۇمچىلارنىڭ بىردە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى، بىردە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلغانلىقىمۇ بۇ نۇقتىدىن ئىسپاتلايدۇ، مەسىلەن biq- («پىچماق» پېئىلىنىڭ يىلتىز

مەڭگۈ تاشلاردا بۇ قوشۇمچىنىڭ كۆرۈلمەسلىكى، «مايتىرى سە-
جىت» دا بۇ قوشۇمچە بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلارنىڭ XI
ئەسىردە ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە.
دە تىلغا ئېلىنغان -daqi ، -daqi// -taqi ، -təqi- بىلەن ياسالغان
سۈپەتداشلارغا نىسبەتەن ئاز قوللىنىلغانلىقى، «قۇتادغۇ بىلىك»
تە بولسا ئەھۋال تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ ئۆزگەرگەنلىكى
بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

ئىككىنچىدىن، بۇ خىل قاراش «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادە-
لەنگەن تىل پاكىتلىرىغا زىت كېلىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» تىلى
«bas - باش»، «tas - تاش» دەيدىغان «S» لىق تىل ئەمەس،
بەلكى «bax»، «tax» دەيدىغان «X» لىق تىل؛ «jas - ياش»،
«zil - يىل» دەيدىغان «z» لىق تىل ئەمەس، بەلكى «yax»،
«yil» دەيدىغان «y» لىق تىل؛ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار-
نىڭ ئالدىدا «y» چۈشۈپ قالدىغان، يەنى «ip - يىپ»، «irak»
يىراق» دەيدىغان تىل ئەمەس، بەلكى «yip»، «yirak» دەيدىغان
تىل؛ سۆز ئوتتۇرىسى ۋە بوغۇم ئاخىرىدىكى «g, γ» تاۋۇشلىرى
چۈشۈپ قالمايدىغان ياكى بۇ تاۋۇشلار «w, y» تاۋۇشلىرى بىلەن
نۆۋەتلەشمەيدىغان تىل، يەنى «taw - تاغ»، «biy - بەگ»،
«baruqi - بارغۇچى» دەيدىغان تىل ئەمەس، بەلكى «taγ»
«bæg»، «barγuqi» دەيدىغان تىل ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.
ئۇنىڭدا سۆز بېشىدىكى m/b نۆۋەتلىشىشىدە «m» ئاساسىي ئو-
رۇندا تۇرىدۇ. (مەسىلەن، «bən - مەن» ئەمەس، «mən»)؛
سۆز بېشىدىكى t/d نۆۋەتلىشىشىدە «t» ئاساسىي ئورۇندا
تۇرىدۇ (مەسىلەن، «daγ - تاغ» ئەمەس، «taγ»)

بۇ تىلنىڭ مانا مۇشۇنداق بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن
مەھمۇد كاشغەرى قويغان ئۆلچەملەرگە ئۇيغۇن ھالدا تۈركىي
تىللارنىڭ غەربىي گۇرۇپپىسىغا ئەمەس، بەلكى شەرقىي گۇرۇپ-
پىسىغا، جۈملىدىن «خاقانىيە تۈركچىسى» گە مەنسۇپلۇقى رەت
قىلىپ بولمايدىغان پاكىت.

ئىتقا (2047), itka, ئىتىك (5379), itiq, ئىتىك (6368),
 itiq, ئىتلار (3422), itlar, ئىدىش (ئىدىش) ئىدىشى
 (2905), idixin, ئىدىش (2886, 2919...), idix, ئىدىشلىق
 (6057...), idixli, ئىدىشتا (2918), idixta...
 بىج — biq (پىچ-), بىجارمەن (2573), biqarmen, بىجار-
 مەن (3620), 811, biqarmen, ايسى — (ئىسماق) پېئىل-
 نىڭ يىلتىزى) ئىسىمىغان (4629), isigli, ئىسىمىدۇ
 (5865), 2479, isir, ئىسىمىن (106), isin, ايشان — ixan
 (ئىشەنەك) پېئىلنىڭ يىلتىزى). ئىشەنە (2778), ixanma
 ئىشىنىدۇ (5847), ixanur, ئىشەنگۈ — ئىسىمداش (5533),
 ixangü

بۇ مىساللار «قۇتادغۇ بىلىك» تە «i» بىلەن «ī» نىڭ ئايرىم -
 ئايرىم فونېما بولماي، بىر فونېمىنىڭ ئىككى ۋارىيانتى ئىكەنلى-
 كىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
 «ə» فونېمىسىنى ر. ئارات تامامەن «e» بىلەن ئىپادىلە-
 گەن. شۇڭا ر. ئاراتنىڭ ترانسكرىپسىيىسى فونېتىكىلىق نۇقتىد-
 ىن «ə» فونېمىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشقا
 ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. لېكىن، بىز ئەسەرنىڭ B (پەرغانە) نۇس-
 خىسىنى يۈزە بولسىمۇ كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، «ə» فونېمى-
 سى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە ئالاقىدار تۆۋەندىكى مەسىلىلەر-
 نىڭ بارلىقىنى كۆرەلەيمىز.

بىرىنچى، «ə» بىلەن قۇرۇلۇپ، ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن
 ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەھۋالى:
 بۇ تىپقا كىرىدىغان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر ئەمەلىيەتتە «ə» تە-
 لەپپۇز قىلىنغاچقا، يېزىقتىمۇ ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىدىن كې-
 يىن «-ي-» قويۇلماي يېزىلغان. مەسىلەن:

ار — ər (ئەر، ئادەم)، انك — əŋ (ئەڭ، ئۆڭ)،
 انك — aŋ (ئەڭ — ئاشۇرۇش رەۋىشى)، كد — kəd

زى)، iz (ئىز) سۆزلىرىنى ئالساق، بۇنىڭ ئالدىنقىسى «پىچ-
قىن» دېگەن مەنىدە (C، B) biqʁil (نۇسخىلىرىدا—4661)،
biqgil (C، B) (نۇسخىلىرىدا—1375)، «پىچاق» سۆزىدە biqaq
(B) (نۇسخىسىدا—4599)، biqək (C، B) (نۇسخىلىرىدا—810،
788، 4131)، «پىچىغلىق» سۆزىدە biqʁli (C، B) (نۇسخىلى-
رىدا—810)؛ كېيىنكىسى «ئىزنى» مەنىسىدە izi (C، B)
(نۇسخىلىرىدا—4411)، izig (C، B) (نۇسخىلىرىدا—2382)
شەكلىدە ئىككى خىل ئېلىنغان. ix (ئىش) سۆزىمۇ «قۇتادغۇ
بىلىك» نىڭ ر. ئارات تەرىپىدىن بېرىلگەن ترانسكرىپسىيىسىدە
تۈرلەش ئىش ئەھۋالىغا قاراپ ixig (C. B. 327) — ئىشنى،
ixkə (B. C. 516) — ئىشقا شەكلىدە ئېلىنغان. ۋەھالەنكى بۇ
سۆز C نۇسخا 556 - بېيتىدا «ixka» شەكلىدە ئېلىن-
غان.

ئەمەلىيەتتە، مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇلۇشى مۇمكىن بولغان
«نى — -ni»، «تك — teg»، «سا — -sa// -sə»، «ور —
-ur// -ür» ياكى «ار — -ar// -ər»، «ما — -ma// -mə»...
قاتارلىق بىر بولسا يېزىقتىكى ئىپادىسى ئېنىق بولمىغان، بىر
بولسا باشقا ۋارىيانتى يوق قوشۇمچىلار بۇ سۆزلەردىكى «i»
فونېمىسىنىڭ قايسى ۋارىيانتتا قوللىنىلغانلىقىنى بىلىشىمىزگە
يار بەرمەيدۇ. شۇنىڭغا قارىماي «i» تاۋۇشىنى ئىككى فونېمىغا
ئاجرىتىپ قاراش ۋە مەڭگۈ تاشلاردىن تارتىپ تاكى كېيىنكى
يېزىق يادىكارلىقلىرىغىچە ئىككى خىل ترانسكرىپسىيە بېرىش
ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. جۈملىدىن، ر. ئاراتمۇ مۇشۇ
مەسىلىدە ئىككىلەنگەچكە، «i» فونېمىسى بىلەن كەلگەن بىر
قىسىم سۆزلەرگە بىردە تىل ئالدى «i» بىلەن، بىردە تىل كەينى
«ī» بىلەن ترانسكرىپسىيە بەرگەن. مەسىلەن:
(ر. ئاراتنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئىندىكىسى بويىچە) ایت
— (ئىت)، ئىتتا (ittə، 3422)، ئىتتەك (ittəg، 3601)،

ۋۇش ھەرپلىرىدىن كېيىن بىر «ي» قوشۇپ يېزىلغان. مەسىلەن: ايت - Et- (B165, 223, 256...) - ياخشىلىماق،
ايۋ - EV- (B538, 557, 5867...) - ئالدىرىماق، بىر -
bEr- (B106, 151, 88) - بىرەمەك، تىر - (3021, 88)
tEr- (B114, 1129) - تەرمەك، ايش - Ex (B60, 500)
ھەمرا، كىچ - kEq (B556, 1350...) - كەچ، ايل - (346, 143)
El - (B87, 143) - ئەل، خەلق، مەملىكەت، بىش - (2060, 1432)
bEX (B1432) - بەش (سان) قاتارلىقلار.

ئىككىنچى، ئالدىنقى بوغۇمى «ə» بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى
مى «ə»، «ü»، «i» بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆز-
لەرنىڭ ئەھۋالى:

بۇ تىپقا كىرىدىغان سۆزلەردىن ئالدىنقى بوغۇمى يېپىق
بوغۇم بولغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى يەنىلا «ə» بىلەن ئىپادىلەن-
گەن، يەنى بىرىنچى بوغۇمدىكى «ə» ئۈچۈن «ي» قوللىنىلمى-
غان. مەسىلەن:

تركان (B109, 109) - تاركانغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان،
اردم (B281, 534, 1644...) - ەردەم - پەزىلەت، امكاك
əmgək (B677, 932, 1425...) - ئەمگەك، جاپا، ئەمدى
əmdi (B452, 553, 1649) - ئەمدى (ۋاقىت رەۋشى)، بلكو
bəlgü (B1648, 1864, 1997...) - بەلگە، افران (1805...)
əvrən (B344, 1642) - پەلەك.

ۋەھالەنكى بۇ سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى C نۇسخىدا بەزى ھاللار-
دا «E» بىلەن (يەنى «y» ھەرپىنىڭ ياردىمى بىلەن) يېزىلغان.
مەسىلەن:

ايردىم (C465, 798) - ErdEm - پەزىلەت، ايردام
Erdəm (C466, 469, 534, 567, 673) - پەزىلەت، اردام
ərdəm (C1186, 1489, 1644, 1679) - پەزىلەت؛ ايفران
Evrən (C4863) - پەلەك، افران (1805, 5896)

(ناھايىتى) ، بك - bæg (بەگ) ، تىك - təŋ (تەڭ، باراۋەر) ،
 تىق - təf (ھىيلە) ، نىك - nəŋ (نەرسە) ، تىرك - tərək (تېز،
 چاپسان) ، ار - ar (ئەرمەك، بولماق) ، اك - ag (ئەگمەك) ،
 اس - as (ئەسمەك، چىقماق) ، كل - kəl (كەلمەك) ، كىچ - kəŋ
 (كەچمەك) ، كىد - kad (كەيمەك) ، كىس - kəs (كەسمەك) ،
 كىز - kəz (كەزمەك) ، تىك - tæg (تەگمەك - ھەم مۇستەقىل
 پېئىل، ھەم قوشۇمچە ھالىتىدە) ، تىز - təz (تەزمەك) ،
 سۆ - səv (سۆيمەك) ، سىچ - səŋ (تاللىماق) ، يىت - yət
 (يەتمەك) ، الت - əlt (ئەكەتمەك) قاتارلىقلار.

بۇ تىپقا كىرىدىغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم سۆزلەر بەزىدە
 «ə» ، بەزىدە «E» بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، يېزىقتىمۇ ئىككى
 خىل يېزىلغان. مەسىلەن، يىر (302) ، يىر (64) ، 96 ،
 395 ، - يەر؛ يىكلارى (252) ، يىكلارى (276) - ياخشى-
 لىرى؛ يىلكورار (74) - يەلپۈندۈ، يىل (143) - يەل،
 شامال؛ مەن (186، 187) - مەن (كۆپىنچە تۈرلەنمەي تۇرغاندا)
 ؛ مەن - مەن (تۈرلەنگەندە: مەندا (186) - مەندە،
 مەندىن (381) - مەندىن، مەنى (166، 385) - مەنى،
 مەنتىك (389) - مەندەك) ؛ سەن (135، 209) سەن (كۆپىنچە
 تۈرلەنمەي تۇرغاندا) ؛ سەن - سەن (تۈرلەنگەندە: سەندا
 (361) - سەندە، سەنى (194) - سەنى) ؛ بىكلا - «161» -
 چىڭت - ئەت - ؛ بىكلىك (436) - بەكىتىكلىك، ئېتىكىلىك؛ بىرىك
 (361) - چىڭ، مەھكەم؛ كىنكاشچى (49) - كېڭەشچى، كىنك
 (55) - كىڭ؛ ات اوز (337) - ۋۇجۇد، تەن؛ ات سىز
 (2206) - ئەتسىز، گۆشسىز؛ ايتىنكىنى (194) - ئېتىنكىنى،
 گۆشۈڭنى؛ ام (1061) - ئەم، داۋا؛ ايملاماسا (157) -
 داۋالاماسا؛ اق (1418) - ئۆي؛ ايۋ (744) - ئۆي قاتارلىقلار.
 بۇ تىپقا كىرىدىغان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر پۈتۈنلەي «E»
 بىلەن تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، ھەممىلا جايدا دېگۈدەك ئۈزۈك تا.

غانلار:

يكو (B232, yägü, ييكو, 1123, 1046, 425,
B495, yEgü — يېمەكلىك, نكو, 260, 261, 445,
B336, nægü, نيكو, 368, 369, 346, B333, —nEgü,
نېمە, يما, 1010, 954, B814, yəmә, يېما, 126,
B191, yEmә — يەنە, ھەم, بارو, 3155, 1941, 923,
B84, 106, bärü, برو, 3852, 486, B219, bärü, بېرو
B621, bErü — بېرى قاتارلىقلار.

بۇ يەردە مۇنداق ئىككى مەسىلە بار: بىرى، يېپىق بوغۇم-
لاردىكى «ə» نىڭ «E» بىلەن نۆۋەتلىشىشى. بۇ ھادىسە جانلىق
تىل شارائىتىدا مەلۇم فونېتىكىلىق تەسىردىن كېلىپ چىققان
ئەمەس، يەنى مۇنداق «E» تاۋۇشى «ə» نىڭ ئەركىن ۋارىياتى
بولۇپ، ئۇ ئورقۇندىكى مەڭگۈ تاشلاردا ئىپادە قىلىنغان تىلدىن
تارتىپ، پۈتۈن چاغاتاي تىلى دەۋرىدىمۇ داۋام قىلغان فونېتىكى-
لىق ھادىسە؛ يەنە بىرى ئوچۇق بوغۇملاردىكى «ə» نىڭ «E»
بىلەن نۆۋەتلىشىشى، يەنى يېزىق ئىپادىسىدە ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن
كېيىن بىر «ي» قوشۇپ يېزىلىش. بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمى-
دىكى ئۇرغۇنىڭ ئاخىرقى بوغۇملارغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە كې-
لىپ چىققان بىر خىل ئاجىزلىشىش بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ
كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرىدە ئالاھىدە بىر خىل قائىدە بولۇپ
شەكىللەنگەن فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنى
كۆرسىتىدىغان ھەرپلىك بەلگىلەر يوق. ئەينى دەۋردىكى جانلىق
تىل بىزگە مەلۇم ئەمەس، بەلكىم ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق
تاۋۇشلار (فونېما ئەمەس) بولغان بولۇشى مۇمكىن. «قۇتادغۇ
بىلىك» تە سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ بولمىغانلىقى-
نى بۇ دەۋردىكى باشقا يازما يادىكارلىقلار ئارقىلىقمۇ ئىسپاتلىغۇ-
لى بولىدۇ.

C1642 ، əvran — پەلەك؛ ایدكو (456 ، 695 ، 715 ،
C502 ، Edgü — ياخشى، ایدكو (C542 ، ədgü — ياخشى
قاتارلىقلار.

بۇ تىپقا كىرىدىغان سۆزلەرنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى ئوچۇق
بولغانلىرى B ۋە C ھەر ئىككىلا نۇسخىدا ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىدە.
رىدىن كېيىن «ي» قوشۇلماي يېزىلغان. مەسىلەن،
اليك əlig — قول، اشيت-əxit — ئېشىت، ئاڭلا، ارىژ ~
اراز əraz — ھۇزۇر، ھالاۋەت، اسان ~ اسən — ئېسەن،
بزا bəzə — بېزىمەك، بدۈك bədük — چوڭ، بۈيۈك، بدىز
bədiz — نەقىش، تلىم təlim — كۆپ، نۇرغۇن، تتىك tətik —
تېتىك، تنكىز təniz — دېڭىز، نجا nəqə — نەچچە، منكىز
məniz — مەڭىز، يۈز، كراك kərək — كېرەك، ينىك —
yənük يېنىك، يزاك yəzək — كۆزەتچى قاتارلىقلار.

لېكىن، خۇددى «دېۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە كۆرۈلگىنىدەك
مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرىدىكى «ə» نى ئاجىزلاشتۇرۇش
رۇش ئەينى دەۋردىكى بىر فونېتىكىلىق يۆنىلىش بولغاچقا، تۆ-
ۋەندىكىدەك بىر قىسىم سۆزلەردە بۇ «ə» تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاش-
قانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىدىن ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىدىن كې-
يىن بىر «ي» قوشۇپ يېزىلغانلىقىنى، بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككى
خىل ئىملادا يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

تامامەن ئاجىزلاشتۇرۇپ (يەنى «ي» بىلەن) يېزىلغانلار
ايشىك (164... ، 2727 ، B451 ، Exik — ئىشىك، ايسىز
(347... ، B235 ، Esiz — ئوياتسىز، سىزىك (4256... ،
SEzik ، B1090 — سېزىش، شۈبھە، جىجاك (120 ، 2573 ،
qEqək ، B80 ، 96 — چېچەك، كېدىن (1012 ، B192 ،
kEdin — كېيىن، ئارقا، كىجا (3765 ، B489 ، keqə —
كېچە، تىۋا (B206 ، tEvə — تۆگە قاتارلىقلار.
بەزىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ، بەزىدە ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىل-

بولسۇن، مەيلى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئوتتۇرا ئەسەر
ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر بولسۇن، ئومۇمەن بۇ دەۋر
ئۇيغۇر تىلىدا، جۈملىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىدا «سوزۇلما
سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى بولغان» دەپ قاراشقا ئاساس يوق.
2. ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى

ئەسەردە قوللىنىلغان ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى توغرىلىق
كېسىپ بىر نېمە دېيىش قىيىن. تۈركىي تىلغا خاس سۆزلەر
ئۈچۈن $\delta, d, p, t, \lambda, q, z, s, x, r, k, k, g, b$ (ۋارىيانتى بىلەن) l, m, n, η, v, y لاردىن ئىبارەت 19
فونېمىنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىرقەدەر ئېنىق.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى فونېتىك
كىتابىغا ئائىت بەرگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئەسەردە خاس
ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرى ئۈچۈنلا قوللىنىلغان $ع, ص, ف,$
 $ض, ط, ث, ح$ قاتارلىق ھەرپلەر، جۈملىدىن $ج (j), ه (h)$
ھەرپلىرى ئىپادىلىگەن تاۋۇشلارنىڭ ئۇ دەۋر جانلىق تىلىدىكى
رولىغا قارىغاندا يېزىق تىلىدىكى رولىنى تەكىتلەش مۇۋاپىق.
چۈنكى، بۇ ھەرپلەرنىڭ ئالدىنقىلىرى ئۇزاق بىر مەزگىللىك
چاغاتاي تىلىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىپادىلىگەن
تاۋۇشلار ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا فونېمىلىق رولغا ئىگە بولالمىدى.
 $خ - h$ ھەرپى ئىپادىلىگەن تاۋۇش ئەرەب - پارس تىلى
سۆزلىرى تەركىبىدە فونېما سۈپىتىدە كەلگەندىن سىرت، ئۇيغۇر
تىلى سۆزلىرىدە كۆپىنچە بوغۇم ئاخىرىدىكى $ك. \lambda$ فونېمىلىرىنىڭ
ۋارىيانتى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

سىختاتور «B6126» $si\lambda tatur$ — قاخشىتىدۇ، اخساقىغ
«B3238» $ak\lambda\lambda$ — ئاقساقىنى، اوخشار «B784, 4098» —
«B746, 826» $ok\lambda\lambda$ اوخشادى، اوخشايدۇ،
«B3720» $okxo\lambda$ — ئوخشىشى، قاتارلىقلار.
«خ-h» تاۋۇشى ھەققىدىكى بۇ مىساللار بوغۇم ئاخىرىدىكى

مەھمۇد كاشغەرىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلارنى مەنە ئىپادىلىشى جەھەتتىن قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارغا قارىمۇقارشى قويغان ئەمەس، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە گەرچە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن بەزى سوزۇق تاۋۇشلار ھەرپى لىن (ا، و، ى) نىڭ قاتنىشىشى بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىملاسى باشتىن ئاياغ ئىزچىل ئەمەس؛ ئىككىنچىدىن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە «a» فونېمىسىنىڭ ئەركىن ۋارىيانتى «E» يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپىدىن كېيىن بىر «i» قوشۇلۇپ يېزىلغاندىن باشقا، بۇ فونېما ھېچقانداق يەردە ئىككى ئەلى «a» بىلەن يېزىلغان ئەمەس؛ ئۈچىنچىدىن، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ھەرپى لىن ياردىمى بىلەن ئىپادىلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلار پەقەت سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇملىرىدىلا بوغۇم بېشى ھالىتىدە كۆرۈلىدۇ. ئەھمەت جەفەر ئوغلنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تېكىستلىرىغا ئاساسەن تەييارلىغان لۇغىتىنى ئالساق، ئۇنىڭدا سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش فونېمىسىلىرىدىن سوزۇق تاۋۇش ھەرپىنى تەكرار يېزىش بىلەن ئىپادىلەنگەنلىرى يوق، پەقەت ساناقلىق بىرقانچە سۆزدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا بوغۇم ئوتتۇرىسى بولۇپ كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇش ھەرپىنى تەكرار يېزىش بىلەن ئىپادىلەنگەنلىرى پەقەت «i، u، i» فونېمىلىرىدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن:

— qüik — قەبىلە ئىسمى، quuX — بۇلغانغان. küülüg — داڭلىق، مەشھۇر، süü ~ sū — ئەسكەر، ھەربىي قىسىم، yüüz — يۈز.

شۇڭا، مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر

• ئەھمەت جەفەر ئوغلى: «قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى»، 1968 - يىل، ئىستانبۇل.

، 4558 ، 6041 ، يازىل - yayil ، B1428 ، 2336 ، 5600 ، 5601 ،
، B2685 ، 3095 ، 2556 ، 1044 ، 496 ، B458 ، ya dil ، يازىل -

yazil — يېيىلماق .

«قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ يېزىق ئەدەبىي تىل بولۇشى ۋە
شۇ مەۋەبتىن ئۇنىڭدا جانلىق تىلىنىڭ تولۇق ئەكس ئېتىشى
مۇمكىن ئەمەسلىكىگە قارىماي، ئۇنىڭ يازما نۇسخىلىرىدا كۆرۈ-
لۇۋاتقان بۇ ئىككى خىللىق بۇ خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشنىڭ
تېخى تاماملانمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«p» فونېمىسىنىڭ سۆز بېشىدا كېلىشىدىن كۆرە سۆز
ئوتتۇرىسىدا ياكى سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەش
مۇمكىن. مەسىلەن، «alp — باتۇر، apaq — ئەگەر» سۆزلىرىدە
دەك.

3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئو-
رۇن ئاھاڭداشلىقى «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىزچىل ئىپادىلەنگەن.
تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللاردىن
ھازىر پەقەت ئۇيغۇر تىلىلا، مەيلى تۈركىي تىللارغا خاس بولغان
تۈپ سۆزلەردە بولسۇن، مەيلى ئىككى ۋارىيانتلىق قوشۇمچىلاردا
بولسۇن، بۇ قائىدىگە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلمەكتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە كۆرۈلگەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش-
لارنىڭ ئاھاڭداشلىقى شەرقىي گۇرۇپپىغا كىرىدىغان تىللارغا
ئورتاق ئەمەس، بەلكى بۇ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەت ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى
بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. بۇنىڭ مىسالى سۈپىتىدە ئەسەردە «كون-
كول — kθñl (ئەمەس)، اوغول oñil (ئەمەس)، كومور
kθmir (ئەمەس)، اورون — orun (ئەمەس)،
اويون — oyun (ئەمەس)، بويۇن — boyun (ئەمەس)
ئەمەس) قاتارلىق بىرىنچى ۋە ئىككىنچى بوغۇملىرى ئوخشاشلا

بەزى پارتلىغۇچى تاۋۇشلاردا ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بىر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش — سىيرىلاڭغۇلىشىش تىنىدىنسىيىسىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

«v» فونېمىسى ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى تەركىبىدە (ھەرپلىك ئىپادىسى «و») سۆز بېشىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا قوش لەۋ ئۈزۈك تاۋۇشى سۈپىتىدە، ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدە (ھەرپ-لىك ئىپادىسى «ۋ») لەۋ - چىش ئۈزۈك تاۋۇشى سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانىغا كۆرە بۇ تاۋۇش خاقانىيە تىلىغا خاستۇر. لېكىن، بىز بەزى سۆزلەردە بۇ ئىككى ھەرپ-نىڭ تەڭ قوللىنىلغانلىقىغا قاراپ، بۇ ئىككى خىل تەلەپپۇز ئۇسۇلىنىڭ بىرىكىش يۆنىلىشىگە قاراپ مېڭىۋاتقانلىقىنى بايقىيالايمىز. مەسىلەن:

يلاۋچ ، B52. 56 ، ، ، 2666 ، 2643 ، 2640 ، 2639 ،
2638 ، 56 ، C52 ، — yalavaq ، يلاۋچ ، 2666 ، 2643 ،
2640 ، 2639 ، B2638 ، yalawaq — ئەلچى؛ قولاۋۇز ، 6519 ،
C3730 ، kulavuz ، قولاۋۇز ، 128 ، 129 ، B3730 ، kulawuz —
يېتەكچى.

«d» فونېمىسى سۆز بېشىدا پەقەت ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى تەركىبىدە، ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدا (مەسىلەن، kənd — كەنت، and — قەسەم سۆزلىرىدەك) ۋە بىر قىسىم قوشۇمچىلاردا كۆرۈلىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تىلى $d < \delta < z < y$ ئۆزگىرىشىدە d ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇۋاتقان تىل. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىز بۇ تاۋۇشلارنىڭ بەزى سۆزلەردە يەنىلا تەڭ قوللىنىلىۋاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن، قداش ، 3151 ، 524 ،
B317 ، qadax ، قداش ، 2575 ، B1327 ، qadax — قاياش؛ يايىل.

• مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركە»، 1 - توم. 9 ، 20 ، 43 - بەتلەر.

turup — تۇرۇپ، تۈزۈپ (B2344) tüzüp — تۈزۈپ
 4. «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىدا بىرىنچى بوغۇمى «a, ə»
 بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى-
 دىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن
 تۈزۈلگەنلىرى خېلى كۆپ. مۇنداق a—u, ə—ü قۇرۇلمىسىدىكى
 ئاھاڭداشلىق ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
 تىلىدا مۇنداق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمى يېپىق بوغۇم بولغان-
 لىرىدا «a, ə» سوزۇق تاۋۇشلىرى ئەينەن ساقلاماقتا. بىرىن-
 چى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم بولغانلىرىدا «a, ə» تاۋۇشلىرى
 ئاجىزلىشىپ، كۆپىنچە «o» ۋە «θ» گە، بەزەن «ü» گە ئايلى-
 نىپ كەتتى.

ئالدىنقىسىغا مىساللار:

«قۇتادغۇ بىلىك» تە	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
altun	ئالتۇن
arkun	ئارغۇن
qadXu	قايغۇ
yalquz—yaqluz	يالغۇز
məŋgü	مەڭگۈ
bəlgü	بەلگۈ - بەلگە

كېيىنكىسىگە مىساللار:

tanu -	تونۇ - ، تونۇماق
yaru -	يورۇ - ، يورۇماق
yaxur -	يوشۇر - ، يوشۇرماق
avuq	ئوۋۇچ - ، ئوچ
azuk	ئوزۇق
qavux -	قۇۋۇش - ، قۇۋۇشماق
tamur	تومۇر
yaδuk	يېقىن - يۇۋۇق

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن كەلگەن سۆزلەرنى كۆپلەپ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

مۇندىن باشقا، سۆز يىلتىزى ياكى ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بو-
غۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا ماس ھالدا لەۋلەشكەن
سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى بىلەن قوللىنىلىدىغان قوشۇمچىلار-
مۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن:

ئىسىملارنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇم-
چىلىرى: -m، -im، -um، -üm// -η، -iη، -uη، -üη.
مەسىلەن، ارتوقۇم (C3795، artuqum) — ئارتوقۇم، بودوم
(B371، bodum) — بويۇم، بويونىك (B1754، boynuη) —
بوينۇڭ، كۈجونىك (B. C3760، küqūη) — كۈچۈڭ، كۈجۈم
(C6244، küqūm) — كۈچۈم، بوغزونىك (B. C4404، boɮzuη) —
بوغۇزۇڭ، بوغۇزۇم (C3797، boɮzum) — بوغۇزۇم.

يېنىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ۋاستىسىز بايان رايى بىرىنچى،
ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى: -dim، -tim، -tum// -dum،
-düm، -tüm، -diη، -tiη، -duη، -tuη// -duη، -düη، -tüη. مە-
سەلەن، قالدىم (C6597، qaldim) — قالدىم، كەتتىم (B84،
Kædtim) كەيدىم، كەيدىم، بولدوم (B373، boldum) — بول-
دۇم، بوشتوم (C795، buxtum) — زېرىكتىم، ئىچىم پۇشتى،
اۈكدوم (B184، θgdüm) — ماختىدىم، بوتوم (B. C5071،
büttüm) چىنپۈتتۈم، ئىشەندىم، اۈكراندىنىك (B4156،
θgrendiη) ئۆگەندىڭ، قىنتىك (B4517، qattiη) — قاتتىڭ،
قوشتۇڭ، بولدونىك (B1940، bolduη) — بولدۇڭ، قودتونىك
(B3327، qodtuη) — قويدۇڭ، اقوردونىك (B649، əvürdüη) —
ئۆرۈدۈڭ، بدوتونىك (B1152، bədüttüη) — چوڭ قىلدىڭ.

رەۋشداش قوشۇمچىسى:

-ip، -up// -p، -ü. مەسىلەن، يراپ (B1619، yarap) —
ياراپ، كەلىپ (B104، kəlip) — كەلىپ، تورۇپ (B1604،

aqinsun «468» - ئېچىنسۇن، əgsül «5800» - ئەگسۇن،
 bolsu «940» - بولسۇن، kəlsün-i «509-944» - كەلسۇن.
 -dük، -tük // -tuk، -duk - بىلەن تۈزۈلگەن سۈپەتداش قوشۇمچىلىرىنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارد-
 يانتلىرى يوق. مەسىلەن:

boldukum «3350» - بولغىنىم، karixtukta «2310» -
 تۇتۇشقاندا، bərdüki «6054» - بەرگىنى، iqtüküñ «6045» -
 ئىچكىنىڭ.

پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى: -tur،
 -dür // -dur، -tür // -ğur، -gür // -ur، -ür، -tapindur -
 «1755» - خىزمەت قىلدۇر، تېۋىندۇر، yaraxtur «146» -
 ياراشتۇر، - ildür «3081» - تۈۋەن چۈشۈر، biriktür
 «4280» - بىرىكتۈر، - siğur «3860» - سىغدۇر، - kigür
 «3293» - كىرگۈز، - bixur «2782» - پىشۇر، - iqür
 «495» - ئىچۈر -.

2. گرامماتىكىلىق جەھەتتە

1. پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى

«قۇتادغۇ بىلىك» تە خۇددى مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغا-
 تىت تۈرك» تە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، پېئىللارنىڭ كەلگۈسى
 زامانى ئۈچۈن «-r» قوشۇمچىسى قوللىنىلغان. بۇ قوشۇمچىنى
 قوللىنىش، بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل
 يىلتىزلىرى ياكى پېئىل ئۆزەكلىرىدە ئىزچىل. بۇنىڭ ئۈچۈن
 تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتنى كەلتۈرىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلىشىپ،
 كەلگۈسى زامان فورمىسى بىلەن تۈرلەنگەن پېئىل 73. بۇلارنىڭ
 «-r» بىلەن تۈرلەنگەنلىرى 64، «-r» ھەم «-yür، -yur»
 بىلەن تۈرلەنگەنلىرى ئالتە بولۇپ، بۇ ئالتە پېئىلنىڭ «-r»

تۆمۈر	tämür
سۆيۈل - ، سۆيۈلمەك	sävül -
ئۆرۈ - ، ئۆرۈمەك	ävür -
ئۆتۈك	ätük
بۈيۈك	bädük
قوغۇن	қағуn
ئوقۇر	aқur
قوۋۇق قاتارلىقلار .	қапуδ

5. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى «k» نىڭ ئاجىزلاشماسلىقى ئىزچىل. بۇ نۇقتا بولۇپمۇ «k» ۋە «t» تاۋۇشلىرى ئايرىم ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان B ۋە C نۇسخىلىرىدا ناھايىتى ئېنىق. مەسىلەن:

اداقى ~ ازاقى (801) ، ئايىقى ، بايلىقى (2618) ، بايلىقى ،
 اولدوردوقى (801) ، ئولتۇرغىنى ، توزاقى (3637) ، تو-
 زىقى ، توقلۇقى (2615) ، توقلۇقى ، سوقلۇقى (2615) ،
 ئاچكۆزلۈكى ، قودروقىندىن ~ قوزروقىندىن (66) ، قۇيرۇقىدىن .
 بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتنى كۆزدە تۇتقاندا ، مۇ-
 شۇنداق شارائىتتىكى «k» تاۋۇشىنىڭمۇ ئاجىزلاشمايدىغانلىقىنى
 پەرەز قىلىشقا بولىدۇ ، پەقەت يېزىقتا «g ، k» پەرقلەندۈرۈلمى-
 گەچكە ، ئۇنىڭ ئىپادىسى ئېنىق بولمىغان . مەسىلەن ، كور-
 ماكىنىك (3910) ، كۆرمىكىڭ ، كودازماكى «3351» -
 ئاسرىمىقى ، توكىكى (816) ، تۈگۈكىلۈكى ، يوزسوزلوكوم
 (816) ، يۈزسىزلىكىم قاتارلىقلاردا شۇنداق .

6. تۆۋەندىكىدەك بەزى قوشۇمچىلار پەقەت لەۋلەشكەن سو-
 زۇق تاۋۇش بىلەنلا تۈزۈلگەن ، مۇنداق ئەھۋال شەرقىي گۇرۇپ-
 پىدىكى تىللاردىن پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىلا كۆرۈلىدۇ . مەسىلەن :
 بېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئۈچىنچى شەخس قوشۇم-

چىسى -sun ، -sün - ياكى -su ، -sü

(قويماق)، id- (ئۈمەتەك) پېئىللىرىغا «-ur» قوشۇلغان (2003، 2593).

«x» بىلەن ئاياغلاشقان yEx- (يېيىشمەك) پېئىلىغا بىر بوغۇملۇق بولسىمۇ، ئۆملۈك دەرىجە فورمىسىدا كەلگەنلىكى ئۈچۈن «-ür» قوشۇلغان (6481).

«g» بىلەن ئاياغلاشقان «-tæg» (تەگمەك) پېئىلىغا -ir، -ür (1823، قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان).

«y» بىلەن ئاياغلاشقان «-ay» (ئېيتماق) پېئىلىغا «-ur» قوشۇلغان (82، 193، kθr- (كۆرمەك)، yan- (يانماق، قايتماق)، to d- (تويماق)، tin- (تىنماق)، kørk- (قورقماق) پېئىللىرىغا «-ər// -ar» قوشۇمچىسى بىلەن تەڭ «-ür// -ur» قوشۇمچىسىمۇ قوشۇلغان (1050، 967، 923، 2003، 1049، 6313، 2288، 5070).

2. «l» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق al- (ئالماق)، kal- (قالماق)، bol- (بولماق)، tol- (تولماق)، kol- (سورماق، تەلەپ قىلماق)، bul- (ئېرىشمەك، ئىگە بولماق، تاپماق)، tul- (پېئىلنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى - ئېتىلمەك)، ul- (ئۆۋالماق)، bil- (بىلمەك)، til- (تىلماق)، yEl- (yə) پېئىلىنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى - يېيىلمەك)، θl- (ئۆلمەك)، kəl- (كەلمەك) پېئىللىرىغا، «r» بىلەن ئاياغلاشقان bar- (بارماق، كەتمەك)، yar- (يارماق)، bər- (بەرمەك)، ər- (بولماق)، kir- (كىرمەك)، ur- (ئۇرماق)، tur- (تۇرماق) پېئىللىرىغا -ür// -ir، -ir قوشۇلغان.

مۇستەسنا ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

• «-tæg» پېئىلىنىڭ «-ür» قوشۇمچىسى بىلەن كېلىشى ر. ئارات ئىندىكىسىدە كۆرسىتىلگەن. 1823 - يېيىتىلگەن ئىككىنچى مىراسىدا مۇنداق كەلگەن: اولوغ بولسا اوترو تىلاك كا تكور (چوڭ بولغاندىن كېيىن تىلىكىگە يېتىدۇ)

بىلەن تۈرلەنگەن قېتىم سانى 399 ، «-yur ، -yür» بىلەن تۈر-
لەنگەن قېتىم سانى 16 . پەقەت «-yur ، -yür» بىلەن تۈرلەنگەن
پېئىللار «-oyna (79) - ئوينا ، -sölzä (2701) - سۆزلە ،
tu- (3412) - ئېتىۋالماق ، يېپىۋالماق» قاتارلىق ئۈچ پېئىل
بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر قېتىمدىنلا تۈرلەنگەن .

ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزى ياكى
پېئىل ئۆزەكلىرىگە بۇ قوشۇمچە قوشۇلغاندا دانىكالىق رول ئوينايدىغان
«a ، e ، i ، u ، ü» تاۋۇشلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى يىلتىز
ياكى ئۆزەكلىرىنىڭ قانداق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلىشىشى
ياكى بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق بولۇشىغا قاراپ بىرقانچە
خىل بولىدۇ . قانداق بولمىسۇن ، بۇ قوشۇمچىدا ئۇيغۇر تىلىغا
خاس بولغان ، شۇنىڭدەك ھازىرمۇ بەزى ئۇيغۇر شېۋىلىرىدە ئەي-
نەن قوللىنىلىۋاتقان ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇلۇپ
كېلىش خۇسۇسىيىتى ئۈستۈنلۈك قازىنىۋاتقانلىقى ئېنىق كۆرۈ-
نۈپ تۇرىدۇ . بولۇپمۇ «l» ۋە «r» بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇم-
لۇق پېئىللاردا شۇنداق .

تەپسىلىي ئەھۋال تۆۋەندىكىچە :

1 . t ، p ، k ، q ، n ، m ، η ، g ، v ، y ، z ، s ،

، d ، تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا

«-ar// -ər» قوشۇلغان .

مۇستەسنا ئەھۋاللار تۆۋەندىكىدەك :

«t» بىلەن ئاياغلاشقان yat- (ياتماق) ، Elt- ~ ilt-

(ئەكەتمەك) پېئىللىرىغا -ür // -ur - قوشۇلغان ، tat -

(تېتىماق) پېئىلىغا «-ir» قوشۇلغان ، 164 ، 335 ،

«n» بىلەن ئاياغلاشقان kan- (قانماق) پېئىلىغا ، بىر بو-

غۇملۇق بولسىمۇ پېئىلنىڭ دەرىجە مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان -yun

(يۈيۈنماق) ۋە sin- (بۇزۇلماق) پېئىللىرىغا «-ur» قوشۇلغان ،

6017 ، 3387 ، 6035 ، «d» بىلەن ئاياغلاشقان d-ko

1309، - ئالقش، biqix، 4661، - پېچش، bilix، 497، -
 بېلىش، qikix، - 1316، چىقىش، inix، 3784، - تۆۋەن
 چۈشۈش، ئىگىش، kEṇəx، 3484، - كېڭەش، kirix،
 2774، - كىرىش، s0küx، 177، - سۆكۈش، tutux،
 2098، ، تۇتۇش، uqux، 150، 151، - ئۇقۇش، ülux،
 432، - ئۇلۇش، ھەسسە، yulux، 1113، - يۇلۇش، yanix،
 1471، - يېنىش، urux، 2098، - ئۇرۇش، tokix،
 2365، - ئۇرۇش، سوقۇش ...

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ɣu// -gü - بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار
 كەڭ قوللىنىلغان. بۇ خىل ئىسىمداشلار ئىسىم ئورنىدا، سۈپەت
 ئورنىدا قوللىنىلغاندىن ۋە پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى ئىپا-
 دىلىگەندىن تاشقىرى، ئاخىرىغا -qi// -lük، -lük// -qə// -təg// ،
 -suz// süz - قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق يەنە بىر قە-
 سىم سۆزلەرنىڭ ياسىلىشىغا ئاساس بولغان. بۇلاردىن ھازىرقى
 زامان ئۇيغۇر تىلىدا زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى بىلدۈرۈشىدىن
 باشقا ھەممە رولى ئەينەن داۋاملىشىۋاتىدۇ.
 بىز تۆۋەندىكى مىساللار ئارقىلىق بۇ ئىسىمداشنىڭ «قۇتاد-
 غۇ بىلىك» تىكى رولى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى
 رولىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1. ئىسىم ئورنىدا كېلىشى.
 495، . yatiḥ yarlikaḥil iqür bəryəgü (يات يەردىن
 كەلگەنلەرگە يار - يۆلەك بول، يېمەك - ئىچمەك بەر).
 «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىسىم ئورنىدا كەلگەن مۇنداق ئىسىم-
 داشلار كېلىش فورمىلىرى بىلەن، تەۋەلىك فورمىلىرى بىلەن
 تۈرلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن:

kəlgükə، 3308، - كېلىشكە، كەلگىلى
 qilḥuqa، 380، - قىلىشقا، قىلىش ئۈچۈن
 yəgü - iqgüdə، 2833، - يېيىش - ئىچىشتە
 qilḥuni، B44، - قىلىشنى

«l» بىلەن ئاياغلاشقان qal- (چالماق)، kü- (كۈلمەك) پېئىل.
لىرىغا، «r» بىلەن ئاياغلاشقان Er~ir- (تاشلىماق، زېرىكمەك)،
sər- (چىدىماق، سەۋىر قىلماق)، sür- (سۈرمەك، قوغلىماق)،
tər- (تەرمەك، توپلىماق، يىغماق)، ür- (پۇۋلىمەك)، sor- (شور-
ماق، ئەمەك)، yir- (ياراتماسلىق، يامان كۆرمەك)، yör-
(يەشمەك، تەبىر بەرمەك) قاتارلىق پېئىللارغا «-ər// -ar» -قو-
شۇمچىلىرى قوشۇلغان.

3. l, r, t, n, d, x, z بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى
بوغۇملۇق پېئىللارغا، جۈملىدىن پېئىللارنىڭ بارلىق دەرىجە
ئۆزەكلىرىگە -ir // -ur، -ür -قوشۇلغان.
مۇستەسنا ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

«r» بىلەن ئاياغلاشقان bəlgür- (بىلىنمەك)، adir- (ئايرى-
ماق)، katür- (قاقاقلىماق، كۈلمەك)، bürkir- (توزىماق،
چېچىلماق)، ka dür- (قايقۇرماق)، yəlkür- (ئۇچۇشماق،
يەلپۈنمەك، دەككە - دۈككە بولماق) پېئىللىرىغا، «t» بىلەن
ئاياغلاشقان komit- (ئۇرغۇتماق، ھاياجانلاندىرماق) پېئىلىغا
«-ər// -ar» -قوشۇلغان. öldür- (ئۆلتۈرمەك)، -bassik ~ basik
(بېسىماق) پېئىللىرىغا «-ar// -ər» بىلەن تەڭ «-ur// -ür»
قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان، 679، 6271، 2292، 2383،
4. ئىككى بوغۇملۇق birik- (بىرىكمەك)، alsik-
(ئالدىرۇپ قويماق)، arsiq- (ئالدىنماق)، qavik- (دالچى-
قارماق، ئاتانماق) قاتارلىق ياسالما پېئىللارغا «-ar// -ər» -قو-
شۇلغان.

2. ئىسمىداشلار

«قۇتادغۇ بىلىك» تە شەرقىي گۇرۇپپىغا كىرىدىغان تىللار-
دىن ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ قوللىنىلىدىغان «x» لىق ئىسمىداش
خېلى كۆپ. مەسىلەن: aḡix (903)، — ئېغىش، چىقىش،
baḡix (1855)، — بېقىش، qarḡix (246)، — قارغىش، alḡix

5. təg - قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سۈپەتداش يا-
شى. مەسلەن:

bu anqa ix ərməz aḡir kəlgütəg,

bu ixtin bəliḡləp yiraḡ turḡutəg <4950>.

(بۇ ئانچىلىك ئېغىر كەلگۈدەك، چۆچۈپ يىراق قاچقۇدەك)

(ئىش ئەمەس)

ئىسىمداشنىڭ بۇ رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن
داۋام قىلماقتا.

6. qi - قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىسىم ۋە سۈپەت-
لەرنى ياساش ۋە مۇنداق سۆزلەرنى قوللىنىش «قۇتادغۇ بىلىك»
تە ئىنتايىن كۆپ. گەرچە بۇ ئەسەردە سۈپەتداش ياسىغۇچى
-daqi ، -dəqi // -taqi ، -təqi - فورمىلىرىمۇ قوللىنىلغان بولسى-
مۇ، لېكىن ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە نىسبەتەن مۇتلەق ئۈستۈن
ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۆۋەندە بۇ ئىككى قوشۇمچىنىڭ پۈتۈن ئەسەردە قوللىنىلىش
ئەھۋالىنى بىرمۇبىر كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

ئەسەردە پۈتۈنلەي -ḡu+qi ، -gü+qi - قوشۇمچىلىرى بىلەن
سۈپەتداشقا ئايلانغان سۆزلەر (تىرناق ئىچىدىكى سان كۆرۈلۈش
قېتىم ساننى بىلدۈرىدۇ):

ئالغۇچى (3) al - alḡuqi

ئېيتقۇچى (10) ay - ayḡuqi

باغلىغۇچى (1) ba - baḡuqi

باشلىغۇچى (2) baxla - baxlaḡuqi

باسقۇچى (4) bas - basḡuqi

بەرگۈچى (17) bEr - bErgüqi

بىلدۈرگۈچى (1) bildür - bildürgüqi

• بۇ قوشۇمچىلارنىڭ XI ئەسەردىكى قوللىنىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا قاراڭ: مەمۇد كاشغەرى
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، I توم، 32 ، 33 - بەتلەر. I توم 43 ، 62 ، 64 ،
237 ، 372 ، 466 ، 74 ، 433 - بەتلەر.

5663, barɣum — بارغۇم

5342, qopɣumizni — قوپقۇمىزنى، كېتىشىمىزنى

1020, egküsi — ماختىشى، ماختىلىش

4657, bərgüŋ — بەرگۈڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇنداق ئىسىمداشلار كۆپ بولۇپ، ئىسىملارغا خاس تۈرلىنىشلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلالايدۇ. مەسىلەن:

ئۇرغۇ، قونالغۇ، تۇرالغۇ، ئېچىتقۇ، ئېزىتقۇ، توڭلاتقۇ.

2. سۈپەت ئورنىدا قوللىنىلىشى.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇ ئىسىمداش سۈپەت رولىدا كۆپىنچە ئىسىملارغا ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، بىر بىرىگە ھاسىل قىلغان. مەسىلەن:

524, kθrügli nə barmu yəgü- iškü ax (قارايدىغان

كىشىڭ، يېمەك - ئىچمىكىڭ بارمۇ؟)

ئىسىمداشلارنىڭ بۇ رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىرقەدەر كېمەيگەن. مەسىلەن، تۇرالغۇ جاي، تېرىلغۇ يەر، يېقىلغۇ ئىشيا.

3. پېئىلنىڭ زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى ئاڭلاتقان. مەسىلەن:

1011, sθzüg kimgə ayɣu maŋa ay muni. (سۆزنى

كىمگە ئېيتقۇلۇق، بۇنى ماڭا ئېيت)

1014, θküx tiŋlaɣu sθz birər sθzləgü. (سۆزنى كۆپ

ئاڭلىغۇلۇق، بىرە - بىرە سۆزلىگۈلۈك).

ئىسىمداشنىڭ بۇ رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قالمايغان.

4. -süz // -suz - قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق

سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنى ياسىشى. مەسىلەن:

barɣusuz, 5254, — بارغۇسىز، kəlgüsüz, 1396, —

كەلگۈسىز، yanɣusuz, 4831, — يانغۇسىز، θlgüsüz,

3756, — ئۆلگۈسىز

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ رولى ئەينەن داۋام قىلماقتا.

- خارلىغۇچى، خورلىغۇچى (1) satɤu - satɤuqi
 سۆيىمگۈچى، سۆيىمەيدىغان (3) səv - səvməgüqi
 سانچىغۇچى (1) sanq - sanqɤuqi
 تىككۈچى (1) tik - tikgüqi
 تۆككۈچى (1) tɔk - tɔkgüqi
 ئۇرغۇچى (2) ur - urɤuqi
 ئۇتقۇچى (1) ut - utɤuqi
 ئويغاتقۇچى (1) oɖɤur - oɖɤurɤuqi
 مىنگۈچى (2) min - mingüqi
 ئەكەتكۈچى (1) ilt - Elt ~ - Eltgüqi
 ئىچكۈچى (2) iq - iqqüqi
 پەقەت تۆۋەندىكى پېئىللارغىلا - taqi ، - dæqi// - tæqi ، -
 قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ سۈپەتداش ياسىغان. بۇلار:
 تۇرغۇچى (1) turdaqı ، كەتكۈزگۈچى (1) kætərdæqi ،
 تاڭ قالغۇچى (1) taŋladaqi ، يۈگۈرگۈچى (1) yügürdəqi ،
 يەتكۈچى (2) yəttæqi ، يورۇتقۇچى (2) yaruttaqi ، يوقالغۇ-
 چى، تۈگىگۈچى (2) . alkɕtaqi
 كۆپىنچە «ا» بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردا بۇ ئىككى خىل
 قوشۇمچە تەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى (ئوغۇز -
 قىپچاقچە) قوشۇمچە نىسبەتەن ئاز. مەسىلەن (تىرناق ئىچىدىكى-
 سى كۆرۈلۈش قېتىم سانى).
 بىلگۈچى (4) bıldæqi ، (10) bilgüqi
 بولغۇچى (7) boldaqı ، (6) bolɤuqi
 ئېرىشكۈچى (1) buldaqı ، (3) bulɤuqi
 كەلگۈچى (2) kældæqi ، (3) kəlgüqi
 قىلغۇچى (3) kıldaqı ، (22) kılɤuqi
 سورىغۇچى، تىلىگۈچى (2) koldaqi ، (2) koltɤuqi
 ئۆلگۈچى (1) ɔldæqi ، (1) ɔlgüqi
 بارغۇچى (1) bardaqı ، (5) barɤuqi

- tE - tEgüqi (13) دېگۈچى
 təpsə - təpsəgüqi (1) كەمستكۈچى
 tinma - tinmaɣuqi (1) تىنىمغۇچى
 tEr - tErgüqi (1) تەرگۈچى
 ti d - ti dɣuqi (2) تىيغۇچى، چەكلىگۈچى
 to d - to dɣuqi (1) تويغۇچى
 tüz - tüzgüqi (1) تۈزگۈچى
 yE - yEgüqi (4) يېگۈچى
 yaŋsa - yaŋsaɣuqi (1) قىزغانغۇچى
 yu - yuɣuqi (1) يۇغۇچى
 yir - yirɣuqi (1) يىرغۇچى
 yor - yorɣuqi (4368, 1) تەبىر بەرگۈچى
 ya d - ya dɣuqi (1) يايغۇچى
 yat - yatɣuqi (3) ياتقۇچى
 yort - yortɣuqi (1) يۈرگۈچى
 yap - yapɣuqi (1) ياپقۇچى
 yət - yətgüqi (1) يېتەكلىگۈچى
 yör - yörgüqi (6042, 5992, 2) تەبىر بەرگۈچى
 kər - kərgüqi (1) كەرگۈچى
 kəz - kəzgüqi (1) كەزگۈچى
 kθksə - kθksəgüqi (1) يۈكسەلگۈچى
 ɣal - ɣalɣuqi (2) قالغۇچى
 ɣod - ɣodɣuqi (2) قويغۇچى
 ɣiy - ɣiyɣuqi (1) قىيغۇچى
 əmlə - əmləgüqi (1) ئەملىگۈچى، داۋالىغۇچى
 əxit - əxitgüqi (1) ئىشتىكۈچى، ئاڭلىغۇچى
 ət - ətgüqi (2) ئەتكۈچى، قىلغۇچى
 θg - θgküqi (2) ماختىغۇچى

ئوخشاش يەپ كەتسەك، مەجەزىك بۇزۇلىدۇ.

3. سۈپەتداشلار

پۈتكەن سۈپەتداش ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك» تە «mix-» قوشۇمچىسىنى قوللىنىش كۆپ، -yan // -gən قوشۇمچىسىنى قوللىنىش ناھايىتى ئاز. مۇنداق بولۇشى بىرىنچىدىن، «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى كۆرسەتسە، ئىككىنچىدىن، بۇ ئىككى قوشۇمچىنىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى ئارىسىدا ئازدۇر - كۆپتۈر پەرق پەيدا بولۇۋاتقانلىقىدىن، يەنى ئالدىنقىسىنىڭ پېئىلنىڭ سۆزلىگۈچىگە بىرقەدەر ئېنىق ئەمەس ھالەتتە ئورۇندىلىشىدىن پەيدا بولغان سۈپەتداشنى، كېيىنكىسىنىڭ ئېنىق ھالدا ئورۇندالغان پېئىلدىن ھاسىل بولغان سۈپەتداشنى بىلدۈرگەنلىكىدىن بولسا كېرەك. بۇ نۇقتا، بولۇپمۇ ياراتقۇچىغا قارىتىلغان -igi d- (يېتىشتۈرمەك، پەرۋىش قىلماق)، -tθrüt (تۆرەلدۈرمەك)، -yarat (ياراتماق) پېئىللىرىنىڭ سۈپەتداش شەكلى تامامەن دېگۈدەك -yan // -gən بىلەن ياسالغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» تە تامامەن -yan // -gən بىلەن سۈپەتداشقا ئايلانغان پېئىللار تۆۋەندىكىدەك:

باسقان، ئاجىز كۆرگەن، basin - basinyan ، 4448

يېتىشتۈرگەن، پەرۋىش قىلغان، igid - igidgən ، 1343

يىگىلىگەن، ئاغرىغان، igl - iglāgən ، 1108

قېرىشقان، قارشى بولغان، qarix - qarixyan ، 2379

قىسقان، قىستىغان، kis - kisyan ، 965

قىيغان، kiy - kiyyan ، 850

كۆيدۈرگەن، kθyür - kθyürgən ، 249

ئۆتكەن، θt - θtgən ، 6114

سەۋىر قىلغان، sərin - səringən ، 1318

سۈرگەن، sür - sürgən ، 1438

سۈزگەن، süz - süzgən ، 421

قوپقۇچى (1) ، koptaqi (1) ، kopɣuqi
 سۆزلىگۈچى (2) ، sɔzlədəqi (5) ، sɔzləgüqi
 تۇتقۇچى (8) ، tuttaqi (22) ، tutɣuqi
 7. بۇ ئىسىمدىن باشقا -luk ، -lük - قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.
 دىغان پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى قوللىنىلىشقا باشلىغان.
 مەسىلەن:

(2078) kəra kılki ol bu yırak turɣuluk. (بۇ ئاۋامنىڭ
 قىلىقى، بۇنىڭدىن يىراق تۇرغۇلۇق)

(6636) nəqə mır yaxasa ɵlgülük (نەچچە مىڭ يىل
 ياشىسىمۇ ئاخىرى ئۆلۈم بار)

لېكىن، «قۇتادغۇ بىلىك» تە پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى-
 نى بىلدۈرىدىغان ئوغۇز - قىپچاقچە قوشۇمچە «-ɣsaq» ئۇچرىدۇ.
 مايدۇ.

پېئىللارنىڭ مۇنداق زۆرۈرىيەت رايى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
 تىلىنىڭ بەزى دىئالېكتلىرىدا، شۇنىڭدەك ئەدەبىي تىلىمىزدىمۇ
 كەڭ قوللىنىلماقتا.

8. بۇ ئىسىمدىن باشقا چەك كېلىش قوشۇمچىسى -qa ~ -qə
 قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان -ɣuqa// -güqə - شەكلى پۈتۈن
 ئەسەردە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە بېيىتتىلا ئۇچرايدۇ ۋە چەك مە-
 نىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(4769) kərin todɣuqa yə kəmuɣ yəm iqim. ھەرقانداق
 يېمەك - ئىچمەكنى قورساق تويغۇچىلىك (تويغانغا قەدەر)، يە.
 turu ɵlməgüqə yəgil əy qadax yəmə u dlayu sən tadur
 bolɣa(y) bax. (4770)

ئەي قېرىنداش، ئۆلمىگۈدەكلا بىر نەرسە يېگىن، ئۇيغۇ

• بۇ قوشۇمچىلارنىڭ XI ئەسىردىكى قوللىنىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا قاراڭ: مەمۇد كاشغەرى
 «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، 1 توم، 32 ، 33 - بەتلەر. I توم 43 ، 62 ، 64 ،
 237 ، 372 ، 466 ، 74 ، 433 - بەتلەر.

مۇد كاشغەرىنىڭ بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىپادىلەي-
دىغان مەنىلىرى ھەققىدىكى بايانلىرىغا ئۇيغۇن. گەرچە ھازىر-
قى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئاخىرقى ئۈزۈك
تاۋۇشلىرى پۈتۈنلەي k ۋە g بىلەن ئىپادىلىدىغان بولۇپ كەتسە-
مۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدا يەنىلا k ، g بىلەن
لا، g پەرقلىنىدۇرۇلىدۇ، يەنى ئالدىنقىسى ئىسىملاردا، كېيىنكى-
سى سۈپەتلەردە قوللىنىلىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قوشۇمچە توغرىسىدىكى بايانلىرىدىن
قارىغاندا، 1535 - ، 3529 - بېيىتلاردىكى күnlük سۆزىنىڭ
1873 - ، 1841 - ، 3499 - بېيىتلاردىكى bəlgülük سۆزىنىڭ
ئاخىرقى ئۈزۈك تاۋۇشىنى «g» بىلەن bəlgülük ، күnlük
قىلىپ ئىپادىلەش توغرىسىدە تۇرىدۇ. لېكىن، 1387 - بېيىتتە-
كى aylık ، 4263 - بېيىتتىكى tayaklık سۆزلىرى B ۋە C
نۇسخىلاردا ئوخشاشلا «q - k» بىلەن يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا،
ئەسەرنىڭ بۇ نۇسخىلىرى كۆچۈرۈلگەن دەۋرلەردە «تىلدىكى
لا، g دىن k ، q گە ئۆتۈش جەريانى كاتىبلارنىڭ ئىملاسىدا ئەكس
ئەتكەن» دېيىش تېخىمۇ مۇۋاپىق كۆرۈنىدۇ.

بۇ قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى لا، g (ياكى k ، q) تاۋۇشى-
رى تاشلانغان ئوغۇزچە شەكلى «-li» پۈتۈن ئەسەردە تۆۋەندىكى
سۆزلەردىلا، بىر بولسا يۇقىرىدىكى شەكلى بىلەن ئارىلاش ھالدا،
بىر بولسا جۈپ سۆزلەر بىرىكمىسىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئاداشلىق (3173)، la daxli ، (3485) a daxli

قېرىنداشلىق (3171، 3172، 3173) la daxli ، ka

(3485) la daxli

پايدىلىق، مەنپەئەتلىك (645) lu ، + tusu la

• مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» I توم. 651 - ، 652 - ، 657 - ، 663 - ، 664 - بەتلەر.

törüt - törütgən , 1242 ... , تۆرەلدۈرگەن
 tusul - tusulğan , 3247 , يارىغان ، پايدا بەرگەن
 yü d - yü dğən , 6620 , يۈدۈگەن ، يۈكلىگەن
 تۆۋەندىكى پېئىللار «قۇتادغۇ بىلىك» تە «-mix» ۋە
 «-gən// -ğan» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئارىلاش ھالدا تۈرلەنگەن
 بولسىمۇ ، يەنىلا «-mix» بىلەن تۈرلەنگەن قېتىم سانى جىق ،
 «-gən// -ğan» بىلەن تۈرلەنگەن قېتىم سانى ئاز (بىز
 «-mix» بىلەن تۈرلەنگەن مىساللاردىن پەقەت بىر قىسمىنىلا
 كۆرسەتتۇق) . مەسىلەن:

الغان , 4514 , almix , 5487 ,
 باسقان , 965 , basmix , 3639 , 3126 ,
 بارغان , B 58 , barmix , 3314 ,
 بەرگەن , A3 , bərmix , 2648 ,
 ئاڭلىغان , B 16 , əxitmix , 3818 . 3848 . 4062 ,
 ئەتكەن , 2707 , ətmix , 223 . 256 . 6156 ,
 كەچۈرگەن , 1343 , kəqürmix , 426 . 1222 . 3630 ,
 قىلغان , 848 . 5733 , kilmix , 304 , 556 , 587 , 631 ,
 قوپقان , 1506 , qopmix , 602 . 4089 . 4889 ,
 كۆزەتكەن , 994 , kü dəzmix , 3764 ,
 ئۆلگەن , 3217 , ɵlmix , 2403 . 5689 ,
 سۆزلىگەن , 986 , sɵzləgən , 204 , 171 , 5072 ,
 تەرگەن , B 54 , tərmix , 1363 . 4265 ,
 تۇتقان , 4343 , 4682 , tutmix , 3639 , 255 , 1058 ,
 ئۇققان , 2648 , uqmix , 1475 ,
 ياراتقان , 4743 , yaratmix , 4743 , 6247 ,
 يەتكۈزگەن , 3216 , yətürmix , 216 , 426 , 4413 ,
 4 . -lik , -liq , -liq // -liq , -luk // -luk , -luq // -luq ,
 -lög - قوشۇمچىلىرى توغرىسىدا .
 «قۇتادغۇ بىلىك» تە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى مە-

ياندۇرۇش لازىم ئەمەسمىدى؟ yanut qılmaǵumu?

3. لېكسىكىلىق جەھەتتە

«قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىشلىتىلگەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى تۈركىي تىللارغا، جۈملىدىن شەرقىي گۇرۇپپىدىكى تىللارغا ئور-
تاق سۆزلەر قاتارىدا ئەمەس، بەلكى پەقەت ئۇيغۇر تىلىغا خاس
سۆزلەر قاتارىدا ساناش مۇمكىن.

ئەركەك	erkəq	ئادىمىق، بۇزۇلماق	arta
يىد، ھىد	yid	ئوبۇشقا	aviqǵa
قاياش، قېرىنداش	qadax	ئازغان (ئۆسۈملۈك)	azǵan
قارىغۇ	qaraǵu	بارچە	barqə
غوداي، قوداي	qorday	ئىچ پۇشماق	bux
ئۆرە	örü	ئېگىز	ədiz
يۈرۈن	yurun	ئەڭ (رەۋىش)	əŋ
ئاداش	adax	سەنلىمەك	sənlə
پايدا (ئەسقاتماق سۆزىدە)	asiǵ	چۈچۈلماق، يەشمەك، سال- ماق	suqul-
يىگىلىمەك	yiglə	تاڭسۇق	taŋsuk
ئوتاقى	otaqi	تورقا	torku
قۇر، بەلۋاغ	qur	ئۇي	ud
ماڭماق	maŋ-	توسۇن	tosun
ئۈز، چىرايلىق	uz	ئومۇنماق	omun-
ئۈل، ھۈل	ul	ياڭشىماق	yaŋxa-
تېڭىرقىماق	taŋırqa-	يارماق، پۇل	yarmak
ئىتتىك	yitig-	ئۇپرىماق	upra-
يۈدەك	yüd-		

tusuɣli+si , 1622 ,

isgli soɣuɣli ara bərülüg , 4629 ,
سوغۇقلۇقنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىستېمال قىل

özüñ təbini mən ayayın yora , 4632 ,

kızılı sarıɣlı ürüñli qara .
(مەن سېنىڭ مەجەزىڭنى ئىزاھ.

لاپ بېرەي. بۇ قىزىل، سېرىق، ئاق ياكى قارا بولىدۇ)
qaralı ürüñli birθk boldılar , 6492 ,
(ئاق بىلەن قارا

ئارىلىشىپلا كەتتى)

qaralı ürüñli a çirtti kθrūñ , 2080 ,
(بىلگىنىكى، خۇ-

دا، قارا بىلەن ئاقنى پەرقلىنىدۇرگەن)

kθni əgri fərqi ürüñli qara . 6622 ,
(توغرا، يۈز،

بىلەن ئەگرىنىڭ پەرقى ئاق بىلەن قارىنىڭ پەرقىدۇر)
» بۇ فورما تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي گۇرۇپپىسىغا، بو-
لۇپمۇ شەرقىي گۇرۇپپىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئەمەس، پەقەت
ئەينى دەۋر يازما ئەدەبىياتىدا مۇشۇنداق قوللىنىش ئادەت بولۇپ
قالغان يۇقىرىقى بىرقانچە سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسىدەلا كۆرۈل-
گەن» دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ قوشۇمچىنىڭ «-laɣ» شەكلى پەقەت ئورۇن - جايى
بىلدۈرىدىغان بىرقانچە سۆزدەلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

turuɣlaɣ , B 57 ,

tariɣlaɣ , 1393 . 4733 . 5248 ,

5. بەزى يۈكلىمىلەر توغرىسىدا

» قۇتادغۇ بىلىك« تە سوراق يۈكلىمىسى «-mi» ئەمەس،

«-mu» دۇر. مەسىلەن:

asiɣ kilɣanmu? , 1112 ,

• مەمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركە» I توم. 651 ، 652 ، 657 ، 663 ،
664 - بەتلەر.

- يادكارلىقلىرىدىن تاللانما» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1983 .
11. «خۇاڭ نەھۇڭ» ، «ئۇلۇس مەتبەئە» نەشرىياتى ،
ئەنقەرە ، 1941 .
12. ئا . م . شېرباك : «ئوغۇزنامە» ، موسكۋا ، 1959 .
13. رىشات گەنج : «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» .
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، 1990 .
14. خۇاتاۋ : «مۇسۇلمان يادكارلىقلىرىدىكى توققۇز ئوغۇز» ،
«غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» خەنزۇچە ، 1991 - يىللىق 2 - سان .
15. تالانت تېكىن : «تۈركىي تىللارنىڭ يېڭى بىر كىلاس-
سىفىكاتسىيىسى» - «ئېردەم» ، ئەنقەرە ، 1990 .
16. ئەھمەت جەفەر ئوغلۇ : «ئېسكى ئۇيغۇر تۈركچىسى
سۆزلۈگۈ» («قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى») . ئىس-
تانبول ، 1968 .
17. ئا . گابايىن : «ئېسكى تۈركچەنىڭ گراممىرى» ، ئەن-
قەرە ، 1988 .
18. «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» ، خەنزۇچە ،
تۇرپان شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىرلىك ئىشخانىسى . 1989 .
19. ئەنجىيەنفۇ : «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى
ئۈستىدە تەتقىقات» . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ، ئۈرۈمچى ،
1985 .
20. س . گ . كىياشتورنى : «قەدىمكى تۈرك - رۇنىڭ
يېزىق مەڭگۈ تاشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ دەسلەپكى ياد-
كارلىقلىرىدۇر» ، خەنزۇچە ، خېيلوڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى ،
1991 .
21. ھۈسەيىن نامىق ئورقۇن : «ئېسكى تۈرك يارىتلىرى» ،
ئىستانبول ، 1940 .
22. ئەخمەت . ب . ئەرجىلاسۇن : «قۇتادغۇ بىلىك گراممى-
رى - پېئىل» ، ئەنقەرە ، 1984 .

پايدىلانمىلار:

1. مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، I ، I ، III توم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1981 — 1984.
2. «قۇتادغۇ بىلىك»، ر. ئارات تەرىپىدىن تىكلەنگەن مەتبى ۋە ئىندىكىس. ئىستانبۇل، 1979.
- «قۇتادغۇ بىلىك» نەسرىي تەرجىمە، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991.
- «قۇتادغۇ بىلىك» فەرغانە (B) نۇسخا فاكسىمىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986.
- «قۇتادغۇ بىلىك» قاھىرە (C) نۇسخا فاكسىمىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986.
3. مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي» خەنزۇچە تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985، 1986.
4. «ھۇدۇدۇلئالەم» مۇناسىۋەتلىك بابلىرى.
5. ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى».
6. ئا. م. شېرباك: «X — XIII. شەرقىي تۈركىستاندىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ گرامماتىكىلىق ئۆچپىرىكى». موسكۋا - لېنىنگراد. 1961.
7. س. مۇتەللىپوف: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك». ئۆزبېكچە تەرجىمە، تاشكەنت، 1960.
8. ق. كەرىموف: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى «تەۋسىفى» نىڭ كىرىش سۆزى، تاشكەنت، 1971.
9. «مايتىرى سىمىت»، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988.
10. «ئىككى تېگىن ھېكايىسى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما

«چاغاتاي تىلى» توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز

كىرىش سۆز

بىزدە چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىش، چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان كلاسسىك ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى يىغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىش 60 - يىللاردىن ئېتىبارەن باشلاندى. بۇ جەرياندا بۇ تىل توغرىلۇق بىرمۇنچە ماقالىلەر يېزىلىپ بۇ تىل ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى ئاساسى ئورنىتىلدى. بۇ ھەقتە ئىبراھىم مۇتىنى، رەھىمتۇللا جارى، خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئوپ پولات، ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن قاتارلىق تەتقىقاتچىلارنى ۋەكىل سۈپىتىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇ كەمگىچە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردە ئومۇمەن چاغاتاي تىلىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكى ئىجابىي جەھەتتىن بايان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىلنىڭ شەكىللىنىشى، تەۋەلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرگە سىس-تېمىلىق جاۋاب بېرىلمىگەن. شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، بەزى ھاللاردا چاغاتاي تىلىنى قانداقتۇر ئۇيغۇر تىلىغا يات بىر تىل دەپ قاراش، چاغاتاي تىلى ئاساسچىلىرىنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى ئەمەس، بەلكى شۇ ئەدەبىياتقا تەسىر كۆرسەتكۈچى دەپ قاراش خاھىشلىرىمۇ مەۋجۇت. بۇنىڭدىن باشقا بۇ نامنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ ماھىيىتىگە نىسبەتەن نامۇۋاپىقلىقى

* بۇ ماقالىنى تەتقىقچى مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىشىپ يازغان. بۇ ئەسەر «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

23. ۋ. ۋ. رادلوف: «قۇتادغۇ بىلىك» ھىرات نۇسخىسى.

نىڭ فاكسىمىل نەشرىگە كىرىش سۆز.

24. س. يى. مالوف: «قەدىمكى تۈركىي تىل - يېزىق

يادىكارلىقلىرى». موسكۋا - لېنىنگراد، 1951.

25. س. چاغاتاي: «تۈرك لەھجەلىرى ئۆزەرىنە دىنەملەر»،

ئەنقەرە، 1978.

26. س. چاغاتاي: «تارىخىي تۈرك لەھجەلىرى»، 5 -

بەت، ئەنقەرە، 1988.

خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، بەلكى پەقەت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك.

«چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ نام گەرچە ئۆز دەۋرىدە ئانچە كۆپ قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق ئاجرىتىپ بېرەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن ئىلىم ساھەسىدە ئومۇمەن مۇشۇ ئاتالغۇ قوللىنىلماقتا. مەلۇمكى، چاغاتاي چىنگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى، ئۇ مىلادىيە 1224 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە (ۋاپاتى ھەم شۇ يىلدا) ھاكىمىيەت تۇتقان. چىنگىزخان ھايات ۋاقتىدىلا غەربىي لياۋغا تەۋە بولغان جايلار، يەنى يەتتسۇ، مەۋارەئۇننەھر، قەشقەر قاتارلىق جايلارنى چاغاتاينىڭ ئىدارە قىلىشىغا مىراس تەرىقىسىدە بۆلۈپ بەرگەن. بۇ كەڭ زېمىندا مىلادىيە 1370 - يىلىغىچە (يەنى ئەڭ ئاخىرى تۇغلۇق تۆمۈرخانىغىچە) چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن 27 كىشى خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ئۆتكەن. شۇنىڭ بىلەن «چاغاتاي ئۇلۇسى»، «چاغاتاي ئېلى» دېگەن ئاتالغۇ بۇ زېمىندىكى ھاكىمىيەت دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى مەزمۇنىدا رەسمىيلىشىپ قالغان. بۇ ئاتالغۇ ئەينى دەۋردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، مەسىلەن، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئالغۇ (تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 1261 — 1266) دىن تاكى تۇغلۇق تۆمۈرخانىغىچە (تۇغلۇق تۆمۈرخانىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىسلامنى قوبۇل قىلغان موڭغۇل قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي تىللىق نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتكەن.

ئارال دېڭىزى ئەتراپىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا سىلجىشى XV ئەسىردە بۇ زېمىندىكى قەبىلىلەرنى تېخىمۇ مۇرەككەپ

ۋە ئۇنى توغرىلاپ ئاتاش زۆرۈرىيىتىدىن، خېلىدىن بۇيان ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئوتتۇرىسىدا كۆپىنچە ئۇنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش لازىملىقى ھەققىدىكى پىكىرلەر كۆپ. لېكىن، بىز بۇ ماقالىمىزدە ئالدى بىلەن بۇ تىلنىڭ يۇقىرىدىكى ماھىيەتلىك مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ نامى ئۈستىدە ئىزدىنىش مۇددىئاسىدا، ھازىرقى قوللىنىلىۋاتقان نامىغا تەگمەيدۇق. «ماھىيەتلىك مەسىلىلەر ھەل بولغاندىن كېيىن، ئىلىم ئەھلىنىڭ ئۇنىڭ نامىنى تۈزىتىۋېلىشى تەسكە توختىمايدۇ» دەپ قارايمىز.

1

چاغاتاي تىلى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىشى

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «تۈركچە»، «قەش-قەر تۈركچىسى» دېگەن ناملاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئەدەبىي تىل قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد كاشغەرى تەرىپىدىن «تۈرك تىلى» ياكى «خاقانىيە تۈرك-لىرىنىڭ تىلى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە ئەدىب ئەھمەد يۈكەنكەننىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايق» ناملىق ئەسىرىدە «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆزىگە ئاساس بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. ئۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەرەب - پارىس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن

ۋ. ۋ. رادلوف: «شەرقىي تۈركىي تىل ياكى چاغاتاي تىلى سۇلتان مۇھەممەد بابۇر ۋە بۇ تىلنىڭ ئەڭ يېقىنقى تەتقىقاتچىسى ھ. ۋابېرى بىزنى ئىشەندۈرمەكچى بولغىنىدەك ئوتتۇرا ئاسىيا تىلى ئەمەس؛ ئۇ خۇددى ئوسمانلى ئەدەبىي تىلىغا ئوخشاشلا بىر خىل سۈنئىي ئەدەبىي تىل، ئۇ تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. ئۇ ھازىر شەرقتىكى تۈرلۈك تۈركىي تىل دىئالېكتلىرىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى. ئۇنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا پىشپىيىتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر» دەيدۇ. «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» دېگەن ئەسەردە س. يې. مالوفنىڭ ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى كۆز-قارىشى مۇنداق تونۇشتۇرۇلىدۇ: «س. يې. مالوف ئۆزبېك تىلى تارىخىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلىدۇ: ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى، سوۋېت دەۋرى ئۆزبېك تىلى. بۇ خىل دەۋرگە بۆلۈش بويىچە ھازىرقى (سوۋېت دەۋرى) ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدىن، بۇ تىل (چاغاتاي ئەدەبىي تىلى) بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىقىدۇ».

ئا. ك. بوروكوف مۇنداق دەيدۇ: «خاقانىيە تىلى XII — XIV ئەسىرلەردە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ قالدى... ئوتتۇرا ئاسىيادا، ھەتتا موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىنمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. XI ئەسىردىن باشلاپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى شىنجاڭ چېگرىسىدىن ھالقىپ، غەربكە تارالدى... چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ شەكىللىنىشى شەرقتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىدىنلىرىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. قەدىمكى

• ئا. م. شېرېاك: «كونا ئۆزبېك تىلى ۋە گرامماتىكىسى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
 • غ. ئابدۇراخمانوف. ش. شۈكۈروف: «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى»، تاش-
 كەنت، 1973 - يىلى، 17 - بەت.

كەپلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ كەڭ زېمىندا ئېتنىك مەنىدە ئەمەس، كۆپىنچە سىياسىي - ئىجتىمائىي گەۋدە سۈپىتىدە چاغا-تايلار، موغۇللار ۋە ئۆزبېكلەر دېگەندەك ئۈچ ئاساسىي گەۋدە شەكىللىنىدۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي ئېتنىك تەركىبىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىغا قارىماي، ئومۇمەن XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن بۇ زېمىندىكى ھۆكۈمەت تىلى ياكى ئەينى دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىي تىل ئەرەب - پارس تىللىرىغا قارشى ھالدا «تۈركىي تىل»، «چاغاتاي تۈركچىسى» دېگەندەك ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. چاغاتاي تىلى مەملىكىتىمىز سىرتىدا ئۆتكەن ئەسىردىن ئېتىبارەن تەتقىق قىلىنىشقا باشلىدى. چاغاتاي تىلىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە ۋ. ۋ. رادلوڧ، س. يې، مالوف، ھ. ۋامبېرى، ئا. ن. سامىلوۋىچ، يا. ئېكمان، ن. ئا. باسكاكوف، ئا. ن. كونونوف، ئا. بوروكوف، ك. مېنگس، ئى. تخونوف، ئا. م. شېرباك، ئا. ت. قايداروف، ۋ. ۋ. رەشتوف، ش. شۈكۈروف، غ. ئابدۇراخمانوف قاتارلىق ئالىملارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بىز بۇ يەردە تەتقىقاتچىلارنىڭ قاراشلىرىدىن تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1889 - يىلى ئىستانبۇلدا شەمسىددىن سامى تەھرىرلىكىدە نەشر قىلىنغان «قامۇسۇلئەللام» دا «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالغا كەتكەن خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى ... چاغاتاي خاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى» دېيىلىدۇ.

«قامۇسۇلئەللام» II توم، 1640 - ۋە 1876 - بەتلەر.

يا. ئېكمان چاغاتاي تىلىنى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈپ، ئۇنى «XV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە قوللىنىلغان كلاسسىك يېزىق تىلى» دەپ ھېسابلايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەيدۇ. ئۇ يەنە بۇ تىلنىڭ ھازىرقى تىللاردىن ئۆزبېك تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئەڭ زىچ مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى قەيىت قىلىدۇ. ئۇ ئىسلام شارائىتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يېزىق تىلىنى تۆۋەندىكى دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

1. قاراخانىيلار تۈركىي تىلى (XIII — XI ئەسىر).
 2. خارەزم تۈركىي تىلى (XIV ئەسىر).
 3. چاغاتاي تىلى (XV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە).
- يا. ئېكمان چاغاتاي تىلىنى يەنە تۆۋەندىكى ئۈچ دەۋرگە بۆلىدۇ:
1. كلاسسىكىلىقتىن بۇرۇنقى دەۋرى (XV ئەسىرنىڭ بېشىدىن 1465 - يىلى نەۋائىنىڭ بىرىنچى دىۋانى تۈزۈلگىگە قەدەر).
 2. كلاسسىك دەۋرى (1465 - يىلىدىن 1600 - يىلىغىچە).

3. كلاسسىكىلىقتىن كېيىنكى دەۋرى (1600 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە).

ن. ئا. باسكاكوف چاغاتاي تىلىنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ھېسابلاپ، ئۇنى XIII — XIV ئەسىر بىلەن چەكلەيدۇ، ئۇنىڭ داۋامىنى بولسا «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇ ئىككىسىنى تۈركىي تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزدۈ. ئۇ قارلۇق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىدۇ:

«قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللار ئالدى بىلەن «قارلۇق - ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى»، «قارلۇق - خارەزم تارماق

ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بىر قاتار فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر نەۋائىدىن بۇرۇنقى يادىكارلىقلاردا دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ ... قانداقلا بولمىسۇن، نەۋائى ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدىب ئەھمەد ۋە ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى بىلەتتى. بۇنىڭدىن نەۋائى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىدىلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ».^① لېكىن، ئا. بوروكونى يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«چاغاتاي دەۋرىدىكى كونا ئۆزبېك تىلى شەرقىي تۈركىي ئەدەبىي تىل ئەنئەنىسىگە بەك يېقىن. لېكىن، ئۇ [z] دىئالېكتىغا ياكى دىئالېكتلار تۈركۈمىگە ئاساسلانغان».^② ... «XIV—XII ئەسىرلەردىكى ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىدا خارەزم ۋە يەرلىك دىئالېكت مۇھىتى زور رول ئوينىدى».^③ ... «نەۋائى تىلىدا بىر قىسىم ئۇيغۇرچە مورفولوگىيىلىك ئامىللارمۇ كۆرۈلىدۇ ... ھالبۇكى، بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئامىللارنى قوللىنىشتىكى ئايرىم ئەھۋاللاردىن ئىبارەت. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى نەۋائى ياراتقان ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى بولالمايدۇ».^④

ئا. سامايلوۋىچ ئىسلام شارائىتىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يېزىق تىلىنى تۆۋەندىكىدەك دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

1. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي تىل ياكى قەشقەر تۈركچىسى (X—XII ئەسىر).
2. ئوغۇز - قىپچاق تۈركىي تىلى (XIII—XIV ئەسىر).
3. چاغاتاي تىلى (XV—XIX ئەسىر)
4. ئۆزبېك تىلى (XX ئەسىر).^⑤

① ئا. بوروكونى: «ئەلىشىر نەۋائى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىدۇر»، نەۋائى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 500 يىللىقىغا بېغىشلانغان توپلام. 1946 - يىلى، موسكۋا - لېنىنگراد.
 ② ئا. ل. بوروكونى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى».
 ③ ئا. ل. بوروكونى: «ئوتتۇرا ئاسىيا تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى».
 ④ يا. ئېكىمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» نىڭ كىرىش قىسمى، ئامېرىكا ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى، 1966.

بىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار X — XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تىلى (ئۇيغۇر - قارلۇق)، قارلۇق - خارەزم ياكى ئوغۇز - قىپچاق ئەدەبىي تىلى ... چاغاتاي تىلى ۋە كونا ئۆزبېك تىلى»^①.

«ئاتالمىش چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن قاراخانىيلار ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان»^②.

«چاغاتاي تىلى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلدى ۋە شەرقتىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى بىلەن غەربتىكى خارەزم تىلىنىڭ ئېلىمېنتلىرىنى بىرلەشتۈردى»^③.
ئا. م. شېرباك XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلغان تۈركىي ئەدەبىي تىلنى «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتايدۇ ھەم بۇ ئاتالغۇ شۇ دەۋردىكى ئۆزبېك جانلىق تىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شېرباك بۇ تىلنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇنقى تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىلىق توختالغاندا، ئۇنى «بىرقەدەر كېيىنكى (X — XIII ئەسىرلەردىن كېيىنكى) شەرقىي تۈركىي تىلنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋارىيانتى» دەيدۇ ھەم بۇ يەردە بۇ تىلنىڭ قارلۇق - ئۇيغۇر دىئالېكتى كۆزدە تۇتۇلغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.^④

«ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» دا، ئۆزبېك ئالىمى ئوسمانوفنىڭ ئۆزبېك تىلى تارىخىنى تۆۋەندىكىچە دەۋرلەرگە بۆلگەنلىكى تونۇشتۇرۇلىدۇ:

1. قەدىمكى تۈگيۈ تىلى (VI — XI ئەسىرلەر).

2. قەدىمكى ئۆزبېك تىلى (XI — XII ئەسىرلەر).

① ② ن. ئا. باسكاكوف، يۇقىرىقى ئەسىر، 330 - ۋە 325 - بەتلەر.

③ ن. ئا. باسكاكوف، يۇقىرىقى ئەسىر، 92 - بەت.

④ ئا. م. شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1962 - يىلى.

گۈرۈپپىسى، دېگەن ئىككى تارماققا ئايرىلىدۇ: قارلۇق - ئۇيغۇر تارماق گۈرۈپپىسى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى (X — XI ئەسىر) ئۇيغۇر تىلى («قۇتادغۇ بىلىك» تىلى ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى شۇ دەۋرنىڭ جانلىق ئېغىز تىلىدىن ئېلىنغان خاتىرىلەر) بىلەن قاراخانىيلاردىن كېيىنكى دەۋرىدىكى (XII — XIV ئەسىر) ئۇيغۇر تىلى («ئەتەبە تۈلھە قايق» ۋە «قىسسە سۈلئەنبىيا» نىڭ تىلى) دىن ئىبارەت ئىككى ئەدەبىي تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قارلۇق - خارەزم تارماق گۈرۈپپىسى قارلۇق - خارەزم تىلى (XII ئەسىر)، ئالتۇن ئوردا (خارەزم) تىلى (XIV ئەسىر)، چاغاتاي تىلى (XIII — XIV ئەسىر)، كونا ئۆزبېك تىلى (XV — XX ئەسىر) دىن ئىبارەت قەدىمكى ئەدەبىي تىللارنى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزبېك تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ».

ن. ئا. باسكاكونىڭ ئەينى ئەسىرىدىن يەنە تۆۋەندىكى زىددىيەتلىك پىكىرلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز:

«... ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرىدىكى يادىكارلىقلار XII ئەسىر- نىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى سوپىزم ئەدەبىياتىدىن خوجا ئەھمەد يەسە- ۋىنىڭ «دىۋانى ھىكمەت» ناملىق ئەسىرى ... ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى ئەھمەد يۈكەنەكنىڭ (XII — XIII ئەسىر) «ئەتەبە تۈلھە قايق» نام- لىق ئەسىرىدىن ئىبارەت. ... بۇ ئەسەرلەر ئوغۇز - قىپچاق دىئالېكتلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، خارەزم ئەدەبىي تۈركىي تىلىنىڭ قائىدىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدە- بىي تىلى قائىدىلىرىنىڭ تەسىرى ئانچە كۆپ ئەمەس».

«قارلۇق - خارەزم تارماق گۈرۈپپىسى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى پەيدا بولغان تۆت قەدىمكى ئەدە-

• ن. ئا. باسكاكونى: «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986، ئۇيغۇرچە نەشرى، 312 — 322 - بەتلەر.

• ن. ئا. باسكاكونى، يۇقىرىقى ئەسەر، 82 - بەت.

تۈركىي تىل يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە ياكى ئۇيغۇر خەلقىگىلا خاس مەنبەگە ئايلاندۇرۇشقا ئاساس بولالمايدۇ. چۈنكى، XI — XII ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا ھەر جەھەتتىنمۇ ئۆزبېك تىلىنىڭ ئېلىمېنتلىرى ئارتۇقراق ۋە كۈچلۈكرەكتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر يادىكارلىقلىرىغا، مەسىلەن، XIII — XIV ئەسىرلەر يازما يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇ كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەينى ئۆزىدۇر ... ئەلىشىر نەۋائىي ئەدەبىياتتا شۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇش ياسىدىكى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي پائالىيىتىدە ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆردى...»

يۇقىرىدىكى خىلمۇخىل كۆزقاراشلارنى بىر قۇر رەتكە تۇرغۇزساق، چاغاتاي تىلىنىڭ قايسى تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى پىكىرلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

1. چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن باشلاپ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. (ش. سامى)

2. چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا پېشىپ يېتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر. (ۋ. ۋ. رادلوڧ)

3. ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىققان، چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بولسا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىققان. (س. يې. مالوف)

4. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى. (ن. ئا. ياسكاكوف)

5. نەۋائىي دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى.

3. كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (XIII — XIV ئەسىرلەر).

4. كونا ئۆزبېك تىلى (XIV — XIX ئەسىرلەر).

5. ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى.

«ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» نىڭ ئاپتورلىرى
ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىنى تۆۋەندىكىچە دەۋرلەرگە
بۆلدى:

1. ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىل (VII ئەسىرگىچە).

2. قەدىمكى تۈركىي تىل (VII ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە).

3. كونا تۈركىي تىل (XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە).

4. كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (XV ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە).

5. يېڭى ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى (XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ
بېشىغىچە).

6. ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى.

«ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» نىڭ كىرىش قىسمىدا تۆۋەندىكى
سۆزلەر كۆزىمىزگە تاشلىنىدۇ:

«... توغرا، XI ئەسىردە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغا.

تىت تۈرك، ئاملىق ئەسىرىدە، خۇسۇسەن قەشقەر ئۇيغۇرلىرى
فولكلورلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەمۇنىلەردە [z] تاۋۇشى بىلەن
ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ [z] لىك (بەزەن [d] لىك) ۋارىيانتىمۇ
ئۇچرايدۇ ... (بۇ تىل) فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەت جەھەتتىنلا
ئەمەس، بەزەن بىر لېكسىكىلىق، گرامماتىكىلىق بەلگىلىرى
(جەھەتتىن) مۇقەددىمكى تۈركىي يادىكارلىقلار تىلىغا ئوخشاپ
كېتىدۇ. ئەمما، بۇ ھال شۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىنى قەدىمكى

• غ. ئابدۇراخمانوف، ش. شۈكۈروف: «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى»، ئاش-
كەنت، 1973 - يىلى، 18 - 19 - بەتلەر.

• غ. ئابدۇراخمانوف، ش. شۈكۈروف، يۇقىرىقى ئەسەر، 18 - 19 - بەتلەر.

كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇنداق پىكىرلەر تەبىئىي ھالدا چاغاتاي تىلىغا ئاساس بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ تەۋەلىكى، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىيات باسقۇچى، چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلەلەرنى ئىچكىرىلەپ تەھلىل قىلىپ بېقىشنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بىز بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلىدىغان مەسىلىلەرگە كىرىشىش-تىن بۇرۇن، چاغاتاي تىلىغا باھا بېرىشتە تەكىتلەشكە تېگىشلىك بىرقانچە نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. چاغاتاي تىلى قوللىنىلغان ۋاقتى جەھەتتىن ئومۇمەن 600 يىللىق جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماكان جەھەتتىن ئالغاندا، كېيىنكى ئەسىرلەردە چاغاتاي زېمىنىنىڭ سىرتىدىكى نۇرغۇنلىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرمۇ بۇ تىلدىن ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە پايدىلانغان. شۇڭا، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەۋەلىكى سۈرۈشتۈرۈلگەندە، قايسى قەبىلە ياكى قەبىلىلەر قانداق تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق، قانداق تارىخىي شارائىتتا، چاغاتاي تىلى تەرەققىيات جەريانىنىڭ قايسى باسقۇچىدا بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە، تەرەققىي قىلىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر كۆزدە تۇتۇلۇشى لازىم. بىرەر تۈركىي تىلنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى تۈگەل باشتىن كەچۈرگەن - كەچۈرمىگەنلىكىگە قارىماي، بىرەر تۈركىي تىللىق خەلقنىڭ ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى ياكى يېڭىدىن شەكىللەنگەنلىكىگە قارىماي، «تۈركىي تىل بولغاندىن كېيىن مۇقەررەر ھالدا شۇنداق بولىدۇ» دەپ قارىماسلىق لازىم. ئەگەر مۇشۇنداق دېيىلسە، مىللىي تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىنكار قىلىنغان بولىدۇ ۋە مۇنداق قىلىش مەلۇم ئورتاقلىقلارغا قاراپلا بىر مىللىي تىلنى ئومۇمىي تىلغا ئايلاندۇرۇۋېتىشتىن دېرەك بېرىدۇ.

2. چاغاتاي تىلى قوللىنىلغان ئالتە ئەسىر جەريانىدا، قەبى-

تەھكەم بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. (ئا. بوروكوف)

6. چاغاتاي تىلى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىدىن كېيىن شەكىللەنگەن خارەزم ئەدەبىي تىلى ياكى ئوغۇز - قىپچاق ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. (يا. ئېكمان، ئا. سامايلوۋىچ)

7. چاغاتاي تىلى XIII — XIV ئەسىرلەردىكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن شەكىللەنگەن كونا ئۆزبېك تىلى (XV ئەسىر) قارلۇق - خارەزم تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. (ن. ئا. باسكاكوف)

8. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى، ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلمۇ ئۆزبېك تىلى ئىدى. (ئوسمانوف)

9. XI — XII ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا ھەر جەھەتتىنمۇ ئۆزبېك تىلىنىڭ ئېلىمىنتلىرى ئارتۇقراق ۋە كۈچلۈكرەكتۇر. («ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»)

10. نەۋائىي ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆردى. («ھا. زىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»)

11. XIV — XVI ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن تۈركىي ئەدەبىي تىل (چاغاتاي تىلى) «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىلىشى كېرەك. (ئا. م. شېرباك، غ. ئابدۇراخمانوف، ش. شۈكۈروف).

12. كونا ئۆزبېك تىلى قاراخانىيلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى شەرقىي تۈركىي تىلىنىڭ (قارلۇق - ئۇيغۇر دىئالېكتىنىڭ) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋارىيانتى. (ئا. م. شېرباك)

بۇ كېيىنكى قاراشلاردا قانداقتۇر چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىن، يەنى ئۇنىڭ ئىدىقۇت ۋە خاقانىيەت ۋارىيانتلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇلىدۇ ۋە مەلۇم مەنىدە خارەزم يەرلىك شېۋىلىرىگە باغلاپ قويۇلىدۇ، ھەتتا «قەدىمكى ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى چاغاتاي تىلى ئورنىغا دەسسىتىشكە يۈزلىنىش

باشلىدى. كۆچمەنلەر ئۆزلىرىنى «ئۆزبېكلەر» دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلارنىڭ ئېتىنىك تەركىبىدە موغۇل، تۈرك، ھون، ساق - مەسىگىت ئۇرۇقلىرى بار ئىدى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەيبانىخان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك ئۇرۇقلىرى مەۋارەننۇننى ھەرقايسى جايلىرىغا ۋە مەھەللىۋى ئۇرۇقلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى، مەھەللىۋى ئۇرۇقلارمۇ «ئۆزبېكلەر» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى».

3. قەبىلە ۋە خەلقلەر ئارا پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋردە ھەممە قەبىلە ۋە خەلقلەر تىلىغا تەڭ ئاساسلانغان بىر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ، ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەدەنىيەتتە ئالغا كەتكەن بىرەر دىئالېكت رايونى ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. شۇڭا، بۇ دەۋردە ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئىدىقۇت ۋارىيانتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا موڭغۇل ئىستېلاسىغىچە قوللىنىلىپ كېلىنگەن «خاقانىيە تىلى» دېيىلگەن يەنە بىر ۋارىيانتىنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە بولغان رولى تولۇق ھېسابقا ئېلىنىشى لازىم.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئورقۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچىسى ۋە تارقاقۇچىسى بولغان ئۇيغۇرلار، ئۇلارنىڭ بۇ دەۋردە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەنجان ... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئوينىغان رولى، ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۇنتۇلمايلىقى كېرەك. شەمسىددىن سامىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرى مانا شۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسلانغان.

4. نەزمىي ئەسەرلەر بىلەن نەسرىي ئەسەرلەردىكى تىل

لىلەر ئارا قوشۇلۇش ھادىسىلىرى بىلەن بىللە يەنە بۆلۈنۈش - ئايرىملىق، ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاش، قەبىلىلەر ئارا كەسكىنلەشكەن ئىختىلاپ، ئۆز ئارا ئۈستۈنلۈك تالەشش قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بۇ رايوندا ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلار ناھايىتى كۆپ. نەۋائىي ئەسەرلىرىدە بارلاس، ئارات، تارخان، قىيات، قوڭرات، ئۆي-غۇر، جالاير، قاۋچىن... قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تىلغا ئېلىنىشى سەۋەبىسىز ئەمەس. ئەمەلىيەتتە كېيىنكى ۋاقىتتا ئۆزبېك مىللىتىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن بۇ قەبىلىلەر ئەينى دەۋردە ئۆز ناملىرىنى تېخى يوقاتمىغان. نەۋائىينىڭ «مەۋلانا ھۈسەيىن خاراز-مىنى خارەزمىدە ئۆزبېك شەھىد قىلدى» دېيىشى، سۇلتان مۇھەممەت بابۇرنىڭ «ئۆزبېك زور كىشىنى بۆكە دېرىمىش» دېيىشى بۇلارنىڭ تېخى ئۆز قەبىلى نامىدىن ۋاز كەچمىگەنلىكىنىڭ دەلىلى. شۇنداق ئىكەن، تېخى XIV—XV ئەسىرلەرنى «ئۆزبېك خەلقىنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ (ياكى سىڭدۈرۈپ)، مۇكەممەل بىر خەلق سۈپىتىدە تەشكىل تاپقان دەۋر» دەپ قاراش ئىلمىي ئەمەس. مۇشۇ مەسىلىدە «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» نىڭ ئاپتورلىرى خېلى توغرا قاراشتا بولغان. ئۇلار مۇنداق دەيدۇ:

«تۆمۈر ئۆلۈمىدىن كېيىن (1405 - يىلى 18 - فېۋرال) ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت ئۈچۈن كۈرەش كۈچىيىپ كەتتى، پاراكەندىچىلىك باشلاندى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيە يانلىق شىمالغا جايلاشقان دەشتى قىپچاقلىرى كۆچمەنچى ئۆزبېك ئۇرۇقلىرى دائىما ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئايرىم-قىرىملىرى سىر دەريا ئەتراپىنى، تۈركىستان، ئۆزگەن، سۇزاق ۋە باشقا جايلارنى ئىگىلەپ، ئاستا - ئاستا ئولتۇراقلىشىشقا

• نەۋائىي: «مەجالسۇننە ڧائىس»، 1 - مەجلەس.

• «بابۇرنامە». 1. ئا. بېۋېرىج 1905 - يىلى سۈرەتكە ئېلىپ باستۇرغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسى.

ئەدىب ئەھمەد يۈكەن كىنىڭ «ئەتەبە تۈلەپ قايق» ئەسىرىنى، «قىس-
سەسۈلئەنبىيا» ۋە يىلى ھەم ئاپتورى بولمىغان «قۇرئان تەپسى-
رى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

چىنگىزخاننىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر
يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل - يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغانلىقى ئۇيغۇر
تاتارتۇڭانىڭ چىنگىزخان ھاكىمىيىتىدە تىل - يېزىق ساھەسىدە
كۆرسەتكەن پائالىيەتلىرىدىن ھەممىگە ئايان. بۇ تىل چىنگىز-
خان ھايات دەۋرىدەلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دەۋرى،
جۈملىدىن چاغاتاي دەۋرى، تېمۇرىيلار دەۋرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا
ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ دەۋردە بۇ تىلنىڭ
قوللىنىلىش دائىرىسى يالغۇز ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقە، خەت - چەك،
ئەمىر - پەرمانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالغان ئەمەس. ئۇ ئىجتىد-
مائىي ئالاقىنىڭ ھەممە ساھەسىدە دېگۈدەك ئۆزىنى كۆرسەتكەن.
قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىلىرىدىن بولغان
بۇ تىل ۋە بۇ يېزىق دۇنياغا مەشھۇر نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنىڭ
كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قېلىشىغا ۋاستە بولدى، «ئالتۇن
يارۇق»، «شۈەنجۇڭنىڭ ئۆمۈر تارىخى»، «مايتىرى سىمىت»،
«قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبە تۈلەپ قايق»، «بەختىيارنامە»، تەز-
كىرەئى ئەۋلىيا»، «مېراجنامە»، «ئوغۇزنامە»، «مۇھەببەتنامە»
مە «قاتارلىقلارنىڭ بۇ تىل بىلەن يېزىلىشى ۋە كۆچۈرۈلۈشى شۇ
جۈملىدىندۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇل ۋە مانجۇ قاتارلىق مىللەت-
لەرنىڭ يېزىق يارىتىشىغا ئاساس بولۇش بىلەن بىللە، ئوتتۇرا
ئاسىيادا XVI ئەسىرلەرگىچە، شەرقتە XVII ئەسىرلەرگىچە داۋاملاشتى.
ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوينىغان ئىجابىي رولى

• بۇ ھەقتە ئابلىز مۇھەممەت مايرامى بىلەن ئابدۇرازاق توختى قاتارلىقلارنىڭ «يۈەن سۇلالە-
سى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
1991 - يىلى.

ئالاھىدىلىكلىرى پەرقلەندۈرۈلۈشى، ئومۇميۈزلۈك، ئىزچىل كۆرۈلىدىغان تىل ھادىسىلىرى بىلەن ئايرىم، بىرەن - سىرەن ئۇچرايدىغان تىل ھادىسىلىرى قوللىنىلىش نىسبىتى جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈلۈشى، تىل تەركىبلىرىدىكى مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچ ئالاھىدىلىكلەر تۇتقا قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ھازىر قايسى تىللاردا ھاياتىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلۇشى كېرەك. تېخى ئۆتكۈنچى دەۋردە تۇرۇۋاتقان، كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئۆزگىرىش-لىرىنى بىر سىستېمىغا ياتقۇزغىلى بولمايدىغان تىل ھادىسىلىرى (مەسىلەن، $d//\delta$ ، z ، g ، z نۆۋەتلىشىشى) ئاساس قىلىنماسلىقى لازىم.

2

چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات باسقۇچى

1. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي شارائىت

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىجتىمائىي ئامىل مۇھىم رول ئوينايدۇ. چىنگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم ئىجتىمائىي شارائىت تەييارلاپ بەردى. چىنگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشىدىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادا گەرچە ئۆزىدە يەرلىك شېۋىلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، ئاساسەن «خاقانىيە تىلى» ياكى «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان يېزىق ئەدەبىي تىلى قوللىنىلاتتى. بۇ ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئۈچۈن

خاش قوللىنىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارغا يېقىن بولغان چېكىل، ياغا قەبىلىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە يېقىنلىشىشقا ۋە بۇ ئىككى تىلنىڭ تەدرىجىي قوشۇلۇپ كېتىشىگە ئىمكانىيەت ياراتتى. مۇنداق يېقىنلىشىشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك دەۋرى XIV ئەسىر بولۇپ، بۇ دەۋردە ئىدىقۇت رايونىغا ئىسلامنىڭ كىرىشى بۇ ئىككى تىلنىڭ تېخىمۇ بىر گەۋدىلىشىپ كېتىشىدە زور ئىجابىي رول ئوينىدى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇ ئىككى تىلنىڭ بىر مەزگىل پاراللېل قوللىنىلىپ، بىر گەۋدىلىشىشكە قاراپ مېڭىشى ۋە ئەرەب - پارس تىلى، پارس ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ تەسىرىگە، بولۇپمۇ لېكسىكىلىق جەھەتتىكى تەسىرىگە جىق-راق يولۇقۇشى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولدى. شۇڭا، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنى «XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ» دەپ ھېسابلاش ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن جەريانىنى «شەكىللىنىش دەۋرى، كلاسسىك دەۋرى (ياكى قېلىپلاشقان دەۋرى) ۋە كېيىنكى دەۋرى» دېگەن ئۈچ دەۋرگە بۆلۈش چاغاتاي تىلى بېسىپ ئۆتكەن پۈتۈن تەرەققىيات مۇساپىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

2. چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى

چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى يەنى XVII ئەسىردىن كېيىنكى باسقۇچى توغرىسىدا ئىختىلاپلار يوق دېيەرلىك. ئالدىنقى ئىككى دەۋرنىڭ يىل چەكلىمىسى توغرىسىدىمۇ ئانچە چوڭ ئىختىلاپلار يوق، لېكىن بۇ ئىككى دەۋردىكى تىلنىڭ ماھىيىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك خېلى پرىنسىپلىق ئىختىلاپلار مەۋجۇت.

ئالدى بىلەن چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىگە كېلەيلى. بۇنىڭ يىل چېكى XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئومۇمەن يۈز يىللىق ۋاقىتنى ئىگىدۇ.

توغرىسىدا يەنە تۆۋەندىكى نەقىللەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:
كۈپۈرلۈزادە: «XII ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى
(ئۇيغۇر تىلى) ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسى غەربىي ئىران ۋە ئىراق
ساھەلىرىگىچە يېيىلغان».

تارىخچى تۆمۈر ئىبن ئەرەبشاھ (ۋاپاتى 1450): «چاغاتاي
يېزىقى (ئۇيغۇر يېزىقى، دەپ ئاتىلىدۇ)».

خىۋە خانى ئابۇلغازى باھادىرخان (1074 — 1014، ھىج. رىيە)
ئۆزىنىڭ «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا:
ئۇيغۇر خەلقىدە تۈركىي تىلنى ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ بولاتتى.
دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىنگىز.
خاننىڭ نەۋرىلىرى ئىچىدە مەۋارەئۇننەھر، خۇراسان ۋە ئىراقتا
دىۋاندىكىلەر ۋە دەپتەردارلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار ئىدى، تۆ.
مۈرىلەرنىڭ ئىشخانلىرىدا ھۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يې.
زىلاتتى» دەپ يازىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر
يېزىقى ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقە قورالى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا
كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا
قوللىنىلىپ كەلگەن «خاقانىيە تىلى» بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش
ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئەسلىدە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدا،
ئۇنى قوللانغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەزگىللىك ئوخشىمىغان دىنىي
ئېتىقادتا بولغانلىقى سەۋەبلىك ئىسلام دىنى بىلەن بۇددا دىنىغا
ئالاقىدار ئايرىم سۆز ۋە ئاتالغۇلارنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ھېسابقا
ئالمىغاندا، فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق پەرقلەر يوق دېگۈ.
دەك ئىدى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي ھۆكۈمرانلىقى
ئاستىدا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي شارائىت بۇ ئىككى تىلنى ئوخ.

• كۈپۈرلۈزادە، مۇھەممەت فوئات: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى».

• ئا. بورۇكوف: «ئەلىشىر نەۋائى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىدۇر» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ تىلىدىكى مەلۇم پاكىتلاردىن قارىغاندا، بۇ تەخمىن ئەمەلىيەتكە يېقىن. ئەسەرنىڭ A نۇسخىسى 1444 - يىلى، B نۇسخىسى 1480 - يىلى، C نۇسخىسى (?) يىلى كۆچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىلار ئەسەردىن تەخمىنەن 2-3 ئەسىر كېيىن كۆچۈرۈلگەن بولغاچقا، تىل جەھەتتىن ئۇنىڭدا كاتىبلار- نىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەنلىكى- نى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئەمىر ئارسلان خوجا تارقاننىڭ بۇ ئەسەرگە يازغان ئىلاۋىسىدىكى:

تامامى ايرور كاشغرى تىل بىلە،
ايىتمىش اديب دقاتى دل بىلە.
اگر بىلسە كاشغر تىلىن ھر كىشى،
بىلور اول اديب نىنك نىكىم ايمىشى.

دېگەن مىسرالار ئەسەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى «كاشغەر تىلى» بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.
«قىسسە سۇلئەنبىيا» 1309 — 1310 - يىللىرى يېزىلغان.
دەۋر ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا، بۇ ئىككى ئەسەر ئارىسىدا تىل جەھەتتىن ئازدۇر - كۆپتۇر پەرق بار.
بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ئىككى ئەسەرنى «پۈتۈنلەي ئوغۇز - قىپچاق تىلى تەسىرى ئاستىدا يېزىلغان» دېيىشكە بولغان مايىللىقى ئۇلاردا ئوغۇز - قىپچاق تىلى ئامىللىرىنىڭ ئانچە - مۇنچە كۆرۈنۈپ قالغانلىقىدىن كېلىپ چىققان. لېكىن، دىققەت قىلىنسا، بۇ ئىككى ئەسەردە خارەزم شېۋىسى ئېلېمېنتلىرىغا نىسبەتەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇلاردا ئەكس ئەتكەن ئوغۇز - قىپچاق تىلى ئېلېمېنتلىرىنىڭ بۇ تىلنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتىش دەرىجىسىگە يەتمىگەنلىكىنى كۆر-

لەيدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالدىنقى تەرەققىدە يات باسقۇچلىرىغا، ئەينى دەۋردىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە، شۇنىڭدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا قارىغاندىمۇ مۇنداق مۆلچەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

لېكىن، بۇ دەۋرگە تەئەللۇق ئەسەرلەر بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن «قىسمەن ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىپچاق يەرلىك شېۋىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قاراخانىيلار تىلىدىن كېلىپ چىققان (خارەزم تۈركچىسى، دېيىلگەن ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان) دېيىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭدەك، بەزى تەتقىقاتچىلار چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشمۇ، بۇ تىلنى «شەرقتىكى قارلۇق — ئۇيغۇر تىلى بىلەن غەربتىكى خارەزم تىلىنىڭ ئېلىپ-مېنىتلىرىنى بىرلەشتۈرگەن» دەپ قارايدۇ. مۇنداق قاراشنىڭكىمىز «خارەزم تۈركچىسى» ئۈچۈن ئالتۇن ئوردىنىڭ شەرقى ھەم غەربى يانلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىن خارەزمىيىنىڭ «مۇ-ھەبەتنامە» سى بىلەن قۇتبىنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن» لىرىنى دەلىل قىلىدۇ. ھەتتا، ئەمەد يۈكەننىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايق» نىمۇ، رايغۇزىنىڭ «قىسسەسۇلئەنبىيا» سىنىمۇ «خارەزم تۈركچىسى» دېيىلگەن ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان، ئۇنىڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس» دەيدۇ.

ئاساسىي تېمىغا يۈزلىنىشتىن بۇرۇن مۇشۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتەيلى. كۆپلىگەن ئالىملار «ئەتەبەتۇلھەقايق» نى «XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان» دەپ تەخمىن

• ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، ئۇيغۇرچە، 92 - بەت. 1986 - يىلى، بېيجىڭ.
• ن. ئا. باسكاكوف، يۇقىرىقى ئەسەر، 82 -، 96 - بەتلەر ۋە پا. ئېكمان: «خارەزم تۈركچىسى»، «تارىخىي تۈرك شېۋىلىرى»، 75 - بەت، 1988 - يىلى، ئەنقەرە.

نىڭ «ا» بەلگىسى بىلەن يېزىلغانلىقى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى سۆزلەردە بىرىنچى بوغۇمدىكى [ε] نىڭ فەتھە بىلەن ئېلىنىپ، [E] تەلەپپۇز قىلىنغاندا، ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىدىن كېيىن بىر «ي» كۆپەيتىپ ۋە ئاستىغا كەسرە قويۇپ يېزىلغانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. بۇ ئەھۋال پۈتۈن چاغاتاي تىلى دەۋرىدە داۋاملاشقان.

3. $d < \delta // z, g$ نۆۋەتلىشىش بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئالدىنقىسىدا يوق، كېيىنكىسىدە ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، u — ئۇي، kyjdi — كۈتتى، ujluq tamur — قازان سۆڭەك («قىسسە سۇلئەنبىيا»).

4. ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [q]، [k] تاۋۇشلىرى [ɣ]، [g] گە ئايلانمايدۇ.

5. b/m نۆۋەتلىشىش ئاساسەن يوق دېگۈدەك. پەقەت «قىسسە» دە «مۇز» سۆزى «buz» دەپ ئېلىنغان.

2. مورفولوگىيە جەھەتتە:

ئىسىملاردا

1. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش ئەھۋالى يوق. ئىگىلىك كېلىش -niŋ، -iŋ، -nyn، -nun) بىلەن، چۈشۈم كېلىش -in، -ni بىلەن ئىپادىلەنگەن. چۈشۈم كېلىشنىڭ ئوغۇز - قىپچاقچە «-i» فورمىسى يوق.

2. يۆنىلىش كېلىش ئۈچۈن مۇتلەق كۆپچىلىك ئورۇن-دا -ɣ، -ge، -qa// -ke، -qe، -qar، -ŋa، -ŋe، -ŋar قولىنىلغان. قوشۇمچىلىرى ئاز، ئوغۇز - قىپچاقچە «-a، -ε» فورمىلىرى يوق. sen، men ئالماشلىرىغا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئەمەلىي تەلەپپۇزى sen ge، men ge بولماي، saŋa، maŋa بولغان. بولۇپمۇ نەزمىي ئەسەرلەردە بۇ ناھايىتى ئېنىق.

3. چىقىش كېلىش ئاساسەن -tin، -din بىلەن ئىپادىلەند.

گىلى بولىدۇ. تۇرسۇن ئايۇپ ئۆزىنىڭ «كاشغەر تىلى توغرىسىدا مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدە «ئەتەتۈلەقايىق» تىلىنىڭ «خا. قانىيە تىلى» ۋە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» بىلەن بولغان باغلىنىش توغرىسىدا كەڭ توختىلىپ، بۇ ئەسەر تىلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە ناھايىتى توغرا پىكىرلەرنى بايان قىلغان.

بىزنىڭ پىكىرىمىزچە، بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيە تىلى) نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتە:

1. ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ تىلى [s] لىق تىل ئەمەس، [ʃ] لىق تىل؛ [w] لىق تىل ئەمەس، [ɣ] لىق تىل؛ [dʒ] لىق تىل ئەمەس، [z] لىق تىل. يەنى، بۇ تىللاردا bas ئەمەس، [baʃ] (باش)؛ taw ئەمەس، taɣ (تاغ)؛ dʒil ئەمەس، jil (يىل) دېيىلىدۇ.

2. ھەر ئىككى ئەسەرنىڭ تىلىدا سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى يەتتە. يەنى [α]، [o]، [θ]، [u]، [y]، [ε] (ئەركىن ۋارىيانتى [E] بىلەن)، [i] (تىل ئوتتۇرا ۋارىيانتى [i] بىلەن).

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، يانۇش ئېكىمان كۆرسەتكەن [ε] دىن [e] گە ئۆتۈش ھەرگىز «خارەزم تۈركچىسى» نىڭ ئالاھىدىلىكى بولمايدۇ. [e] تاۋۇشى (راستىنى ئېيتقاندا [E] تاۋۇشى) [ε] نىڭ ئورقۇن دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىمۇ داۋاملىشىپ كەلگەن ئەركىن ۋارد. ياننى. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] تاۋۇشىنىڭ يېزىقتا يېزىلماي، ئۇنىڭ ئەركىن ۋارىيانتى [E]

• «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى.
• يا. ئېكىمان: «خارەزم تۈركچىسى»، «تارىخىي تۈرك شېۋىلىرى»، 173 - ھەت، 1988 - يىلى، ئەقەر.

داشلارغا tutur < tur ~ dur + شەخس قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەيدۇ.
ئىدىغان ۋاستىسىز كەلگۈسى زامان پېئىلغا ئۆتۈش ھالىتى
كۆرۈلمەيدۇ.

5. -gej ، -xaj - بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بۇيرۇق - تەلەپ رايى
كەڭ قوللىنىلغان.

6. ئانالىتىك ئۇسۇلدا بولسىمۇ، تۈس فورمىلىرى تەرەققىي
قىلىنغان، پەقەت «قىسسە سۈلئەنبىيا» دا «-y ، -u ، -ε ، -a»
بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن «ber» قوشۇلۇش بىلەن
«ياردەم» مەنىسىدىكى تۈس، «-bilme» قوشۇلۇش بىلەن ئىمكا-
نىيەت تۈسىنىڭ بولۇشىنىڭ تۈسى «baŋla» پېئىلى قوشۇلۇش
بىلەن بىر ئىشقا كىرىشىش تۈسى ئىپادىلەنگەن. «قىسسە سۈلئە-
نبىيا» دا «-uma ، -yme» بىلەن ئىپادىلەنگەن ئىمكانىيەت تۈسى
ناھايتى ئاز. مەسىلەن: eltymes (ئەكېتەلمەيدۇ)

ađin sebr qilumadi (يەنە سەۋر قىلالىمىدى)
7. پۈتكەن سۈپەتداشلار «-kan ، -qan// -gen ، -ken» قوشۇم-
چىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئوغۇز - قىپچاقچە -an ، -en
فورمىسى يوق.

8. -igli ، -iŋli - بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلار «ئەتەتۈل-
ھەقايىق» تا كۆپرەك، «قىسسە سۈلئەنبىيا» دا ئازراق. بىراق، بۇ
سۈپەتداشلار ئۆز دەۋرىدە ھەممە تۈركىي تىللارغا ئورتاق
ئىدى.

9. رەۋىشداشلار مۇتلەق كۆپ ساندا «-ip// -up ، -p»
قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئوغۇز - قىپچاقچە -a ،
-u ، -y ، -ju ، -zy ، -y) «(بىلەن ئىپادىلەنگەنلىرى «ئەتەتۈل-
ھەقايىق» تا ئاز، «قىسسە سۈلئەنبىيا» دا كۆپرەك.
-ipan ، -pan) (-upan ، -ypan) رەۋىشداشلىرى ئاز قوللىدۇ.

• مەبۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، I توم، 74 -، 76 - بەتلەر.

كەن، ئوغۇز قىپچاقچە -nan ، -ten ، -den // -tan ، -dan فورمۇلىرى يوق. ئەرەب ھەرپلىرى بىلەن كۆچۈرۈلگەن «قىسسە- سۈلئەنبىيا» دا چىقىش كېلىشىنىڭ بەزەن -den ، -dan (دا) شەكلى ئۇچراپ قالىدۇ.

4. ۋاستە كېلىش كەڭ قوللىنىلمىغان. پەقەت «قىسسە- سۈلئەنبىيا» دا بىر نەچچە جايدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:
aḏaqin turur (ئايىغى بىلەن تۇرىدۇ)
terkin jiḡilip (تېز يىغىلىپ)

پېئىللاردا

ئۆتكەن زامان

1. ۋاستىسىز ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك «-dimiz» قوللىنىلىشى «قىسسە سۈلئەنبىيە» دا گەۋدىلىك. مەسىلەن، keldimiz (كەلدۇق)

2. ۋاستىلىك ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ «-mif» فورمىسى ئارقىلىق ياسىلىشى ھەر ئىككى ئەسەردە ئوخشاش.

3. كەلگۈسى زامان پېئىلى بولۇشلۇقتا [l] ، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر ۋە ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچە- لىكىگە، ياسالما ئۆزەكلەرگە، پېئىلنىڭ دەرىجە ئۆزەكلىرىگە «-yr ، -ur» قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان؛ ساناقلىق پېئىل بىلەن تىزلىرىدىلا «-er ، -ar» قوللىنىلغان. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-jyr ، -jur» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن.

بولۇشىزلىقتا «ئەتەبە تۈلھە قايىق» تا پۈتۈنلەي ئوغۇز - قىپچاقچە «-maz ، -mez» بىلەن «-mes ، -mas» ئارىلاش قولىنىلغان. لېكىن، «قىسسە سۈلئەنبىيا» دا «-mes ، -mas» بىلەن «-maz ، -mez» ئارىلاش قوللىنىلغان.

4. ھەر ئىككىلا ئەسەردە «-a ، -ε» بىلەن ياسالغان رەۋىش.

ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بەزەن ئەرەب - پارس تىلىدىكى تەڭداش مەنىلىكلىرى بىلەن پاراللېل، بەزەن يەككە قوللىنىلغان. مۆل-چەرلىنىشچە، مۇنداق سۆزلەر «ئەتەتۈلەقايىق» تا 100دىن، «قىسسەسۇلئەنبىيا» دا 300دىن ئاشىدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ياكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ تونۇشىچە، «خارەزم تۈركچىسى» ئۈچۈن تىپىك ۋەكىل سۈپىتىدە ئېلىنىۋاتقان ئەسەرلەردىن «مۇھەببەتنامە» بىلەن «خىسراۋ ۋە شېرىن» دىمۇ ئەھۋال ئاساسەن يۇقىرىقىدەك. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئالاق، يۇقىرىقى ئىككى ئەسەرگە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدە كۆرسىتىلگەن 1، - 2، - 4، - 5 - نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ. 3 - نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن $j/\delta < d$ نۆۋەتلىشىش بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە ئاز - تولا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ايكو اتىنىك - ejgy atin (ياخشى نامىڭ)، بويى - boji (بويى)، يىيىن - jajajin (يايى)، اداقنىك~اياقنىك (ئايىد-غىڭ) (مۇھەببەتنامە). tijilmasin (توختاتماي) (خىسراۋ ۋە شېرىن).

مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەردىن ئالاق، ئىسىملار ئۇ-چۈن كۆرسىتىلگەن 1، - 2، - 3 - نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ. بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە ۋاستە كېلىش قاتما ھالەتتە ئۇچراپ قالىدۇ.

پېئىللار ئۈچۈن كۆرسىتىلگەن 2، - 3، - 4، - 5، - 6، - 7، - 9، - 10، - 12، - 13 - نۇقتىلار بويىچە تامامەن ئوخشايدۇ.

1 - نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «-dimiz» فورمىسى بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەردە كۆرۈلمەيدۇ، 8 - نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «-igli، -iɭli» بىلەن ياسالغان سۈپەتداشلار كۆرۈلمەيدۇ. 11 -

نىلغان.

10. -ky ، -gy// -qu ، -xu بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار

ھەر ئىككى ئەسەردە كۆپ. بۇ ئىسىمداش ئىسىمداشلىقتىن سىرت ھەر ئىككى ئەسەردە پۈتمىگەن سۈپەتداش (مەسىلەن، turxu jer — تۇرىدىغان يەر)، پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى (مەسىلەن، kim jazuq qilsa ani urxu — كىم گۇناھ قىلسا، ئۇنى ئۇرۇش كېرەك) قاتارلىق مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرگەن. بۇ فورمىدىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن كەلگۈسى زامان پېئىلى ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن: helak bolxusi (ھالاك بو-لىدۇ)، tθrt ylyj qilxum turur (تۆت ئۆلۈش قىلىمەن).

11. -dyk ، -duq بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار ھەجىمنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي، يىل ئېتىبارى بىلەن ئالدىنراق بولغانلىقى ئۈچۈن «ئەتەتۈلەقايىق» تا كۆپرەك، «قىسسەسۇلتەنبىيا» دا ئازراق ئۇچرايدۇ، مەسىلەن: uluqsinduquq (تەكەببۇرلاشقىنىڭ)، barduquq (بارغانلىقىڭ)، tutup turduquq (تۈتۈپ تۇرغىنىڭ) («ئەتەتۈلەقايىق»).

sebr qilduq ytjyn (سەۋر قىلغانلىقى ئۈچۈن) («قىسسە-سۇلتەنبىيا»).

12. bol- ، qil- پېئىللىرىنىڭ سۆز ياساشقا قاتنىشىشى ئاكتىپ ئەمەس.

13. bol- پېئىلىنىڭ ئوغۇز - قىپچاقچە شەكلى «ol-» قوللىنىلمىغان.

3. لېكسىكىلىق جەھەتتە:

بۇ ئىككى ئەسەردە ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرى، بولۇپمۇ ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىگە ئائىت سۆزلەر بىرقەدەر كۆپ. لېكىن، شۇنىڭغا قارىماي، uʃan ، tɛŋri (خۇدا)، udʒmaq ~ uʃtmax (جەننەت)، tamuʃ (دوزاخ)، jalawat (پەيغەمبەر)، ekindi (پېشىن)، apuʃt (سەجدە)، jazuq (گۇناھ) قاتارلىق قەدىمكى

تىن بارغانسېرى ئازىيىپ بارغانلىقىنى كۆرىمىز .
يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدىن تۆۋەندىكى خۇلاسەگە كېلىمىز :
1. « ئەتە تۈلەپ قايق » بىلەن « قىسسە سۈلەن بىيا » تىلى خا-
قانىيە تىلى ئېلىمىنتلىرى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان تىل . ئۇ
يۇقىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى « خا-
قانىيە تىلى » نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ .

2. « مۇھەببەتنامە » بىلەن « خىسراۋ ۋە شېرىن » قاتارلىقلار
چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى ئەدە-
بىي تىل . بۇنىڭدىمۇ « قەشقەر تىلى » نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈس-
تۈن ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا قىسمەن ئوغۇز - قىپچاق تىلى
ئامىللىرىمۇ بار . بۇ نۇقتىنى ن . ئا . باسكاكوف ئېتىراپ قىلىپ
مۇنداق دەيدۇ : « ئالتۇن ئوردا يېزىق ئەدەبىي تىلى دەسلەپتە
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىيلار دۆلىتى تىلىنىڭ كۈچلۈك
تەسىرى ئاستىدا تەرەققىي قىلغان . قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن
قاراخانىيلار تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر موڭغۇل مەھكىمىلىرىنىڭ
ئەمەلدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلار ئۆي-
خۇرلار يېزىقىنى ئىشلەتكەن . غەربىي قىسمىدىكى جۇجى ئۇلۇسى-
نىڭ ئەدەبىي تىلى ساقلىنىپ قالغان « خىسراۋ ۋە شېرىن » ،
ناملىق يادىكارلىقنىڭ قۇتب تەرجىمىسىدىن (XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-
را تۈرلىرى) ، شۇنداقلا خانلىق يارلىقلىرىدىن قارىغاندا ، ئۇنىڭغا
ئۇيغۇرچە ئېلىمىنتلار كۆپ ئارىلاشقان بولۇپ ، قىسمەن مەھەللە-
ۋى خاراكتېرگە ئىگە » .

3. دېمەك ، « خارەزم تۈركچىسى » قانداقتۇر سىر دەرياسى-
نىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا قىسمەن ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىپچاق
يەرلىك شېۋىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قاراخانىيلار تىلىدىن تەش-

نۇقتىدا كۆرسىتىلگەن «-dyk ، -duq» بىلەن ياسالغان ئىسىم-
داشلار ئومۇمەن ئىستېمالدىن قالغان.

بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن يەنە
تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ:

1. كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بولۇشىسىزلىقى بەزى ھاللاردا
بىرىنچى شەخس بىرلىكتە (-mas ، -mes- ياكى -mez ، -maz-) چۈشۈپ
قېلىش بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

unutman (ئۇنۇتماسەن) ، bilmen (بىلمەسەن) ، jawutman
(يېقىنلاشتۇرما سەن).

2. بۇ كېيىنكى ئىككى ئەسەر تىلىدا چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي
تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر قاتارىدا «-p» لىق
رەۋىشداشلاردىن كېيىن $dur \sim tur < turur$ ياردەمچى پېئىللىرى
قوشۇلۇپ ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان راينى ئىپادىلەش كەڭ
قوللىنىلغان. بۇ فورما ئالدىنقى ئىككى ئەسەردە ئىنتايىن ئاز
ئۇچرايدۇ. مەسىلەن ، ant it'ipmen (قەسەم قىلغانمەن)
(«قىسەسۈلئەنبىيا») . ef'ti'pmen (ئاڭلىغانمەن) («قىسە-
سۈلئەنبىيا»). توشوبتور ، يېرىپ تور ، كىزلاىپ تور (يوشۇ-
رۇپ قويۇلۇپتۇ) ، قىلىپ تور ، بولۇپتور («مۇھەببەتنامە»).
turur ياردەمچى پېئىلىنىڭ «-a ، -e» بىلەن ياسالغان رەۋىشداش-
لاردىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگۈسى زامان ۋاستىسىز بايان رايد-
نى بىلدۈرۈشى بۇ ئىككى ئەسەردە ، شۇنىڭدەك شەكىللىنىش
دەۋرىدىكى باشقا ئەسەرلەردە تېخى كەڭ قوللىنىلمىغان.

كېيىنكى ئىككى ئەسەرنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى
ئالساق ، «خىسراۋ ۋە شېرىن» دە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىغا
خاس سۆزلەر «مۇھەببەتنامە» گە نىسبەتەن كۆپرەك ، «مۇھەببەت-
نامە» دە مۇنداق سۆزلەر ئازراق. قانداقلا بولمىسۇن ، بىز XIV
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئەسەرلەردە ئوتتۇرا ئەسىر
ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ سان ۋە قوللىنىلىش نىسبىتى جەھەتتە-

ۋاقتى (XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى)، كلاسسىك دەۋر (ياكى نەۋائى دەۋرى) (XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى)، كلاسسىك دەۋرنىڭ داۋامى (ياكى بابۇر ۋە شەيبانىلار دەۋرى) (XVI ئەسىر) دەپ ئۈچكە بۆلۈش ئەھۋاللىرىمۇ بار. لېكىن، تىل تەرەققىياتىنىڭ تەدرىجىيلىكى نۇقتىسىدىن بۇنى قوبۇل قىلىش تەسەرەك. چۈنكى، بىز ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىمىزدىمۇ بىر يېزىق تىلىدا ھەر ئەللىك يىلدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى سىستېمىلىق ھالدا كۆرسىتىپ بېرەلمەيمىز. مۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى تەتقىقات سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ھەرقانداق يېزىق ئەدەبىي تىلىدا ئەللىك يىل ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ مۇمكىن بولمىغانلىقىدا. بۇ دەۋردىكى چاغاتاي تىلى، بولۇپمۇ نەۋائى ۋە نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا تا ھازىرغىچە بەزى بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشلار ئورۇن ئىگىلەپ تۇرماقتا، مۇنداق بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلەر سۈپىتىدە ئا. بوروكوفنىڭ «ئەلىشىر نەۋائى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىدۇر» دېگەن ئەسىرى بىلەن ئا. م. شېرباكنىڭ «كونا ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى» دېگەن ئەسىرىنى مىسالغا ئېلىش مۇمكىن. يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك، بۇ ئىككى ئەسەر بىرمۇنچىلىغان ئۆزئارا زىت كۆزقاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن سىرت، ئەينى دەۋردە يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان ئۆزبېك تىلىنى بۇ دەۋرنىڭ بىردىنبىر ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىش ۋە ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنى نەۋائىدىن، چاغاتاي تىلىدىن يىراقلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە داڭق چىقارغان ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلى يېزىلغان بۇ ئەسەرلەر توغرىلىق رەددىيە سۈپىتىدە يەنىلا شۇ ياكى ئېكماننىڭ تۆۋەندىكى لىئىلا بايانى.

• قۇمات كۆپۈرلۈ: چاغاتاي ئەدەبىياتى، ئىسلام ئىنكولوپېدىيىسى، ■ توم. ئىستانبۇل، 1945 - يىلى. يا. ئېكماننىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

كىل تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركچىسى» ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان خارەزم تەۋەسىدە بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىلغان شەكلى. خۇلاسىمىزنى يەنىلا يا. ئېكماننىڭ ئۆز سۆزى بىلەن ئاياغلاشتۇرايلى: «خارەزم تۈركچەسى بىر بىرلىك تەشكىل قىلالمايدۇ». **

بۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى قاتارىدا قۇتب، خارەزمى، دۈربېك، ئاتاي، لۇتقى، سەككاكى، يەقىنى، گادايى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

3. چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى ۋە بۇ دەۋردەكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتى

چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ دەۋر XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 150 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ئەلىشىر نەۋائىي، ھۈسەيىن بايقارا، مۇھەممەد سالىھ، ئۆبەيدى، شەيبانى، خان، بابۇر، شىكەستە قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە چاغاتاي تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن، ئالدىنقى دەۋرىگە نىسبەتەن كۆپ تۇراقلىققا ئىگە بولغان، قېلىپلاشقان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئالدىنقى دەۋرگە نىسبەتەن يۇقىرى. شۇڭا، كۆپ ھاللاردا «چاغاتاي تىلى» دېيىلگەندە، ئاساسەن مۇشۇ دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ داۋامى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ دەۋرنى يەنە ئۆز ئىچىدىن «كلاسسىك دەۋرنىڭ باشلانغۇچ

*. يا. ئېكمان: «خارەزم تۈركچىسى»، «تارىخىي تۈرك شېۋىلىرى»، 173 - بەت، قەشقەر.

موھاب بىرلە غنالار و بو غنايم بىرلە استغنالار» قاتارلىق ئىبارد-
لىرىنىمۇ شۇ يوسۇندا چۈشىنىشكە بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى
سەككىزگە بىلەن لۇتىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىل-
نىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىد-
تىلگەن.

چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى، جۈملىدىن نەۋائى تىلى
توغرىسىدا ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق
قائىدىلىرىگە ئاساسەن لىللا گەپ قىلىنسا، ئۇنىڭ قانداقتۇر بۇ
دەۋردە يېڭىدىن تەشكىل تېپىۋاتقان بىرەر خەلق (ياكى ئۇلۇس)
شېۋىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولماي، قەدىمدىن ئىزچىل داۋاملى-
شىپ تەرەققىي قىلىپ كېلىۋاتقان، «تۈركىي تىللارنىڭ ئاتىسى»
دەپ ئاتىلىۋاتقان بىر تىل — ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچى
ئىكەنلىكى ئۆز ئۆزىدىن ئايان.

چاغاتاي تىلىنىڭ [l] لىق تىل، [ʎ] لىق تىل ۋە [z] لىق تىل
ئىكەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلدى. دېمەك، بۇ تىل مۇشۇ
خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ ئوغۇز - قىپچاق تۈر-
كۈمىگە ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىگە خاس.
چاغاتاي تىلى ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە (يۇقىرىدا توختال-
دۇق) گەرچە بىر قىسىم ئوغۇز - قىپچاق تىل ئېلىمېنتلىرىنى
ئەكس ئەتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئە-
نىلىرى (بولۇپمۇ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئەنئەنىلىرى)
ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى ۋە كلاسسىك دەۋرىدە يەنىلا ئاساسىي
ئورۇننى تۇتىدۇ.

تۆۋەندە نەۋائى ئەسەرلىرىنى تۇتقا قىلغان ھالدا كلاسسىك
چاغاتاي تىلى دەۋرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ
ئۆتىمىز.

* بۇ ئىبارلەر نەۋائىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتىن» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى.

لىرىنى نەقىل كەلتۈرۈش كۈپايە: «... روشەنكى، سوۋېت تۈر-
كولوگلىرىنىڭ بۇ قاراشلىرىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. گەرچە
بۈگۈنكى ئۆزبېكلەر بىر جەھەتتىن قەدىمكى ئاسىيا تۈركىي تىل-
لىق خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى بولسىمۇ، بۇ قەدىمكى ئۆزبېك
تىلىنىڭ چېگرىسىنى مۇنچىلىك كېڭەيتىۋېتىش ۋە ئۆزبېك تىلىدا
قەدىمكى تۈركىي تىلىنىڭ ئىزچىل داۋاملاشقانلىقىنى كۆرۈش ئۈ-
چۈن يېتەرلىك ئەمەس».

چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىدىن نەۋائىنىڭ ئۆ-
زىمۇ ئېنىق مەلۇمات بەرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كى-
رىش سۆزىدە سەككاكى بىلەن لۇتقىنى: «اويغۇر غبارتى نىنك
فصحاسىيدىن وتركى الفاى نىنك بلغاسىيدىن مولانا سكاكى ومولانا
لطفى» دەپ تەرىپلەيدۇ.

بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۈركى ئەلغاز» تەڭ
مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۈركىي تىل»
دېگەن مەنىنىلا ئىپادىلەيدۇ؛ «فۇسەھا» بىلەن «بۇلەغا» مۇ تەڭ
مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى «تىل ماھىرى، تىلدا
يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تەرىپىنىڭ
مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىر-
لىرىدىن» دېگەندىنلا ئىبارەت. نەۋائىنىڭ نەسرىي ئەسەرلىرىدە
مۇنداق تەڭ مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. مە-
سىلەن، «ايمدى كېلدوك سوز بىيانىغە و كلام داستانىغە» دېگەن
جۈملىنى ئالسا، بۇ يەردىكى «سوز بىيانى» بىلەن «كلام داستا-
نى» تەڭ مەنىلىك بولۇپ، «تىل بايانى» دېگەن مەنىنىلا بىلدۈرىدۇ.
پۈتۈن جۈملىنىڭ مەنىسى «ئەمدى تىل بايانىغا كېلەيلى»
دېگەندىنلا ئىبارەت. نەۋائىنىڭ «اول فرخونده عبارة و اول خجس-
ته الفاظ»، «نبوت بيانى بىرلە و رسالت نعمه والحانى بىرلە». «بو

دىكى سۆز)دىكى سوزۇق تاۋۇش نەق بىز يۇقىرىدا كەلتۈرگەن مىساللاردىكى [E] تاۋۇشىدۇر. شۇڭا، بۇ ئۈچ سوزۇق تاۋۇشنى ئۈچ فونېما دەپ تونۇشقا بولمايدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

مۇنداق فونېتىكىلىق ھادىسە ئوچۇق بوغۇملاردىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ مەزكۈر بوغۇمنىڭ ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقىتىدۇ. شى بىلەن ئېگىزرەك سوزۇق تاۋۇشلار — [e]، [θ]، [o] غا ئايلىنىپ كېتىشىگە قارىتىلغان. بۇ بىر خىل تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ئېتىبارەن باشلانغان.

مەلۇمكى، چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملاسى (كلاسسىك دەۋرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) مۇنتىزىم مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ئاساسىغا تۇرغۇزۇلغان. شۇڭا ئۆز دەۋرىنىڭ جانلىق تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ئۇنىڭدا ئىپادىلەنمىگەن. لېكىن، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تۈركىي تىللار ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر تىلىغىلا خاس بولغان بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە نەۋايى تىلىدا خېلى دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن:

اۈچۈك > اچۈك، اوزوغ > ازوق، اوتوك > اتك — etyk،
تىشۈك ~ توشۈك > تشيك — tefik، يوشۇرۇنماق > ياشونماق،
اويورسا > ewyree

فراقى اوقىدىن اولمىش توشۈك توشۈك باغرىم،

بوترفەراق كە بىر اوقدىن ابرور هر ايكى توشۈك.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە تالانت تېكىنىنىڭ «تۈركىي تىل ۋە دىئالېكتلىرىنىڭ يېڭى بىر كلاسسىفىكاتسىيىسى» دېگەن ماقالىسىدە «taɭliq» كىچىك گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ ئاساسىي پەرقى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

• تالانت تېكىن، مەزكۇر ماقالە «ErdEm»، 1990 - يىللىق 13 - سان، ۱۱۴-۱۱۵.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتە

1. سوزۇق تاۋۇشلاردىكى مەسىلىلەر:

بۇ دەۋردىمۇ سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى يەتتە، يەنى لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار تۆت [o]، [θ]، [u]، [y]، لەۋلەش-مىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچ [α]، [ε]، [i].

بۇ دەۋردە [i] بىلەن ئۇنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتى بولۇپ قالغان [i] نىڭ ئوتتۇرىسىدىكى فونېمىلىق پەرقنىڭ يوقىلىشى، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى شېۋىلىرى-نىڭ، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە شېۋىلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى بىلەن بولغان ئورتاقلىقى دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا ئورقۇن دەۋرىدىن بۇيان ئايرىم-ئايرىم فونېما بولغانلىقى توغرىسىدا يېزىق ئەدەبىي تىلىدا (مەسىلەن، مەڭگۈ تاشلاردا، «قۇتادغۇ بىلىك» تە، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرىدا) يې-تەرلىك ئىسپاتلار يوق. مەڭگۈ تاشلاردىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى تاۋۇش شۇ دەۋرلەردىلا بىتەرەپ ھالەتتە تۇرغان.

يېپىق بوغۇملاردىكى [ε] نىڭ [e] ياكى [E] ۋارىيانتى توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالغاندۇق. مەسىلەن: ber~ber، jEr~jer، tEr~ter، be[~be]، بۇنىڭدىن باشقا، يېپىق بوغۇمدىكى [ε] نىڭ [θ] لىشىش ئەھۋالىمۇ بۇ دەۋر تىلىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى. مەسىلەن:

ew<θz - ئۆي، θsryk<esryk (اوسروك) - مەس

شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتەيلىكى، ئەلىشىر نەۋائى «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» دە تىلغا ئالغان biz، b̄iz، bez سۆزلىرى چاغاتاي يېزىقىدا ئوخشاشلا «بىز» شەكلىدە يېزىلىدۇ. لېكىن، تەلەپپۇز-دا ئالدىنقىسى (يەنى، بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئالمىشى) دىكى [i] ئېگىز، قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئىككىنچى سۆز (يەنى، «بېگىز» مەنىسىدىكى سۆز) دە [g] تاۋۇشى چۈشۈپ قالغانلىقتىن ئىككى سوزۇق تاۋۇش قوشۇلۇپ، بىر ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش ھاسىل بولغان، ئۈچىنچى سۆز («بەز» مەنىسىدە-

[z] غا ئايلانغانلىرى: muz ، jyz (نەرسىنىڭ يۈزى) ، kyzet قاتارلىقلار.

شەكىللىنىش دەۋرىدىكى ئىككى خىللىق (مەسىلەن، «مۇ-ھەبەتنامە» دىكى boj~bod ، adaq~ajaq) بۇ دەۋردە كۆرۈلمەيدۇ.

ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن سىرت، كۆپ بوغۇملۇق، تۈركىي تىللارغا ئائىت سۆزلەردە ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q] ، [k] تاۋۇشلىرى ئاجىز-لاشمايدۇ. مەسىلەن:

△ بالىغ قورساقىن صدىق ايتى

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

△ ايل دياريدا غىرىب اولماقلىقىم ايرماس غىرىب

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

△ چاك بولغان كونكلاكىن بۇ جسم عريان الديد

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

△ اول خونخوار بحر ارا تخته پاره اوزا قالماقى نىنك بىانى

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بو ترور

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇرغۇن دەۋرى ئۇيغۇر تىلىدىن

تارتىپ پۈتۈن چاغاتاي تىلى دەۋرىدە، شۇنىڭدەك ھازىر پەقەت

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم شېۋە ۋە دىئالېكتلىرىدا

ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئالاھىدىلىك ئىدى. لېكىن،

چاغاتاي تىلىغا ئائىت تەتقىقاتلاردا بۇ مەسىلە بىر بولسا، تىلغا

ئېلىنمىدى، بىر بولسا، بۇ مەسىلىگە ئانچە ئېتىبار قىلىنمىدى.

نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ قولىدىن قولغا ئۆتۈپ كۆپ قېتىملاپ كۆچۈ-

رۇلۇشى نەتىجىسىدە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە بەزى ئەسەرلەردە

يېزىقتىكى ئىزچىللىقنى يوقاتقان. ھەتتا ئىسمىداش ياسىغۇچى

«maq-» قوشۇمچىسىنىمۇ «ma-» قىلىپ يېزىش ئەھۋاللىرىمۇ

كۆپ كۆرۈلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى
بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە نەۋايى تىلىدا نىسبەتەن كۈچلۈك.
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ياكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار
بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋ-
لەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى قوشۇلغان. مىسالغا
«-lyk-، -luq-//liq-، -lik-» قوشۇمچىسىنى ئالساق، نەۋايدا تاما-
مەن يۇقىرىدىكى قائىدىگە رىئايە قىلىنغان: قوللۇق، اوغوللۇق،
مونكلۇغ، التونلۇغ، چالغولۇغ، شوخلۇغ، جنونلۇق، منسوب-
لوق، زبونلۇق.

پېئىللارنىڭ ۋاستىسىز بايان رايى ئۆتكەن زامان ئىككىنچى
شەخس ئاددىي بىرلىك قوشۇمچىسىدىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق
تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-din» قوشۇلماي،
«-dyn، -dun» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

خس كىبى جىمىمغە ھىران شىلەسىن اوردونك بارىب،
برق افت بىرلە خاشاكىمنى كويدوردونك بارىب.
اىلابان كول ھىر عزمىغە چو سوردونك باد پاي،
بىلە صرصر بىرلە انى كوككا ساوردونك بارىب.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

2. ئۈزۈك تاۋۇشلاردىكى مەسىلىلەر:

(1) ئوتتۇرا ئەسەردىكى [d]~[ð] تاۋۇشلىرىنىڭ تەرەققىيا-
تى چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرىدە كۆپىنچە [z] ۋە [g] غا
نۆۋەتلىشىش، بەزەن ئەينەن ساقلىنىش، ناھايىتى ئاز سۆزلەردىلا
[z] غا ئايلىنىش بىلەن ئاياغلاشتى.

[z] غا ئايلانغانلىرى: ajaq، ajiɮ، uj، boj، qujruq، qajɮu
قاتارلىقلار.

[g] غا ئايلانغانلىرى: eger، ige، egiz، kigiz
قاتارلىقلار.

ئەينەن ساقلانغانلىرى: -jid، -jyd، quduq، idiɮ، ada
قاتارلىقلار.

بو دردغه هم اوزونك دى دو انى بولغوسيدور

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

نەزمە ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردىن كې-
يىن -ol نىڭ قوللىنىلىشى پەقەت ۋەزىن تەلىپىدىن بولغان.
شۇنداقتىمۇ نەۋايى شېئىرىيىتىدە -ol غا نىسبەتەن -bol نىڭ قول-
لىنىلىشى كۆپ.

2. مورفولوگىيىلىك جەھەتتە

1. ئىسىملار بويىچە:

نەۋايى تىلىدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش فورمىسى بى-
لەن چۈشۈم كېلىش فورمىسى ئايرىلغان. يەنى، ئالدىنقىسى
ئۈچۈن «-ni/-ny/-ny» (نەزمە بەزەن -iŋ) كېيىنكىسى
ئۈچۈن «-ni» (نەزمە بەزەن -in، -i - (ئوڭۇز - قىپچاقچە)» قوللى-
نىلغان. مەسىلەن:

كوركالى حسنونكى زارو مبتلا بولدوم سنىكا

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ھىچ كىشىكا بولماسون يارب منىكا بولغان بلا

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كىشىكە اىستاسە كر يتماكاى ملالت انكا

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

نەۋايى تىلىدا يۆنىلىش كېلىش ئۈچۈن «-a، -e» فورمىلى-
رىنىڭ قوللىنىلىشى پەقەت بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك
تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن بولۇپ، كۆپىنچە نەزمىي ئە-
سەرلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

باشىمە، كونكولمە، باشىنكا، كونكولونكا.

چاغاتاي تىلىدا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ، شۇنىڭ-
دەك ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئا-
ھاڭداشلىق قانۇنىغا خىلاپ ھالدا قوشۇلۇشى ئومۇمەن نەزمىي
ئەسەرلەردىكى ئالاھىدىلىك، نەزمىي ئەسەرلەردە ئۇرغۇسىز ئوقۇ-

(2) سۆز ئاخىرىدىكى [ɣ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ياكى [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش ئەھۋاللىرى يوق. مەسىلەن:

ئالماشلاردا: قانداغ، شۇنداغ، انداغ، مۇنداغ
قوشۇمچىلاردا: تورلوك، كوزلوك، سوزلوك، يىنكلىغ،
سېنىدىك، مېنىدىك، اندوئلىغ، يىلكولوك، يىلىكلىك، يىتىكلىك،
يىلدىك

ای نوایی عمر اوتار یلدیک اوزونکنی شاد توت.
(نه‌وایی: «کوللیات»)

شە باشىغە انداغىم ايل اق و قىزىل يارماق
(نەۋائى: «كۈللىيات»)

(3) bol- ياردەمچى پېئىلىدىكى [b] نىڭ قىسقارتىلىشىدىن ھاسىل بولغان ol- ۋارىيانتىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلىش ئەھۋالى بار. لېكىن، ھەر ئىككىلىسىنىڭ قوللىنىلىش شارائىتى ۋە زۆرۈردىن يېتى ئوخشاش ئەمەس. يەنى bol- نەسرىي ھەم نەزمىي ئەسەرلەردە، ol- پەقەت نەزمىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغان. نەزمىي ئەسەرلەردە ol- نىڭ قوللىنىلىشىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئەمەس، چەكلىك مەسىلەن:

مىسرانىڭ بېشىدا ol- قوللىنىلمايدۇ، bol- قوللىنىلمايدۇ.

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەردىن كېيىن كۆ-
پىنچە bol- قوللىنىلىدۇ.

كىم كورودورهم خزان بىر ايدا بولماق هم بهار
(نهۋايى: «كۈللىيات»)

تاكيم اول خمار كۆز اشيفتهسى بولمىش كوزوم
(نەۋائى: «كۈللىيات»)

جنون بو بولسه كيم ياغدى پريوش طفل لار باشى
(نه ۋايى: «كوللميات»)

بىرلىكى بەزەن (بولۇپمۇ نەزمىي ئەسەرلەردە) [r] بىلەن ئاياغ-
لاشقان پېئىل يىلتىزلىرىدىن كېيىن «-u» قوشۇلۇش بىلەن
ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

اى صبا اوارە كونكولوم ايستايو ھريان بارو،
وادی و تاغ و بياپانلارنى بىر بىر اختارو.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

اى جفا تيغى كىلىب مجروح كونكولومنى يارو،
قول يالىنىك ايلاب سالىب ھريان ايچىمنى اختارو.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ يەردە ئىپادىلەنگەن بۇيرۇق - تەلەپ مەنىسىنىڭ پەقەت
بىرلىك سانسىدىكى ئىككىنچى شەخسنىڭ مەلۇم بىر ھەرىكەتنى
ئىشلىتىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىن ئىبارەتلىكىدىن قارىغاندا، بۇ
يەردىكى «-u» قانداقتۇر بىر تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بولماي، ھا-
زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا پېئىل يىلتىزلىرىدىن كېيىن قوشۇ-
لۇپ ئىلتىماس، يالۋۇرۇش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان يۈكلىمە
«e» گە ئوخشاش رولىدىكى بىر يۈكلىمە بولۇشى ئېھتىمالغا بەك
يېقىندۇر.

(3) نەۋايى ئەسەرلىرىدە ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق - تەلەپ
رايى ئۈچۈن «-syn، -sun» (نەزمىي ئەسەرلەردە بەزەن -su،
-sy) «دىن باشقا «-dik — فورمىسىمۇ ئىشلىتىلگەن.
مەسىلەن:

تېلە كونكلىنى نوايى ضبط ايلای المادی،
ایمدی چیک اندین ایللیک ھرساری بارسە باردیک.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ھردم اول ای ھجریدا اوارەلیق ایستار كونکل،
ای نوايى قوی انی ھرقایدا بارسا باردیک.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)
دېگەن مىسرالاردىكى «باردیک» سۆزى «بارسۇن» دېگەن مەنىدە.

لىدىغان بوغۇملاردىكى بۇ كېلىشلەرنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش-
تىن قۇرۇلغان ۋارىيانتلىرى پارس تىلىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ
ھەرقاچان [ε] گە ئايلىنىشىنىڭ مۇمكىن بولغانلىقىغا (مەسىلەن،
شاھ~شە، ماھ~مە، گاھ~گە) تەقلىد قىلىنغان ھالدا تىل
ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلارغا ئالماشتۇرۇپ قوللىنىلغان
دېيىشكە بولىدۇ.

نەۋائى تىلىدا چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرى ئېگىز سوزۇق
تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلىدۇ. چىقىش كېلىش قوشۇمچىلىرىدا [a]، [ε]
تاۋۇشلىرى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:
دىدى قايدىن سىن اى مجنون گمراھ.

(نەۋائى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
ير توتار كونكولمدا گردوندىن جدا بولغان بلا
(نەۋائى: «كۈللىيات»)

نە كوردىكىم يراقتىن شەسۋارى
(نەۋائى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

2. پېئىللار بويىچە:

پېئىل رايلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر

(1) پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى

(1) پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس
كۆپلۈكى ئۈچۈن «-nlar ، -nlar// -nlar ، -nlar» بىلەن تەڭ
«-niz ، -niz// -niz ، -niz» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان. مە-
سىلەن:

بو مشت اوستخوانىمنى انىنك كويىغە تاشلانكلار

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

بادەئى عشق اسرو مست ايتمىش منى اى دوستلار،

جاميمە افیون ايزيب بير دم خردمند ايلانكىز.

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

(2) پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس

قېرىم اوزە قويغاسىز تاشى كە ضغق اياميدا
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كېيىنكىسىگە:

نى بىركوم تنكريكا اخر جوابين
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بولماغوم دورنى كل و نى سرو رعنا بىرلە دوست
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ساقياچون ايچكوميز دور عاقبت جام اجل
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

چو اولتوركونك دورور بو اژدهانى
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

(2) زۆرۈرىيەت رايى

«-xuluq ، -quluq// -gylyk ، -kylyk» بىلەن ياسالغان زۆ-
رۈرىيەت رايى چاغاتاي تىلىدا خېلى كەڭ قوللىنىلغان بولۇپ،
ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن
دىئالېكتى بىلەن تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن:

ديدى اول يان جىيىت سوركولوكدور،
بوايش كر واقع اولسە كوركولوكدور
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

سياست قىلغولوقدور، بو فدائى —
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

اينىك كوس رحىلين چالغولوقدور
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

(3) مۆلچەرلەش رايى

«-xuy ، -qu// -ky ، -gy» بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلاردىن
كېيىن «-dek» قوشۇلۇپ مەلۇم ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئەمەلگە
ئېشىش - ئاشماسلىقىدىكى مۆلچەر ئىپادىلىنىدۇ. مەسى-
لەن:

بۇ فورمىنى ئا. م. شېرباك « $de+k$ » شەكلىدە ياسالغان» دەپ قارايدۇ. بۇيرۇق - تەلەپ رايى مەنىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پېئىل يىلتىزلىرىغا « $-k$ ، « $-q$ » قوشۇلۇپ ياسالغان تۇرغۇن سۆز مەنىلىرى بىلەن بۇ فورمىنىڭ مەنىسى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق يوق. ئۆزبېك تىلشۇناسلىرىنىڭ ئېنىقلىشىچە، بۇ فورما ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ قارلۇق شېۋىسىدە قوللىنىلىدىكەن. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئا. م. شېرباكنىڭ «بۇ فورما ئەينى دەۋردىكى ئۆزبېك تىلىنىڭ فورمىسى بولماستىن، نەۋايى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى» ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئەمەلدىيەتكە يېقىن، بۇ فورما ئارخائىك بىر فورما بولۇپ، ئاخىرقى «ك - g » تاۋۇشىنى $[n]$ بىلەن نۆۋەتلەشكەن، « $d - d$ » نى $[s]$ بىلەن نۆۋەتلەشكەن، يەنىلا « $-syn$ ، « $-sun$ » نىڭ ۋارىيانىتى بىلەن مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

(4) نەۋايى ئەسەرلىرىدە پېئىللارنىڭ « $-qaj$ »، « $-qaj$ »، « $-qaj$ » قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ۋە « $-ky$ »، « $-gy$ »، « $-qu$ »، « $-qu$ » ئىسمىداشلىرىدىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بۇيرۇق - تەلەپ رايى ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. نەزمىي ئەسەرلەردە ئالدىنقى قوشۇمچىلاردىكى $[z]$ نى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇش مۇمكىن بولغان. مەسىلەن: ئالدىنقىسىغا:

تا اول شمع نى محافظت حەلەلاريدىن فانوس غە
كىتوركاى . (نەۋايى: «كۈللىيات»)

تا اول بلوتلارنى ندامت اھى صرصرى بىرلە عالمدين
چىقارغاي . (نەۋايى: «كۈللىيات»)

ھىرورلار كە قىلغىلار ھىر فاش
(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

شەخس قوشۇمچىسى بىرىنچى شەخس بىرلىكتە «-mən» (نەزمىي ئەسەرلەردە بەزەن -am ، -em) ، كۆپلۈكتە «-tyk» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

اويلە غم دشتيدا تقراغ اولمیشام كيم اول طرف،
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ای نوایی بیل که اهی چیکمیشام بی اختیار
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

دیر ایر میشتوک اولدم بو عشرت چاغی
(ئایاز «شیکەستە»: «جاھاننامە»)

ئۈچىنچى شەخس بىرلىكى نۆل فورمىدا، كۆپلۈكى ھەم بىرلىك سىپايە تۈرى «-lar ، -ler» بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

که تا اول شهدين تاتمیش من اغزیمنى چوچوتمیش لار.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

— بىرلىك
كوب چوچوكلوكدین ياپوشمیش لار مکر اول ایکی لب
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كۆپلۈك
بۇ فورمىنىڭ پۈتكەن سۈپەتداش مەنىسىدە قوللىنىلىشى بۇ دەۋردە بىرقەدەر قىسقارغان.

ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىللىرىدىن -p لىق رەۋىشداشلارغا «-dur>-turur» قوشۇلۇپ ياسالغانلىرى بۇ دەۋر پېئىللىرىنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى پېئىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان بىر ئالاھىدىلىك. مەسىلەن:

ستونديک دود اھیم انکا مونداقکیم اولاشیب دور.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

توتونک معزورکیم رسوا بولوبمن
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

يار بولمىش اورتاغە ھجران طريقىن سالغودىك
عقل و ھوش و جان و كونكلوم خىلى ھم قوزغالغودىك.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بوكىچە ئاھىم يىلى دوراننى برھم اورغودىك،
چرخ گلزارىدىن انجم گل لارين ساورغودىك.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

(4) پېئىللارنىڭ بايان رايى

(1) پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامانى

پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان ۋاستىسىز بايان رايى بىرىنچى
شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى بۇ دەۋردە «-dimiz» بىلەن ئەمەس،
بەلكى «-tyk ، -dyk // -tuq ، -duq» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

دەر بوستانى ارا سرکش نهالى كورمادوك،
سايە يىنكىلىغ بولماغان ير بىرلە يىكسان عاقبت.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

نفع اوچون كويماكدين اوزكا تايمادوق عالم ارا،
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپىيە تۈرى ئۈچۈن
«-yniz ، -uniz // -iniz ، -iz» ، كۆپلۈكى ئۈچۈن بۇ فورما بىلەن
بىللە «-ynlar ، -unlar // -inlar ، -lar» قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ھجر ارا قتلىم اوچون مندىن كونكل تيندوردونكىز
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

سيزكا ھم اى عشرت اهلى قالماغى جاويد وصل،
بوكە ظلم ايلاب نوايىنى ارادين سوردوكنىز.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)
(كۆپلۈك)

ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىللىرىدىن
«-mif» بىلەن ياسالغانلىرى كەڭ قوللىنىلغان. بۇ پېئىلنىڭ

ۋەكە كۈنكۈم غەسەسى قەدجەن قەلور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

اوت اوچار لىكىن اثر يانغان مەكان ايچرە قەلور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

نامە اوزرا شادلىق اشكىم كە مژكاندىن كەلور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ھەم كوزوم تارتار ھەمول مىزان ايلە كۈنكۈم سەلور،
يارب اول كەلكىمۇ كىم كوز ياروتوپ كۈنكۈم الور.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كىم مەنى اول اوت بىلە سەو اتقاقى كۈيدورور.
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

يا اول اى ھەجرانىدا ھالىمغە افلاك اورتانور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

اوزكا كەشلىن كا قەلوردىن مەيل فارغ ھال ايرور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن [t]، [q]، [k]، [tʃ]،
[p]، [s]، [ʃ] لار بىلەن ئاياغلاشقان، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش-
لاردىن [w]، [z]، [ʒ]، [m]، [n] بىلەن ئاياغلاشقان بىر
بوغۇملۇق پېئىللارغا، [l] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق
«k'y-، θl-» پېئىللىرىغا، [r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق
«ur-، sor-، syr-» پېئىللىرىغا ئومۇمەن «-er، -ar» قوشۇمچىلىرى
رى قوشۇلىدۇ.

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا ئومۇمەن «-r»
قوشۇلىدۇ، «-jyr، -jur» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش چاغاتاي تە-
لىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە بۇ دەۋرگە نەسبەتەن كۆپرەك ئى-
دى. مەسىلەن:

تەلەپور، يورىيور، يارلىقا يور، كەلمايور.
بۇ پېئىلنىڭ بۆلۈشسەزلىكى ئۈچۈن بۇ دەۋردە «-mas»

كوزكە حيرتدين تىكىپ من اول لب خندان ارا
(نەۋايى: كۈللىيات)

كىمسە تەيىن ايلاماب دور جوهر پنهانغە نرخ
(نەۋايى: كۈللىيات)

(2) پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامانى.

بىرىنچى خىلى، بولۇشلۇقتا «-r، -ur، -yr» (ياكى -ar، -er) بىلەن ئىپادىلىنىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىلى.
بۇ قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىنقىلىرى ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بولۇپ، چاغاتاي تىلىنىڭ ھەممىلا دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە ئىزچىل دېگۈدەك قوللىنىلغان. ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى، كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىدە بۇ قوشۇمچىلارنى قوللىنىش ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن كېڭىيىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدا [r]، [q]، [k]، [t]، [z] بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا «-er، -ar» قوشۇلغان بولسا، بۇ دەۋردە تامامەن «-ur، -yr» قوشۇلىدىغان بولغان. كۆنكرېت ئالغاندا، قوللىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

[l] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-bil، -q'il، -qal»
[al، t'al، k'el، bol، bul] پېئىللىرىدىن كېيىن،
[r] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-bar، -ber، -er»
«-tur، -jyr» قاتارلىق پېئىللاردىن كېيىن،
[jt] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق «-ajt، -qajt» پېئىللىرىدىن كېيىن.
ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق پېئىللار، جۈملىدىن پېئىللارنىڭ بارلىق دەرىجە ئۆزەكلىرىدىن كېيىن «-ur، -yr» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تلبە كونكولوم وەكە ھر ساعات براو سارى بارور
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ياسالغان رەۋشداشلارغا « $\sim\text{-dur}$ » قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. مۇنداق فورما ئوتتۇرا ئەسىردە ئاساسەن تۈس مەنىسىدىكى بىلدۈرگەن. چاغاتاي تىلىنىڭ پۈتۈن جەريانىدا بۇ فورمىنىڭ تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قېلىشى چاغاتاي تىلىنىڭ مۇھىم بىر پەرقلىق ئۆزگىرىشى ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىرىنچى خىل كەلگۈسى زامان گۇمانىي مەنىسى، بۇ كېيىنكىسى ئېنىقلىقنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ مۇقىملاشتى. مەسىلەن:

تارتاسىن عصيان يۈكەن خەم قىل قەينەك طاعتىگە كىم،
(نەۋائىي: «كۈللىيات»)

بۈگۈنكى كۈنى اولمى دورمى بۈگۈنكى كۈنى
(نەۋائىي: «كۈللىيات»)
و تەدى اوتى اسايىش خەمنى غە ضرر يۈكۈرماكىدىن خالى
بولمايدور
(نەۋائىي: «كۈللىيات»)

(5) سۈپەتداشلار
بىرىنچى خىلى، « $\sim\text{-qan}$ ، $\sim\text{-gen}$ ، $\sim\text{-ken}$ » بىلەن ياسىلىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار پۈتكەن سۈپەتداش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:

تاپقان، تاپماغان، بولغان، بولماغان،
بۇ قوشۇمچە « $\sim\text{-dur}$ » ياردەمچى پېئىلىدىن كېيىن كەلسە،
پۈتمىگەن سۈپەتداش مەنىسىنى بېرىدۇ. مەسىلەن:
كىچادوركان محلدا («بابۇرنامە»)

ئىككىنچى خىلى، « $\sim\text{-r}$ ، $\sim\text{-ur}$ ، $\sim\text{-yr}$ ، $\sim\text{-ar}$ ، $\sim\text{-er}$ » (بولۇشىز فورمىسى $\sim\text{-mes}$ ، $\sim\text{-mas}$) بىلەن ياسالغان كەلگۈسى زامان پېئىلى شەخسسىز ھالدا پۈتمىگەن سۈپەتداش مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

بارماس يىر، بارور يىر

«-mes» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش قېلىپلاشقان ھادىسە بولغان.
بىرىنچى خىل كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ شەخس قوشۇم-
چىلىرى:

بىرىنچى شەخس بىرلىكتە «-men»، كۆپلۈكتە «-biz~miz»
ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە «-sen»، كۆپلۈكتە «-siz»
ئۈچىنچى شەخس بىرلىكتە نۆل فورما، كۆپلۈكتە «-lar»
«-ler» بىلەن ئىپادىلەنگەن.

نەزمىي ئەسەرلەردە بولۇشلۇقتا بەزەن «-am ، -em» ، «-بو»
لۇشسىزلىقتا يىلتىزدىن كېيىنلا «-man ، -men» قوشۇلۇش
بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

بارورمىن، بارورمىز. قىلورسىن، تامىزورلار.
قاشىن كوركاج حسدىن اىستارام ايل كوزى باغلانغاي
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

دير پىرى ايلكىدىن مى دردى اىستارمىن وليك
راضى ايرمان ايچكالى زاهد ردا سىدا سوزوب
(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كونكل كا يوز تمن نيش اورسە هجران ايلامان نالە
(نەۋايى: «كۈللىيات»)
بۇ فورما ئەينى دەۋردە بەزەن ئارىلاش قوللىنىلغان. مەسى-
لەن:

ينا بىلمانكە بو دولت كا يتسام (لۇتقى)
اينانا بىلام بو بختىم دىن اى ماھ بختىم (لۇتقى)
چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدىمۇ مەلۇم مەنىدە مۇ-
شۇنداق داۋاملاشقان. مەسىلەن:

جهان جاھ و جلال اىستامان اى چرخ كجرفتار
(سەبۇرى)
نچوك تاشدور سنىنك باغرىنك بىلالام (خىرقىتى)
ئىككىنچى خىل كەلگۈسى زامان پېئىلى «-a ، -ε ، -z» بىلەن

لېكىن، بولۇشلۇق فورمىسىدىن كېيىن يەنە «-u» ياكى «-ju» قوشۇش كەمرەك. مەسىلەن:

اوغول اوينى - كولە يولىنە باردى (لۇتقى)
مباركلىك ايلای پرى قىزلارى (ئاياز: «جاھاننامە»)
كورونماي اوزكا ياشلاردىك صفاتى

(نەۋائى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
اتاسى يىغلايو اويىنە ياندى (لۇتقى)
بولدى بو صحرا دە صياد اىستايو اوارە صيد
(نەۋائى: «كۈللىيات»)

3. لېكسىكىلىق جەھەتتە:

مۇشۇ قىسمىدا سۆزلەش مەقسىتىدە، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا كەڭ توختالمايىدۇق.

چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ ئاساسىي لۇغەت فوندى تۈر-كىي تىللارغا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەينى دەۋردە ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تىللىرىغا ئورتاق ياكى ئاساسەن ئورتاق. چاغاتاي تىلىدا قوللىنىلغان تۈركىي تىلغا خاس سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىگە كىرىدىغان تىللاردا ساقلىنىش ئەھۋالى ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ. لېكىن، تىلنىڭ لېكسىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت فوندىنىڭ نىسبەتەن تۇراقسىزلىقى سەۋەبىدىن چاغاتاي تىلىغا باھا بېرىشتە چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ ھازىرقى تىللاردا ساقلىنىش ياكى ئىستېمالدىن قېلىپ قېلىش نىسبىتىنى ئۆلچەم قاتارىدا ئوتتۇرىغا قويىمىدۇق.

چاغاتاي تىلى بىرنەچچە مىڭلىغان ئەرەب - پارىس تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىقى ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلىنىدۇ، مۇنداق ئەرەب - پارىس تىلى سۆزلىرىنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاۋام خەلقى ئەلۋەتتە چۈشىنەلمەيتتى. چۈنكى، پەن - مەدەنىيەت بۈگۈنكىدەك تەرەققىي قىلىمىغان،

يىغلار يىمىنىڭ شىتتىن كىلبرى خىندائىمغە ايت

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ئۈچىنچى خىلى، «-ɣur، -qur// -kyr-gyr» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

كوركە چىقور كوز باشىمغە نى بلالار كىتورور

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

كە نى قىلماغور ايشنى قىلدىم هوس

(ئاياز: «جاھاننامە»)

(ئاياز: «جاھاننامە»)

توغماغور قىزى

اويغانماغور بخت (قارابەخت)

(«نەۋايى ئەسەرلىرى ئۈچۈن لۇغەت»)

6) رەۋىشداشلار

كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىدە قوللىنىلغان رەۋىشداشلار

ئاساسەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك. بىراق، نەۋايى

ئەسەرلىرىنىڭ نەزمىي شەكىللىكلىرىدە «-p، -ipan// -upan،

-ypan» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار بىرقەدەر

كەڭ قوللىنىلغان. شېئىرىيەتتىكى ئاھاڭدارلىق ئېتىبارى بىلەن

بۇ قوشۇمچىدىكى [p] تاۋۇشىنى [b] تەلەپپۇز قىلغانلىقى مۇل-

چەرلىنىدۇ. مەسىلەن:

دىر پىرى قولدا بان تىركوزدى مىدىن مېغىچە

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

خوبلار پوتراشيبان قوزغالىشور عشق اهلى

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

سىنى تىلاب تون و كون بس كە ايلابان تكبو

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

«-z، -aj، -ej» بىلەن ياسالغان بولۇشلۇق فورمىدىكى رە-

ۋىشداشلار ياكى بۇ خىل رەۋىشداشنىڭ يوقلۇق فورمىسى

«-majin، -mejın» مۇ نەۋايى ئەسەرلىرىدە خېلى قوللىنىلغان،

تېلىدىن (يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەر ئىككى ۋارىيانتىدىن) پەرقلەنىپ بىر تىل باسقۇچى تەشكىل قىلىشتا رول ئوينىغانلىقى راست. لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، لېكسىكا تىلدا پەقەتلا قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇ گرامماتىكىلىق قائىدىلەر بويىچە بىرىككەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. چاغاتاي تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ھەرقايسى دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى ئۆزلىرىنىڭ بىلىش سەۋىيىسى ئاساسىدا ئىشلەتكەن ئەرەب، پارىس تىلى سۆزلىرى پەقەت چاغاتاي تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدە - قانۇنلىرى ئىختىيارغا ئۆتكەندىلا رول ئوينىيالىغان.

چاغاتاي تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئىختىيارىدا ئەسەرلەپ قوللىنىلىش بۇ دەۋردىكى ئەرەب، پارىس تىلى سۆزلىرىنىڭ تەقدىرىدە مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالنى بارلىققا كەلتۈردى: يەنى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى خەلق جانلىق تىلىغا سىڭىپ، تۈركىي تىلدا بولمىغان چۈشەنچىلەرنى ئىپادىلەشتە داۋاملىق ئىدى. جاپايى رول ئوينىدى؛ يەنە بىر قىسمى بولسا پەقەت چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلى دائىرىسىدە قوللىنىلىش بىلەن قېپقىلىپ، كېيىنكى دەۋردىكى تىللاردا ئىسپمال قىلىنمايدىغان بولدى. مەسىلەن: دىر، ناصىح، ارشاد، مەغپچە، نىشار، گىلجىين، ناۋك، تىكىم، خىرد، سىلالىت، بىشەر، خىل، دىردىناك، ھامون، كام، اشىك، ساغر قاتارلىقلار مۇشۇ كېيىنكى ئەھۋالغا خاس.

چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىنىڭ يادروسى يەنىلا نەۋائى تىلىنىڭ لېكسىكىسىدۇر. نەۋائى تىلى لېكسىكىسى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدا ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرغان.

بىرىنچى، ئەرەب ۋە پارىس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە تەڭداش مەنىلىكلىرى بولسىمۇ، ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملاشقان سۆزلەر:

اقسوم ~ اخسوم (بوشاڭ)، ارموغان (ھەدىيە)، اتيقماق

ئەدەبىي تىلنىڭ گېزىت - ژۇرنال، كىتاب، كىنو - تىياتىر، رادىئو - تېلېۋىزىيە ... قاتارلىق زامانىۋى ۋاسىتىلەر ئارقىلىق خەلق ئاممىسى بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان، مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق ساۋاتسىز ھالەتتە تۇرغان شارائىتتا، ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىلا ئەمەس، ھەتتا ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلىدىغان بىر قىسىم تۈركىي تىلغا خاس سۆز - ئاتالغۇلارنىمۇ ساۋاتلىق بولمىغان ئاۋام خەلقىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى. يۇقىرىقىدەك زامانىۋى ۋاسىتىلەرگە ئىگە بولغان، كۆپچىلىك خەلق ساۋاتلىق بولغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەدەبىي تىل لېكسىكىسى بىلەن خەلق جانلىق تىلى لېكسىكىسى ئوتتۇرىسىدا يەنە مەلۇم ئارىلىقنىڭ بارلىقى ھەممىگە مەلۇم. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يەرلىك دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ ئىپتىخار، تاناسىپ، ئىجابىي، سەلبىي، نورمال، ئېكسپورت، ئىمپورت، تەرىپ، سەمىمىي، گېئولوگىيە، ئاتلىتكا، تەتقىقات، ئوبزور، ئىبارە، ئاسسىمىلاتسىيە، دىسسىمىلاتسىيە قاتارلىق سۆزلەرنى ھازىرمۇ ئاۋام خەلق چۈشىنىپ كەتمەيدۇ ياكى ئەڭ بولمىغاندىمۇ تولۇق چۈشىنىپ كەتمەيدۇ؛ ھالەت، تاسادىپىي، مۇساپە، مەشھۇر، تەدرىجىي، نىسبەتەن، سۈنئىي، سابىق قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ھال، تۇيۇقسىز، ئارىلىق، داڭلىق، ئاستا - ئاستا، قارىغاندا، ياسەما، بۇرۇنقى قاتارلىق سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، بىر دەۋردىكى ئەدەبىي تىل بىلەن ئۇنىڭغا ئاساس بولغان جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا لېكسىكىلىق جەھەتتىمۇ مەلۇم بىر ئارىلىق بولىدىغانلىقىنى، مەدەنىيەت - مائارىپنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا قاراپ بۇ پەرقنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىشىمىز كېرەك بولىدۇ.

ئەرەب، پارس تىلى تەركىبلىرىنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي

الدارماق — ئالدىرىماق؛ الاچوق — ئالچوق، كەپە؛
 ارتىلىماق — ئارتىلىماق، ئاشىماق؛ بىلىماق — بىلىمەك؛ بوترا-
 ماك — پىتىرىماق؛ داپقور — داپقور، نۆۋەت؛ قىلچاقچى —
 قالچاق، چىشى كېنىك؛ قىرماق — قارىماق، قارماپ تۇتۇش؛
 قىماچ — قىيپاچ؛ قاسىماق — قاپسىماق؛ قامغاق — قامقاق؛
 ايكىشماق — ئېكىشمەك، سۈركەشمەك؛ شىباق — شىۋاق؛
 الانك — ئالاق، ئوچۇقچىلىق؛ امراق — امراق، ئامراق؛
 سوغالماق — سوغالماق، قۇرۇماق؛ تونكولماق — تۇڭۇلمەك،
 ئۈمىد ئۈزۈلمەك؛ اوچا — ئۇچا؛ ايكاجى — ئېگىچە؛ ايكىرى —
 ئەگرى؛ دىك — دېدەك؛ دالباي — دالۋاي؛ يادىماق — يادىماق؛
 ايتىك — ئىتتىك، ئۆتكۈر؛ ايتورماق — يىتۈرمەك؛ ايش —
 كۈچ — ئىش — كۈچ؛ يورون — يۈرۈن؛ كوماچ — كۆمەچ
 قاتارلىقلار.

4. چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى

بۇ دەۋر XVII ئەسىرنىڭ بېشىدىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە
 بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ ئومۇمىي
 مى ئالاھىدىلىكى شۇكى، چاغاتاي تىلى بۇ دەۋردىكى ھەرقايسى
 خەلقلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا،
 ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىل-
 دى. جۈملىدىن، ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلەرىمۇ چاغاتاي تىلىنى
 مەلۇم دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ئەينى دەۋر شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى
 ئىپادىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇيغۇرلارغا كەلسەك، بۇ دەۋر نەۋايى مىراسلىرىغا ۋارىسلىق
 قىلىش خاھىشىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.
 بۇ دەۋردە، بىر تەرەپتىن، نەۋايى ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىگە
 كەڭ تارقالغان، نەۋايى دىۋانلىرىنىڭ ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ نەپىس
 نۇسخىلىرى بارلىققا كەلگەن ھەم ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تېكىستى.

(مەشھۇر بولماق)، اسىغ (پايدا)، اسرو (ناھايتى)، اوغان (قۇدرەتلىك، قادىر، خۇدا)، اوچوز (ئەرزەن)، اوجماق (جەنەت)، اوكوش (كۆپ)، اسروك ~ اسروك (مەست)، او-كوت (نەسەت)، اوكماك (مەدھىيىلىمەك)، اوكسوك (كەم)، بيتىك (خەت)، بيتىكچى (خەتتات)، تواجى (خەۋەرچى)، تموغ (دوزاق)، تانوق (گۇۋاھ)، قابوغ (دەرۋازا، ئىشك)، يازوق (گۇناھ)، يازغورماق (ئەيىپلىمەك)، يارلىقماق (مەر-ھەمەت قىلماق)، ياغىقماق (دۈشمەنلەشمەك)، اجون (دۇنيا، ئالەم)، تابوغ (سەجدە، خىزمەت)، چىغاي (كەمبەغەل)، بخ-شى (كاتىب، زىيالى)، قموغ (ھەممە) ...

ئىككىنچى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى ۋاسىتىسى ئارقى-لىق چاغاتاي تىلىدا داۋاملاشقان خەنزۇ تىلى سۆزلىرى:

تىنكلا - (听)، منك - (斑)، منكىز - (面子)،
منكىزلىك، منكزا - (يۇقىرىقى سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان «ئوخشە-ماق» مەنىسىدىكى پېئىل)، اينجو ~ يىنجو ~ اونجى - (珍珠)،
جىنك - (战)، يىنكىلىغ - (خەنزۇچە 样 سۆزىگە «لىغ» قوشۇم-چىسى قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەت)، سىورقا - (خەنزۇچە 慈 - رەھىم - شەپقەت سۆزىگە «ورقا» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان پېئىل، خۇددى «تاشىرقا، ياتىرقا، ئېچىرقا» پېئىللىرىدەك)،
سىورغال (تارتۇق، يۇقىرىقى پېئىل ئاساسىدا ياسالغان ئىسىم)،
توك - (冻)، كىمسان - (金钱) قاتارلىقلار.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر - قارلۇق تۈركۈمىدىكى باشقا تىللارغا نىسبەتەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن ياكى يېقىن تەلەپ-پۇزدا ۋە ئەينى مەنىدە ساقلىنىپ كېلىنىۋاتقان سۆزلەر:

• بۇ سۆز تاشكەنتتە 1972 - يىلى ئەلشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ 15 توملۇقىغا ئىلاۋە سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان «نەۋائى ئەسەرلىرى لۇغىتى» دە «ئالتۇنغا ئوخشاش يالتىراق سېرىق ماددا، برونزا» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ۋەھالەنكى، نەۋائىنىڭ «تاج ايله كىوتكە تىرتىپ ايلابان، بارى كىسان بىرلە تذهيب ايلابان» دېگەن مىسرالىرىدىن قارىغاندا، بۇ سۆزلەرنىڭ خەنزۇچە «金钱 (زەر بىپ)» ئىكەنلىكى روشەن. مەزكۇر لۇغەت، 312 - بەت.

تۆۋەندىكى پاكىتلاردىن كۆرگىلى بولىدۇ.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتە:

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇپ يېزىلىشى خېلى كۆپ، مۇنداق ئاجىزلىشىش كېيىنكى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋەزىن تەلىپىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

شاھقە بولدۇم يېقىن بارى ايلدىن. (ن. زىيائى)
سوزنى سوز مضمونىغە يتكورمايىن اولكارى قريب.
(موللاسالىھ)

يىما نامرد نانىنى اچلىقدا كر چىقسا جىنىنك،
اوتما نامرد كوبروكىدىن غرق اولوب اقسا تىنىنك.
(شەھىدى)

بۇ مىساللاردىكى «يېقىن، قىرىپ، جىنىنك، تىنىنك» سۆزلىرى ئەنئەنە بويىچە «ياقىن، قارىپ، جانىنك، تىنىنك» يېزىلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاجىزلاشتۇرۇش قانۇنىغا بويىسۇندۇرۇلغان ھالدا ئۇلارنىڭ تەلپۈزىدا qerip، teniq، dgeniq بولغانلىقى يېزىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بەزى سۆزلەر جانلىق تىل بويىچە سوزۇق تاۋۇش ئالدىغا بىر «h — ھ» كۆپەيتىپ يېزىلغان. مەسىلەن:

ھوكوز (ئەسلى اوکوز) — ئۆكۈز
ھەتتا بەزى دىئالېكتلىق پەرقلەرمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛
مەسىلەن:

يىز کوتاكنى يايور چاغدا تاپقۇسى
بوطمع دە بى توروق توروب ايرديم

(ئامى زەئىپ)
(ئامى زەئىپ)
ای شهیدی قالیغین قانداغ بولور حالینک سنینک
(شەھىدى)
بۇ مىساللاردىكى «يايور، توروق» سۆزلىرىدە خوتەن دىئال-

لىرىدە نەۋائى غەزەللىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، نەۋائىنى پىر - ئۇستاز تۇتقان شائىر - يازغۇچىلار كەينى - كەينىدىن مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىنىڭ كېيىنكى بىر كۆركەم مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئاپاق خۇجا ئەۋلادلىرىنىڭ بۆلۈنمىچىلىكىگە خاتىمە بېرىپ، شىنجاڭ زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نىسپىي تىنچ شارائىتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇنداق بىر يۈكسىلىش مەنزىرىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى.

XVII ئەسىردىن باشلاپ چاغاتاي تىلى نەۋائى ئەنئەنىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قەشقەر جانلىق تىلىنىڭ ئىجابىي ئامىللىرىغا يۆلىنىپ، ئاۋۋال جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ رايونلىرىدا خىرقىتى، خاراباتى، زەلىلى، ئابدۇرېھىم نەزىرى، مۇسا سايرامى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، خامۇش ياركەندى قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە، كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى رايونلىرىدا موللا بىلال (نازىم)، ئەھمەت غوجامنىياز ئوغلى، زوھورى، سېيىت مۇھەممەت قاشى ... قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە ئۆز تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇردى. بۇ دەۋردە شىنجاڭدا مەيدانغا چىققان ئەسەرلەرنىڭ، بولۇپمۇ يىرىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر شائىر ۋە يازغۇچىلىرىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ نەۋائىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھازىر بۇ دەۋرگە ئائىت قوليازىلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى بەزى چەت ئەل كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلانماقتا.

بۇ دەۋر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن نەۋائى ئەنئەنىلىرى داۋام قىلىشىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەركىبلىرى بىرقەدەر ئازىيىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلق جاندلىق تىلى ئامىللىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئەكس ئەتتى.

ھەم قاراروك بىرلە ھىنالو ايكاولان غزىنەچى (خزىنەچى)
بولسە سانك اوزرا يىنكاق اوروك ايكاولان وزىنەچى
(«مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ئابدۇقادىر داموللا)
بەزى جۈپ سۆزلەردە پارىچە يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى
«بە» نىڭ «مۇ» غا ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

الىب يوردى چانكىموزانى اويىمو اوى (موللا بىلال)
مۇنداق ئۆزگىرىشلەر بۇ دەۋرنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ئالا-
ھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
تىلىغا ئۆتۈشتە جانلىق تىلدا يۈز بەرگەن سان ئۆزگىرىشلىرىنىڭ
يېزىقتىكى ئىنكاسى ئىدى. شۇڭا، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرى-
مىنى چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش
باسقۇچى دېسىمۇ بولىدۇ.

بۇ دەۋردە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان نەچچە يۈزلىگەن ئۆي-
غۇر يازغۇچى، شائىرلىرى، تارىخچىلىرى، تەرجىمانلىرى مەي-
دانغا كەلدى. ئۇلار «مۇھەببەتنام ۋە مېھنەتكام»، «شاھنامە»
(تەرجىمىسى)، «كەلىلە ۋە دېمىنە» (تەرجىمىسى)، «تارىخى
ھەمىدىيە»، «تارىخى رەشىدى» (تەرجىمىسى)، «نەسرىي خەم-
سە»، «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»
قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى
ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ يۈكسىلىشىگە زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلى ۋە كىلىللىرى قاتارىدا تۆۋەندىكى شەخس-
لەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن: مۇھەممەت ئىمىن غۇجام قۇلى —
خىرقىتى، مۇھەممەت ئابدۇللا — خاراباتى، زۇلەيخا بېگىم،
مۇھەممەد سىدىق — زەلىلى، ئابدۇقۇمۇلى، مۇھەممەت ئىمىن
ئاخۇن شاھ ھىجران، خامۇش ئاخۇن ياركەندى، موللا پازىل،
ئابدۇرېھىم نىزارى، ئىمىنى، مەزھەرىي، غەيرەتى، موللا شا-
كىر، تۇردۇش ئاخۇن — غەربىي، موللا بىلال بىن موللا سەيىد

لېكتىدىكى z/r نۆۋەتلىشىش ئەكس ئەتكەن. ئەسلىدە «يارور، تويۇق» بولۇش كېرەك ئىدى، «قالىغىن» سۆزىمۇ «قارىغىن» بولۇشى كېرەك ئىدى.

2. لېكسىكىلىق جەھەتتە:

موللا پازىل، ئابدۇقادىر داموللا، ئامى زەئىپ (قۇلئەلم)، موللا سالھ، ئابدۇجېلىل داموللا ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە (بۇ ئەسەرلەر XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەئەللۇق) ئەينى دەۋردە خەلق جانلىق تىلىدا قوللىنىلغان ياكى خەلق جانلىق تىلىدا يېڭىدىن قوللىنىلىشقا باشلىغان «غولدى — كالتەك، لىگىرچىلىق، فۇقراچىلىق، لوڭقا، چىفەر قوت، سانگ، شەنجانگ. زاكو — توسما، ايليكتىرىق — ئېلېكتىر، داچەن (大钱)، يودا — (بۇ سۆز خەنزۇچە 药 — دورا سۆزىگە -la, -da- قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

3. گرامماتىكىلىق جەھەتتە:

تۈس فورمۇلىلىرى كەڭ قوللىنىلغان، ھەتتا بەزىلىرى سىنىپنىڭ فورمىغا ئايلانغان.

پېشقالى تۇرساق

(«مېۋىلەر مۇنازىرىسى» ئابدۇقادىر داموللا)

(ئامى زەئىپ)

كوموب ايتىپ

بولسامدى عشق شەيدى يول بىرسىدى رشىدى

(شەھىدى)

سوراق يۈكلىمىسى «مۇ» بەزەن قىسقارتىلغان.

قىلىچ بولامدو نىمە اولتوروركا ايكي قاشىنىك

(مەشھۇرى)

ئوتتۇرا چاغاتاي تىلى دەۋرىدىكى بىز قىسىم ئىملا ئەنئەنىلىرى، ھەتتا ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭمۇ ئەسەرلەر بويى ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان يېزىش ئۇسۇللىرى بۇزۇلىدۇ. مەسلەن:

بولۇپمۇ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن
 خاراكتېرلىنىپ، ئەينى دەۋردىكى جانلىق تىلدىن خېلى دەرىجىدە
 يىراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ئۆزىگە ئاساس بولغان
 جانلىق تىلنىڭ ئاسان ئۆزگىرىپ كەتمەيدىغان بىر مۇنچە تۈپ
 قائىدىلىرىنى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قالغان. شۇنىڭ-
 دەك ناھايىتى ئاستا بولسىمۇ، شۇ دەۋر جانلىق تىلىنىڭ تەرەققى-
 ياتىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئالاقە ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ
 ماڭغان. بولمىسا، ئۇ شۇ دەۋردىكى ساۋاتلىق كىشىلەرمۇ چۈش-
 ەلمەيدىغان ئۆلۈك تىلغا ئايلىنىپ قالغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە،
 ئۇنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى، كلاسسىك دەۋرى ۋە كېيىنكى دەۋر-
 لىرى ئوتتۇرىسىدا بەزى پەرقلەرنىڭ بولۇشى ئۇنىڭ بىر قېلىپتا
 تۇرۇپ قالماستىن، تەرەققىي قىلىپ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
 بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇنى «سۈنئىي تىل» دېيىشكە بولمايدۇ.
 ئا. م. شېرباكىمۇ ئۇنى «سۈنئىي تىل» دېيىشكە قوشۇلماي-
 دۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن ئېيتقاندا، كونا ئۆزبېك
 ئەدەبىي تىلى (چاغاتاي تىلىنى دېمەكچى) بىلەن جانلىق تىل
 ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ھەم كەسكىن بىر چېكىنى ئايرىپ چىققۇدەك
 پەرق يوق. ئەمەلىيەتتە، بابۇرنىڭ ئەدەبىي تىل (يېزىق تىل)
 بىلەن ئادەتتىكى خەلقنىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە
 ئوخشاشلىق توغرىسىدىكى بايانغا ئىشەنمەسلىك پوزىتسىيىسىدە
 تۇرۇشقا ھېچقانداق ئاساس يوق». شېرباك بۇ يەردە بابۇرنىڭ
 «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى «(ئەنجاننىڭ) ئاھالىسى تۈرك-
 تۇر، شەھىرى ۋە بازىرىدا تۈركىي (تىلنى) بىلمەيدىغان ئادەم
 يوق، ئاھالىسىنىڭ تىلى يېزىق تىلىغا ئۇيغۇن، چۈنكى مىرئەل-
 شىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى ھىراتتا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ،
 لېكىن مۇشۇ تىل بىلەن يېزىلغان» دېگەن سۆزلىرىنى نەزەردە

• ئا. م. شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى».

ھۈسەينخان — تەجەللى، ئىبن يۈسۈپ خوتەنى، ئەھمەدى،
 ئابدۇللا ئاخۇن شېرىپ ئوغلى — خەستە، ئابدۇجېلىل داموللا
 ھاجى مۇھەممەت روزى — شەھىدى، سالاھى، مەھزۇن، موللا
 ھەيدەر — مىسكىن، نوبىتى، قەلەندەر، ئېمىر ھۈسەين —
 سەبۇرى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي، گومنام، مۇھەممەت تۆ-
 مۇر، ئۆمەر باقى، موللا يۈنۈس ياركەندى، ئىبراھىم مەشھۇرى،
 سېيىت مۇھەممەت قاشى، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» نىڭ
 ئاپتورلىرى (؟)، مۇھەممەت رەسۇل شەۋقى، نورۇز ئاخۇن —
 زىيائىي، موللا سىدىق ياركەندى، موللا قۇربان، مۇھەممەت
 نىياز بىن ئابدۇغوپۇر، مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى، خۇجا يارىن
 مۇھەممەت شەھىيارى — غەربىي، ئامىي، ئىسمىتۇللا بىن نېمە-
 تۇللا — مۆجىزى، شەمسەددىن ئەلى يېڭىسارى، ئىسمائىل ھاجى
 زوھورى ۋە باشقىلار.

3

چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن مۇناسىۋىتى

ۋ. ۋ. رادلوف چاغاتاي تىلىنى «سۈنئىي تىل» دېگەندە
 ئۇنىڭ خەلق جانلىق تىلىدىن يىراقلاشقان تەرىپىنى بەك مۇبالىغە
 قىلىۋەتكەن. ئەمەلىيەتتە، چاغاتاي تىلى گەرچە يېزىق ئەدەبىي
 تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىرمۇنچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئامىلى-
 لىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىگە نۇرغۇنلى-
 غان ئەرەبچە - پارىسچە سۆز - ئىبارىلەرنىڭ كىرگەنلىكى ۋە
 ئەرەب - پارىس تىللىرىغا خاس بولغان بىرمۇنچە گرامماتىكىلىق،

خۇن، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بۇ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان. توغرا، چاغاتاي تىلى ناھايىتى كەڭ زېمىن-دا قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. لېكىن، بۇ تەسىرلەر ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمىگەن. شۇڭا، مەلۇم بىر جانلىق تىلنىڭ، مەسىلەن، ئەنجان تىلىنىڭ ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغانلىقى بۇ جانلىق تىلنىڭمۇ شۇ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولغان ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. بىز بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يورۇتۇش ئۈچۈن نەۋائى تىلىدىكى مۇھىم نۇقتىلارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈك. بۇنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، مۇنداق سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق نەۋائى تىلىدىكى ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھازىرقى زاماندىكى بۇ ئىككى ئەدەبىي تىلنىڭ قايسىسىدا كۆپرەك داۋاملاشقانلىقىنى ئېنىقلاپ، چاغاتاي تىلى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلنىڭ تەۋەلىكىگە ئويىپىكتىپ باھا بەرگىلى بولىدۇ. بىز تۆۋەندە مۇھىم تىل ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە نەۋائى تىلى بىلەن بۇ ئىككى تىلنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

1. نەۋائى تىلىدا خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش [o]، [θ]، [u]، [y] دىن ئىبارەت 4 لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسىنىڭ بارلىقىنى نەۋائىنىڭ ئۆزى «مۇھا-كىمەتۈل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە «ot — ئوت، —θt — ئۆت، —ut — ئۇتماق، —yt — ئۈتلىمەك؛ —toz — توزماق، —tθz — تۆزمەك، —tuz — تۈز، —tyz — تۈز، —tor — تور، —tur — تورماق، —tyr — تۈرمەك، —tθr — تۆر» دېگەن مىساللار

تۇتىدۇ. بىراق ئا. م. شېرباك بۇ ئەدەبىي تىلدىن ياكى نەۋايى تىلىدىن كەسكىن پەرقلىنمەيدىغان، بەلكى ئۇنىڭغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلنى، جۈملىدىن بابۇر ئېيتقان ئەنجان تىلىنى ئۆزبېك تىلى ھېسابلايدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن بۇ ئەدەبىي تىلنى (چاغاتاي تىلىنى) «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتىغانلىقىنى قەيت قىلدۇ. «چاغاتاي تىلى ياكى ئۇنىڭ كلاسسىك شەكلى بولغان نەۋايى تىلى شەكىللەنگەن چاغدا، بۇ ئەدەبىي تىلغا ئۇيغۇن بولغان جانلىق تىلدا (يەنى ئەنجان تىلىدا) سۆزلەشكۈچىلەر تېخى ئۆزبېك-لەشمىگەن تۇرسا، قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ جانلىق تىلى ئۆزبېك تىلى بولۇپ قالىدۇ؟» دېگەن سوئالغا شېرباك بىۋاسىتە جاۋاب بەرمەيدۇ.

بىز بابۇرنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىدىن گۇمانلانمايمىز. ھەقىقەتەنمۇ چاغاتاي تىلى ياكى ئۇنىڭ كلاسسىك شەكلى بولغان نەۋايى تىلى بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا ئېنىق ھەم كەسكىن بىرچەكنى ئايرىپ چىققۇدەك پەرق يوق ئىدى، لېكىن بىز ئا. م. شېرباكنىڭ «بۇ جانلىق تىل ئۆزبېك تىلى ئىدى» دېگەن قارىشىغا قوشۇلمايمىز. بابۇرنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزى ئەنجان تىلىنىڭ ئۆزبېك تىلى ئىكەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى دەل ئەكسىچە ئۇنىڭ «قەشقەر تىلى» ياكى ئۇنىڭ بىر شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى ۋارىيانتى پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى تۈپ قائىدىلىرى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى شۇ ئىككى ئەدەبىي تىلغا ئاساس بولغان ئىدىقۇت ۋە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلىدىن كەلگەن. ئۇ مەيلى قانداق تىل، قانداق دىئالېكت شارائىتىدا قوللىنىلسا.

ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىش ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىر-
قى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش. لېكىن،
ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل
ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىكى ماسلىشىش قائىدىسى ئاساسەن
ئەمەلدىن قالغان بولۇپ، بۇ ھال ئەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئوخشاش قۇرۇلمىدا كەلگەن نۇرغۇن-
لىغان سۆز ۋە گرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنىڭ ھازىرقى زامان
ئۆزبېك ئەدەبىي تىلى بىلەن پەرقلەنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
مەسىلەن:

تۈپ سۆزلەردە:	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
ئەۋايى تىلىدا	ئوغۇل	ўғил
اورون	ئورۇن	ўрин
اوتون	ئوتۇن	ўтин
بولوت	بۇلۇت	булит
اتا	ئاتا	эта

قوشۇمچىلاردا:	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
ئەۋايى تىلىدا	كۆڭلۈم	кўнглим
كونكلام	يۈزۈڭ	юзинг
يوزونك	كۆردۈڭ	кўрдинг
كوردونك	تۇتتۇم	тутдим
توتتوم	بولۇپ	булиб
بولوب	سۈرمەك	сурмок
سورماك	توقۇلغان	тўқилган
توقۇلغان	تۇتۇلسۇن	тутилсин
توتۇلسون	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى-	

ئارقىلىق ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ئىككى بولۇپ، ئۇنىڭدا تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇشلارغا بىرىكىپ كەتكەن. 2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش مەسىلىسى.

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇملۇق ھالەتتە ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقىتىپ [ε] غا، كەينىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى بىلەن بەزىدە [o] ۋە [θ] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىشىغا قارىتىلغان. تۈركىي تىللار ئىچىدە بۇ ھادىسە پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىلا بار بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن تارتىپ باشلانغان. نەۋائىي تىلىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بۇ ئالاھىدىلىككە ھازىرمۇ ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

نەۋائىي تىلىدا: توشوك، اوتوك، اوجوق

ئۇيغۇر تىلىدا: تۆشۈك، ئۆتۈك، ئوچۇق

ئۆزبېك تىلىدا: otjik، etik، tejik

بۇ يەردە ئۆزبېك تىلىدا كۆرۈلۈۋاتقان [ε] ھەرگىز [ε] تاۋۇشىنىڭ كونكرېت تىل شارائىتىدا ئاجىزلىشىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان [ε] نىڭ ئەركىن ۋارىيانتىنىڭ قېلىپلىشىشى.

3. باشقا تۈركىي تىللاردىكى، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا لەۋلەشتۈرۈپ [o] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئا. م. شېرباك چاغاتاي تىلىدا [a] تاۋۇشىنىڭ لەۋلىشىش خاھىشى بارلىقىنى ئېيتىسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق پاكىت كۆرسەتمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە نەۋائىي تىلىدىكى [a] تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدا لەۋلەشكەنلىكنىڭ ھېچقانداق ئالامىتى كۆرۈلمەيدۇ. 4. نەۋائىي تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى ۋە لەۋ

خەۋەرلىك ياردەمچىسى «دور»

ئۆزبېك تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	نەۋائىي تىلىدا
сўздадир	سۆزدەدۇر	سوزدادور
кародир	قارادۇر	قرادور
хушдир	خۇشتۇر	خوشتور

جهاندا ادمى نىنك اعتبارى سوزدادور يوقسە -
(نەۋائىي: «كۈللىيات»)

كە نىسانى بولوت يىنكىلىغ قرادور
(نەۋائىي: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
چو معشوق اهل ايماستور چارە خوشتور
(نەۋائىي: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

سوراق يۈكلىمىسى «tu»
بولورمۇ~ بولارمۇ
буларми

كىشى اوز جانىدىن تويماق بولورمۇ
(نەۋائىي: «پەرھاد ۋە شېرىن»)
6. باش بوغۇمىدا [a]، [ε] كەلگەن بىرقىسىم سۆزلەرنىڭ
ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [i] ياكى [i] تاۋۇشلىرىنىڭ لەۋلىشىشى
ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولۇپ، بۇ
ھادىسە نەۋائىي تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدە كىلا داۋام-
لاشقان. لېكىن، مۇنداق ھادىسە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا
كۆرۈلمەيدۇ، مەسىلەن:

ئۆزبېك تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	نەۋائىي تىلىدا
олтин	ئالتۇن	التون
ортик	ئارتۇق	ارتوق

دەك لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن قۇرۇلغان نۇرغۇنلىغان قوشۇمچە ۋە ياردەمچىلەر ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن كېلىدۇ. مەسىلەن: قوشۇمچىلاردا:

مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى «-dur ، -tur // -dyr ، -tyr» (ياكى «-uz ، -quz // -gyz ، -kyz»)

نەۋايى تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزبېك تىلىدا

ياندۇر - ياندۇر - ендир-

كويدور - كۆيدۈر - куйдир-

چاپتور - چاپتۇر - Чоптир-

كىلتور - كەلتۈر - келтир-

كورگوز - كۆرگۈز~ كۆرسەت - кўргаз

مىساللار:

گل چاغى بىلبىل كە ھەر كل غە ترنم كورگوزوب.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

پند ايشيتماي نقد ايمانيمنى الدوردونك باريب

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

اوتتورور ھجران تونى اولسام ھم ارمان قالماغى

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

ئۈچىنچى شەخس بۇيرۇق رايى قوشۇمچىسى: «-sun»

«-syn» .

ياسالسون بارچە ايىن بىرلە زىبا

توتولسۇن بارىغە اكسون دىيا

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

ياردەمچىلەردە:

تىن نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى قوليازىملىرى مۇشۇ قائىدەگە بويسۇندۇرۇپ كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئەسلى ھادىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

خوبلوقىدا اول حنىم اولقى لارغا اوخشاماس

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

ياغلىقىنىڭ زخمىمغە باغلارغە نە حدكىم اىستاسانك

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

كوكراكىمدور چرخىنىڭ پىراھنىدىن چاكراك

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

كويكە ماۋى ياغلىقىنىڭ نى يوزدىن المى ھەر زمان

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

گرامماتىكىلىق جەھەتتە:

1. ئا. م. شېرباكنىڭ قاراشلىرى بويىچە چاغاتاي تىلى ئۆزبېك جانلىق تىلىغا ئاساسلانغان بولسا، ھازىرقى ئۆزبېك جازىقى تىلىدا ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش پەرقلىنىمىگەندەك، چاغاتاي تىلىدىمۇ پەرقلىنىمىگەن بولاتتى. ۋەھالەنكى، بىز نەۋائى تىلىدا بۇنىڭ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاشلا پۈتۈنلەي پەرقلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

رقيبا بى سر و پالەرنى سىن اغرىتماغىل زىنھار.

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

قايسى كوثرىنىڭ زالالى ابھىوا نىنكچە بار.

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

سنىنىڭ ھسنونك مىنىنىڭ عشىم عجايىب انس توتمىشلار.

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

كورماك انى چون ھدىم يوق منى جانان تانىماس.

(نەۋائى: «كۈللىيات»)

2. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى نەۋائى تىلىدىمۇ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «-tin، -dīn» بىلەن

оз фин

ئازغۇن

ازغون

белгн

بەلگۈ~ بەلگە

بیلگۈ

7. نەۋايى تىلىدىكى بىرقىسىم سۆزلەر ۋە بىرقىسىم قو-
شۇمچىلارنىڭ ئاخىرىدىكى [لا]، [g] تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىدا ئەينەن ساقلانغان ياكى [q]، [k] گە ئايلانغان
بولسىمۇ، ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا ياكى [ز] غا ئايلاندى،
ياكى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ كېيىنكى فونېتىكىلىق ھادىسە ئوغۇز -
قىپچاق تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىدۇر. مەسىلەن:

سۆزلەر:

кандай

قانداق

قانداغ - قانداق

шундай

شۇنداق

شونداغ - شونداق

мундай

مۇنداق

مونداغ ~ مونداق

قوشۇمچىلار:

سۈپەت ياسىغۇچى «-li، -li» «-lig، -li» ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم ياسىد-
غۇچى «-lik، -liq» بىلەن بىرىكىپ «-lik، -liq» كە ئۆزگىرىپ
كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزبېك تىلىدا تامامەن چۈشۈرۈپ قالدۇرۇل-
دۇ. مەسىلەن:

ў тли

ئوتلۇق

اوتلوق

кучли

كۈچلۈك

كوچلوك

турли

تۈرلۈك

تورلوك

юзли

يۈزلۈك

يوزلوك

дардли

دەرتلىك

درдлиغ

8. نەۋايى تىلىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [q]، [k]
تاۋۇشلىرى مۇقىم. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا، بو-
لۇپمۇ ئۇنىڭ قەشقەر ۋە خوتەن شىۋىلىرىدە شۇنداق، ھازىرقى
زامان ئۆزبېك تىلىدا [k]، [g] گە ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ سەۋەب-

مەرىپەت يورۇتقاي يولۇڭنى سېنىڭ.

(ئا. ئۆتكۈر)

زەر چېچىپ ئۆتكەي بېشىمغا كۆكتە قۇياشنىڭ سېنىڭ.

(ر. جارى)

خەلق جانلىق تىلىدا:

بارىمەن دەپسە بارغاي، تۈرىمەن دەپسە تۇرغاي.

ۋەھالەنكى، بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا ئاسا.

سەن قوللىنىلمايدۇ.

4. خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش، نەۋايى

تىلىدىمۇ ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى билув (بىلىش)،

борув (بېرىش)، ишлов (ئىشلەش) شەكىلىدىكى قىپچاق تىلىغا

خاس ئىسىمداشلار ئۇچرىمايدۇ.

5. ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن بېرى قوللىنىلىپ كېلىنىۋاتقان

تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن: «-ky، -gy// -qu، -yu»

بىلەن ياسالغان ئىسىمداشلار نەۋايى

تېلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

دېدى عشق ايچرە قتلىنك حكىمى ايتكوم

دېدى عيشقىدا مقصودوم غە ييتكوم.

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

كوروب كوزكودا نيكيم كوركوسيدور.

كە دوران باشىغە كىلتوركوسيدور.

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

كە اژدر بيرلا بولغونكدور هم اورد.

كەندىن چىقفوسى افلاك اوزا كرد

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بۇ خىل ئىسىمداشقا «-lyk، -luq» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇ-

لۇشى بىلەن ھاسىل بولغان زۆرۈرىيەت مەيلى نەۋايى تىلىدا كەڭ

قوللىنىلغان. مەسىلەن:

دېدى اول يان جنيت سوركولوكدور،

ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن بۇ قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا
ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىدىكىدەك «-ten ، -den» بىلەن، بەزىدە
«-nen» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزبېك تىلىدا

ёшдан

يېشىدىن

ياشىدىن

кулмоқдан

كۈلمەكتىن

كولماكتىن

3. نەۋايى تىلىدا پېئىلنىڭ «-aj ، -qaj ، -gej// -kej»
قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان كەلگۈسى زامان خالاش رايى ناھايىتى
كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

چنانچە بولماي اهل فناغە انجمن حاجت.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بىر كۈن اھىمىدىن اوشول بد مھر كونكلى يوشاغى

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

منكانى حدكە قىلغايىمىن تامل

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

يوق اول گوھرکە چون تفراققە قالغاي

ياغ استىغە قالغاي چون اوشالغاي

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بۇ شەكىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتىكى تەكەل-

لۇپ سۆزلىرىدىمۇ، يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ، خەلق جان-

لىق تىلىدىمۇ ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

تەكەللۇپ سۆزلىرىدە: ھارمىغايلا، مۇبارەك بولغاي، تەڭ

قېرىغايىسىلەر.

يازغۇچىلار ئەسەرلىرىدە:

ئاشىق سۆيگۈ گۈلىنى كۆكسىگە تاققاي

(ئىمىن تۇرسۇن)

ئانا سۈتى ئاقارتقاي دىلىڭنى سېنىڭ،

«-ky, -gy// -qu, -yu» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ئىدىمداشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپرەك تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن بىرىككەن ھالدا «بار»، «يوق» سۆزلىرى ۋە «كەلمەك» پېئىلى بىلەن بىللە كېلىپ ئىستەك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكۈم بار.
 سېنىڭمۇ بارغۇڭ بارمۇ؟ مېنىڭ بارغۇم يوق.
 ئۇنىڭمۇ سۆزلىگۈسى كېلىۋاتىدۇ.
 سېنى بەك كۆرگۈمىز كەلدى.
 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇنىڭ ئۈچىنچى شەخس شەكلى كەلگۈسى زامان مەنىسىدىمۇ قوللىنىدۇ. مەسىلەن:
 گۈل باراقسان بولغۇسى سۈزۈك ھاۋادا،
 سەردانىسى گۈللەرنىڭ تاپقۇسى راۋاج.
 (ئىمىن تۇرسۇن)

ئۇنىڭدىكى سەنئەت، مۇھەببەت،
 ماڭا مەڭگۈ دەرمان بەرگۈسى.

(ت. سامساق)

بۇ ئىسىمداشنىڭ «-lyk, -luq» قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان شەكلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خۇددى نەۋائى تىلىدەكلا زۆرۈرىيەت مەيلى ئۇقۇمنى بىلدۈرۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن:
 ئۈزگۈلۈك ئايىنى چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن،
 تۇتقۇلۇق تاشپاقىنى ئوكيان - دېڭىزلار تەكتىدىن.
 («ماۋزېدۇڭ شېئىرلىرى» (تەرجىمىسى))

بۇ ئىسىمداشقا «-tʃi» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ ھەرىكەت سۈبېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىمداشلارنى ياساش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈنۈملۈك. مۇنداق ئىسىمداشلارنىڭ بەزىلىرى ئىسىملىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇغۇچى، يازغۇچى، كەلگۈچى، كۈتكۈچى، ئاۋاز بەرگۈچى، ئىلتىماس قىلغۇچى.

بو ايش كر واقع اولسه كوركولوكدور.

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

بو يول ايرور چو اهل ملالتغه بارغولوق.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

اي جانلار افتى سنكا جانيمدور الغولوق.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ ئىسمىداشقا «-tʃi» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن
ھاسىل بولغان سۈبېيېكتىپ ئىسمىداشلارمۇ نەۋايى تىلىدا كۆپ
ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

قالىب بىل اورغۇچى بالچىق ارا پست

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

كە ايلاب كوركوچى ھوشىنى زایل

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

خبر بىركوچى صراف كهرقاش

(نەۋايى: «پەرھاد ۋە شېرىن»)

لالە قانىن توككوچى اينىك نفاقيدور ھنوز

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

بۇ ئىسمىداشقا «-dek» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان «بارغودىك، يارغودىك، كىلكودىك، بىلگودىك، ايتقودىك، قايتقودىك، اورغودىك، سورغودىك» قاتارلىق شەكىللەرنى نەۋايى ئۆزىنىڭ «مۇھاكىمەتۈل لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە ئۆز تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرسەتكەن ھەم «بىر ئىشنى گۇمان بىلەن بىر كىشىگە باغلايدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ شەكىل نەۋايى تىلىدا مۇنداق كېلىدۇ:

كىم ايرور قتلىمغه اول جان و جهان قاىغورغودىك

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

شوم رقيبلا كورسەلار ايتدىك قباب اولتوركوچى.

(نەۋايى: «كۈللىيات»)

تېلى لېكسىكىسىنىڭ (ئاساسەن تۈركىي تىلغا خاس سۆزلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ) قانچىلىك سالماقنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن 1972 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. بۇ سۆزلەر بۇ لۇغەتكە ئىزاھلاشقا تېگىش. لىك چۈشىنىكسىز سۆزلەر قاتارىدا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەينى بويىچە ياكى ئازراق ئۆزگەرگەن ھالدا قوللىنىلىۋاتقان ئادەتتىكى سۆزلەردۇر.

تۇرغۇن سۆزلەر:

نەۋايى تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
اوغلاق - oɣlaq	ئوغلاق
اۋى - uj	ئۈي
الانك - alaŋ	ئالانك
يوقسول - joqsul	يوقسۇل
يۈرۈن - jurun	يۈرۈن
كوماچ - kometʃ	كۆمەچ
قابان - qaban	قاۋان
شۈك - ʃyk	شۈك
مولدور - mɵldyr	مۆلدۈر
ياغلىغ - jaɣliɣ	ياغلىق
يارغاغ - jarɣaɣ	يارغاق
تۈزلۈك - tuzluq	تۈزلۈك
تورقە - torqe	تورقا، تورقا - تاۋار

بۇ ئىسىمداشقا «-dek» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن
ھاسىل بولغان قۇرۇلما ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى
رولدا كېلىدۇ:

(1) ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىپ، ئېنىقلانغۇچىنىڭ سۈپىتى
ياكى مىقدارىنى بىلدۈرىدۇ ياكى ھالەت بولۇپ كېلىپ، ھەرىكەت
نىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

بەش كۈنگە يەتكۈدەك ئۇن بار.

تونۇشتۇرغۇدەك تەجرىبەم يوق.

ئىچسەڭ، تەسىر قىلغۇدەك ئىچ.

(2) خەۋەر بولۇپ كېلىپ (بىرىنچى، ئىككىنچى شەخستە
شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ)، ۋاسىتىلىك بايان مەيلىدىكى
ھازىرقى زامان - كېلەر زاماننى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يەرگە سەنمۇ بارغۇدەكسەن.

ئاڭلىشىمچە ئۇ ناخشىنى ياخشى ئېيتقۇدەك.

تاپقۇدەكسەن مۇندىن ئارتۇق قايسى بەختنى ئەمدى مەن.

(ت. ئېلىيوف)

ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا «-ky، -qy//gy، -yu»
قوشۇمچىسى بىلەن ياسالغان ئىسىمداش ۋە ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى
قوشۇمچىلار بىلەن كەلگەن شەكىللىرى قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭ
«-tʃi» قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەن شەكلى ئورنىدا «-w» لىق
ئىسىمداشقا «-tʃi» قوشۇمچىسى قوشۇلغان شەكلى قوللىنىلمايدۇ.
مەسىلەن:

к ораловчи

оқ ловчи

ўқувчи

لېكسىكىلىق جەھەتتە:

گەرچە لېكسىكىلىق تەركىبلەر بىر تىلنىڭ ئىككىنچى بىر
تىل بىلەن بولغان ئىچكى باغلىنىشىنى ئىسپاتلاشتا فونېتىكىلىق
ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىغا قارىغاندا ئانچە ئاساسىي ئورۇندا
تۇرمىسىمۇ، لېكىن نەۋائى لېكسىكىسىدا ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر

پېئىللار:

نەۋائى تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
aldaramaq - الداراماق	ئالدىرىماق
aldaratmaq - الداراتماق	ئالدىراتماق
aziqmaq - ازىقماق	ئېزىقماق
arʁadamaq - ارغاداماق	ئاغدىماق
buʁurʁanmaq - بوشورغانماق	پۇشۇرقانماق
putramaq - بوتراماق	پىترىماق
jadamaq - ياداماق	يادىماق
jarmaʁmaq - يارماشماق	يارماشماق
yrgydemek - اوركودماك	ئۇگدىمەك
maʁmaq - مانىقماق	مانىقماق
maʁdurmaq - مانكدورماق	مانكدۇرماق
soʁalmaq - سوغالماق	سوغالماق
bordamaq - بورداماق	بوردىماق
buhstatmaq - بوخساماق	بۇخسىماق
domsajmaq - دومسايماق	دومسايماق
jajqamaq - يايقاماق	يايىقماق
tθzmeʁ - توزماك	تۈزىمەك
yrkmeʁ - اوركىماك	ئۈركىمەك
omunmaq - اومونماق	ئومۇنماق
artilmaq - ارتىلماق	ئارتىلماق

تونك	تونك - ton
يېلىك	يالىنك - jalin
ئامراق	امراغ~امراق - amraǵ~amraq
سۈزۈك	سوزوك - syzyk
يېلىن، ئوتنىك يېلىنى	يالىن - jalin
ئىتتىك	ايتىك - itik
ياماق	يارماق - jarmaq
تاپان	تابان - tapan
ئېرىن	ايرين - erin
تۈترۇق	توتروق - tutruq
ئېگىچە	ايگاجى - egetji
تۇغقان	توقغان - tuqǵan
ئەڭلىك	اينكلىك - enlik
ئىلىك	ايلىك - ilik
دالدا	الدا - dalda
داپقۇر	داپقور - dapqur
دېدەك	ددك - dedek
تېپىنگو	تپانكو~تېپىنگو - tepengy~tepingy
ياپپاك	ياپپانك - jajpaŋ
سۆكسۆك	سوك - s0ks0k

چى يېپىق بوغۇم تەركىبىدە كېلىدىغان [e] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [ɛ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
يىتماس Jetməs	يەتمەس etmac	
كىتتىم kettim	كەتتىم ketdim	
ايتماس etməs	ئەتمەس etmac	
يىر jer	يەر er	

3. نەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا «y|, i|» بوغۇملىرىنىڭ بېشىدا كەلگەن [t] تاۋۇشى بىلەن «yt|, at|» بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلگەن [s] تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [t] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
توشومدا ty ymde	چۈشۈمدە тушумда	
تىشنىڭ tI jɪŋ	چىشنىڭ тишинг	
ساجىپ sat ip	چىچىپ сочиб	
ساجىپنىڭ sat jɪŋ	چىچىنىڭ сочинг	

4. نەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا پېئىل - men نىڭ p- لىق رەۋىشداش شەكلىگە men - (ئۆزبېك تىلىدا - men) قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىنچى شەخس خەۋەر شەكلى ھازىر - قى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا p - لىق رەۋىشداشتىن كېيىن «-tur>-ti» ئاندىن كېيىن «-men» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا	ئۇيغۇر تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
كويدورۇپمىن kɔjdyrypmen -	كۆيدۈرۈپتىمەن	куи

ئىتتىمەك	یتیمەك - itimek
یۈتمەك، یتمەك	ییتمەك - jitmek
یۈتۈرمەك، یۈتۈرمەك	یتۈرمەك - ityrmek
سیرىلماق	سیرىلماق - sijrilmaq
تىكىلمەك	تىكىلمەك - tikilmek
تولغىماق	تولغىماق - tolğamaq
تولغاشماق	تولغاشماق - tolğajmaq
تۈرمەك	تۈرمەك - tyrmek

بىز يۇقىرىدا ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدىكى نەۋايى تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئوخشىمايدىغان مۇھىم نۇقتىلارنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ نەۋايى تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن ئوخشىمايدىغان نۇقتىلار بار. بۇلارنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ ئاجىز-لىشىپ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا [e] بىلەن، كېيىنكى بوغۇملىرىدا [i] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى نەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆزبېك تىلىدا

باشىدا بېشىدا бошида

جانىم جېنىم жоним

اياغىغا ئايغىغا аёғига

انكلادى ئاڭلىدى онглади

2. نەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا بىرىن-

نى ئەكس ئەتتۈرىدىغان پەرقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇ پاكىتلار نەۋائى تىلىنىڭ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋىيىنىمۇ ئۇيغۇر خەلق نوپۇسىنىڭ 90 پىرسەنتتىن ئارتۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزىي دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەبىئىي يوسۇندا نەۋائى تىلىدىكى ماھىيەتلىك قائىدىلەرگە ئەينەن ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدا بولسا ئەھ-ۋال باشقىچە. «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى» ناملىق ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي سىمبولىكىنى بەلگىلەش مەزگىللىرىدە بەزىلەر «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، ئۇنىڭغا بەزىبىر ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزۈش پىكرىدە بولغان بولسىمۇ، لېكىن مۇنداق پىكىرنىڭ قەتئىي رەت قىلىنغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

دەل شۇ ئەسەرنىڭ ئۆزىدە «نەۋائى تىلىلا ئەمەس، بەلكى XIV—XIII ئەسىر يادىكارلىقلىرى تىلىمۇ كونا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەينى ئۆزى، شۇڭا بۇ يادىكارلىقلار تىل جەھەتتىن ھازىرقى زامان كۈنگىچە ئۆز ئاساسىنى ساقلاپ قالغان، ئۇلار ھازىرقى تىلغا تەرجىمە قىلىنمىسىمۇ، ئۇلارنى ئۆزبېك خەلقى بىمالال چۈشىنەلەيدۇ»²² دەپ ھېسابلىغان. ئاپتورلار بۇ يەردە چاغاتاي تىلىنىڭ (ماھىيەتتە نەۋائى تىلىنىڭ) ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىغا ئاساس بولالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ قىلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ چاغاتاي تىلى ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىغا ئاساس بولالمايتتى، چۈنكى بۇ تىلنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى، خۇددى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئېتنىك

• * * «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»، 36 - ، 37 - ۋە 28 - بەتلەر.

яқибмин — jaqipmen	يېقىپتىمەن	ёқибман
توزوبمين — tyzypmen	تۈزۈپتىمەن	тузибман
اوروبمين — urpmen	ئۈرۈپتىمەن	урибман

5. نەۋايى تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىدا پېئىل. نىڭ ئۈچىنچى شەخس خەۋەر شەكلىنىڭ «-leg» بىلەن ئىپادىلەندى. كەن كۆپلۈك شەكلى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

نەۋايى تىلىدا: قىلدىلار، قىلورلار، دىيتورلار، كوتاركايلا

ئۆزبېك تىلىدا: «киладилар، Яратганлар، тиришдилар»

ئۇيغۇر تىلىدا: قىلدى، قىلار، دەپتۇ، كۆتەرگەي

يۇقىرىدىكى سېلىشتۇرۇشتىن ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ [a] نىڭ لەۋلىشىشى، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تۆت ئەمەس، ئىككى بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشلاردا ماسلىشىش قائىدىسىنىڭ بۇزۇلۇشى، ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىغا خاس بولغان بەزى گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلىشى، ئەكسىچە، ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان «-ky، -gy// -qu، -xu» بىلەن ياسالغان ئىسمىداشقا ئوخشاش بەزى مۇھىم گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ قوللىنىلماسلىقى، ئاساسىي لۇغەت فوندىغا كىرىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلماسلىقى قاتارلىق بىر قاتار خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن نەۋايى تىلىدىن، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلەندۈرۈلگەنلىكى بولسۇن. شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىدىكى ئوخشاش نۇقتىلار بويىچە بەزى ئوخشاشلىقلار بولسۇن، لېكىن بۇ پەرقلەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى باشقا گۇرۇپپىدىكى تىللارغا يېقىنلاشتۇرىدىغان ماھىيەتلىك پەرقلەر بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر - قارلۇق گۇرۇپپىسىغا خاس ئىچكى تەرەققىيات جەريانىدە.

بولاتتى، لېكىن بۇ ماۋزۇلار پۈتۈنلەي ئۆزبېكچىلەشتۈرۈلۈپ بېرىلگەن، جۈملىدىن ئۇنىڭ 9 - بابىنىڭ ماۋزۇسى مۇنداق بولۇپ چىققان (تېگىگە سىزىلغان سۆزلەرگە دىققەت):

«خاقان ئىلە فەرھاد كۆكلىم تىمسالى گۈلنارى قەسىردە گۈلگىن مەي ئىچىپ، چەمەن گۈللەردەن خالى بولگەندە، يازلىك قەسىرگە كۆچىپ رەيھان رەڭلى شەرابلەر سىپقەرىپ، دەرەخت يەشىل تونىن زەئفەرەن ئەتلەسىگە ئايرىباش قىلگەندە كۆزگە ئوخشەش قەسىردە ئالتىن پىيالەلەرگە سەرىق بادەلەر توكىپ ئېڭ سولڭ قىش مانەندە قەسىردە بىللور كاسەلەردە ئاق كافور رەڭ مەيلەر كوتەرىپ، بەزم قۇرگەنلەرى، ھەر قەسىردە ئۈچ ئايدەن بىر يىل ئەيش - ئىشرەت سورسەلەر ھەم فەرھادنىڭ كوڭلى ئاچىلمەگەنى، خاقان ئۈنگە ئىلاج قىلالمەگەنى».

مانا بۇ ئەھۋاللار پەقەت ئەسلىي نەۋائى تىلىنىڭ ئۆزبېك جانلىق تىلىدىن يىراقلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئېلىپ بارىدۇ. يۇقىرىدىكى پاكىتلار چاغاتاي تىلىنىڭ كونا ئۆزبېك تىلى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى ئىكەنلىكىنى، نەۋائىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆرگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرغانلىقىنى ۋە تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ قوشۇمچە ئېيتىپ ئۆتەيلىكى، مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان ئۆزىنىڭ نەۋائى ۋاپاتىدىن 43 يىل كېيىن يازغان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە نەۋائى توغرىلىق توختىلىپ «اصل ۋى از بخش-يان اويغوراست، پدر اورا كيچكىنه بخشى ميگفتند» دېگەندى. بۇ ئىككى جۈملە سۆز مەزكۇر ئەسەرنىڭ موللا مۇھەممەد نىياز

• لوندون، بىرئىتانيە مۇزىيىدا N24090 بىلەن ساقلىنىۋاتقان پارسچە «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئەلىشىر نەۋائى توغرىسىدىكى بايانىغا قارالڭ.

تەركىبى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇرەككەپ دىئالېكتلار شا-
رائىتىدىكى ئورتاق ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئۇي-
غۇن ئەمەس ئىدى. مانا بۇ چاغاتاي تىلىنىڭ جانلىق ئاساسى ئەينى
چاغدىكى ئۆزبېك جانلىق تىلى ئەمەسلىكىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئىسپاتى.
بۇ يەردە مۇنداق بىر ئەھۋالنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا
كېلىدۇ: نەۋائىي تىلى ئۆزبېك جانلىق تىلىدىن خېلىلار پەرقلىق
بولغانلىقى ئۈچۈن، نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى كۆچۈرگۈ-
چىلىرى ئۇنى ئۆزبېك تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە
كۈچ چىقارغانلىقى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى
ئۆزبېكىستاندا نەشر قىلىنغان تاش باسما نۇسخىلىرىدىن كۆرۈنۈپ
تۇرىدۇ. مۇنداق ھەرىكەتلەر شۇ بۇرۇنقى كۆچۈرگۈچىلەر بىلەنلا
چەكلىنىپ قالماي، ھازىرقى كۈندە نەۋائىي ئەسەرلىرىنى ترانسكرىپ-
سىيە قىلغۇچىلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، نەۋائىينىڭ
«فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ 1959 - يىلى تاشكەنتتە ئۇي-
غۇرچە نەشر قىلىنغان ترانسكرىپسىيىلىك نۇسخىسىدا قائىدىگە
خىلاپ ھالدا ئۆزبېك تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار ناھايىتى
كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلاردىن مۇنداقلا بىرنەچچىسىنى مىسال ئال-
ساق، ئەسلىدە «بولغاي، بولسۇن، تانۇق، باغلاپ، تاپقاي،
بولمادى، بويورسانىك، انكلاغاچ» شەكلىدە يېزىلغان سۆزلەر قائىدە
بويىچە «بولغاي، بولسۇن، تانۇق، باغلاپ، تاپقاي، بولمادى، بويۇر-
ساڭ، ئاڭلاغاچ» شەكلىدە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى لازىم ئىدى،
لېكىن بۇ سۆزلەر «بولغەي - 1346*، بولسىن - 1350،
تەنۇق - 1369، باغلىب - 1637، تاپقىغەي - 1592، بولمە-
دى - 1604، بۇيۇرسەڭ - 1480، ئاڭلەغاچ - 1657» شەكلىدە
ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. كىتابنىڭ نەشرگە تەييارلىغۇچىلار تە-
رىپىدىن قىسقارتىلغان بولسىمۇ، يەنىلا نەۋائىي تىلىدىن بېرىلگەن
بۆلۈمچە ماۋزۇلىرىدا ئەلۋەتتە نەۋائىي تىلى ئىشلىتىلگەن بولسا

شەكىللىنىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر. نىڭ ئورتاق يېزىق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. خاقانىيە تىلى XIII ئەسىردىن كېيىن «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتىلىپ، قەش-قەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە قوللىنىلدى. چىنگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىۋاتقان «كاشغەر تىلى» بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. نەت-جىدە، XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ قېلىش بىلەن ئەرەب - پارىس تىللىرىنىڭ خېلى زور دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر يې-زىق ئەدەبىي تىلى — «چاغاتاي تىلى» شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ ئەدەبىي تىل XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇكەممەل ئىپادىسىنى تېپىپ، ئۆزىنىڭ كلاسسىك دەۋرىگە كىردى. شىند-جاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل XVII ئەسىردىن باشلاپ، بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللان-غان ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش يۈزىسىدىن بۆلىنىشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل تاكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىشكە باشلىغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

مانا بۇلاردىن چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ بىر باسقۇچى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىن ئابدۇغۇپۇر تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىدە «اماشىر ەلى نىنك اصلى اويغور نىنك باخشى لار يىدىن ترور، اتاسىنى كىچكى- نەبخشى* اتارلار»، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسىدە «انىنك اصلىسى اويغور باخشى لار يىدىن، اتاسى نىنك اتى كىچكىنە باخشى دىر ايردىلار» دەپ ئېلىنغان. بۇ «ئەلىشىرنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن، ئاتىسىنىڭ ئېتىنى كىچكىنە باخشى دېيىشەتتى» دېگەن سۆز بولۇپ، يۇقىرىدىكى تىل پاكىتلىرى نەۋائىينىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىل (چاغاتاي تىلى) جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن شۇھ- رەت قازانغان ئۇيغۇر باخشىلىرى تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققانلى- قىنى ئىسپاتلايدۇ.

4

خاتىمە

ئورقۇن دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلغا بىۋاسىتە ۋارىس- لىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس يېزىقىنى، يەنى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ مەشھۇر بولغان يېزىقنى يارد- تىپ، XI ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈردى. بۇ ئەدەبىي تىل تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە غايەت زور ئىناۋەتكە ئېرىشىپ، بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر- نىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى مۇساپىسىدە قوللىنىلدى. X ئەسىردىن كېيىن قاراخانىيلار زېمىنىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى بىر ۋارىيانتى «خاقانىيە تىلى»

• بخشى — خەنزۇ تىلىدىكى “博士” سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ دەۋردە «كاتىب، زىيالىي، يازغۇچى» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغان.

يەتتە سۈ رايونى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمى «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» ياكى «موغۇلىستان خانلىقى» دەپ ئاتالغان. 1348 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈر بۇ خانلىقنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى «موغۇلىستان خانلىقى» دەپ ئاتىغان. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلۈپ (مىلادىيە 1363 - يىلى) ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ خانلىق ئاقساق تۆمۈرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن ۋە 15 - ئەسىردىن باشلاپلا پارچىلىنىشقا باشلىغان. مىلادىيە 1514 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان موغۇلىستان خانلىقىنىڭ پارچىلانغان بىرقانچە رايونلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ «يەركەن خانلىقى» نى قۇرغان. چاغاتاي ئەۋلادلىرى قانداق نام ئاستىدىكى خانلىقلارنى قۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، «چاغاتاي» دېگەن نامنى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى قوللانغان. شۇڭا، ئۇيغۇر يېزىق تىلىمۇ «تۈرك تىلى»، «تۈركچە» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىر قاتاردا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «قەدىمكى تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان تىل بىلەن 8 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئوخشايدۇ. بۇ تىللار بىلەن ئىدىقۇت خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ياكى خاقانىيە ئۆيى-غۇر تىلى ئوتتۇرىسىدىمۇ چوڭ پەرق يوق. بۇ ھال 8 - ئەسىردىن بۇرۇنقى «قەدىمكى تۈرك تىلى» نىڭمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، تۈركىي خەلقلەر يېزىققا ئىگە بولغاندىن تارتىپ تاكى 14 - ئەسىرگە كەلگۈچە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان. شۇڭا، 1306 - ھىجرىيىدە تۈركىيىدە نەشر قىلىنغان «قامۇسۇلئەللام» نىڭ ئاپتورى شەمسىدىن سامىمۇ «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتىدا ئەڭ ئالغا كەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر

«چاغاتاي تىلى» تەتقىقاتىنى كۈچەيتەيلى

14 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئادەتتە «تۈرك تىلى»، «تۈركچە» «قەشقەر تۈركچىسى» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىللە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىلنى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردىكى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، خەلقئارادا ئاساسەن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئورناتقان باشقا خانلىقلارنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى سەۋەب بولغان.

چىنگىزخان ئۆلۈپ كېتىشتىن بۇرۇن موڭغۇل ئىمپېرىيەسىگە قاراشلىق جايلارنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بەرگەن. شۇ چاغدا ماۋەرائۇننەھر (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار)، يەتتە سۇ رايونى (بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى)، پامىر ئەتراپلىرى ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى چىڭىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بېرىلگەن. چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن، مىلادىيە 1242 — 1306 - يىللاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شۇ رايونلارنى بىر خانلىق قىلىپ، ئۇنى «چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتىغان. كېيىن چاغاتاي خانلىقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ ماۋەرائۇننەھر قىسمى «غەربىي چاغاتاي خانلىقى» دەپ،

• بۇ ماقالىنى ئابدۇرەھىم پولات بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشر قىلغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن كىتابنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، بۇ ماۋزۇ مەزكۇر توپلامنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قوبۇلغان.

تېلى» ياكى «چاغاتاي تېلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە «ئۇيغۇر تېلى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. چىندىكىزخان ئەۋلادىدىن بولغان خىۋا خانى ئەبۇلغازى باھادىرخان (1014 — 1074 - ھىجرىيىدە ئۆتكەن) ئۆزىنىڭ «تارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا «ئۇيغۇر خەلقىدە تۈرك تېلى ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ بولار ئىدى، دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ياخشى بىلەر ئىدى، چىنگىزخاننىڭ ئەۋرىلىرى ئىدى. چىندە ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ۋە ئىراقتا دىۋانلار ۋە دەپتەردارلار ھەممىسىدە ئۇيغۇر ئىدى» دەپ يازىدۇ. ئەبۇلغازىنىڭ بۇ سۆزىدىن شۇ دەۋردە، شۇ رايونلاردا «تۈرك تېلى» نامى بىلەن قوللىنىلغان ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تېلى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ تىل بويىچە ئوقۇپ زىيالىي بولغانلار ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن چىقىپ، شۇ رايونلاردىكى خانلىقلارنىڭ قەلەم مەنەسپلىرىنى ئىگىلەپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

چاغاتاي تېلى فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تېلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تېلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ھەم بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب تېلى ۋە پارس تېلى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئەرەب تېلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. ئىسلام مەدەنىيىتى ئىزىغا چۈشكەن پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى كۈن ساناپ كۈچەيدى. ئەرەبچە، پارسچە ئوقۇغان زىيالىلار كۆپىيشكە باشلىدى، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئەرەب تېلى ۋە پارس تىلىدا يېزىش مودا بولدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى، ئىسلام

ئارىسىدا ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى» ، «چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دەپ مەشھۇر بولغان...» دەپ يازغان.

13 - ئەسىردىن كېيىن ، بۇ ئەدەبىي تىلدىن ئوغۇز تىللىرى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ ، «غەربىي تۈرك تىلى» ياكى «ئوسمانىيە تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىل بىلەن قىپچاق تىللىرى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ ، «شىمالىي تۈرك تىلى» ياكى «ئالتۇن ئوردا تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىل بۆلۈنۈپ چىقتى . قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزى بولسا ئۇيغۇر - قارلۇق تىللىرى ئاساسىدا راۋاجلىنىپ ، كېيىنكى چاغلاردا «تۈرك تىلى» ، «تۈركچە» ، «قەشقەر تۈركچىسى» ياكى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلغا ئايلاندى ۋە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى بولۇش بىلەن بىللە ، چاغاتاي ئەۋلادلىرى قۇرغان خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمەت تىلى ھەم شۇ خانلىقلارنىڭ تەۋەسىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى . چاغاتاي تىلىدا ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ دۇنيادا شۆھ-رەت قازانغان ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كىرىش سۆزىدە ، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ پېشىۋالىرىدىن بولغان لۇتفى ۋە سەككاكى ئۈستىدە توختىلىپ «... ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۈستىلىرىدىن ، تۈرك سۆزلىرىنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ، مەۋلانە لۇتقىلارنى كۆرسىتىش كېرەككى ، ھەربىرىنىڭ شېرىن شېئىرلىرى تۈركىستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە بىرىنىڭ لەتىپ غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇرا-ساندا ئۈزۈلمەي تارقالماقتا» دەپ يازىدۇ . بىر شەيئىنى مەنىداش ئىبارىلەر بىلەن سۈپەتلەش چاغاتاي تىلىدىكى ئىستىلىستىكىلىق ئۇسۇللارنىڭ بىرى . نەۋائىي لۇتفى بىلەن سەككاكلار قوللانغان تىلنى «ئۇيغۇر ئىبارىلىرى» ۋە «تۈرك سۆزلىرى» دېگەن مەنىداش سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەش ئارقىلىق شۇ چاغدىكى «تۈرك

غان ۋە يەنە نامى مەلۇم بولمىغان ئالىم، ئەدىبلىرىمىز بۇ تىل بىلەن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى ياكى باشقا تىللاردىكى، بولۇپمۇ پارس تىلىدىكى مۇھىم ئەسەرلەرنى بۇ تىلغا تەرجىمە قىلدى. بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى يازما يادىكارلىق-لار سان جەھەتتىن ئەڭ كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئەڭ مول بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ۋەتەن مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىلىرىنى ئەكس ئەتتۈر-گۈچى شانلىق مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يازما يادىكارلىقلىرىمىزنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قى-لىش ۋە ئۆگىنىش گەرچە يېڭى مەدەنىيىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەدە-نىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا نورمال ۋە پۇختا تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولسىمۇ، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئىمكانىيەت-كە ئىگە بولالمىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن يازما يادىكارلىقلىرىمىز ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بىر مۇنچىلىرى تۈرلۈك يوللار بىلەن چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلدى. ئازادلىقتىن كې-يىن، پارتىيىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتى بىزگە بۇ مول يازما يادىكارلىقلىرىمىزغا ئىگىدارچىلىق قىلىش، ئۇلارنى توپلاش، ئۇلاردىن تولۇق پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەرگەن ھەم بۇ جەھەتتە بىر مۇنچە ئىشلار قىلىنغانىدى، لېكىن «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بالايىئاپەت يازما يادىكارلىقلىرىمىزنى يەنە بىر قېتىم ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى، پارتىيىمىزنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ماركسىزم - لېنىنىزىملىق مىللىي سىياسەت ئەسلىگە كەلتۈرۈ-لۈپ، يازما يادىكارلىقلىرىمىزنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قى-لىش ۋە نەشر قىلىش ئىشلىرىمىزمۇ يېڭى ھاياتقا ئېرىشتى. پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن ئاز سان-لىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش ۋە

مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچە ياكى پارىسچە ئاتىلىش
 بىلەنلا قالماستىن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان
 ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە ياكى پارىسچە ئاتالغۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلدى
 ياكى پاراللېل قوللىنىلدى. ئەرەب تىلى ياكى پارىس تىلىغا تەقلىد
 قىلىنغان جۈملە شەكىللىرى ۋە ئىبارىلەر كۆپەيدى. لۇتى،
 سەككاكى، نەۋائى قاتارلىق ئۇلۇغ يازغۇچى، شائىرلار ئۆز دەۋرىدە
 دىكى «تۈركىي تىل بىلەن شېئىر يازغىلى بولمايدۇ» دەيدىغان
 پىكىر ئېقىمىغا قارشى كۈرەش قىلغان ۋە تۈركىي تىل بىلەن
 ئالەمشۇمۇل ئەسەرلەرنى يېزىپ، بۇ تىلنى يۈكسەك دەرىجىدە
 تەرەققىي قىلدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئە-
 سەرلىرىدە ئەرەبچە - پارىسچە ئامىللارنى كۆپلەپ قوللىنىشتىن
 خالىي بولالمىدى. شۇنىڭ بىلەن فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتە
 تىن ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا راۋاجلان-
 غان، لېكىن لېكسىكا جەھەتتىن ئەرەبچە، پارىسچە ئامىللارنى
 كۆپلەپ قوبۇل قىلغان ئەدەبىي تىل — چاغاتاي تىلى بارلىققا
 كەلدى ۋە نەۋائى دەۋرىگە كەلگەندە راسا ۋايىغا يەتتى.
 چاغاتاي تىلى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي
 خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان
 بەش - ئالتە يۈز يىل ۋاقىت ئىچىدە، رابغۇزى، ئاتايى، سەككا-
 كى، لۇتى، نەۋائى، بابۇر، خىرقىتى، زەلىلى، نەۋبەتى، مەج-
 لىسى، موللا ئەلەم شەھىيارى، قەلەندەر شائىر ئاخۇن، ئەخمەت
 نىياز ئوغلى، قەشقەرلىك قاسىمى، موللا مۇھەممەت تۆمۈر،
 مىرپازىل موللا كىچىك، موللا يۈنۈس ياركەندى، ھەيئەتى،
 ياركەندلىك ئۆمەر باقى، موللا سىدىق ياركەندى، مۇھەممەت
 سىدىق بەرشىدى، نىزارى، زىيائى (نورۇز ئاخۇن كاتىپ)،
 غەربىي، سەبۇرى، مۇھەممەت سادىق قەشقەرى، گۈمناڧ، نىيا-
 زى، ئەخمەت شاقاراقاشى، سىيىت مۇھەممەت، موللا مۇسا سايرا-
 مى، موللا بىلال، تەجەللى، مۆجىزى قاتارلىق نامى مەلۇم بول-

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ھەققىدە

بىز كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرمەكچى بولغان «تەۋا-
رىخى مۇسقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) رىسالىسى خوتەن شە-
ھىرىدە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى
تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىز ئاساسلانغان قولىازما
نۇسخىسى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «كۈللىيات» ناملىق دىۋانىنىڭ بىر
قولىازما نۇسخىسى بىلەن قوشۇپ تۈپلەنگەن بولۇپ، ھازىر جۇڭ-
گو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستى-
تۇتىدا ساقلىنىۋاتقا. كىتاب نومۇرى 909. 217/149. قولىازما
خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە خەتتى نەستەلىك ئۇسلۇبىدا
كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 39 بەت. ھەر بىر بەتنىڭ ھەجىمى
 15×22 سانتىمېتىر، ھەر بەتتىكى تېكىست ھەجىمى 9×19
سانتىمېتىر، ھەر بەتكە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. قولىازمىنىڭ
تېكىستى قارا سىياھتا، كىچىك ماۋزۇلىرى قىزىل سىياھتا
قوشۇش قەلەم بىلەن كۆچۈرۈلگەن. قولىازما قوشۇپ تۈپلەنگەن
كىتابنىڭ مۇقاۋىسى جىگەررەڭ قىرىم بىلەن قاپلانغان بولۇپ،
يۈزىگە ئۇيغۇر مىللىي ئۇسلۇبىدا چىرايلىق نەقىش ئىشلەنگەن.
ئاپتور بۇ ئەسەرنى:

پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دەپ ئىدىم،
بىلەلمەسمىكەن دەپ ئەجەب غەم يىدىم.

• بۇ ماقالىنى ئەنۋەر بايتۇر بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە 1982 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى
تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ كىرىش سۆز قىسمى بولۇپ،
بۇ ماۋزۇ مەزكۇر توپلامنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قويۇلغان.

نەشر قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىدىغان مەخسۇس ئورگانلار قۇرۇلۇپ، بىرمۇنچە ئەمەلىي خىزمەتلەر ئىشلەندى، بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلىرىمىز نەشر قىلىندى ۋە قىلىنماقتا...

بىراق چاغاتاي تىلىنى پۇختا بىلىدىغان، ئىلمىي ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىختىساسلىق خادىملىرىمىز ئاز بولغانلىقتىن، يازما يادىكارلىقلىرىمىزنىڭ رەتلىنىش، نەشر قىلىنىش سۈپەت، سۈرئىتى دېگەندەك ياخشى بولۇپ كېتەلمەيۋاتىدۇ، قول يازمىلارنى ترانسكرىپسىيە قىلىش، ئىزاھلاش جەھەتتىمۇ ئىزدىنىشكە، ھەل قىلىشقا تىگىشلىك مەسىلىلەر ئاز ئەمەس، تەتقىقات خىزمەتلىرىمىز نىسبەتەن ئاجىز بولغانلىقتىن، تارىخ، تىل ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق ئىلىم ساھەلىرىدە ئۇلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش يېتەرسىز بولۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاغاتاي تىلى بويىچە ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش، چاغاتاي تىلى ساۋاتىنى كېڭەيتىپ، تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى يازما يادىكارلىقلارنى بىرقەدەر چۈشىنەلەيدىغان، توغرا تەتقىق قىلىپ، توغرا باھالىيالايدىغان، پايدىلىنالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈش بىزنىڭ ئالدىمىزدىكى جىددىي ۋەزىپىلەردىن بولۇپ تۇرماقتا.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسىنىڭ 19 - ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا كەلگەنلىكى تاسادىپىي بىر ئىش ئەمەس. ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتى 18 - ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بۆلۈنمىچىلىكى ۋە ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بولغان چوڭ خوجا بۇرھانىدىن بىلەن كىچىك خوجا خوجا جاھان بۆلۈنمىچىلىكىنى باستۇرۇپ، شىنجاڭ رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن بارلىققا كەلگەن نىسپىي تىنچ شارائىتتا يەنە بىر قېتىم گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، 19 - ئەسىرگە كەلگەندە چىرىكلەشكەن چىڭ ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرى بىلەن يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ پاجىئەلىك زۇلۇم - سەتمىلىرىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ماسلىشىپ راسا يۇقىرى پەللىگە چىققاندى. ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ بۇ قېتىمقى تەرەققىيات دولقۇنى يەركەن خانلىقى (مىلادىيە 1514 — 1678 - يىللار) ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ۋەيران بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتەك ئومۇمىي ئىستەكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن باشلانغان بولسا، خەلقنى نادانلىق ۋە قالاقلقتىن قۇتقۇزۇش، مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش، مىللىي زۇلۇم ۋە فېئوداللىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى مىللىي - دېموكراتىك ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئەۋجىگە چىقتى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلار ئەدەبىيات سەھنىسىگە چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ خىلمۇخىل ژانىر ۋە مەزمۇندىكى ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. موللا ئەلەم شەھىيارى ۋە ئۇنىڭ مىلادىيە 1761 - يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۆلبۈل» ناملىق

تۈگەت سۆزنى موئىز غەرىپ بىناۋا،
ئۇلۇغ يولغە كىرگەل بولۇپ ماسىۋا.

دېگەن شېئىر بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بۇ شېئىرنىڭ «پۈتۈك تارىخىن تارىخىن دەپ ئىدىم» دېگەن مىسراسىدىكى كېيىنكى «تارىخىن» سۆزىنى ئەجەت بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلى بويىچە ھېسابلىساق، ھىجرىيە 1271 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يەنە قىزىل سىياھتا كۈنچە «1271 سىنە» دېگەن يىل نامىمۇ يېزىلغان. دېمەك، موئىزنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ يادنامىسى ھىجرىيە 1271 - يىلى (مىلادىيە 1854 - 1855 - يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

قوليازىمنىڭ ئىملاسىغا ئاساسەن، ئۇنى «كېيىن كۆچۈرۈلگەن» دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە خەتتات توغرىلىق ئېنىق مەلۇمات يوق. قوليازىمنىڭ باش بېتىگە «ئۇشۇ تەۋارىخى مۇسقىيۇن كىتابىنى پۈتتۈرگەن ئەلىشىر ھېكىم بېگىمگە يۈز رەھمەت، پۈتكۈچى موللا ئىسمەتۇللا موئىزغە ئىلاھىم مىڭ رەھمەت قىلغاي، ماڭا بۇ رسالەنى دۈ-ۋەل ئەزىمىشا بېگىم تەقدىر قىلدى، دەپ موھۇر باسقۇچى مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىدۇر، 1338 سىنە» دېگەن سۆزلەر يېزىلىپ، مۇفتى مۇھەممەت ئىمىن ئىبنى باقىنىڭ سوقچاق مۆھۈرى بېسىلغان. بۇنىڭدىن بۇ قوليازىمنىڭ ئەڭ كېيىن بولغان تەقدىردىمۇ ھىجرى 1338 - يىلى (مىلادىيە 1919 - 1920 - يىلى) دىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

بىز تۆۋەندە بۇ ئەسەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

نى، 1882 - يىلى يېزىلغان «نۇزۇگۇم» ناملىق قىسسىسى،
 موللا شاكىر ۋە ئۇنىڭ «زەپەرنامە» ناملىق تارىخىي داستانى
 قاتارلىق يازغۇچى ۋە ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى-
 نىڭ بىزگە مەلۇم بولغان مۇھىم نامايەندىلىرىدۇر.
 بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكىچىلىقى بويىچىمۇ بىرمۇنچە
 جانلىنىشلار بولدى: مىلادىيە 1820 - 1828 - يىللاردا قەشقەر
 دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى نۇزۇگۇم
 ھەققىدە توقۇلغان «نۇزۇگۇم» ناخشىسى شىنجاڭنىڭ ھەممە يې-
 رىگە تارقالدى. خوتەن «قارىقاش ناخشىسى»، قەشقەر «قىزىل-
 گۈل ناخشىسى»، تورپان «مايمىخان ناخشىسى»، قۇمۇل «يار
 سەنەم ناخشىسى»، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ «ئانارخان»، «ئويناڭ
 تۆرەم»، «بىۋاپا نادان يارىم»، «خارابىڭ مەن»، «دادەي»،
 «سارىخان»، «ئاللا يارىم»، «ھاي - ھاي ئولەن» قاتارلىق
 ناخشىلىرىمۇ كەڭ تارقالدى؛ ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ
 «رىسالەئى مۇغەننىيۇن»، «كىتابۇل مۇسقى»، «كالاىمفۇل
 مۇسقى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بىلەن زەھرىدىن مۇھەممەد با-
 بۇرنىڭ «ئەسرارى مۇسقى» ناملىق كىتابى شۇ چاغدىكى ئۇستا
 خەتتاتلار تەرىپىدىن قايتا كۆچۈرۈپ چىقىلدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتى بويىچە كۆتۈرۈلگەن بۇ قېتىمقى
 تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، يەرلىك
 ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر قىسىم ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارمۇ بۇ
 سەپكە قوشۇلۇپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشى
 ئۈچۈن بەلگىلىك تۆھپە قوشتى. بۇ يەردە 1811 - يىلى زۇھۇ-
 رى، ئىمىرى قاتارلىق شائىرلارنى ئوردىسىغا توپلاپ، ئۇيغۇر
 ئەدەبىياتىنىڭ پېشىۋالىرىدىن بولغان لۇتقى ۋە ئەلىشىر نەۋائىد.

• موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۈلكى چىن» داستانىغا ۋە مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ھەمىدى»
 سىگە قارالسۇن.

• «شىنجاڭ تارىخ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ماتېرىياللىرى» دىن.

پوئىمىسى، لۈكچۈنلۈك شائىر ئەھمەت غوجام نىياز ئوغلى (1827 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «رەۋزەتۇلزۇھرا» ناملىق شېئىرىي داستانى، مۇھەممەت سىدىق بەرشىدى ۋە ئۇنىڭ «سىدىقنامە» ناملىق ئەسىرى، شائىر موللا رېھىم ۋە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلىرى، يەركەنلىك شائىر ئۆمەر باقى ۋە ئۇنىڭ 1792 - يىلى نەسرې - نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان «پەرھاد - شېرىن» ۋە «لەيلى - مەجنۇن» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى، قۇمۇللۇق شائىر زوھۇرى ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى زوھۇرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، موللا يۈنۈس ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1807 - يىلى يېزىلغان «يۈسۈپ ۋە زۈلەيخا» داستانى، موللا سىدىق ياركەندى ۋە ئۇنىڭ 1813 - يىلى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدىكى 5 داستان ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسرې مۇھەممەت ھۈسەيىنبەگ» ناملىق توپلىمى، ئىمىرى (1822 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «دىۋانى ئىمىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، قەشقەرلىق نورۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى ۋە ئۇنىڭ «مەھزۇنۇلۋائىزىن» ناملىق ئىپىك داستانى، ئابدۇرېھىم نىزارى (1845 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» «مەجنۇن ۋە لەيلى»، «شاھ بەھرام ۋە دىلئارام»، «ۋامۇق - ئۆزرا»، «چاھار دەرۋىش» («ئازاد بەخت»)، «مەھزۇن ۋە گۈلنەسا»، «شاھزادە مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «رابىيە سەئىدىن» قاتارلىق 12 داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمى بىلەن «دۈررىننەجات» ناملىق ئەسىرى، تۈر-دۇش ئاخۇن كاتىپ غېرىبى (1802 - يىلى قەشقەردە تۇغۇلغان) ۋە ئۇنىڭ «كىتابى غېرىپ» ناملىق داستانى، موللا بىلال بىننى موللا يۈسۈپ (1824 - 1899 - يىللار) ۋە ئۇنىڭ 1851 - يىلى ئىشلەنگەن «غەزەلىيات» ناملىق شېئىرلار توپلىمى، 1875 - يىلى يېزىلغان «غازات دەر مۈلكى چىن» ناملىق داستان. نى، 1881 - يىلى يېزىلغان «چاڭموزا يۈسۈپخان» ناملىق داستان.

سەفا»، «تەۋارىخى ئەجەم» قاتارلىق پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەردىن ۋە «تەۋارىخ تەبەرى»، «تەۋارىخى ھۆكەما»، «تەۋاردى خى ئەرەب» قاتارلىق ئەرەبچە يېزىلغان ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى، فارابىنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان «رسالەئى مۇغەننىدە يۈن» ناملىق كىتابىنى تەرجىمە قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بىز بۇ بايانلاردىن ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

مۆجىزى ئۆز ئەسىرىنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئەلىشىر نەۋائىنى «پىرىم»، «ئۇستازىم» دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۇنىڭ «كۈللىيات»، «جاھار دىۋان»، «خەمە»، لىرىدىن ھەم بۇلاردىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يازغان 36 پارچە كىتابىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ خىسەلت ۋە ئىشقى مۇھەببىتىدىن خەۋەردار بولدۇم» دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە لۇتقى، ئابدۇراخمان جامى، مۇھەممەت كۈشتىدە - گىرلەرگە باھا بەرگەندە، ئۇلارنىڭ ئالىيجانابلىقىغا نەۋائىنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى پاكىت قىلىدۇ. مانا بۇلاردىن مۆجىزىنىڭ نەۋائىغا چەكسىز ئىخلاس قويغانلىقىنى، نەۋائىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىگىلا ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىسى بىلەن ئالىيجاناب پەزىلىتىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مۆجىزى فىساغۇرس (پىپاگور) ئۈستىدە توختالغان ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئاغزىدىن «ئۆزۈڭنى تۈزلىماي تۇرۇپ كىشىگە نەسىدەت قىلما؛ ئەيىبىڭنى ساڭا كۆرسەتكەن كىشىنى دوست بىلىپ ئەزىز تۇت؛ چىرايلىق لىباس كىيىپ يۈرگۈچە چىرايلىق سۆز قىلىپ يۈرۈشنى ئۆرگەنگىل؛ ياخشى سۆزنى ئەيتۈرگە قۇدرەتلىك بولماسا، ياخشى سۆزنى ئېيتقۇچىدىن ئۆرگەنگىل؛ ئىلىم ئۆرگا - نىشىدىن نومۇس قىلما، ئىلىمىسىزلىكتىن نومۇس قىل...» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزلەرنى كەلتۈرىدۇ. فارابى ئۈستىدە توختالغانىدا

نىڭ شېئىرلىرىدىن ھەم ئىران شائىرلىرىدىن ھاپىز شىرازى قاتارلىق شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن نەمۇنە ئېلىپ «باياز» ناملىق بىر توپلام تۈزدۈرگەن قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر، 1813 - يىلى موللا يۇنۇس ياركەندىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە» سىنى نەسرەيلەشتۈرۈپ چىقىشقا تەشەببۇسكار بولغان يەركەن ھاكىم بېگى مىرزا ھۈسەيىنبەگ، 1841 - يىلى تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ غەربىينىڭ «كىتابى غەرب» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان قەشقەر ھاكىم بېگى زۇھۇرىدىن، 1839 - يىلى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق داستانلار توپلىمىنى يېزىپ چىقىشىغا تەشەببۇسكار بولغان تۇرپان ۋاڭى ئەپەندى ۋە مەزكۇر «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەشەببۇسكار بولغان خوتەن ھاكىم بېگى مۇھەممەت ئەلىشىر بىننى ئابدۇمۆمىنبەگ (ئەلىشىر ھېكىم بەگ) لەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

دېمەك، قوللىمىزدىكى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسى ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ 18 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلىنىپ، 19 - ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە چىققان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سەمەرىلىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە مۇشۇ ئەسەردىكى بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، مۇشۇ ئەسەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ئۆزىمۇ بىزنىڭ مۆجىزى ئوبرا-زىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مۆجىزى ئۆز رسالىسىنىڭ كىرىش قىسمىدا مەزكۇر رسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخى رەشىدى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇس-

«تەۋارىخى مۇستەقىيۇن» نىڭ تەشەببۇسچىسى ئەلىشىر ھېيىكىم بەگ مۆجىزىنى «سەنىكىم كەسەبىڭ ھەم مۇستەقىدۇر ھەم ئەپىيات مەملىكەتنىڭ بۆلۈلۈۋار سۇلتانى، ئەدەبىيات مۈلكىنىڭ تۈتى شىرىن لىسانىدۇرسەن ھەم خۇش پۈتكۈچى ھەم دىلكەش ئەيتقۇچى سەندۇرسەن» دەپ تەرىپلەيدۇ. گەرچە بۇ سۆزلەر ئىندى تاين مۇبالىغىچىلىك بىلەن ئېيتىلغان بولسىمۇ، ھەرھالدا مۆجىزىنىڭ شۇ دەۋردە داڭلىق كەسپىي مۇزىكانت ھەم نۇرغۇن ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر شائىر بولۇپ ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ باشقا ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ياكى تېخى قوللىمىزغا چۈشمىگەن.

3

مۆجىزى ئۆز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرى ئىچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان ياركەندى بىلەن ئاماننىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۆجىزى قىدىرخان ياركەندىنىڭ نادىر مۇزىكا ئالىمى، تەڭداشسىز ناخشىچى ۋە ئۇستاز شائىر ئىكەنلىكىنى، راۋاپ بىلەن ھەشتارنى كەشىپ قىلغانلىقىنى، «ۋىسال» ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلغانلىقىنى، مۇزىكا ئىلمى توغرىسىدا كۆپلىگەن مېخىزلىق ماقالىلەرنى يازغانلىقىنى، «دىۋانى قىدىر» ناملىق شېئىرلار توپلىمى چىقارغانلىقىنى، يەكەن خانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ كېچە - كۈندۈز ئايرىلمايدىغان ئەڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ئىران، ئىراق، تەبىرىز، خارەزىم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىسلامبۇل (ئىستانبۇل)، كەشمىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن شاگىرتلىرى بولۇپ، ئۇلارغا مۇزىكا ئىلمىدىن دەرس بەرگەنلىكىنى.

بولسا، ناھايىتى باتۇرلۇق بىلەن ئۇنىڭ «يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ ئالالمىغان فەيزىنى مېنىڭ قانۇنۇمنىڭ (قالۇنۇمنىڭ) سىملاردىن ئالغايىسىزلار» دېگەن سۆزىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان بۇ ھېكمەتلىك سۆزلەر ئەمەلىيەتتە مۆجىزىنىڭ ئۆز دۇنيا قارشىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنى ئەينى زاماندىكى نادانلىق، تەركى دۇنيالىق ۋە قۇللۇقنى تەشەببۇس قىلغۇچى جاھىل كۈچلەرگە قارىتىپ ئېيتىلغان ئوق، خەلق ئاممىسىغا بېرىلگەن سەمىمىي مەسلىھەت سۈپىتىدە قوللانغان. مۆجىزىنىڭ فېئوداللىق دىنىي چەكلىمىلەر، بولۇپمۇ تەرىد-قەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان مۇزىكا ئالىمى ۋە شائىرە ئاماننىساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خالايققا تونۇشتۇرۇشمۇ ئۇنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا پۈتۈنلەي مۇناسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئاللا-غا مۇناجات قىلىپ «ئاسى قۇلۇڭدۇرمەن فەقىر، جافى قۇلۇڭ-دۇرمەن ھەقىر، غەم ئىلكىدە بولدۇم ئەسىر، سەنەن ماڭا فەريادىرەس» دېگەن مىسرالارنى يازىدۇ ۋە ئۆز ئەسىرىنى «تۈگەت سۆزىنى مۆجىز غەربى بىناۋا، ئۇلۇغ يولغە كىرگىل بولۇپ ماس-ۋا» دېگەن بېيىت بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ. بىز بۇ مىسرالاردىن ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رىسالىسىنى يازغانلىقىنىڭ فېئوداللىق دىنىي پرىنسىپلارغا، بولۇپمۇ تەرىقەتچىلىك پرىنسىپلىرىغا زىت كېلىدىغانلىقىنى ئۆزىمۇ ئېنىق بىلىپ تۇرغانلىقىنى ۋە شۇ چاغلاردا يەنىلا خېلى سالماقنى ئىگىلەپ تۇرغان مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەر-نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىماسلىق ئۈچۈن، ئۆز ھەرىكىتىنى مۇشۇ يول بىلەن ئاز - تولا ئىنقاىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

ۋاپات بولغانلىقى، ئارىدىن يۈز يىل ئۆتۈپ ئاپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىگە تارالغان بارلىق شېئىر - غەزەللىرى كۆيدۈرۈلۈپ، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئېيتىش - مۇچەكلەنگەنلىكى، سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ «دىۋانى رەشىدى»، «غەزەلىياتى رەشىدى»، «سىلاتىنامە» قاتارلىق ئەسەر - لىرىمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. دېمەك، مۆجىد - زىنىڭ ئاماننىساخان ھەققىدىكى بايانى ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ رىۋايەتكە ئوخشايدۇ. بىراق، مۆجىزىنىڭ بايانىدا ئاماننىساخان قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى ئەمەس، بەلكى «تارىم بويىدىكى ئوتۇنچى مەخمۇتنىڭ قىزى» دېيىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، مەخمۇت جوراس ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى - زەيلى» ناملىق ئەسىرىدە تارىخچى مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان «ھەر كارۋىدىيارىدا بەمەسەلماندا ئىدى يەنى ھەم تېڭى يوق ئىدى، ئىلمى مۇسقىدا ماھىر ئىدى، بەلكى مۇسەننەف ئىدى، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر ساز پەيدا قىلىپ ئىدى» دەپ يازىدۇ. 19 - ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايراممۇ ئۆزىنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»، «تارىخى ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلىرىدە «ئابدۇرېشىتخان... موللا فازىل شائىر، فارىسى ۋە تۈركىي نەزمىنى ياخشى ئەيتۈر ئىدى، ئىلمى مۇسقىدا گۇياكى فىساغۇرس سانى ئىدىلەر، ئىشرەت ئەنگىز دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى» دەپ يازىدۇ. بۇ بايانلار، بىر تەرەپتىن، سەنئەتپەرۋەر ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئاماننىساخاننى ئۇچىرتىپ، ئۇنىڭ چالغان تەمبۇرىنى ۋە ئېيتقان غەزىلىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، ئۇنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىدىنلا ئەمەستىن، ئۇنىڭ پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاماننىساخان ئىجاد قىلغان «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىنى ئابدۇرېشىتخان ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان ئىشنىڭمۇ ھەقىدە.

كىنى يازىدۇ. لۇتقى ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇ «ئالىملىقتا ھەز-
رەتى ئەبۇ نەسىر فارابىدېك، ھەكىملىقتا ھەزەرەتى ئىبنى سىنا-
دېك، شائىرلىقتا ھەزەرەتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋائىد-
دېك، مۇغەننىلىقتا تەخى قىدىرخاندېك ئىردىلار» دەپ قىدىر-
خاننى شۇ زاماننىڭ ئەڭ كاتتا ئالىملىرى قاتارىغا قويدۇ. بىز
مۆجىزىنىڭ بۇ بايانلىرىدىن 16 - ئەسىردە ئۆتكەن بۇ ئۇيغۇر
ئالىمى ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولىمىز. بۇ يەنە
يەكەن خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرىنىڭ شۇ دەۋرلەردە
پۈتۈن شەرق ئەللىرىنىڭ بىر مۇزىكا ئۆگىنىش يۇرتى بولغانلىقى-
دىن دېرەك بېرىدۇ.

مۆجىزىنىڭ فېئوداللىق دىنىي چەكلىمىلەر تۈپەيلى نەچچە
ئەسىر كۆمۈلۈپ قالغان شائىرە، مۇزىكا ئالىمى ئاماننىساخان
نەفىسىنى يورۇق دۇنياغا چىقارغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت
تارىخىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
بىرمۇنچە پاكىتلار مۆجىزىنىڭ ئاماننىساخان نەفىسى توغرىسىدىكى
بايانلىرىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بىرىنچىدىن، 1956 — 1959 - يىللىرى سابىق جۇڭگو
پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ شىنجاڭ
ئاز سانلىق مىللەتلەر جەمئىيىتى ۋە تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپ-
پىسى قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن
«ئاماننىسا بېگىم» ناملىق بىر شائىرە توغرىسىدا بەزى ھېكايە - رىۋا-
يەتلەرنى توپلىغانىدى. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە ئاماننىسا بېگىم-
نىڭ يەكەن خانلىقى زامانىدا ئۆتكەن قىدىرخان ياركەندىنىڭ
قىزى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا ياتلىق قىلىند-
غانلىقى، نۇرغۇن شېئىر - داستانلار يازغانلىقى، «ئىشرەت
ئەنگىز» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلغانلىقى، كېيىن تۇغۇتتا

ئىشلىگەنلىكى شۈبھىسىز. ئاماننىساخان توغرىسىدىكى رىۋايەتتە ئۇنىڭ «قىدىرخان ياركەندىنىڭ قىزى» دەپ ھېكايە قىلىنىشى ئاسادىيى ئىش ئەمەس. مۇنداق رىۋايەتنىڭ تارقىلىشىغا، بىر تەرەپتىن، ئاماننىساخاننىڭمۇ خۇددى قىدىرخاندەكلا ئۇستا مۇزد-كانت بولۇپ يېتىلگەنلىكى سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپ-تىن، ئۇنىڭ قىدىرخان بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن سىڭدۈرگەن ئەمگەكلىرى سەۋەب بولغان.

لېكىن، ئاماننىساخان نەفىسىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات سا-ھەسىدىكى پائالىيەتلىرى جەمئىيەتتىكى، ھەتتا ئابدۇرېشىتخان ئوردىسىدىكى مۇتەئەسسىپ جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتمۇقات توسقۇن-لۇقلىرىغا دۇچ كەلگەن. ئۆزىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىكى بىلەن شۆھرەت قازانغان ھەم ئاماننىساخاننى جېنىدىنمۇ ئارتۇق ياخشى كۆرىدىغان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئاماننىساخان ئىجاد قىلغان «ئىش-رەت ئەنگىز» مۇقامىنىڭ ئاماننىساخان نامىدا تارقىلىشىنى مۇۋا-پىق كۆرمىي، ئۇنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ پاكىتلا ئاماننىساخاننىڭ قانچىلىك توسقۇنلۇقلارغا دۇچ كەلگەنلى-كىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنمىگەن. تۈرلۈك توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ، جەمئىيەتكە تارقالغان ئەسەرلىرىمۇ كېيىنكى كۈنلەردە جاھىل كۈچلەرنىڭ قاتتىق بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان. مۆجىزىنىڭ بىز-گە بەرگەن مەلۇماتلىرى شۇ بۇزغۇنچىلىقلاردىن ئامان قالغان. ئەڭ مۇھىمى، خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان، شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇنى ھەسسىلەپ قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ.

4

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دىكى بەزى ماتېرىياللار ئۇيغۇر مۇ-زىكىلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق كلا-سىسىك مۇزىكىسى — ئون ئىككى مۇقامنىڭ تەرەققىيات تارىخىدە-

قەتئە بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاماننىساخان نەفىسى تەكلىماكان بويىدىكى كەمبەغەل ئوتۇد. چى مەخمۇتنىڭ قىزى بولۇپ، 13 ياش چېغىدىلا ئۇستا مۇزد. كانت، شائىرە ۋە خەتتات بولۇپ يېتىلگەن. پۇقراچە ياسىنىپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كەلگەن ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ چېلىپ بەرگەن تەمبۇرىنى ۋە ئابدۇرېشىتخانغا بېغىشلىغان بىر غەزىلىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ. ئابدۇرېشىتخان ئۇنىڭ يازغان خەتلىرىنى كۆرۈپ، بۇ خەتلەرنى شۇنچىلىك كىچىك بىر قىزنىڭ يازغانلىقىغا ئىشەنمەي، ئۇنىڭدىن شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدە خەت يېزىپ بېقىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئاماننىساخان دەرھال «يارەپ بۇ بەندە ئەجەب قىلدى سوئىزەن ماڭا، گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا» دېگەن ھازىر جاۋاب بېيىتىنى يېزىپ، ئابدۇرېشىتخاننى مات قىلىدۇ. ئابدۇرېشىتخاننىڭ قىزغا بولغان مۇھەببىتى تېخىمۇ كۈ. چىيىپ، شۇ كېچىسىلا ئەلچى ئەۋەتىپ قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ. ئاماننىساخان خەلق ئاممىسى، خەلق نەغمىچىلىرىدىن ئىبا. رەت ناخشا - مۇزىكا بۇلىقىدىن بىۋاسىتە ئوزۇقلىنىپ يېتىلگەن تالانتلىق مۇزىكانتتۇر. 13 ياشلىق بىر يېزا قىزىنىڭ مۇزىكىدا شۇنچىلىك كامالەتكە يېتىشى ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ شۇ دەۋردىلا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى، جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغىچە ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئاماننىساخان نەفىسىنىڭ ئابدۇرېشىتخان سارىيىدا تۇرغان مەزگىللەردە ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان داڭلىق مۇزىكا ئالىمى قىدىرخان ياركەندىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۆزىنىڭ مۇزىكا ۋە ئەدەبىيات جەھەتتىكى بىلىم ۋە ماھارىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈرگەنلىكى، قىدىرخان ياركەندى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى رەتلەش ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر

• خۇدا، بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى، گويا بۇ ئۆيدە بۈگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۇندى.

گەپنىڭ بىر يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن نەغمىلەر سىستېمىسى ئۈستىدە ئەمەس، بەلكى ئايرىم بىر نەغمە ئۈستىدە كېتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

مۆجىزە «مۇقام» دەپ ئاتاۋاتقان بۇ يەككە نەغمىنى ھازىرقى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن مۇقاملاردا باشلىنىش مۇزىكىسى دېيىلىدىغان «چاچما ئۇدارلىق (داپ چېلىنمايدىغان) نەغمە» دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى: بىرىنچىدىن، «مۇقام» سۆزى ھازىرمۇ ئەل ئىچىدە چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، قۇمۇل مەشرەپلىرىنىڭ يالغۇز غىجەك بىلەن ئورۇنلىنىدىغان چاچما ئۇدارلىق باشلىنىش مۇزىكىسى ئا. دەتتە «مۇقام» دەپلا ئاتىلىدۇ. دولان مۇقاملىرىدىمۇ باشلىنىش مۇزىكىسى «مۇقام» دەپلا ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، مۆجىزى «مۇقام» سۆزىنى ھامان «ناخشا»، «ئاھاڭ» سۆزلىرى بىلەن قاتار قويىدۇ. مەسىلەن، مۇھەممەت كۈشتىنىگەر ئۈستىدە توخ-تالغىنىدا، ئۇنىڭ «بىھەد ۋە بىئەدە غەزەل، مۇقاملار، ئاھاڭلار ئىجاد قىلغان» لىقىنى يازىدۇ. مانا بۇنىڭدىن ئۇنىڭ «مۇقام» سۆزىنى باشقا نەغمىلەردىن پەرقلق بولغان بىر نەغمە مەنىسىدە ئىشلىتىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ؛ ئۈچىنچىدىن، مۆجىزى «مۇقام» ئۈستىدە سۆزلىگەندە ھامان ئۇنىڭغا قايسى شائىرنىڭ قايسى غەزىلى سېلىنغانلىقىنى ئېيتىپ، مۇقام-نىڭ سۈپىتىنى ئۇنىڭغا سېلىنغان غەزەلنىڭ سۈپىتى بىلەن ئۆلچەيدۇ. تېكىستنىڭ رولىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدىغان بۇ خىل ئەھۋال تولاراق چاچما ئۇدارلىق نەغمىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل نەغمىلەر ئادەتتە ساتار، غىجەك ياكى تەمبۇر قاتارلىق بىر ئاساسىي ساز بىلەن يالغۇز كىشى تەرىپىدىن ئورۇندىلىنىدىغانلىقى، چاچما ئۇدارلىق بولغانلىقى ھەم تاللانغان غەزەل-لەر سېلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققىتى مۇزىكىدىن كۆرە كۆپرەك تېكىستكە مەركەزلىشىدۇ.

كى بەزى مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» نى ئوقۇغاندا، مۆجىزىنىڭ «مۇ- قام» سۆزى ئۈستىدىكى چۈشەنچىسى بىزنىڭ دىققەت - ئېتىۋاردىمىزنى قوزغايدۇ. مۆجىزى ئۆز ئەسىرىدە «راك»، «ئوشاق»، «ئۆزھال»، «چۆل ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھار زەرپ»، «چاھارگاھ»، «دۇگاھ»، «پەنجىگاھ»، «مۇ- شاۋرەك»، «بەيادەك»، «سىگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەندىگىز» دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تىلغا ئالىدۇ. لېكىن، ئۇ ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ناملىرىنى ئاساسەن ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ ناملارنى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن، «چوڭ نەغمە»، «داس- تان» ۋە «مەشرەپ» تىن ئىبارەت 3 قىسىمغا بۆلۈنۈپ، ھەر قىسمى بىرقانچىلىغان نەغمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تىپتەكى مۇزىكا مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ئېشىپ كەتسە بىرنەچچە مەرغۇلى بولغان بىر يەككە نەغمە مەنىسىدە تىلغا ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇ قارابى ئۈستىدە توختالغىنىدا ئۇنىڭ «راك»، «ئوشاق» ۋە «ئوشاق» نىڭ مەرغۇللىرىنى ئىجاد قىلغانلىقىنى، «ئۆزھال» مۇقامىنى بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى مەرغۇللىرىغىچە ئىجاد قىلغانلىقىنى يازىدۇ؛ مۇھەممەد كۈشتىنگىر ئۈستىدە توختالغىنىدا، ئۇنىڭ «چارىگاھ» مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە تۈتىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، «دۇگاھ» مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭغا مىرخىسرو دېھلىۋىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى، «پەنجىگاھ» مۇقامىنى ئىجاد قىلىپ ئۇنىڭغا مەۋلانە كاتىبىنىڭ بىر غەزىلىنى سالغانلىقىنى يازىدۇ. مەلىكە ئاماننىساخان ئۈستىدە توختالغىنىدىمۇ، ئۇنىڭ يولۇچى سۈپىتىدە ئۆيىگە كىرگەن سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا پەنجىگاھ مۇقامىغا تەمبۇر چېلىپ بېرىپ، بۇ مۇقامغا ئۆزىنىڭ ئابدۇرېشىتخانغا بېغىشلاپ يازغان بىر غەزىلىنى سېلىپ ئوقۇغانلىقىنى يازىدۇ، مانا بۇ مىساللاردىن

ئايرىم شەخسلەرنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىمۇ سىڭگەن.

5

بۇ ئەسەرنىڭ تىلى ئاساسىي جەھەتتىن 14 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى — چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن زور دەرىجىدە شۇ دەۋر - دىكى جانلىق ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇلغان. بەزى قىسىملىرى، مەسىلەن ئاماننىساخان قىسمى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دېگۈدەك يېزىلغان؛ قوليازمنىڭ ئىملاسىدا چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىدىن چەتلەپ جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇلغان جايلار تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، چاغاتاي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە «چالپ»، «بارىپ»، «بولغانىنى»، «چالماقيدىن»، «قىل - ماغايىسىزلار»، «الالماغان» شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇلماي يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزى جايلاردا «چىلىپ»، «يىرىپ»، «بولغىنىنى»، «چالماقيدىن»، «قىلماغايىسىزلار»، «الالمى - خان» شەكلىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ يېزىلغان؛ «نامۇس»، «شاگرد»، «امر» شەكلىدە يېزىلىشقا تېگىشلىك سۆزلەر بەزىدە جانلىق تىلدىكى تەلەپپۇزى بويىچە «نومۇس»، «شاگرت»، «ام - رى» قىلىپ يېزىلغان. چاغاتاي يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە توغرا كەلمەيدىغان بۇ خىل ئەھۋاللار قوليازما كېيىن كۆچۈرۈلگەندە يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مەيلى قانداق بولمىسۇن، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ چاغاتاي تىلى دەۋرىنى، بولۇپمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئورۇن بېرىش جەريانىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

مۆجىزى تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرىدىن 14 نەپەردىن.
 نى 15 - ، 16 - ئەسەردە ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلار تەشكىل
 قىلغان بولۇپ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان 16 مۇقامدىن 13 ى
 مۇشۇ شائىرلارنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. مۆجىزى يەنە نەۋائىنىڭ
 ھەر كېچىسى ساتار ياكى تەمبۇر بىلەن ئۆزى يازغان غەزەللەرنى
 ئوقۇپ بېھۇش بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى يازغان.
 يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق خۇلاسەگە كېلىشە-
 مىز مۇمكىن: بىرىنچىدىن، «تەۋارىخى مۇستەقىيۇن» دا «مۇقام»
 دەپ ئاتالغان بۇ چاچما ئۇدارلىق نەغمىلەر شۇ دەۋردە كۆپرەك
 شائىرلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان بولۇپ، تېخى خەلقنىڭ ئەسىر-
 لەردىن بۇيانقى مۇزىكا بايلىقىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە تاللىنىپ
 يۈرۈشلەشتۈرۈلۈۋاتقان چوڭ نەغمىلەر تەركىبىگە كىرگۈزۈلمى-
 گەن؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدە-
 كى يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەر ھە دېگەندىلا ھازىرقى
 نامى بىلەن ئاتالمىغان، ئۇلار ھازىرقى نامىغا شۇ نامدىكى چاچما
 ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە ئۇلارنىڭ باشلى-
 نىش مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن ئېرىشكەن. ئىك-
 كىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، «مۇقام» ئاتالغۇسى 15 -
 16 - ئەسىرلەردە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەلۇم دەۋر ئىچىدە-
 دە پەقەت تار مەنىدىلا قوللىنىلىپ، چاچما ئۇدارلىق نەغمە ئوقۇ-
 مىنى ئىپادىلىگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە شۇ چاچما ئۇدارلىق
 نەغمىلەرنىڭ يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرگە باشلىنىش
 مۇزىكىسى قىلىپ كىرگۈزۈلۈشى بىلەن كەڭ مەنىدە -
 «يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمە» مەنىسىدەمۇ قوللىنىلىدىغان
 بولغان؛ ئۈچىنچىدىن، «ئون ئىككى مۇقام» تەركىبىدىكى چوڭ
 نەغمىلەر ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك تار-
 خىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇلار ئاساسەن خەلق ئىجادىيىتى
 ئاساسىدا شەكىللەنگەن، لېكىن ئۇلارغا ھەرقايسى دەۋرلەردىكى

كەتكەنلىكىنى يازغان؛ كۆپچىلىك ئىسلام تارىخچىلىرىغا ئوخشاش، مۆجىزىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى نۇھ ۋە ئۇنىڭ ھام، سام، يافەس ناملىق ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى يەھۇدىي - خرىستىئان دىنى رىۋايەتلىرىگە تاقاپ، مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشىدىمۇ شۇلار بىلەن باغلىغان؛ بەزى يەر ئىسمى ۋە يىلنامىلەرنى خاتا قىلىپ قويغان ۋە ھاكازا.

بىز «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسىنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇپ، ئۇنى ئوبدان تەھلىل قىلىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىشىمىز لازىم.

«تەۋارىخى مۇسقىيۇن» رسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى، بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى خېلى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرمۇنچە ئېغىر نۇقسانلاردىنمۇ خالىي ئەمەس. مۆجىزى پەقەت كۆپرەك شائىرلار ۋە زىيالىيلار دائىرىسىدە ئەۋج ئالغان چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىلا (تار مەنىدىكى «مۇقام» لارنىلا) مۇزىكا ھېسابلاپ، خەلق مۇزىكىلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئىچىدە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىجاد قىلىنىپ، رەتلىنىپ، يۈرۈش-لەشتۈرۈلۈپ كېلىنىۋاتقان چوڭ نەغمىلەرگە (كەڭ مەنىدىكى «مۇقام» لارغا) پۈتۈنلەي ئېتىۋارسىز قارىغان. شۇڭا، پەقەت شۇ چاچما ئۇدارلىق يەككە نەغمىلەرنىڭ ئىجادچىلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا بولۇپ، خەلق مۇزىكىلىرىنىڭ، يۈرۈشلەشتۈرۈلگەن چوڭ نەغمىلەرنىڭ ئاساسىي ئىجادچىسى بولغان خەلق ئاممىسىدىن، خەلق مۇزىكىچىلىرىنى نەزەرگە ئالمىغان؛ بىرمۇنچە جايلاردا ئاساسسىز، ھەتتا ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن رىۋايەتلەرنى ھەقىقىي پاكىت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزگەن. مەسىلەن، نەينىڭ كەشىپ قىلىنىشىنى جەمىيەتنىڭ خوتۇنى مەلىكە دىلسۇزغا، داپ-نىڭ كەشىپ قىلىنىشىنى دېۋىلەرگە باغلاپ قويغان؛ مەۋلانە ساھىپ بەلخنىڭ تەمبۈر چېلىشتىكى يۈكسەك ماھارىتىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن مەۋلانە ساھىپ بەلخى بابۇرشاھنىڭ كابۇل شەھىرىدىكى بىر باغدا ئۆتكۈزگەن شاھانە ئولتۇرۇشىدا تەمبۈر چالغاندا بىر بۆلبۈل ئۈچۈپ كېلىپ تەمبۈرنىڭ قۇلقىغا قونغانلىقىنى ۋە ئۆزىنى بىرنەچچە قېتىم تەمبۈرغا ئۇرۇپ ئۆلگەنلىكىنى، بۇ ھالنى كۆرۈپ ئولتۇرۇشتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھوشسىزلىنىپ

چۈنكى بۇ ئاتالغۇ بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەدەبىي تىلدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىياتمۇ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

نەۋائى بۇ ئەسىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىدا چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەۋزەللىك-لەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، چاغاتاي تىلىدا ئۇقۇمنى نازۇك جەھەتلەردىن پەرقلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىنى، بەزى ساھەلەرگە خاس بولغان سۆز - ئاتالغۇلارنىڭ موللۇقىنى، تۈيۈك يېزىش، قاپىيە كەلتۈرۈش قاتارلىق بەدىئىي ماھارەت ۋە سۆز تۈرلەش، سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ كەڭلىكىنى نۇرغۇنلىرىغان مىساللار بىلەن ئىسپاتلايدۇ؛ چاغاتاي تىلى مۇشۇنداق ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاغقىچە بىر كىم تەرىپىدىن ئىسپاتلاپ كۆرسىتىپ بېرىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئەۋزەللىكلەر يوشۇرۇن ھالەتتە قالغانلىقىنى، تۈركىي تىللىق شائىرلار، بولۇپمۇ ياش شائىرلار ياخشى مۇلاھىزە قىلمايلا پارس تىلىنى ئەۋزەل بىلىپ، شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىشقا بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق شائىرلار بارغانسېرى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقىنى زور ئېچىنىش بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتەدۇ ھەم ئۆزىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا چاغاتاي تىلى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە بەل باغلىغانلىقىنى، ئىزدىنىش نەتىجىسىدە بۇ تىلنىڭ مول بايلىقىدىن خەۋەردار بولۇپ چەكسىز غۇرۇرلانغانلىقىنى، بۇ تىلنى پۇختا ئىگىلىگەن ئاساستا بەدىئىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىنى ئىگىلىگەن ئەسەرلىرىنى يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولغانلىقىنى، ئاخىرىدا ئۆز ئىشىنىڭ خۇلاسەسى سۈپىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ.

«مۇھاكىمەتۇل لوغەتەين» ھەققىدە

ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مىلادىيە 1499 - يىلى يېزىلغان «مۇھاكىمەتۇل لوغەتەين» (ئىككى تىل توغرىلىق مۇھاكىمە) ناملىق رىسالىسى شۇ دەۋردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىل (چاغاتاي تىلى) نىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە شۇ ئارقىلىق چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداش مەقسىتى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلرىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

نەۋائى ئۆز ئەسىرىدە «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان ئەدەبىي تىل شۇ دەۋردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلرى ئورتاق قوللانغان يازما ئەدەبىي تىل بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدە «خاقانىيە تۈرك-لىرىنىڭ تىلى» ياكى «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتىلىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ 14 - ئەسىردىن كېيىنكى داۋامى ئىدى. بۇ ئەدەبىي تىل چاغاتاي ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ئەدەبىي تىلنى ئاساسەن «چاغاتاي تىلى» دېگەن مۇشۇ نامى بىلەن ئاتايدۇ،

• بۇ ماقالىنى ئابدۇرەھىم پولات بىلەن بىرگە يازغان. بۇ ماقالە 1988 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «مۇھاكىمەتۇل لوغەتەين» دېگەن ئەسەرنىڭ كىرىش سۆز قىسمى بولۇپ، بۇ ماۋزۇ مەزكۇر توپلامنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قوبۇلغان.

ۋارىسلىق قىلىشى، شۇ مۇناسىۋەتلەر بىلەن فىردەۋىسى، سەل-
 حان، نىزامى، سەئىدى، ئەنۋەرى، خۇسراۋ دېھلىۋى، ھافىز
 شىرازى، كاتىبى، جامى قاتارلىق كاتتا شائىرلار ۋەكىللىكىدىكى
 يۇقىرى سەۋىيىلىك پارىسى ئەدەبىياتىنىڭ تۈركىي تىللىق زىيا-
 لىيلار، بولۇپمۇ شائىرلار ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئۇلار-
 نى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالغانلىقى، ئۇنىڭ ئەكسىچە تۈركىي
 ئەدەبىي تىل ۋە تۈركىي ئەدەبىيات بويىچە تەتقىقات ۋە ئوقۇتۇش
 ئىشلىرىنىڭ بارغانسېرى ئاجىزلاپ بېرىشى، چاغاتاي تىلى ۋە
 چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋارىسلىق قىلغان ئەنئەنىلەرنىڭ ئۆتۈلۈشقا
 باشلىغانلىقىدەك تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن مۇناسى-
 ۋەتلىك ئىدى. گەرچە ئاتايى، سەككاكى، لۇتقى، خارەزى قاتار-
 لىق شائىرلار قەدىمكى تۈركىي ئەدەبىيات ۋە ئەدەبىي تىل ئاساسى-
 دا ياخشى ئەسەرلەرنى يېزىپ، چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىي شەكلى-
 نى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن
 خۇددى نەۋائىي ئېيتقاندا، بۇ تۈركىيگوي شائىرلارنىڭ لۇتقى-
 دىن باشقىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغان پارىسى ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللى-
 رى بىلەن تەڭلىشەلمەيتتى. شۇڭا ئۇلار ھە دەپ كۈچىيىۋاتقان
 پارىسىگويلىق "ئېقىمىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمىگەندى. ئەھ-
 ۋال ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. ئەگەر ئىش شۇ يوسۇندا داۋاملاشسا،
 شانلىق ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغان چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرى-
 يەتتىكى ئورنىدىن مەھرۇم بولۇشى، شەكىللىنىشكە باشلىغان
 چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ نابۇت بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى.
 چاغاتاي تىلى بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتى دۇچ كەلگەن بۇ
 ئېغىر خەۋپنى ئەلىشىر نەۋائىي ھەممىدىن چوڭقۇر ھېس قىلدى.
 خۇددى ئۇنىڭ «شۇ ئېھتىمالغا ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇ-
 كى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ تالانت ئىگىلىرى پۈتۈنلەي پارس تىلى

• تۈركىيگوي - ئەسەرنى تۈركىي تىل بىلەن يازغۇچى.
 •• پارىسىگويلىق - ئەسەرنى پارس تىلى بىلەن يېزىش.

نەۋائىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئەسەر يېزىلغان دەۋر شارائىتى، نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى تەرەققىدە ياتىدىكى رولى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلساق، نەۋائىنىڭ چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز، شۇنداقلا نەۋائىنىڭ يۈكسەك مىللىي غۇرۇرىدىن، ئۆز ئانا تىلىغا بولغان قايىناق مۇھەببىتىدىن، ئۆز ئانا تىلىنىڭ بايلىقىنى نامايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئابروىنى ئۆستۈرۈش يولىدىكى قەيسەرلىكىدىن قاتتىق تەسرىلىنىمىز.

خۇددى نەۋائى مۇشۇ رسالىسىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، نەۋائى دەۋرىدە شېئىرنى پارس تىلى بىلەن يېزىش تۈركىي تىللىق شائىرلار ئىچىدە تەبىئىي بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالغانىدى، بولۇپمۇ بۇ ئەھۋال نەۋائى ياشىغان ھەم تۈركىي تىللىق شائىرلار ئەڭ كۆپ توپلانغان مەدەنىيەت مەركىزى ھىراتتا ئېغىر ئىدى. بۇ شائىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى پارس تىلىنى ئۆز ئانا تىلىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى، «شېئىرنى پەقەت شۇ تىل بىلەنلا يازغىلى بولىدۇ» دەپ بىلەتتى، ئۆز ئانا تىلىنى بولسا، «شېئىر يازغىلى بولمايدۇ» دېيىش ئادىتىنى ياراتمايتتى، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆز ئانا تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان، ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازمەن دېيىمۇ يارالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. تۈركىي تىللىق شائىرلار ئىچىدە مۇنداق غەيرىي نورمال ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشى تاسادىپىي بىر ئىش بولماستىن، بەلكى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە مائارىپ ئىشلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسلام مائارىپى ئىزىغا چۈشۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ زىيالىيلار ئىچىدىكى تەسىرىنىڭ كۈنسناپ كۈچىيىپ بېرىشى، بەزى تۈركىي خانلىق-لارنىڭ، مەسىلەن، ئىراندا قۇرۇلغان سەلجۇقىلار سۇلالىسىنىڭ پارس تىلىنى دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىشى، بۇ رايونلاردىكى پارسىي مەدەنىيەتكە تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ

تىرقىنىپ ئىزدەندى ھەم ئىزدەنگەنسىرى تېخىمۇ غۇرۇرلىنىپ،
 ئۆز ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. نەۋايى ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتە
 تىكى تەسىراتىنى مۇنداق يازىدۇ: «ئەقىل يېشىغا قەدەم قويغىدە
 نىمىدىن كېيىن ھەق سۇبھانەھۇ ۋە تا ئالا تەبىئىتىمگە بەخشەندە
 قىلغان غارايىپچانلىق، ئەستايىدىللىق ۋە مۇشكۇلاتچىلىق روھى.
 نىڭ تۈرتكىسى بىلەن تۈركىي تىل ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشنى
 لازىم تاپتىم. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەننىمىدىن كېيىن،
 مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىن ئارتۇق بىر
 ئالەم نامايان بولدى، مەن ئۇ يەردە توققۇز پەلەكتىن ئېشىپ
 چۈشكەن بىر زىبۇ - زىننەت ئاسمىنى كۆردۈم، دۇرلىرى
 يۇلتۇزلاردىنمۇ جۇلالىق بىر يۈكسەكلىك ۋە بۈيۈكلۈك خەزىنىسى.
 سىنى ئۇچراتتىم. ئۇنىڭ يۇلتۇزلاردىنمۇ گۈزەل گۈللەر بىلەن
 پۈركەنگەن گۈلشەنگە يولۇقتۇم. ئۇنىڭ ھەرىمى ئەتراپىغا ئادەم
 ئايىغى يەتمىگەن، غارايىپاتلىرىغا ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەندە.
 دى. ئەمما خەزىنىسىنىڭ يىلانلىرى دەھشەتلىك، گۈلشەننىڭ
 تىكەنلىرى سانسىز ئىدى. مەن دەشەت ئەھلىنىڭ دانالىرى
 مۇشۇ يىلانلارنىڭ ئۆتكۈر نەشتىرىدىن قورقۇپ، بۇ خەزىنىلەردىن
 بەھرىمەن بولالماي ئۆتۈپتۇ، نەزم قوشۇنىنىڭ گۈلدەستىچىلىرى
 مۇشۇ تىكەنلەردىن ئېھتىيات قىلىپ، بەزمىگە لايىق گۈل ئۈزەلمەي
 مەي كېتىپتۇ، دەپ ئويلىدىم. مېنىڭ يۈكسەك ئىرادەم، قورقۇش
 ۋە بىپەرۋالىقتىن خالىي تەبىئىتىم بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتەلمەي
 شىمگە يول قويمىدى، مەن بۇ يەرنى تاماشا قىلىپ تويىمدىم،
 تالانتىم لەشكەر بولۇپ، بۇ ئالەم مەيدانىدا ئات ئويناتتى، خىيال-
 لىم قۇش بولۇپ، بۇ ئالەم ئاسمىنىدا ئېگىز پەرۋاز قىلدى،
 دىلىم سەرراپ بولۇپ، بۇ جەۋھەرلەر خەزىنىسىدىن ھېسابسىز
 قىممەتلىك ياقۇت ۋە دۇرلارنى ئالدى، كۆڭلۈم گۈل تەرگۈچى
 بولۇپ، بۇ گۈلشەن رەيھانزارىدىن چەكسىز خۇش پۇراق گۈللەردە.
 نى يىغدى».

بىلەن شېئىر يازسۇن - دە، تۈركىي تىل بىلەن يازمىسۇن،
 بەلكى كۆپچىلىكى يازالمىسۇن» دېگىنىدەك، ئۇنىڭ مىللىي غۇ-
 رۇرى ئۆز ئانا تىلىنىڭ بۇ تەقدىرىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشىغا
 يول قويمىدى. نەۋائى چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى
 ۋە شۇ ئارقىلىق چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداش ئۈچۈن بەل باغلى-
 دى. نەۋائىنىڭ قارىشىچە، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىر
 تەرەپتىن چاغاتاي تىلىدا ھەممە جەھەتتىن يۇقىرىدىكى پارىسى
 ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن تەڭلىشەلەيدىغان، ھەتتا ئۇلارنى
 بېسىپ چۈشىدىغان شېئىرىي ئەسەرلەر يارىتىپ، چاغاتاي تىلى-
 نىڭ ھەرقانداق چوڭقۇر مەزمۇن ۋە نازۇك ئۇقۇملارنى ئىپادى-
 لەشكە، ھەرقانداق بەدىئىي ماھارەتلەرنى كۆرسىتىشكە ۋە ھەرقانداق
 يىرىك شېئىرىي ئەسەرلەرنى يارىتىشقا يارايدىغان مۇكەممەل
 بىر ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى ئەمەلدە كۆرسىتىش، يەنە بىر
 تەرەپتىن، چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇپ،
 ئۇنىڭدىكى ئەۋزەللىكلەرنى ئىلمىي يوسۇندا خۇلاسەلەپ كۆرسى-
 تىپ بېرىش كېرەك ئىدى. نەۋائى شۇنى چوڭقۇر چۈشىنىشكە،
 بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل بىر ۋەزىپە بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي
 ئەدەبىي تىلنىڭ ئۆتۈلۈشقا باشلىغان ئەنئەنىلىرىنى ۋە خەلق
 تىلىنى پۇختا تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ بايلىقىنى، ئۇنىڭدىكى بەد-
 ئىي ماھارەت ئىمكانىيەتلىرىنى تولۇق ئېچىش ھەم بەدىئىي ئىجا-
 دىيەت جەھەتتە جاپالىق ئەمگەك قىلىش زۆرۈر ئىدى. لېكىن،
 نەۋائى ئۆزىنىڭ يۈكسەك مىللىي غۇرۇرىغا، قورقۇش ۋە بىپەرۋا-
 لىقتىن خالىي تەبىئىيەتتىگە تايىنىپ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتە-
 لەيدىغانلىقىغا ئىشىنىتتى.

نەۋائى تۈركىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا
 توپلانغان يۈسۈپ خاس ھاجىب، ئەخمەت يۈكەنكى، ئاتايى، سەك-
 كاكى، لۇتقى، خارەزمى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە نەز-
 مى ئىپادىسىنى تاپقان ئەنئەنىلىرى ۋە خەلق تىلى ئۈستىدە قە-

مۇل لۇغەت» ناملىق چاغاتايچە - پارسچە لۇغەت، 16 - ئەسەردە تۈزۈلۈپ، كېيىن «ئابۇشقا» دەپ ئاتالغان چاغاتايچە - ئوسمانلىدە چە لۇغەت ۋە باشقىلار.

نەۋائى قوغدىغان ۋە يۈكسەلدۈرگەن چاغاتاي تىلى نۇرغۇن جەھەتلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئاساس بولۇپ ئۇنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن زىچ باغلاپ تۇرماقتا؛ بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ نەۋائىدىن كېيىنكى ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نەۋائىنى پىر - ئۇستاز تۇتۇپ، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا چە ئېلىپ كەلدى؛ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۈتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شېھىد، تېيىپجان ئېلىيوف، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى بۇ شائىرلارنىڭ نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە بىۋاسىتە ۋارىسلىق قىلىپ يېتىلگەنلىكىدىن دالەت بېرىدۇ؛ بىزنىڭ كلاسسىك مۇزىكا بايلىقىمىز بولغان 12 مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تولىسى نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان نەۋائى غەزەللىرى بىلەن ياڭراپ كەلدى. مانا بۇلارنى ئويلىساق، نەۋائى تۆھپىسىنىڭ بىز ئۈچۈن تېخىمۇ بىۋاسىتە، تېخىمۇ قەدىرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

نەۋائىنىڭ بۇ رسالىسى بىزگە چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نۇرغۇن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بولۇپمۇ نەۋائىنىڭ بۇ ئەسەردە چاغاتاي تىلىدىكى قاپىيە ئىمكانىيەتلىرىنى بايان قىلىپ، چاغاتاي يېزىقىدىكى «ۋاۋ» (و) ھەرپىنىڭ «ئوت» (كۆيىدىغان ئوت)، «ئوت» (ئۆتەك) پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى، «ئوت» (ئۇتماق) پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى، «ئوت» («ئوتلىمەك» پېئىلىنىڭ يىلتىزى) سۆزلىرىنىڭ تەركىبىدە كەلگىنىدەك تۆت خىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشقا ۋەكىللىك

شۇنداق قىلىپ، ئەلىشىر نەۋائى چاغاتاي تىلىنىڭ مول لېكسىكىلىق بايلىقىنى، فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى ۋە ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەت ئىمكانىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، بۇ تىل بىلەن شۇ دەۋرنىڭ شاھ ئەسەرلىرى بولغان «خەزائىنۇل مەئانى» (چاردىۋان)، «خەمسە» قاتارلىق بەدىئىي ئەسەرلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى ھەم «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» ناملىق بۇ تىلشۇناسلىق ئەسىرىنى يېزىپ چىقتى. نەۋائىنىڭ تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە چەكسىز ئىپتىخار بېغىشلاپ، يالغۇز پارسىيىگويىلارنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن شەرق، پۈتۈن دۇنيانى قايىل قىلغان بۇ ئەسەرلىرى چاغاتاي تىلىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ئورنىنى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قوغداپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى بۇ تىل بىلەن بۇ ئەدەبىياتنى يۈكسەك بىر پەللىگە چىقىرىپ، پۈتۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە پۈتۈن دۇنيا ئالدىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، نەۋائى ئەسەرلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدرىسە - مەكتەپلەرنىڭ مۇھىم بىر دەرسلىكىگە ئايلانپ، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىشى ۋە راۋاجلىنىشى كۈچلۈك كاپالەتكە ئىگە بولدى. شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلەرى ئىچىدىن چىققان شائىرلار ئەۋلادمۇئەۋلاد نەۋائى ئىزىدىن مېڭىپ، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتىنى تاكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتۇردى. غەربىي تۈركىي تىل ۋە شىمالىي تۈركىي تىلىنى ئەدەبىي تىل قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر، شۇنىڭدەك شەرقتىكى باشقا خەلق زىيالىيلىرىمۇ نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى بۇ تىل بىلەن بۇ ئەدەبىياتنى سۆيۈپ ئۆگەندى ۋە مۇشۇ ئېھتىياج ئۈچۈن چاغاتاي تىلىغا، بولۇپمۇ نەۋائى ئەسەرلىرىگە بېغىشلانغان نۇرغۇن لۇغەت ۋە گرامماتىكا قوللانمىلىرى بارلىققا كەلدى، مەسىلەن، 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۈزۈلگەن «بەدايىد»

زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر ۋە ئۇنىڭ «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا

قوللىنىلغان بۇ كىتاب زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر (1483-1530) چاغاتاي تىلى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان ۋە ئۆزىنىڭ زور ئىلمىي قىممىتى بىلەن دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كېلىۋاتقان «بابۇرنامە» ناملىق ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى.

بابۇر ئاقساق تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولۇپ، ئاتىسى ئۆمەر شەيخ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەبۇ سەئىد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى سۇلتان مۇھەممەد مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى مىرانشاھ مىرزا، ئۇنىڭ ئاتىسى ئاقساق تۆمۈردۇر، بابۇر ئانا تەرەپتىن يەركەن خانلىقىنىڭ قۇر-غۇچىسى سۇلتان سەئىدخان ۋە مەشھۇر «تارىخى رەشىدى» نىڭ يازغۇچىسى مىرزا ھەيدەر بىلەن بىر نەۋرە بولىدۇ، چۈنكى، بابۇرنىڭ ئانىسى قۇتلۇق نىگار خانىم، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەخمەدخان، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئانىسى خۇبنىگار-خانىم ھەممىسى چاغاتاي ئەۋلادىدىن يۇنۇس خاننىڭ بالىلىرى ئىدى.

بابۇر 1494 - يىلى 12 ياش ۋاقتىدا ئاتىسى ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ تاسادىپىي ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن پەرغانە پادىشاھى بولىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن تۆمۈر نەسلىدىن بولغان مىرزلارنىڭ

• بۇ ماقالە 1992 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «بابۇرنامە» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنىڭ بېشىغا بېرىلگەن تەرجىمە مۇقەددىمىسى بولۇپ، بۇ ماۋزۇ مەزكۇر توپلامنى نەشرگە تەييارلىغۇچى تەرىپىدىن قويۇلغان.

قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى چاغاتاي تىلىدىمۇ خۇددى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىگە ئوخشاش تۆت خىل لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئىنتايىن ئېنىق ھەم بىردىنبىر پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، نەۋائىي ئۆز رسالىسىدە چاغاتاي تىلىنى پارس تىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئىككى تىلنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئەمەس، بەلكى چاغاتاي تىلىنىڭ پارس تىلىغا قارىغاندا ئەۋزەللىككە ئىگە بولغان نۇقتىلىرىنىلا نەزەردە تۇتىدۇ. مۇنداق قىلىش ئانچە مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ رسالە «پارس تىلى تۈركىي تىلدىن ئەۋزەل» دەپ تونۇلۇپ كەتكەن شارائىتتا شۇ خىل تونۇشقا رەددىيە بېرىش نۇقتىسىدىن يېزىلغان. لىقى ئۈچۈن بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. لېكىن، نەۋائىي كۆرسەتكەن شۇ نۇقتىلارغا ئاساسلىنىپ «تۈركىي تىل پارس تىلىدىن ئەۋزەل» دېگەن خۇلاسەنى چىقىرىشقا بولمايدۇ، چۈنكى، ئەتراپ-لىق سېلىشتۇرۇلسا، پارس تىلىنىڭ تۈركىي تىلدىن ئەۋزەل جايلىرىمۇ تېپىلىدۇ. خالىس مەيداندا تۇرۇپ ئېيتقاندا، تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلى بىر - بىرىدىن قالىدىغان تىللار ئەمەس. نەۋائىينىڭ تۆھپىسى دەل تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىش-مايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ، «پارس تىلى تۈركىي تىلدىن ئەۋزەل» دېگەن تونۇشقا كۈچلۈك رەددىيە بەرگەنلىكىدە.

نەۋائىينىڭ بۇ رسالىسىگە ھازىرقى كۆز بىلەن نەزەر سال-ساق، ئۇنىڭدا دەۋر چەكلىمىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى نۇقتىلار، ھەتتا خاتا كۆزقاراشلارنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرىمىز. ئە-سەرنى ئوقۇغاندا مۇنداق نۇقتىلارغا تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولۇشنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك.

قىلىنىپ، 1513 - يىلى كابۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. ھىندۇقۇشنىڭ شىمالىدىكى تۆمۈرىلەر زېمىنلىرىنى قايتۇرۇپ ئېلىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن بابۇر ئۆزىنىڭ كابۇلنى مەركەز قىلغان ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىدۇ ۋە 1519 - يىلىدىن باشلاپ بىرقانچە قېتىم لەشكەر تارتىپ، ھىندىستاننىڭ بەزى يەرلىرىنى ئىگىلەيدۇ. 1526 - يىلى — بەشىنچى قېتىمدا 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن سىند دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پەنپەتتە سۇلتان ئىبراھىم لۇدىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، دېھلى ۋە ئەگرەنى ئىشغال قىلىدۇ، ئارقىدىنلا 1527 - يىلى مارتا كاناۋادا راناسىغا باشچىلىقىدىكى راي ۋە راجەلەرنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. 1528 - ۋە 1529 - يىللىرى يەنە بىرقانچە قېتىملىق جەڭدە غەلبە قىلىپ، پۈتۈن شىمالىي ھىندىستاننى ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالىدۇ. ئۇنىڭ 1526 - يىلى دېھلى ۋە ئەگرەنى ئىشغال قىلىپ، ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشى بىلەن ھىندىستاندا تاكى 1761 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرۈپ، تارىختا «ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان ئىمپېرىيىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىدۇ. بابۇر 1530 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ھىندىستاندا ۋاپات بولىدۇ.

بابۇر بۇ ئەسەردە ئۆزىنىڭ 12 يېشىدىن باشلاپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك جەڭ ۋە ھەربىي يۈرۈش بىلەن ئۆتكەن مۇشۇ تىنىمسىز ۋە ئۆزگىرىشچان، بەزىدە ئىنتايىن جاپا - مۇشەققەتلىك ھاياتىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى، ئۆزى قاتناشقان ياكى ئۆزى بىلەن مۇنا - سىۋەتلىك بولغان ۋەقەلەرنى، ھېس - تۇيغۇ ۋە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ھەم باشقا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ بايانلار بابۇردەك بىر مەشھۇر پادىشاھ ۋە ھەربىي قوماندان، شۇنداقلا يېتىلگەن بىر ئەدىب ۋە ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇر بىلىملىك

ھەرقايسى ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان يەرلەردە ئۆزلىرىنى پادە-
 شاھ دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆزئارا زېمىن ۋە ھاكىمىيەت تالىشىش
 جەڭلىرىنى ئەۋجىگە چىقارغان، چاغاتاي نەسلىدىن بولغان خانلار-
 مۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىشكە تىرىشۋات-
 قان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزبېك خانى شەيبانىخان كۈندىن -
 كۈنگە زورىيىپ، مىرزىلار ۋە خانلار قولىدىكى زېمىنلارغا چاڭ
 سېلىۋاتقان دەۋر ئىدى. ياش بابۇر تەختكە چىقىشى بىلەنلا پەرغانە
 ۋىلايىتىنى قوغداش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.
 تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ پارچىلانغان دۆلىتىنى قايتىدىن بىر-
 لىككە كەلتۈرۈپ، شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بەل باغ-
 لىغان ياش بابۇر يالغۇز پەرغانىنى مۇداپىئە قىلىش بىلەنلا قال-
 ماستىن، تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ قەدىمكى پايتەختى بولغان
 سەمەرقەندنى ئېلىش يولىدا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇ 1499 - يىلى
 بىر قېتىم، 1501 - يىلى يەنە بىر قېتىم سەمەرقەندنى ئىشغال
 قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىرىنچى قېتىمدا
 پەرغانىدە ئىسيان يۈز بەرگەنلىك سەۋەبىدىن، ئىككىنچى قېتىمدا
 ياردەمسىز قېلىپ شەيبانىخانغا تەڭ كېلەلمىگەنلىك سەۋەبىدىن،
 چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئاخىرىدا شەيبانىخاننىڭ ھۇ-
 جۇمى تۈپەيلى ماۋەرائۇننەھردە پۇت تىرەپ تۇرالماي، 1504 -
 يىلى ھىندۇقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، كابۇل ۋە غەزنىنى ئىشغال
 قىلىدۇ. ئۇ كابۇل پادىشاھى بولغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق تۈردە
 شەيبانىخان بېسىۋالغان جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش كويىدا بولىدۇ.
 بابۇر 1506 - يىلى خۇراسانغا بېرىپ، ھىراتنى زىيارەت قىلىدۇ
 ۋە سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئوغۇللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ،
 بىرلىكتە شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ، لېكىن
 مۇۋەپپەق بولالمايدۇ. ئۇ 1511 - يىلى ئىسمائىل شاھنىڭ ياردە-
 مى بىلەن ھىسار، بۇخارا، سەمەرقەند، تاشكەنت قاتارلىق جا-
 لارنى ئالغان بولسىمۇ، كېيىن ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ

كەڭ بىر ئالىم بولۇش بىلەن بىللە، چىنگىزخان ۋە ئاقساق تۆمۈر ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان فېئودال ھۆكۈمران تەبىقىنىڭ سادىق بىر ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي كۆزقارىشى ئەلۋەتتە شۇ تەبىقىنىڭ مەيدانىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ ئۆمۈر بويى شۇ تەبىقىنىڭ غايە ۋە دەستۇرى بويىچە ئىش ئېلىپ بېرىدۇ. بابۇر بۇ ئەسەردە ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھەرقانداق ھەرىكىتىنى، جۈملىدىن ئەمرىگە بويسۇنمىغان ياكى سېلىق تۆلەشتە رايىش بولمىغان ئاھالە ۋە قەبىلىلەر ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىقلىرىنى، ھەتتا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار تۇرغۇزۇشتەك ئىشلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى قاتارىدا بايان قىلىدۇ، بەزىدە مۇنداق قىرغىنچىلىقلاردىن يىرگەنگەندەك قىلىسمۇ، لېكىن يەنە داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە مۇنداق ئىشلارنى پادىشاھلار ئۈچۈن راۋا ھېسابلايدۇ. دېمەك، «بابۇرنامە» بابۇردىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ شەخسنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق باھا بېرىشتىمۇ تېپىلغۇسىز بىر ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«بابۇرنامە» ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئېيتقاندا پۈتۈنلەي يېڭىچە بىر خىل ئۇسلۇبتا يېزىلغان نەسرىي ئەسەر بولۇش بىلەن چاغاتاي ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئەسەردە شۇ دەۋر ئەسەرلىرىدە دائىم كۆرۈلىدىغان ھەشەمەتلىك ئىبارىلەر، تەكەللۇپلۇق تەسۋىرلەر ۋە چۈشىنىش تەس بولغان ئېغىر جۈملىلەر كۆزگە چېلىقمايدۇ، بەلكى ئىشنىڭ نەق ئۆزى، مەقسەتنىڭ نەق ئۆزى ساددا ئىبارە ۋە يەڭگىل جۈملىلەر بىلەن بايان قىلىنىدۇ. بۇ دەل بابۇر تەشەببۇس قىلىدىغان ئۇسلۇب ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى ھۇمايۇنغا يازغان بىر خېتىدە ئوغلىنىڭ «خەتنى تەكەللۇپ بىلەن يازمەن» دەپ مەنىنى چۈشىنىكسىز قىلىپ قويىدىغان ئادىتىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئۆزىگىمۇ ھەم ئوقۇغۇچىغىمۇ جاپا سالماسلىق ئۈچۈن خەتنى ساددا سۆزلەر بىلەن يېزىمەن

بىر شەخسنىڭ بايانلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سىياسىي ۋەزىيىتى، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ھەربىي تۈزۈملىرى، تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان مىرزلارنىڭ، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ، ئۆزبېك خانى شەيبانىخاننىڭ، ھىندىستاندىكى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى، بولۇپ ئۆتكەن جەڭلەر ۋە بۇ جەڭلەردە تۈزۈلگەن سەپ، قوللىنىلغان تەكتىكا، ئىشلىتىلگەن قوراللار ۋە باشقىلار توغرىلىق تەپسىلىي، مەزمۇنلۇق ھەم ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئىگە قىلىدۇ.

بابۇر بۇ ئەسەردە يەنە ھەممىگە قىزىقىدىغان زېھنىلىك بىر سەيياھ ۋە ئەستايىدىل بىر تەتقىقاتچى سۈپىتىدە پەرغانە، سەمەرقەند، ھىرات، كابۇل، غەزنى، ھىندىستان قاتارلىق ئۆزى تۇرغان ۋە بارغان جايلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىسى، تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، ھايۋانات - گىياھلىرى، بايلىقلىرى، ئاسارەتلىقلىرى، گۈزەل يەرلىرى، مەشھۇر ئادەملىرى، خەلقنىڭ ئېتنىك تەركىبىي، مەدەنىي ھاياتى، ئەنئەنىلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتارلىق كۆپ جەھەتلەردىن ئىنتايىن قىممەتلىك ۋە قىزىقارلىق بىلىملەرنى بېرىدۇ.

ئەسەرنىڭ مۇھىم بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، بابۇر ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى، خاتالىقلىرىنى ۋە بەزى چاغلاردىكى چۈشكۈن ھالەتلىرىنىمۇ يوشۇرۇپ قالمايدۇ، مۆرتى كەلگەندە دۈشمەنلىرىنى ماختايدۇ، دوستلىرىنى، ئوغقانلىرىنى رەھىمسىز پاش قىلىپ قامچىلايدۇ. مانا بۇ نۇقتىلار كىشىنىڭ ئەسەردە بايان قىلىنغان ئاساسىي ۋەقەلەرنىڭ چىنلىقىغا بولغان ئىشەنچنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ.

شۇنىسى ئېنىقكى، بابۇر يېتلىگەن بىر ئەدىب ۋە بىلىمى

تاشكەنتتە يۇقىرىدىكى ئىككى خىل نۇسخىغا ئاساسەن 1948 - ، 1960 - ۋە 1989 - يىللاردا سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۆزبېك يېزىقى بىلەن ترانسكرىپسىيەلەشتۈرۈپ نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرىمۇ بار. ئەسەرنىڭ ھەر خىل تەرجىمىلىرىگە كەلسەك، بۇ ئەسەر ھىندىستان موغۇل خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلارنىڭ پارسچىگە تەرجىمە قىلىنغان؛ 1826 - يىلى پارسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىنگلىزچىغا، 1828 - يىلى ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن نېمىسچىغا، 1871 - يىلى قازان نۇسخىسىغا ئاساسەن فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان؛ 1921 - يىلى ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ تۈزىتىلگەن يېڭى نۇسخىسى نەشر قىلىنغان ۋە 1922 - يىلى ئا. بېۋېرىج تەرىپىدىن ھەيدەراباد نۇسخىسى ئاساسىدا قايتا ئىشلىنىپ نەشر قىلدۇرۇلغان؛ 1940 - يىلى تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەخمەتى ئارات تەرىپىدىن ھەيدەراباد نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈركىيە تۈركچىسىگە تەرجىمە قىلىنغان؛ 1960 - يىلى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەسەرگە بېرىلگەن «بابۇرنامە» دېگەن بۇ نام ئەسەرنىڭ «ۋاقىئە نامە»، «تۈزۈكى بابۇر»، «ۋاقىئە نامە» دېگەن ناملىرى بىلەن تەڭداش قوللىنىلىپ، كېيىن بىرقەدەر ئومۇملاشقان نامدۇر. بابۇرنىڭ ئۆزى بۇ ئەسەرنى «ۋەقەنامە» (ۋەقەلەر) دەپ ئاتىغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەسەرنىڭ 1987 - يىلى نەشر قىلىنغان تۈركچە تەرجىمىسىگە «ۋەقەنامە» دېگەن رەسمىي نام ۋە «بابۇر خاتىراتى» دېگەن قوشۇمچە نام بېرىلگەن.

بۇ يەردە ئىنتايىن ئەپسۇسلىنارلىق بىر ئىشنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەسەردە يىل تەرتىپى بويىچە قىلىنىۋاتقان بايانلارنىڭ ھىجرىيە 908 - يىلى ئوتتۇرىسىدىن 909 - يىلى ئاخىرىغىچە، ھىجرىيە 914 - يىلى بېشىدىن 924 - يىلى ئاخىرىغىچە ۋە ھىجرىيە 926 - يىلى سەپەر ئېيىدىن 932 - يىلى سەپەر ئېيىغىچە بولغان قىسىملىرى كەم قالغان. بۇلارنىڭ

زىشقا ئۇندەيدۇ. («بابۇرنامە» نىڭ ئەسلىي تېكىست بويىچە ب 349 - بېتىگە قارالسۇن.)

«بابۇرنامە» ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە ئىران قاتارلىق جايلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالى ئۈستىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتنى مول ئىشەنچلىك بولغان بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدىغان تەڭداشسىز ئەسەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئاللىبۇرۇنلا دۇنيادىكى شەرقشۇناس ئالىملار- نىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ ئەتۋارلىشىغا ئېرىشكەن. نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنى «ئاسىيادىكى ئەسەرلەر ئىچىدە بىردىنبىر بولمىسىمۇ، ئەڭ تاڭسۇقى»،^① «ئۇ- نىڭدا بايان قىلىنغان ماتېرىياللار ئېنىسكلوپېدىيىلىك خاراكتېر- گە ئىگە»،^② «دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر»^③ دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ماختىغان.

ھازىر «بابۇرنامە» تېكىستىنىڭ نەشىر قىلىنغان ئىككى خىل نۇسخىسى بولۇپ، بىرى قازان نۇسخىسى، يەنە بىرى ھەيدە- راباد نۇسخىسىدۇر. قازان نۇسخىسىنى ن. ئى. ئىلمىنىسكى بۇ- خارادىن تېپىلغان بىر قول يازمىغا ئاساسەن 1857 - يىلى قازاندا نەشىر قىلدۇرغان. ھەيدەراباد نۇسخىسىنى ئەنگلىيىلىك ئا. بېۋېرىج ھەيدەرابادتىن تېپىلغان بىر قول يازما بويىچە 1905 - يىلى لوندون- دا سۈرەتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئەينەن نەشىر قىلدۇرغان. ئا. بېۋېرىج بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قانچە خىل قول يازمىلىرى تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر بولسا بەكمۇ تولۇقسىز، بىر بولسا بەكمۇ خاراپ ئىكەنلىكىنى يازىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ يەنە

① رۇسىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل تارىخى - تارىخى رەشىدى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 1 - قىسىم، 3 - بەت.

② شېرباك: «كونا ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى»، س. س. ر. پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1962- يىلى رۇسچە، 44 - بەت.

③ «قىسقىچە برىتانىيە ئېنىسكلوپېدىيىسى». جۇڭگو بۈيۈك ئېنىسكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - توم، 404 - بەت.

دىكى توققۇز يېرىم ۋاراق (19 بەت) تېكىست ئەسەرنىڭ 908 - يىلىنىڭ بىر قىسمى ۋە 909 - يىلىغا ئائىت يوقالغان قىسمىنىڭ پارچىلىرى بولۇپ، توپلانغاندا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

«بابۇرنامە» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ تەرجىمىسى ئا. بېۋېرىج سۈرەتكە ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن ئەينەن نەشر قىلدۇرغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسىغا ئاساسەن ئىشلەندى. ئىش جەريانىدا ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدىن ۋە تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ترانسكرىپسىيىلىك نۇسخىسىدىنمۇ پايدىلاندى. تەرجىمىدە ئەسەرنىڭ ئەسلىي ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردۇق، جۈملە شەكىللىرىنى، سۆز - ئىبارىلەرنى ئەينەن ئېلىش ئىمكانىيىتى بولسىلا ئەينەن ئالدۇق. بەزى سۆز - ئىبارىلەرگە ھاشىيىدە قىسقىچە ئىزاھ بەردۇق.

تەرجىمە تېكىستىدە كۆرۈلىدىغان تىرناق ئىچىدىكى نومۇرلار ئەسلىي تېكىستنىڭ (نەشر قىلىنغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسىنىڭ) بەت نومۇرىنى كۆرسىتىدۇ. نەشر قىلىنغان ھەيدەرئاباد نۇسخىسىنىڭ بەت نومۇرى ئا. بېۋېرىج تەرىپىدىن قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ھەربىر ۋاراقنىڭ ئالدىنقى بېتىگىلا نومۇر قويۇپ، كېيىنكى بېتىگە نومۇر قويىمىغان. بىز تەرجىمە تېكىستىدە بۇ ئىككى بەتنى بىر خىل نومۇر بىلەن كۆرسىتىپ ئىككىنچى بەتنىڭ نومۇرىغا «ب» ھەرپىنى قوشۇپ قويدۇق. مىسال ئالساق، تەرجىمە تېكىستىدىكى (15) نومۇرى ئەسلىي تېكىست بويىچە 15 - ۋاراقنىڭ ئالدىنقى بېتىنى كۆرسەتسە، (ب 15) نومۇرى شۇ ۋاراقنىڭ كېيىنكى بېتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاخىرىدا، ئىش جەريانىدا پايدىلانغان ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرىغا رەھمەت ئېيتىمىز. سەۋىيىمىز ئىنتايىن چەكلىك بولغانلىقى ھەم قوللىمىزدا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار تولۇق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، 16 - ئەسىردە يېزىلىپ، شۇنچە كەڭ زېمىننىڭ

ھەممىسىنى قوشقاندا، بابۇرنىڭ 36 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىكى كەچۈرمىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بۇ ئەسەرنىڭ 18 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتقا دائىر قىسمى كەم قالغان بولىدۇ. بۇ كەم قالغان جايلار، بولۇپمۇ ھىجرىيە 914 - يىلىنىڭ بېشىدىن 924 - يىلى ئاخىرىغىچە بولغان قىسمى توغرىلۇق تەتقىقاتچىلار ئىچىدە باشقىچە بەزى مۇلاھىزىلەر بولسىمۇ، لېكىن «ئەسەرنىڭ دەسلەپكى قول يازمىسىنىڭ تاسادىپىي زىيانغا ئۇچرىشى بىلەن ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى قىسىملىرى يوقىلىپ كەتكەن بولسا كېرەك» دېگەن پەرەز ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ بۇ كەم قالغان قىسمىغا دائىر ۋەقەلەرنى مۇشۇ ئەسەردىكى بەزى بايانلارغا ۋە «ھۇمايۇننامە»، «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرگە ئاساسلىنىپ بىلىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى، ئەسەرنىڭ 908 - يىلىنىڭ ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان قىسمىدا ئەسلىي تېكىست بويىچە ب 110 - ۋە 111 - بەتتىكى «تەنبەل شەيباقخانەنىڭ قېشىغا ئاغىسى بەگ تىلبەنى ئەۋەتىپ...» دېگەن يەردىن «تەنبەل خانلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ مەرغىنانغىچە كەلدى» دېگەن يەرگىچە بولغان بىر بۆلەك تېكىست بىلەن ئەسلىي تېكىست بويىچە 120 - بەتتىكى «ھەر تەرەپكە تارقىغان نۆكەرلىرىم يىغىلدى» دېگەن يەردىن «خۇراسانغا كەتمەكچى بولۇپ، ئاتلىنىپ چىقتىم» دېگەن يەرگىچە بولغان بىر بۆلەك تېكىست مەزمۇن جەھەتتىن ھازىرقى ئورنىغا ماس كەلمەيدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ:

1. ئەسەرنىڭ 908 - يىلىغا ئائىت يوقالغان قىسمىنىڭ بىر بۆلىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرىنچى بۆلەك تېكىستنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەندجاننىڭ ئىككى خان تەرىپىدىن ئېلىنغانلىقى بايان قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.
2. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى بۆلەك تېكىستنىڭ ئارىلىقىدا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى يېڭى بۆسۈش

جاۋ مىڭمىن

مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئا-
تاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى، پروفېسسور خەمىت تۆمۈرنىڭ يېڭى
ئەسىرى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (مورفو-
لوگىيە) (تۆۋەندە قىسقارتىپ «مورفولوگىيە» دەپ ئاتىلىدۇ)
1987 - يىلى ئىيۇلدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر
قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«مورفولوگىيە» نىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشىنى «ھا-
زىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى تەتقىقاتىدىكى زور بۆ-
سۈش» دېيىشكە بولىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتە ئىپادىلە-
نىدۇ:

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى تىل ھادىسىلىرى سىستېمىلىق تەس-
ۋىرلەنگەن.

بىزگە مەلۇمكى، بىر خىل تىلنى تەسۋىرلەش شۇ خىل تىلغا
بولغان بىلىش ئاساسىدا بولىدۇ، يەنى مەلۇم بىر تىلغا بولغان
بىلىش قانچە چوڭقۇر، قانچە ئىنچىكە بولسا، ئۇنى تەسۋىرلەشمۇ
شۇنچە ئەتراپلىق، شۇنچە سىستېمىلىق بولىدۇ. بىز شۇنداق
قارايمىزكى، «مورفولوگىيە» بولسا ئىلمىي گرامماتىكا ئاساسىدا

• ئىلمىي خەنزۇچە يېزىلغان بۇ ماقالە خەنزۇچە «تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلى» نىڭ 1988 -
يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلىنغان. كېيىن راخسان خانىبابىق تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە
نۇسخىسى ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلىنغان.

ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالى بايان قىلىنغان ۋە كۆچۈرۈلگەن قول
 يازمىسىنىڭ ئىملاسىدا بىرمۇنچە ئېنىقسىزلىقلار بولغان بۇ ئە-
 سەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى «ئۇقسان-
 سىز بولدى» دەپ ئېيتىش ناھايىتى تەس، مەيلى سۆز - جۈملى-
 لەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەزى خاس
 ئىسىملارنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە بولسۇن ياكى بېرىلگەن ئىزاھ-
 لاردا بولسۇن، خاتا كەتكەن جايلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتاب-
 خانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەمىمىي قارشى ئالىمىز.

ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالى بايان قىلىنغان ۋە كۆچۈرۈلگەن قول
 يازمىسىنىڭ ئىملاسىدا بىرمۇنچە ئېنىقسىزلىقلار بولغان بۇ ئە-
 سەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسىنى «ئۇقسان-
 سىز بولدى» دەپ ئېيتىش ناھايىتى تەس، مەيلى سۆز - جۈملى-
 لەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش جەھەتتە بولسۇن، مەيلى بەزى خاس
 ئىسىملارنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە بولسۇن ياكى بېرىلگەن ئىزاھ-
 لاردا بولسۇن، خاتا كەتكەن جايلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. كىتاب-
 خانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى سەمىمىي قارشى ئالىمىز.

لەر بولماستىن، بەلكى سىستېمىلىق بىرىكىشتە تۇرغۇزۇلغان ئوخشىمىغان گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ بىر - بىرىنى شەرت قىلىش، ئۆزئارا بېقىنىش فۇنكسىيىسىنىڭ جايلىشىشىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا گرامماتىكا سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى بىرلىك - لەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىزغا ياردىمى بولىدۇ. مەسىلەن، «مورفولوگىيە» دىكى گرامماتىكىلىق بىرلىك - لەرگە بولغان تەتقىقاتتا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىنىڭ پەرقى ئايدىڭلاشتۇرۇلغان. ئىلگىرى ئىلمىي ساھەدىكىلەر سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۈرلىك - گۈچى قوشۇمچىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئوخشاش بولمىغان كاتېگورىيىنى ياخشى ئايرىيالماغانلىقتىن، ئىسىملارنىڭ كېلىش مەسىلىسى ھەققىدىكى مۇنازىرە كېلىپ چىققانىدى. ئەمەلىيەتتە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بىلەن سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىغا بولغان بىلىش پەقەت كېلىش مەسىلىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە ئىزچىللىشىشى كېرەك. خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سىنتېتىك بولۇشىمۇ، ئانالىتىك بولۇشىمۇ مۇمكىنلىكىنى، ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا بۇ جەھەتكە يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسى تەتقىقاتىدىكى زور بۆسۈش ھېسابلىنىدۇ.

3. پېئىل سىستېمىسى تەتقىقاتىدىكى زور بۆسۈش. پېئىل سىستېمىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسىنىڭ مەركىزى بولغانلىقتىن، ئەزەلدىن تارتىپ ھەرقايسى ئىلمىي ئېقىملارنىڭ مۇھىم تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ كەلگەندى. «مورفولوگىيە» دىكى پېئىلغا بولغان تەتقىقات ئىنچىكە،

تۇرغۇزۇلغان تەسۋىرىي خاراكتېرلىك مەخسۇس ئەسەر. قىلچە مۇبالىغە قىلماستىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنى مورفولوگىيە نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغان بۇ مەخسۇس ئەسەرنىڭ سىستېمىلىقلىقى ۋە ئەتراپلىقلىقىنى ئالساڭلا ھازىرغىچە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى شۇ خىل ئەسەرلەردە تېخىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغان. ئىلگىرى بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىنى ئەڭ زور دەرىجىدە تەسۋىرلەشكە ئېتىبار بەرمىدەدۇق، بارلىق تىل ھادىسىلىرىنى ئەتراپلىقراق خۇلاسەلىمىدۇق. قارماققا قالايمىقان، تەرتىپسىزدەك قىلىشىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى بولغان نۇرغۇن تىل ھادىسىلىرىنى چۈشۈرۈپ قويغانىدۇق. بىز شۇنداق تونۇيمىزكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا سىستېمىسىغا بولغان تەتقىقاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەتراپلىق، تەسۋىرىي خاراكتېرلىك بولغان مەخسۇس گرامماتىكا ئەسىرىنىڭ بولۇشى تولىمۇ زۆرۈر. «مورفولوگىيە» دەل بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. ئۇ بىزنى زور مىقداردىكى تىل ماتېرىيالى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇنىڭ قىممىتى مانا مۇشۇ يەردە ئىپادىلىنىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى بىرلىكلەرگە بولغان سىستېمىلىق تەتقىقات ئەتراپلىق تەسۋىرلەش ئاساسىدا تۇرغۇزۇلغان.

ئاپتور «مورفولوگىيە» دە تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىنى قوللىنىپ نۇرغۇنلىغان تىل ھادىسىلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلغان. ئومۇمىي تىل ھادىسىلىرىنى ئابىستراكت فورمۇلاغا كۆتۈرۈپ ۋە ئۇنى كېڭەيتىپ، بىر پۈتۈن گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى تۇرغۇزغان ھەمدە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇ گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئۇسۇللىرىنى تەپسىلىي شەرھىلىگەن. ئەمما، گرامماتىكا سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى بىرلىكلەر يەككە - يىگانە، يالغۇز مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسىدە.

سىلىي تەسۋىرلەش ۋە تۈرگە ئايرىش، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى شەرھلەش — ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتقا نىسبەتەن ناھايىتى زور تۈرتكىلىق رولغا ئىگە. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل سېزىمى زور دەرىجىدە پېئىلنىڭ بايان مەيلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن پەرقلەنىپ تۇرىدىغان جەۋھىرى دەل مۇشۇ يەردە. ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق تىلشۇناسى ۋە ئىنسان-شۇناسى خوكېت مۇنداق قارايدۇ: بىر خىل تىلنىڭ گرامماتىكا سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش ھەمدە ئۇنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈشتىكى ئاساسىي مەزمۇن ئۇنىڭ گرامماتىكا يادروسىدا بولىدۇ. گرامماتىكا يادروسى دېگەندە مۇھىمى تۆۋەندىكىلەرنى كۆر-سىتىدۇ: 1، ئۇنىڭ سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىسى؛ 2، ئۇنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى؛ 3، ئۇنىڭ فۇنكسىيەلىك كلاسسىفىكاتسىيىسى؛ 4، ئۇنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى ۋە قۇرۇلمىلىرى.

ئەگەر «مورفولوگىيە» نى مۇشۇ بىرقانچە ئۆلچەم بويىچە تەكشۈرگەندە بىز ئاپتورنىڭ گرامماتىكا سىستېمىسىنى «بارغانچە مۇكەممەللەشكەن» دەپ قارايمىز. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى مۇنۇلار: زور مىقداردىكى تىل ماتېرىيالىنى ئاساس قىلىپ، مورفولوگىيە نۇقتىسىنى چىقىش قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە ئەتراپلىق، ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئېلىپ بارغان ھەمدە ئوخشىمىغان مورفولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلەرنى ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسى، فۇنكسىيەسى ۋە جايلىشىشىغا ئاساسەن كلاسسىفىكاتسىيە قىلغان.

ئۇيغۇر تىلى باشقا تۈركىي تىللارغا ئوخشاش مول مورفولوگىيەلىك شەكىللەرگە ئىگە. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ھىندى-ياۋروپا تىللىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان جايلىرى بار، ئەمما ئۇ يەنە خەنزۇ تىلىدىن ناھايىتى زور پەرقلەنىدۇ. ئۇنىڭ ھىندى-

چوڭقۇر ۋە ئالاھىدە بولۇپ، ئاپتورنىڭ پۇختا نەزەرىيە ئاساسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنىڭ قۇرۇلمىلىرى، رولى ۋە جايلىشىشىغا ئاساسەن، ئاپتور پېئىلنى پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلى، پېئىلنىڭ تۇرغۇن سۆز شەكلى ۋە پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكلى دېگەن تۈرلەرگە ئايرىپ، پېئىل سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى رەتكە سالدى. بۇ خىل تۈرگە ئايرىش پېئىلنىڭ ئۆز سىستېمىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش بىلەنلا قالماي، يەنە پېئىل سىستېمىسىدىكى مورفولوگىيىلىك شەكىل بىرلىكلىرى بىلەن باشقا مورفولوگىيىلىك شەكىل بىرلىكلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، «مورفولوگىيە» دەپ يەنە ئوخشىمىغان مورفولوگىيىلىك شەكىللەر ئارىسىدىكى قاتلاملارنى ئايرىشقا دىققەت قىلىندى. خان. مەسىلەن، مەيىل بىلەن ھال - زاماننىڭ مۇناسىۋىتى، ھال بىلەن زاماننىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلار. يەنە مەسىلەن، ئاپتورنىڭ پېئىلنىڭ بايان مەيلى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۇ سۆز ئاخىرىدىكى بىر قاتار قوشۇمچىلارنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ قوشۇمچىلار سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلىرىنى ئۆزگەرتىش رولىغا ئىگە ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇلار «تۈرلىگۈچى تەركىبلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار بىر تۈپ پېئىلنى ئوخشىمىغان كۈتۈپخانىسىغا ئوخشىمىغان مەيىل تۈسىگە ئىگە قىلىدۇ، يەنى ئوخشىمىغان ئىدىيە ۋە ھېسسىياتنى ئىپادىلەش رولىغا ئىگە قىلىدۇ. پېئىلنىڭ بايان مەيلى يەنە مۇئەييەن شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشىمىغان شەكىل يەنە ئۆزىگە مۇناسىپ بولغان سىماتىكىلىق مەنى ۋە مەزمۇننى مەيىل جەھەتتىن ئۈستىگە ئالغۇچى بولىدۇ، بولۇپمۇ ھېسسىي تۈس جەھەتتىن ئىنچىكە پەرقلەندۈرۈلگەن مەيىللەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگەنگۈچى باشقا مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن بەك قىيىن توختايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پېئىلنىڭ بايان مەيلىنى تەپ-

خەمەت تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى ئىلمىي ئەمگەكلىرى

ئابلىكىم مۇھەممەت، جاۋ مىڭمىن

خەمەت تۆمۈر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىلى - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى، گوۋۇيۈەن ئىلمىي ئۇنۋان كومىتېتى ئىلىم تارماقلىرى بويىچە باھالاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى. دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى ئىلىمىي كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللىي مەسىلىلەر تەتقىقات مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇدىرى، جۇڭگو مىللەتلەر تىلى - يېزىقى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو مىللەتلەر قەدىمكى يېزىقلىرى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى.

خەمەت تۆمۈر 1931 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىدىقۇت تېغى ئېتىكىدىكى قاراغۇجا يېزىسىدا تامچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1939 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1948 - يىلى كۈزدىن 1949 - يىلى 10 - ئايغىچە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىل مەكتىپىدە ئوقۇغان ۋە ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپلا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە

• بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنغان.

ياۋروپا تىللىرىغا ئوخشىمايدىغان تەرىپى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېپىش-
قاقلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا تىل ھادىسىلىرىنىڭ ئوخشى-
ماسلىقى مۇقەررەر ھالدا تەتقىقاتتا ئوخشىمىغان نەزەرىيە ۋە ئۇ-
سۇللارنى قوللىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، چىقىرىلىدىغان نە-
تىجىمۇ تەبىئىي ھالدا ئوخشاش بولمايدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇر
تىلى تەتقىقاتى ئۆزىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەندىلا
ئاندىن بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەشكە ئېرىشەلەيدۇ.

بىز خەمىت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ «مورفولوگىيە» دىن ئىبارەت
بۇ مەخسۇس ئەسىرىنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلمىي
ساھەدىكى پېشقەدەملەر ۋە كەسپداشلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى-
نى ئۈمىد قىلىمىز.

دى. ئۇلار مۇنۇلار:

«ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، ئۈي-غۇرچە ، 1980 - يىللىق 3 - سان) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا» («مىللەتلەر تىل - يېزىقى» ، خەنزۇچە ، 1982 - يىللىق 1 - سان) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان ، ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1982 - يىللىق 2 - سان) ، «يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» (ئۈي-غۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983 - يىللىق 1 - سان) ، «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1983 - يىللىق 3 - سان) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى II» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1983 - يىلى نەشرى) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى «دېمەك» پېئىلى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان ، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى» ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى باستۇرغان ، 1984 - يىلى) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ، 1986 - يىللىق 2 - سان) ، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ، 1986 - يىللىق 9 - سان) .

1987 - يىلى 6 - ئايدا خەمەت تۆمۈرنىڭ 528 بەتلىك مەخسۇس ئەسىرى — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىلارنى بىرقەدەر

قاتناشقان. كېيىن يەرلىككە ئالمىشىپ كۇچا ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1951 - يىلى 5 - ئايدىن شۇ يىلى 9 - ئايغىچە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىدە بىلىم ئاشۇرغان ۋە ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ، شۇ مەكتەپنىڭ ئۆزىگە كادىرلىققا تەقسىم قىلىنغان. 1954 - يىلى خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن بېيجىڭدىكى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا يۆتكىلىپ بېرىپ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1992 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمەت تى كومىتېتىغا ئالمىشىپ كەلگەن.

خەمەت تۆمۈر مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدىكى 38 يىللىق خىزمەت مۇساپىسىدە ئىزچىل تۈردە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتىدىن ئايرىلمىغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تۈركىي تىللار كافېدىراسىنىڭ مۇدىرلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىق، مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇ 1953 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان. 1957 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە بېيجىڭ شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش-نىڭ ئەزاسى بولغان. 1958 - يىلى ئىلغار كۈللەپتەپ ۋەكىلى سالاھىيىتى بىلەن مەملىكەتلىك ياشلار سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئاكتىپلىرى يىغىنىغا قاتناشقان. 1977 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك 11 - قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. 1979 - يىلى دوستپىنلىققا باھالىنىپ، 1986 - يىلى پروفېسسورلۇققا ئۆستۈرۈلگەن.

خەمەت تۆمۈرنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدىكى نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتىن كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن.

1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى جەھەتتە خەمەت تۆمۈر بىر يۈرۈش ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلد.

كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئورۇن بەلگە كېلىش، چەك كېلىش، ئوخشاشما كېلىش، تەڭلەشتۈرمە كېلىش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «سۆزلەرنىڭ گرامماتىكىلىق شەكىللىرى ياردەمچى سۆزلەر ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ» دېگەن پرىنسىپ بويىچە، ئىسىم تىركەلمە قۇرۇلمىسى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان ئىسىملارنىڭ بىر يۈرۈش ئانالىتىك شەكىللىرىنى ئا. تاپ، ئۇلارنى سىنتېتىك كېلىشلەر بىلەن بىر سىستېمىغا قويدۇ.

ئۈچىنچى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدا پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنى تەھلىل قىلغاندا، مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىمىغان. مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش بولسا مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى پەۋقۇلئاددە مۇرەككەپ بولغان ئۇيغۇر تىلى پېئىللىرى ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈردۇر. خەمەت تۆمۈر پېئىلنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرىنى «پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى، پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى» دېگەن ئۈچ تۈرگەن يىغىنچاقلايدۇ. «ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار جۈملىگەن كىرگەندە، يا خەۋەر شەكىلىدە كېلىدۇ، يا تۇرغۇن سۆز شەكىلىدە كېلىدۇ. خەۋەر شەكىلىدە كەلگەنلىرى جۈملىدە خەۋەر ياكى خەۋەر يادروسى بولۇپ، مەيلى، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ياكى مەيلى، ھال - زامان، شەخس كاتېگورىيىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. تۇرغۇن سۆز شەكىلىدە كەلگەنلىرى سۈپەتكە ئوخشاش ياكى رەۋىشكە ئوخشاش ياكى ئىسىمغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ھەم ھەرقايسى ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكىللىرى بىلەن تۇرغۇن سۆز شەكىللىرى ئورتاق ھالدا پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىنى ئاساس قىلىدۇ. پېئىلنىڭ ئۆزەك شەكىللىرىدە دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىزلىق، تۈس - ھال

تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇنجى ئەسەر بولۇپ، نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئىلىم ساھەسىنىڭ زور دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئەسەردە خەمىت تۆمۈرنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان ماقالىلىرىدىكى نۇقتىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي كۆزقاراشلىرى سىستېمىلىق شەرھلەنگەن. بۇ كۆزقاراشلارنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا ئەسەرلىرىدە مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلارنىڭ بەزىلىرى سۆزنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى قاتارىدا قارالسا، بەزىلىرى سۆزنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكلى قاتارىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ. خەمىت تۆمۈر بۇ خىل قۇرۇلمىلارنىڭ ھەممىسىنى سۆزنىڭ ئانالىتىك شەكلى ھېسابلاپ، مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ ھەم «گرامماتىكىلىق رول جەھەتتىن ئالغاندا، مۇستەقىل سۆزلەرگە سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان سىنتېتىك شەكىللەر بىلەن بۇ خىل ئانالىتىك شەكىللەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق يوق. ئۇلار ئۆزئارا نۆۋەتلىشىپ، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ھاسىل قىلالايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر تىلىدا ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ سىنتېتىك شەكىللەرگە ئۆزگىرىشى داۋامىم بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسە» دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسىدە ئالتە كېلىش بار دەپ قارىلىدۇ. خەمىت تۆمۈر «بۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىغا خاس كېلىش كاتېگورىيىسى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن» دەپ تونۇيدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى «- دىكى، - تىكى» قوشۇمچىسىنى، «- غىچە، - قىچە // - گىچە، - كېچە» قوشۇمچىسىنى، «- دىك، - تىك» قوشۇمچىسىنى، «چىلىك، - چە» قوشۇمچىسىنى بەلگە قىلغان قۇرۇلمىلارنىمۇ كېلىش كاتېگورىيىسىگە

دۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى بايان مەيلىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە بەش تۈرگە ئايرىدۇ.

ئالتىنچى، ئەنئەنىۋى گرامماتىكا كىتابلىرىدا پېئىلنىڭ بايان مەيلىدىكى خەۋەر شەكىللىرى تەھلىل قىلىنغاندا، ئۇلارنى پەرقلەندۈرۈۋاتقان مەيلى ۋە ھال (تۈر) كاتېگورىيىلىرى نەزەرگە ئېلىنماي، يەككە زامان نۇقتىسىدىنلا تەھلىل قىلىنىدۇ. خەمىت تۆمۈر بولسا ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان مەيلىنى «يەككە گرامماتىكىلىق ھادىسە بولماستىن، ھەرقايسى ئوخشاش بولمىغان ھال - زامان شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدىغان كۆپ خىل گرامماتىكىلىق ھادىسە» دەپ تونۇپ، ئۇنى يەنە «ۋاستىسىز بايان مەيلى، ۋاستىلىك بايان مەيلى، ئاڭلاتما بايان مەيلى، سۈيىپكىتىپ مۆلچەر مەيلى، ئويىپكىتىپ مۆلچەر مەيلى» دېگەن بەش تۈرگە بۆلىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ھەربىرى ھال كاتېگورىيىسى بىلەن زامان كاتېگورىيىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئاددىي ئۆتكەن زامان، پۈتكەن ھازىرقى زامان، پۈتكەن ئۆتكەن زامان، پۈتمىگەن ھازىرقى زامان، پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان، ئىزچىل ھازىرقى زامان، ئىزچىل ئۆتكەن زامان، مەقسەت ھازىرقى زامان، مەقسەت ئۆتكەن زامان قاتارلىق توققۇز خىل ھال - زامان شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ» دەپ ھېسابلايدۇ.

يەتتىنچى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئادەتتە «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللاردا تۈس كاتېگورىيىسى بار» دەپ قارالمايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر قىسىم تىلشۇناسلار ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشداشلار بىلەن ياردەمچى پېئىللارنىڭ بىر - كىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلارنى «تۈس كاتېگورىيىسىنىڭ گرامماتىكىلىق شەكلى» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. خەمىت تۆمۈر: «رەۋىشداشلار ياردەمچى پېئىللار بىلەن بىرىككەندىن كېيىن يېڭى بىر پېئىلنى ھاسىل قىلمايدۇ، سۆز بىرىكمىسىنىمۇ ھاسىل قىلمايدۇ. ئۇ لېكسىكىلىق بىرلىكمۇ، سىنتاكسىسلىق بىرلىك.

كاتېگورىيىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، پېئىللار مەيلى خەۋەر شەكلىدە كەلسۇن ياكى تۇرغۇن سۆز شەكلىدە كەلسۇن، جەزمەن پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلەنگەن دەرىجە، بولۇشلۇق، بو-لۇشسىزلىق، تۇس - ھال كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەۋەر شەكلىدە كەلگەن ھەرقانداق پېئىلدا بىر ۋاقىتتىلا دەرىجە، بولۇشلۇق - بولۇشسىزلىق، تۇس - ھال، مەيلى، شەخس كاتېگورىيىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرام-ماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ، ھەر خىل بايان مەيلىدە كەل-گەنلىرىدە يەنە ھال - زامان كاتېگورىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلىنىدۇ» دەپ قارايدۇ.

تۆتىنچى، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىدا «ئۇيغۇر تىلىدىكى بىرنەچچە خىل سۈپەتداش ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زامان پەرقى» دەپ قارىلىپ كەلگەن. خەمىت تۆمۈر «ئۇلار ئوتتۇرىسى-دىكى پەرق زامان پەرقى ئەمەس، بەلكى زامانغا نىسبەتەن بىتەرەپ بولغان بىر خىل ھال (تۈر) پەرقى» دەپ ھېسابلايدۇ.

بەشىنچى، ئەنئەنىۋى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئادەتتە پېئىل-نىڭ مەيلى شەكلى (ياكى راي شەكلى) نى «بايان مەيلى»، «بۈي-رۇق مەيلى» ۋە «شەرت مەيلى» دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بەزى گرامماتىكا كىتابلىرىدا «گۇمان مەيلى»، يەنە بەزىلىرىدە «زۆرۈرىيەت مەيلى» دەپ ئايرىيدۇ. خەمىت تۆ-مۈر «بۇ خىل ئايرىش ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتىنى ئەكس ئەتتۈ-رۈشتىن تولمۇ يىراق» دەپ قاراپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار-نىڭ مەيلى شەكىللىرىنى «بايان مەيلى، بۇيرۇق - تەلەپ مەيلى، پەرەز - قارشىلىق مەيلى، ئارزۇ - تەكلىپ مەيلى، ئارمان مەيلى، ئەپسۇس مەيلى، ئەنسىرەش مەيلى، ئۆتۈنۈش مەيلى، يالۋۇرۇش مەيلى، زۆرۈرىيەت مەيلى» دەپ توققۇز خىلغا بۆل-دۇ.

• خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)»، 238 - بەت. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىلى 6 - ئاي.

لىق ئىنستىتۇتىنىڭ باشلىقى، مەشھۇر تىلشۇناس غ. سەئىدبۇدە. قاسوۋى خەمەت تۆمۈرگە يازغان خېتىدە «ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسى بويىچە تەتقىقاتىڭىز ئۇيغۇرشۇناسلىقتا ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. نۇرغۇنلىغان تىل پاكىتلىرىغا قارىتا يېڭىچە كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپسىز، بۇ ناھايىتى ياخشى!» دەپ كۆرسەتتى ھەم ئىلگىرىلەپ پىكىر ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن خەمەت تۆمۈرنى ئالمۇ. تاغا تەكلىپ قىلىپ، تىلشۇناسلار بىلەن ئۇچراشتۇردى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى، جۇڭگو مىللىيەتلەر تىلشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇڭگو تۈركىي تىللار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، تىلشۇناس چېن زۇڭجىن بىر ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازدى: «پروفېسسور خەمەت تۆمۈرنىڭ كىتابىدا يېڭى كۆزقاراشلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىۋى گرامماتىكىسىنىڭ رامكىسىنى بۇزۇپ تاشلىغان، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ كىتابتا ئۇيغۇر تىلىدىكى گرامماتىكا مەسىلىلىرىنى تەھلىل قىلغاندا باشقا تىللاردىكى گرامماتىكىلىق ئۇقۇملارنى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆز پېتى قوللىنىشتەك كەمچىلىك تۈزىتىلگەن. ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيىتى ئاساس قىلىنىپ، ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتلەر تېپىپ چىقىلغان. شۇڭا، پرو-فېسسور خەمەت تۆمۈرنىڭ نۇرغۇن يېڭى كۆزقاراشلىرى مەملىكەتتىمىز ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى خىزمىتىگىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىپ، كەسپداشلىرىمىزنىڭ يۈكسەك باھاسىغا ئېرىشتى»^۱. بۇ كىتاب 1991 - يىلى بېيجىڭ شەھىرى بويىچە پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى باھالاشتا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

• غ. سەئىدبۇدە قاسوۋىنىڭ 1990 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى خەمەت تۆمۈرگە يازغان خېتىدىن.
 ** «تۈركىي تىللار تەتقىقات خەۋەرلىرى»، 1991 - يىللىق 3 -، 4 - سان، 5 - بەت.

مۇئەسسەسە، پەقەتلا مورفولوگىيىلىك بىرلىك بولىدۇ. ئۇ رە-
ۋىشداش كۆرسەتكەن ھەرىكەتنىڭ ئورۇنلىنىش ئەھۋالى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل تۈس ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلەپ، پېئىلنىڭ
تۈس كاتېگورىيىسىنى ھاسىل قىلىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ
بىلەن بىللە «لېكىن، يەنە بىرمۇنچە تۈس شەكىللىرى تېخى بىرلا
خىل تۈس ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدىغان دەرىجىدە ئابىستىراكتلىق-
شىپ، مەخسۇس گرامماتىكىلىق شەكىل تۈسىگە كىرىپ كېتەلە-
مىگەن بولۇپ، ھامان ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە خىل تۈس
ئۇقۇمىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا تۈس كاتېگورىيىسى ئۇيغۇر تىلىدا
ئاللىقاچان شەكىللىنىشكە باشلىغان، لېكىن تېخى شەكىللىنىپ
بولمىغان بىر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە» دەپ قارايدۇ.

سەككىزىنچى، ئەنئەنىۋى گرامماتىكا كىتابلىرىدا ئۇيغۇر
تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان ياردەمچى
پېئىللار تولۇق بايان قىلىنمىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرنەچچە-
سىنى «تولۇقسىز پېئىل» دەپ ئاتىغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ سىس-
تېمىسى، تىپى، رولى قاتارلىقلارنى نەزەردىن ساقىت قىلغان.
خەمەت تۆمۈر «ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ
كېلىدىغان بۇ ياردەمچى پېئىللار تۇرغۇن سۆزلەرنى پېئىلنىڭ
گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن باغلاش رولىنى ئوينىيدۇ»
دەپ تونۇپ، ئۇلارنى «باغلامچى پېئىللار» دەپ ئاتايدۇ ھەم
ئۇلارنىڭ تۈرى ۋە گرامماتىكىلىق رولىنى تەپسىلىي بايان قىلدۇ.
دۇ.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (مورفولوگىيە)» نەشر قىل-
لىنغاندىن كېيىن، مۇناسىۋەتلىك ئىلىم ساھەسىنىڭ زور دىققەت -
ئېتىبارىنى قوزغىدى. فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، قازا-
قىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، ئۇيغۇرشۇناس-

تەرىپىدىن 3 - دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. خەمەت تۆمۈر يەنە ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە ئەل-شىر نەۋائىنىڭ «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» - ئىككى تىل توغرىسىدا مۇھاكىمە» دېگەن ئەسىرىنى نەشرگە تەييارلاپ، 1988 - يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇردى. 1982 - يىلى ئۇ ئەنۋەر بايتۇر بىلەن بىرلىكتە موللا ئىسمىتۇللا بىننى موللا نېمىتۇللا مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن - مۇزىكانتلار تارىخى» دېگەن ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. خەمەت تۆمۈر يەنە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى دۇنياۋى ئەسەر «بابۇرنامە» نى ئىشلەپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى. مەزكۇر ئەسەر بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

3. باشقا مۇناسىۋەتلىك ساھەلەر تەتقىقاتى جەھەتتە

1. خەمەت تۆمۈر ئەدەبىي خەمەت بىننى مەھمۇت يۈكەنكىنىڭ داستانى «ئەتەبەتۇلھەقايق - ھەقىقەتلەر ئىشكى» نى تۈر-سۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلاپ، 1981 - يىلى بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇردى.

2. «جۇڭگو بۈيۈك ئىنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «مىللەتلەر»، «تىل - يېزىق» دېگەن تۈرلەرگە پروفېسسور ۋېي سۈيى بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلى»، «ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن ماقالىلەرنى يېزىپ بەردى.

3. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى لى شياڭ بىلەن بىرلىكتە 300 مىڭ خەتلىك «پارس تىلىدىن ئاساس» دېگەن دەرسلىكنى تۈزۈپ چىقىپ، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇردى.

4. «ئائىلە»، «روبىنسۇن كروزو»، «تاركوچىدا»، «ئا

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى جەھەتتە
چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى خەمىت تۆمۈرنىڭ يەنە بىر تەتقىقات
ساھەسى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ خەمىت تۆمۈر
مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ تولۇق كەسپ ئوقۇغۇچى-
لىرىغا، كېيىنچە ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىقات نىشانى قىلغان ئاسپىد-
رانتلارغا بۇ دەرسنى سۆزلىدى ۋە سىستېمىلىق دەرسلىك ئىشلەپ
چىقتى. 1986 - يىلى خەمىت تۆمۈر بىلەن ئابدۇرەئوپ پولات
بىرلىكتە تۈزگەن «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتاب قەشقەر ئۇيغۇر
نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ ئەسەر جۇمھۇرىيىتىمىز
قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مۇشۇ ساھەدىكى ئاشكارا ئېلان قىلىنىپ
تارقىتىلغان تۇنجى كىتاب بولۇپ، ئۇنىڭدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى-
نىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرقەدەر ئەتراپلىق، سىستېمىلىق تەس-
ۋىرلەپ بېرىلگەن؛ مەزكۇر ئەسەر جەمئىي 430 بەت، ئالتە باب
بولۇپ، كىتابتا بېرىلگەن «مۇقەددىمە» دە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى-
نىڭ تەبىرى، شەكىللىنىشى، زامانداش باشقا تۈركىي ئەدەبىي
تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات قاتارلىق
مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. بىرىنچى بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
بىلەن ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى سۆزلەنگەن؛ ئىككىنچى بابتا،
چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەتراپلىق شەرھلەن-
گەن؛ ئۈچىنچى بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەردىن
نەمۇنىلەر بېرىلگەن؛ تۆتىنچى بابتا، قوليازىمىلاردىن ئۆرنەكلەر
بېرىلگەن؛ بەشىنچى بابتا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەر-
دە ئۇچرايدىغان ئاي ناملرى، ئەججەد، ھىجرىيىنى مىلادىيىگە
ئايلاندۇرۇش، مىلادىيىنى ھىجرىيىگە ئايلاندۇرۇش قاتارلىق
مەزمۇنلار بايان قىلىنغان؛ ئالتىنچى بابتا، سۆزلۈك بېرىلگەن.
بۇ ئەسەر 1990 - يىلى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى

ئاتاقلىق تىلشۇناس، تۆھپىكار مائارىپچى — خەمىت تۆمۈر

ئابدۇزاھىر تاھىر مۇراد

دەۋرىمىزنىڭ تۆھپىكار ئوغلانى، ئاتاقلىق تىلشۇناس، پېش-قەدەم مائارىپچى، شىجائەتلىك تەرجىمان خەمىت تۆمۈر ئەپەندى 1931 - يىلى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىدىقۇت تېغى ئېتىكىدىكى قارىغۇجا يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق بىر تامچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1939 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە ئۈرۈمچى، بارىكۆل قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1948 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىل مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1949 - يىلى 10 - ئايدىن 1950 - يىلى 5 - ئايغىچە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغان ۋە كېيىن يەرلىككە ئالمىشىپ، 1950 - يىلى 5 - ئايدىن 1951 - يىلى 5 - ئايغىچە كۇچا ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1951 - يىلى 5 - ئايدا سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كەلگەن ۋە شۇ يىلى 9 - ئايدا بۇ مەكتەپنىڭ كادىرلىقىغا بەلگىلىنىپ، 1954 - يىلى 11 - ئايغىچە مەزكۇر مەكتەپتە ئىشلىگەن. بۇ جەرياندا يولداش خەمىت تۆمۈر بىر تەرەپتىن مەكتەپتە سىنىپ

• بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق 3 - سانىنىڭ «بىزنىڭ ئالىم - مۇتەخەسسسلرىمىز» سەھىپىسىدە ئېلان قىلىنغان.

تەرەپنىڭ ۋەكىلى»، «سۇڭ لاۋدانىڭ شەھەرگە كىرىشى»، «يا-
ئاقنىڭ سىرى»، «نورما»، «قانغان ئارزۇ» قاتارلىق رومان -
ھېكايىلەرنى، «دۇڭ سۇنرۇي»، «ئانا»، «سۇ يۇرتىنىڭ باھا-
رى»، «جەنۇبىي ئارالدىكى بوران - چاپقۇن»، «دەھشەتلىك
دېڭىزدىكى باتۇر قۇش»، «يايلاق بۇركۈتى» قاتارلىق كىنو سىنا-
رىيىلىرىنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى.

تىرىشچان ھەم ئەمەلىيەتچىل ئۆسكەن خەمەت تۆمۈر مەيلى ئوقۇ-
 ۋاتقان چاغلىرىدا بولسۇن ياكى خىزمەتكە قاتناشقاندىن كېيىن
 بولسۇن، تىرىشىپ ئۆگەندى، ئىزدەندى. بولۇپمۇ، ئۇ مەركىزىي
 مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا يۆتكىلىپ بارغاندىن كېيىن ئۆزلۈكىدىن
 تىرىشىپ ئۆگىنىپ، خەنزۇ تىلى سەۋىيىسىنى تېخىمۇ ئۆستۈردى
 ۋە تىل ئىلمى بويىچە ئالىي مەكتەپ دەرسلىرىنى تاماملىدى. ئۇ
 قانداق مەمۇرىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشىدىن قەتئىينەزەر، باش-
 تىن - ئاخىر ئوقۇتۇشنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرۇپ، ئوقۇغۇچى-
 لارغا ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى،
 ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى، تەرجىمە نەزەرىيى-
 سى ۋە ئەمەلىيىتى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى ھەم ھازىرقى
 زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئاسپىرانتلارنى
 تەربىيىلىدى، چەت ئەللىك بىلىم ئاشۇرغۇچىلارغا يېتەكچىلىك
 قىلدى. بولۇپمۇ، ئىنستىتۇتنىڭ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى ۋە
 قازاق تىل - ئەدەبىياتى كەسپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ۋە
 دەرس تۈرلىرى قۇرۇلۇشىغا نۇقتىلىق يېتەكچىلىك قىلىپ ۋە
 ئۆزى بىۋاسىتە قاتنىشىپ، بۇ كەسپلەرنى نۇقتىلىق ئالىي مەك-
 تەپ سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن تىرىشتى. ھازىر بۇ ئىككى
 كەسپ مەزكۇر مەكتەپتىكى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنى تەر-
 بىيەلەپلا قالماستىن، بەلكى ماگىستىر ۋە دوكتور ئاسپىرانتلار-
 نىمۇ يېتىشتۈرەلەيدىغان كۈچلۈك كەسپكە ئايلاندى.

خەمەت تۆمۈر ئۇيغۇر تىلىدىن دەرس ئۆتۈش جەريانىدا شۇ
 چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گرامماتىكا كىتابلىرىنىڭ تولىمۇ
 تولۇقسىزلىقىنى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىد-
 ىنڭ تولۇق بايان قىلىنمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى-
 نىڭ گرامماتىكىسىنى چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا بەل باغلىدى.
 ئۇ بۇ تەتقىقاتقا نەزەرىيىۋى ئاساس ھازىرلاش ئۈچۈن مەملىكەت
 ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئاتاقلىق تىلشۇناسلارنىڭ گرامماتىكا نەزەرىيى-

كادىرى ۋە ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مەخسۇس كادىرى بولۇپ ئىشلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ ئۆزىنىڭ بىلىم دائىرىسىنى ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئۆزىنىڭ خىزمەتتىكى ئەستايىدىللىقى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن 1953 - يىلى شەرەپلىك ھالدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. 1954 - يىلى 11 - ئايدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى (ھازىرقى مەركەزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى) غا يۆتكىلىپ بېرىپ تاكى 1992 - يىلى 4 - ئايغىچە مەزكۇر مەكتەپتە ئىشلىگەن.

ئاتاقلىق تىلشۇناس ھەم پېشقەدەم ئۇستاز خەمىت تۆمۈر ئەپەندى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدىكى 38 يىللىق ئالىي مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، بىر تەرەپتىن تەشكىل تاپشۇرغان تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئادا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتقا بېغىشلاپ، بۇ ساھەدە بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى ھەم بۇ ئارقىلىق يېڭى دەۋر ئۇيغۇر تىلى - يېزىق تەتقىقاتىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە تەتقىقات قوشۇنىنى شەكىللەندۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى. خەمىت تۆمۈر ئەپەندى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا 1979 - يىلىغىچە ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋە كافېدرا مۇدىرى، 1979 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى - ئەدەبىياتى فاكولتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، 1984 - يىلىدىن 1990 - يىلى 9 - ئايغىچە ئىنستىتۇتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى. 1992 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىلى - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىغا يۆتكىلىپ كەلدى ۋە تاكى 1997 - يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر مەزكۇر كومىتېتنىڭ تەتقىقات بۆلۈمىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىدى.

«مۇۋەپپەقىيەت ئىزدەنگۈچىلەرگە مەنسۇپ!» كىچىكىدىنلا

مۇر ئىپەندى ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ يەنە داۋاملىق ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە 1997 - يىلى نەشر قىلىنغان چوڭ ھەجىملىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لوغىتى» نى تۈزۈشكە مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى سۈپىتىدە قاتناشتى.

خەمىت تۆمۈر ئىپەندى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى، بولۇپمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، مەركىزىي مىل-لەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۇنجى بولۇپ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەرسىنى تەسىس قىلدى ۋە «چاغاتاي تىلى» (ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە) ناملىق دەرسلىكنى نەشر قىلدۇردى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا - دا تۈزۈلگەن ۋە بۇ ساھەدە تۇنجى بارلىققا كەلگەن بۇ ئەسەر دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. خەمىت تۆمۈر ئىپەندى يەنە باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، «ئەتەبەتۇلھەقا-يىق»، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلىپ نەشر قىلدۇردى. ئۇ يەنە 1990 - يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرىنى رەسمىيلىك تو-نۇشتۇرۇش» دېگەن كىتابنىڭ تەھرىرلىكىگە قاتناشتى ۋە كىتاب-نىڭ «چاغاتاي يېزىقى» قىسمىنى ئىشلەپ بەردى. ئۇنىڭ تەقدى-قاتچى مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلغان «بىز-نىڭ چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» ناملىق ئۇزۇن ماقالىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجى-لىرىنى باھالاشتا بىرىنچى دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا

يېمىسىگە ئائىت ئەسەرلىرىنى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىپ، ھەرقايسى ئېقىمىدىكى تىلشۇناسلارنىڭ نەزەرىيە ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرى بىلەن تونۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا بىرقەدەر تولۇق يورۇتۇشنى مەقسەت قىلغان تەتقىقاتنى باشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى دەرسلىككە كىرگۈزۈپ، كەسپداشلىرىنىڭ ۋە ئوقۇ-غۇچىلارنىڭ ئىنكاس پىكىرلىرىگە ئاساسەن قايتا - قايتا تولۇقلىدى. دى ھەمدە «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى توغرىسىدا» قاتارلىق بىر يۈرۈش ماقالىلىرىنى «تىل ۋە تەرجىمە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق دۆلەت ئىچى - سىرتىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە نۇقتىلىق كەسپىي ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىپ، جەمئىيەتتىكى ئىنكاس ۋە پىكىرلەرنى ئاڭلىغان ئاساستا، 1987 - يىلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولوگىيە)» ناملىق 528 بەتلەك مەخسۇس ئەسەرنى نەشر قىلدۇردى. ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى بويىچە بىر قاتار يېڭى كۆزقاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ كىتاب دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغاپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ جانلىنىشىغا تۈرتكە بولدى ۋە بېيجىڭ شەھىرى بويىچە ئىجتىمائىي پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھا-لاشتا مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. سابىق قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئاكادېمىكى، ئۇيغۇر شۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى پروفېسسور سەيدىمىدۇەقاسوف قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىلشۇناس، ئالىملار خەمەت تۆمۈر ئەپەندىگە خەت يېزىپ بۇ كىتابقا يۇقىرى باھا بەردى. قازاقىستان دۆلەتلىك پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنى ئالمۇتادا زىيارەتتە بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كەسپداشلار بىلەن ئىلىم ئالماشتۇرۇش ۋە لېكسىيە ئوقۇشقا تەكلىپ قىلدى. خەمەت تۆ-

تۆھپىكار ئوغلانلارنى خەلق ئۇلۇغلايدۇ، خەلق ئۇلۇغلىغاندا-
لاردىن تەشكىل سۆيۈنىدۇ. ئۇلار ھامان خەلقنىڭ، تەشكىلنىڭ
ئىشەنچ ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ؛ خەمىت تۆمۈر ئەپەندى
1979 - يىلى دوتسېنتلىققا باھالىنىپ، 1986 - يىلى پروفېسسور-
سورلۇققا ئۆستۈرۈلدى؛ 1959 - يىلىدىن 1977 - يىلىغىچە بېيجىڭ
شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى؛ 1977 - يىلى
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەملىكەت-
لىك قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشتى؛ 1981 - يىلىدىن
ھازىرغىچە ئۇدا تۆت قارار گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ كومىتېتى
پەنلەر بويىچە باھالاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسىغا تەكلىپ قىلىندى-
دى؛ 1998 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي
ماتېرىياللار تەتقىقات يۇرتىنىڭ تەتقىقاتچىلىقىغا تەكلىپ قىلىندى-
دى؛ 1980 - يىلىدىن باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ،
جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي مۇئاۋىن
مۇدىرى ۋە مۇدىرلىقىغا، جۇڭگو مىللەتلەر قەدىمكى يېزىقلىرى
تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ۋە جۇڭگو مىللەتلەر تىللىرى ئىلمىي
جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا، دۆلەت مىللىي ئىشلار كو-
مىتېتى ئىلىم ھەيئىتىنىڭ ئەزاسىغا ۋە مىللىي مەسلىھەت تەقدى-
قات مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىغا، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى -
مەدەنىيىتى جەمئىيىتى مۇدىرىيىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسىغا ساي-
لاندى ياكى تەكلىپ قىلىندى؛ 1983 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسى-
تېتىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسسورلۇقىغا، 1994 - يىلى شىن-
جاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل -
ئەدەبىياتى بويىچە ماگىستىرلىق نۇقتىسىنىڭ پەخرىي پروفېسسور-
سورلۇقىغا، 1995 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى-
نىڭ قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى پروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىندى؛
1995 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ

ئېرىشتى. ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان چاغاتاي تىلىدىكى دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر «بابۇرنامە» ئاپتونوم رايون بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى باھالاشتا مۇنەۋۋەر نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇ يەنە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى لى شياڭ خانىم بىلەن بىرلىكتە «پارس تىلىدىن ئاساس» ناملىق ھەم دەرسلىك، ھەم لوغەت رولىنى ئوينايدىغان كاتتا ئەسەرنى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىدا تۈزۈپ نەشر قىلدۇردى.

خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي تەرجىمە جەھەتتىكى ئەمگەكلىرىمۇ ئاز ئەمەس. ئۇ 50 - ، 60 - يىللاردا كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ تەرجىمە خىزمىتىگە قاتناشتى. ماۋ دۈن، جياۋ شۈلى، لۇ ۋېنخۇا قاتارلىق خەنزۇ يازغۇچىلارنىڭ «ئوغۇل يىغىنىغا قاتناشتى»، «نورما»، «تار كوچىدا»، «ئا تەرەپنىڭ ۋەكىلى» قاتارلىق نۇرغۇن ھېكايىلىرىنى ۋە شاڭخەي كىنو ستۇدىيىسىدە ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلغان «دۆڭ سۈنرۇي»، «سۇلۇق يېزىدا باھار»، «ئانا»، «يايلاقتىكى باتۇر قۇش» قاتارلىق بىر مۇنچە فىلىملەرنىڭ سېنا-رىيىلىرىنى تەرجىمە قىلدى. 1978 - يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقات يۇرتىنىڭ مۇزىكا تەتقىقات ئورنى توپلاپ نەشر قىلغان «شىنجاڭ ئىلى خەلق ناخشىلىرى» نىڭ تېكىستلىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى (خۇ جىنخۇا بىلەن). 1979 - يىلى تېيىپىچان ئېلېيۇف، ئابدۇكېرىم خوجا قاتارلىق شائىر ۋە تەرجىمانلار بىلەن بىرلىكتە «تيەنئەنمىن شې-ئىرلىرى» نىڭ تەرجىمە - تەھرىرلىكىگە قاتناشتى. 1978 - يىلى باجىننىڭ «ئائىلە» رومانىنى، 1983 - يىلى دۇنياۋى مەشھۇر رومان «دېڭىز سەرگەردانى روبىنزون كروزو» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى.

خەمەت تۆمۈر ئەپەندىنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىنىڭ كاتالوگى

1. مەخسۇس ئىلمىي ئەسەرلىرى

1. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى (مورفولو-گىيە)»، مىللەتلەر نەشرىياتى. 1987 - يىلى نەشرى.
(H ä mit t ö mür, Modern uyghur Grammar (Morphology), Translated by Anne Lee, Yildiz, dil ve Edebiyat3, Istanbul 2003.)
2. «چاغاتاي تىلى» (ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە يازغان). قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى.

2. نەشرگە تەييارلىغان كلاسسىك ئەسەرلىرى

1. ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكەنەكى: «ئەتەبەتۇل ھەقايق» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى.
2. ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» (ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى.
3. موللا ئىسمىتۇللا بىننى موللا نېمىتۇللا مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» (ئەنۋەر بايتۇر بىلەن بىرلىكتە نەشرگە تەييارلىغان). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى.

تەقدىرلەندى؛ كۆپ يىللاردىن بېرى نەتىجىلىك مۇتەخەسسسىس سۈپىتىدە گوۋۇيۈەننىڭ تۆھپىكار مۇتەخەسسسلەرگە بېرىلىدىغان ئالاھىدە ياردەم مائاشىدىن بەھرىمەن بولۇپ كەلمەكتە.

بىز ئۆزىنى بىر ئۆمۈر مىللىتىمىز پەن - مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان تىل - يېزىق ۋە تەرجىمە ساھەسىگە بېغىشلاپ، زور نەتىجىلەرنى ياراتقان ۋە بۇ ساھەنىڭ قوشۇن قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغان بۇ تىرىشچان، كەمتەر، ئىلىمدا ئەستايىدىل ھەم ئەمەلىيەتچىل ئۇستازىمىزنىڭ تېنىگە سالامەتلىك، ئائىلىسىگە بەخت - سائادەت، كېيىنكى ئىشلىرىغا ئۇتۇق - ئامەت تىلەيمىز!

7. «ئۇيغۇر تىلىدىكى دېمەك» پېئىلى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان، «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى باستۇرغان، 1984 - يىلى)
8. «ئۇيغۇر تىلىدىكى يۈكلىمىلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى. 1986 - يىللىق 2 - سان).
9. «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى. 1986 - يىللىق 9 - سان)
10. «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» (مىر-سۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىكتە يازغان، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1993 - يىللىق 1 - سان)
11. «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» (ۋاڭ جېنجۇڭ بىلەن بىرلىكتە يازغان، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشر قىلغان «جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى» «خەنزۇچە» دېگەن كىتابقا «维吾尔族» دېگەن ماۋزۇ بىلەن كىرگۈزۈلگەن)
12. «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئىپادە قىلىنغان ئەدەبىي تىل توغرىسىدا» (مىر-سۇلتان ئوسمانوف، ئاممىنە غاپپارلار بىلەن بىرلىكتە يازغان، ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى. 1995 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرى)
13. «قىممەتلىك غۇنچە: ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل تاغ ئېتىدىكىدە، ناملىق رومانىنى ئوقۇغاندىن كېيىن» (خۇ جېنخۇا، جاڭ شىۋيۈنلەر بىلەن بىرلىكتە يازغان، «خەلق گېزىتى» «خەنزۇچە» نىڭ 1975 - يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان)

4. زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر: «بابۇرنامە». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

3. ئىلمىي ماقالىلىرى

1. «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1980 - يىللىق 3 - سان)
2. «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ بايان رايى توغرىسىدا» («مىللەتلەر - تىل يېزىقى» خەنزۇچە، 1982 - يىللىق 1 - سان؛ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (3). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى)
3. «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەشنىڭ ئۇسۇلى ۋە پرىنسىپلىرى توغرىسىدا» (تۇرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكتە يازغان، ئۇيغۇرچە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى. 1982 - يىللىق 2 - سان)
4. «يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيىسى توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1983 - يىللىق 1 - سان)
5. «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكا تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا» (ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1983 - يىللىق 3 - سان؛ «ئۇيغۇر تىلى مەسىلىلىرى»، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى باستۇرغان، 1984 - يىلى)
6. «ئۇيغۇر تىلىدىكى ياردەمچى پېئىللار ۋە ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدا» («تۈركىي تىللار تەتقىقاتى» (2). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى).

تەكلىپلىك تەھرىر : ئابدۇزاھىر تاھىر مۇراد

مەسئۇل مۇھەررىر : ياقۇپ مۇھەممەتتۇرى

مەسئۇل كوررېكتور : ئابدۇزاھىر تاھىر مۇراد

خەمەت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى : بارات رەجەپ

نەشر قىلغۇچى :	مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى :	بېيجىڭ شەھىرى خېيىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ
	پوچتا نومۇرى : 100013، تېلېفون نومۇرى : 64290862 _ 010
ساتقۇچى :	جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باشقۇچى :	بېيجىڭ دىشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى :	2006 - يىل 6 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى :	2006 - يىل 6 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى :	850x1168 م.م. 32 كەسەم
باسما ئاۋىتى :	14.75
سانى :	1500 - 0001
باھاسى :	22.00 يۈەن

4. تەرجىمە ئەسەرلىرى

1. باجىن: «ئائىلە» (رومان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1978 - يىلى 10 - ئاي نەشرى.
2. «دېڭىز سەرگەردانى روبىنزون كروزو» (رومان). شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

图书在版编目(CIP)数据

哈密提·铁木尔论文集/ 哈密提·铁木尔著. —北京:
民族出版社, 2006.5
ISBN 7-105-07717-4

I. 哈... II. 哈... III. ①维吾尔语 (中国少数民族语言) —
语言学—文集②突厥语—语言学—文集—维吾尔语 (中国少数民
族语言) IV. ①H215-53②H211.3-53

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006) 第 052440 号

出版发行: 民族出版社 <http://www.e56.com.cn>
社址: 北京市和平里北街 14 号 邮编: 100013
电话: 010-64290862 (维文室)
印刷: 北京迪鑫印刷厂
版次: 2006 年 6 月第 1 版 2006 年 6 月北京第 1 次印刷
开本: 850 毫米×1168 毫米
印张: 14.75
印数: 0001-1500 册
定价: 22.00 元
